

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

VIII CİLD

DİLÇİLİYƏ GİRİŞ

BAKI – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

**Babayev Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17 cildə.
VIII cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023**

Bu cildə dilçilik elmi və onun müxtəlif problemləri, dilçilik elminin yaranması və inkişafı, dil və onun cəmiyyətdəki rolu işıqlandırılır – fonetika və leksikologiyanın əsas məsələləri şərh edilir. Qrammatika, qrammatik quruluş, qrammatik məna və onun ifadə vasitələrindən danışılır. Kitabın sonuncu fəslində dünya dillərinin təsnifinə həsr edilmişdir.

Dərslik ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

*Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023*

Dərsləyin elmi redaktoru:

Kamal Abdullayev

*filologiya elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi, AMEA-nın həqiqi üzvü*

Rəyçilər:

Nizami Xudiyev

*filologiya elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi*

Həsən Mirzəyev

*filologiya elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi*

Adil Məhəmməd oğlu Babayev

DİLÇİLİYƏ GİRİŞ. – Bakı, 2017. – 536 səh.

Kitabda dilçilik elmi və onun müxtəlif problemləri, dilçilik elminin yaranması və inkişafı, dil və onun cəmiyyətdəki rolu işıqlandırılır – fonetika və leksikologiyanın əsas məsələləri şərh edilir. Qrammatika, qrammatik quruluş, qrammatik məna və onun ifadə vasitələrindən danışılır. Kitabın sonuncu fəslü dünya dillərinin təsnifinə həsr edilmişdir.

Dərslük ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

*Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
469 sayılı 04.12.1991-ci il tarixli əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

B $\frac{4602000000}{026}$ 200-17

© A.Babayev, 2017

MÜƏLLİFDƏN

Bütün ali məktəblərin dili elmi şəkildə öyrədən fakültələrində “Dilçiliyə giriş” fənni tədris olunur. “Dilçiliyə giriş” “Ümumi dilçiliyin” sadə formasıdır. Dilin elmi şəkildə öyrədilməsi məhz dilçilik elminin müəyyənləşdirdiyi üsullarla aparılır.

Dilin elmi şəkildə öyrənilməsi, başqa sözlə desək, ümumi dilçiliyin meydana gəlməsi uzun tarixə malik olsa da, Azərbaycanda bu işin bünövrəsi yalnız 1924-cü ildə qoyulmuşdur. Həmin ildə professor B.V.Çobanzadənin “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” kitabı ilə Azərbaycanda ümumi dilçilik bir elm kimi meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilçilərinin bir sıra elmi məqalələrinin əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, B.Çobanzadənin əsərlərinin istifadə edilməsi qadağan ediləndən ta 1966-cı ildə N.Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” kitabı çapdan çıxana qədər respublikamızda “ümumi dilçiliyə” aid bir vəsait belə olmamışdır. N.Məmmədov həmin dərsləyi professor A.A.Axundovla birlikdə bir neçə dəfə nəşr etdirmişdir. Son dəfə həmin dərslik 1980-ci ildə nəşr edilmişdir. İndi həmin nəşrdən on illiklər keçir. Bu sətirlərin müəllifi 30 ildən çox bir dövrdə “Dilçiliyə giriş” fənnindən oxuduğu mühazirələr əsasında dərslik yazmağı zəruri hesab edir. Belə bir dərsləyə ehtiyac varmı? Bəli,

vardır. Aşağıdakı səbəblər yeni “Dilçiliyə giriş”in nəşrini zəruri edir:

Birinci, əvvəlki nəşrdən on ildən artıq keçdiyi üçün indi tələbələr dərslük sarıdan çox korluq çəkirlər.

İkinci, əvvəlki “Dilçiliyə giriş” Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmamışdı. Yeni dərslükdə xarici dillərlə müqayisəyə yer verilmişdir.

Üçüncü, əvvəlki dərslüyün nəşrindən sonra “Dilçiliyə giriş”ə aid respublikada yeni proqramlar nəşr olunmuşdur. Təbii ki, həmin kitab sonrakı proqramları əhatə edə bilməz.

Dördüncü, on ildən bəri həm xarici, həm də Azərbaycan dilçiliyində yeni-yeni tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Bunlar haqqında dərslükdə məlumat verilir.

Beşinci, əvvəlki dərslük, əsasən, partokratiya dövrünün məhsulu olduğu üçün dilin fəlsəfi problemləri birtərəfli işıqlandırılmışdır. Məlumdur ki, o vaxtlar başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilikdə də hər yanlış şeyi idealizm, idealizmi isə yalnız yanlış kimi qəbul edirdilər. Yeni dərslükdə isə dilin fəlsəfi problemləri aşkarlıq və demokratiya işığında, açıq şəkildə şərh edilir.

Bu məsələlər yeni dərslükdə nəzərə alınmışdır.

Altıncı, əvvəlki “Dilçiliyə giriş”də bir sıra məsələlər “Müasir Azərbaycan dili” və ya “Müasir rus dili” fənləri ilə paralellik təşkil edirdi. Bunu nəzərə alaraq dərslükdə

əsas fikri ümumi məsələlərə vermiş, müasir dil fənləri ilə paralel olan problemlərdən bəhs etmişik.

Məlumdur ki, elmi-tədqiqat əsərindən fərqli olaraq dərslilər tələbələr üçün nəzərdə tutulur. Buna görə də dərslinin dili sadə, termin oyunundan uzaq olmalıdır. Bu cəhəti diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmışıq.

Monoqrafik elmi-tədqiqat əsərində hər hansı bir mövzu ekstensiv və intensiv (eninə və dərininə) tədqiq edilməlidir. Dərslidə bu mümkün deyil. Ona görə də hər hansı bir mövzunu tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun və kifayət qədər asanlaşdırılmış formada şərh etmişik.

Dərsliyə bir sıra yeni mövzular daxil edilmişdir ki, onlar əvvəlki “Dilçiliyə giriş”də yoxdur.

Yeddinci, Rusiyada bir ildə bir neçə müəllifin eyni adda (“Введение в языкознание”) dərsliyi və dərslə vəsaiti nəşr edilir. Bu, rusdilli tələbə kontingentinə imkan verir ki, hər hansı bir məsələ barədə müxtəlif müəlliflərin konsepsiyası ilə tanış olsun, onları müqayisə edib ümumi bir nəticəyə gəlsin. Azərbaycanda da belə dərslilik və vəsait bolluğu yaratmağın vaxtı çoxdan çatmışdır.

Qoy Azərbaycan təhsilli tələbələr də müxtəlif fikirləri müqayisə etmək imkanı qazansınlar.

Dərslilik müəllifin uzun illərdən bəri ali məktəbdə oxuduğu mühazirələrin xülasəsi olsa da, müəyyən qüsurlardan, çatışmazlıqlardan uzaq deyil. Müəllif dərslinin nöqsanlarını göstərən mütəxəssislərə əvvəlcədən

təşəkkür edir və həmin qeydləri məmnuniyyətlə qəbul edəcəyini bildirir.

2017

ÖN SÖZ

(*Kitabın 3-cü nəşrinə*)

Artıq dərslik 25 ildir ki, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində yeganə mənbə kimi istifadə edilir. Dərsliyin ilk çapından sonra əsər haqqında bir çox müsbət rəy çap olunmuşdu. Dərslik monoqrafiya deyil. O, I kurs tələbələrinə ünvanlanır. Buna görə də burada xarici dil terminləri ilə əsərin dilini anlaşılmaz etmək doğru deyil. Buna görə də biz əsərin dilinin tələbələr üçün anlaşılıqlı olmasına çalışmışıq.

Dilçiliyin müasir inkişafı ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı mövzular yeni nəşrə əlavə edilmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, dərsliyə əlavə edilən aşağıdakı mövzuların bəzisi magistratura pilləsində, bəziləri də seçmə fənn kimi tədris olunur. Buna görə də həmin mövzuları qısaca şərh etdik. Yeni əlavə edilmiş mövzular bunlardır: *Dil və kompüter. Sosiolinqvistika. Morfonologiya. Bir neçə kəlmə fonologiya haqqında. Diskurs təhlili. Süni və təbii dillər. Koqnitiv dilçilik. Mətnin linqvistikası. Sepir-Uorf fərziyyəsi. Dil nisbiliyi. Linqvistik determinizm. Təbii və süni dillər.*

Hər cür termin oyunundan uzaq olan bu dərsləyin yenə də tələbələrımız üçün anlaşılıqlı olacağına və kitabı həvəslə oxuyacaqlarına inanırıq.

Müəllif

I FƏSİL

DİLÇİLİK ELMİ VƏ ONUN MÜXTƏLİF PROBLEMLƏRİ

Dilçilik elmşünaslıq prizması altında

Müasir elmlərin inkişafı yeni bir elmi – elmşünaslığı meydana gətirmişdir. Elmşünaslığın obyektı ictimai şüur forması kimi insan biliklərinin məcmusu, predmeti isə bu biliklər sistemindən xüsusi cəhətilə ayrılan elmdir. Elm nədir?

Elmin mütləq tərifini vermək o qədər də asan deyil. Bəzən elmə belə tərif verilir: müəyyən biliklər sistemində elm deyilir. Bu tərif elmin müəyyən cəhətini əhatə edir. Amma onu şərtsiz qəbul etmək olmaz, çünki hər biliklər sistemi elm ola bilməz. Məsələn, əgər bir nəfər sistem halında bütün incəsənət adamlarının telefon nömrələrini əzbər bilirsə və yaxud bütün nəqliyyat növlərinin, o cümlədən təyyarə və qatarların hərəkət cədvəlini əzbər bilirsə, bunu elm adlandırmaq olarmı? Əlbəttə yox!

Çünki belə biliklərin daxili əlaqəsi və inkişaf qanunu yoxdur. Onda elmə belə bir tərif vermək olar ki, özünün inkişaf qanunlarına malik olan müəyyən biliklər sistemində elm deyilir.

Bu tərif də cəmiyyət üçün çox lazım olan pedaqogika və tibb elmlərini elm çərçivəsindən kənar qoyur. Hətta

böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski pedaqogika və tibbi elm hesab etməmişdir. Elm üçün başlıca tələb olan daxil inkişaf qanunu və qanunauyğunluq bu elmlərdə yoxdur. Lakin bu elmlər cəmiyyətə çox lazım olduğu üçün cəmiyyət onları yaşadır.

Elm cəmiyyətdə yaranır və ona xidmət edir. Hər bir elmi cəmiyyət öz inkişafı xatirinə yaradır. Bu, həm maddi, həm də mənəvi inkişafı əhatə edir. Əgər kimya, aqrokimya, fizika və s. cəmiyyətin maddi inkişafına kömək edirsə, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə və s. cəmiyyətin mənəvi inkişafına kömək edir. Dilçilik öz qanunauyğunluğunun əsasında inkişaf edir. Buna görə də ən qədim elmlərdən biri kimi, dilçilik bu gün də cəmiyyətin ən böyük nailiyyəti olan dünya dillərini, onların keçmiş, indiki və gələcək problemlərini öyrənir. Dilçilik dilə qanunlar vermir, əksinə onun qanunlarını ümumiləşdirir, ədəbi dil normalarını müəyyənləşdirir, dünya dillərinin universal cəhətlərini qeyd edir ki, bununla da cəmiyyətə xidmət etmiş olur. Dilçiliyin bir elm kimi inkişafını təmin edən birinci cəhət ondakı daxili inkişaf qanunlarından başqa, digər elmlərin nailiyyətlərindən də istifadə etməsi və konkret predmetə malik olmasıdır.

Dilçilik elminin obyekt və predmeti

Məlumdur ki, hər bir elmin müstəqilliyini şərtləndirən ilk növbədə onun öz müstəqil obyekt və predmetinin olmasıdır. Dilçilik elminin də öz obyekt və xüsusi

predmeti vardır. Uzun müddət dilçilikdə obyektlə predmet bir-birindən fərqləndirilməmişdir. Bunun əsas səbəbi bu iki sözün eyni mənalı olmasıdır.

Latın dilində obiectum – əşya, predmet deməkdir. XVII əsrə qədər həm məntiqdə, həm də fəlsəfədə obyekt qneseoloji mənada dərk edilmişdir. Artıq XVIII əsrdən obyekt subyekt tərəfindən dərk edilən, onun şüurundan kənarında mövcud olan reallıq kimi dərk edilməyə başlandı. Müasir dövrdə obyektin bir çox mənası vardır: predmet – əşya, üzərində iş icra edilən (sintaktik obyekt), tikinti obyekt, tədqiqat obyekt, cinayət obyekt və s. Elmi-tədqiqat obyekt hər hansı bir elm sahəsindəki subyektin yanaşaraq onu dərk etmə prosesinin komponentidir. Əlbəttə, ilkin inkişaf mərhələsində elmlər hələ ümumi obyektə birləşir; özünəməxsus cəhətləri başqalarından ayıra bilmir. Zaman keçdikcə bir obyektə birləşən elmlər özünü diferensiallaşdıraraq başqalarından fərqlənir və müstəqil olur. Bu, onun öz predmetini seçməsi ilə şərtləndirilir. Elmi obyekt anlayışı predmetə nisbətən daha geniş anlayışdır. Obyekt bir neçə elmi özündə birləşdirə bildiyi halda, hər bir elmin bir konkret predmeti olmalıdır. Başqa sözlə desək, bir neçə elmin bir obyektinə ola bilər. Hər bir elm bu ümumi obyektə öz xüsusi predmetini seçə bilməlidir. Bu vaxta qədər Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ düzgün izah edilməmişdir. Belə ki, N.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” kitabında obyekt və predmet sözünün heç adı çəkilmir, A.M.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” əsərində də predmetdən danışılmır, yalnız dilçiliyin obyektinin dil

olduğu göstərilir, A.Axundovun “Ümumi dilçilik” əsərində isə predmet xatırladılır, obyektədən bəhs edilmir. V.N.Peretruxin bu məsələdən bəhs edərkən maraqlı bir müqayisə ilə obyekt və predmetin eyni olmadığını izah edir. O göstərir ki, yer bir obyekt olaraq geologiya, geofizika, həndəsə, geodeziya, coğrafiya, aqrokimya və sair elmlər tərəfindən öyrənilir. Lakin bu elmlərin hər biri ümumi obyekt olan yerdən öz predmetini seçir.¹ Yaxud başqa misal götürək. İnsan anatomiya, fiziologiya, tibb, onun müxtəlif sahələri – kardiologiya, urologiya, nevrologiya, psixologiya və s. elmlərin obyektidir. Aydın məsələdir ki, bu elmlərin hər biri insanı müəyyən cəhətdən tədqiq edir. Yəni hər bir elm insandan öz predmetini seçib ayırır.

Dilçilik elminin də obyektini insanın nitq fəaliyyəti olan danışıqdır. Nitq bir sıra elmlərin obyektidir. Məntiq, psixologiya, loqopediya, dilçilik və s. hər biri insan nitqindən öz predmetini seçir. Məntiq nitqin təfəkkür qanunları ilə əlaqədar problemlərini öyrənir. Məsələn, kafi əsas qanunu tələb edir ki, fikrin ifadəsi üçün kifayət qədər material olduqda onu əlavə dəlillərlə yükləmək olmaz. Deyək ki, isim haqqında danışıqda bütün canlı və cansız isimlərin hamısını sadalamaq lazım deyil. Əks təqdirdə, dil qanunları pozulmasa da, məntiq – təfəkkür qanunu pozulur. Psixologiya nitqdən nitqin psixolinqvistik mexanizmini öyrənir. Yəni insanın psixi proseslərinin və psixi vəziyyətinin onun nitqinə təsirini psixologiya öyrənir. Loqopediya isə nitq qüsurları və onların təshihini

¹ Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж, 1975, стр.34.

yollarını öyrənir. Əgər bir adam şüşə əvəzinə – süsə, göyərir əvəzinə – köyəyiy və s. şəkildə tələffüz etsə, dil qanunu o qədər də pozulmur. Bununla loqopediya məşğul olur. Dilçilik isə insan nitqindən dil qanunlarını öyrənir. Beləliklə, dilçiliyin obyektı insan nitqi, predmeti isə dildir. Buna görə də dilçilik dil haqqında elmdir.

Dilçilik elminin hüdudları genişləndikcə onun qarşısında yeni-yeni sahələr açılır. Dilçilik dil haqqında elm olduğundan, onun birinci vəzifəsi dil üzərində tədqiqat aparmaqdır. Lakin dilə yeni yanaşma üsulları meydana gəldikcə, dilçiliyin də fəaliyyət dairəsi genişlənir.

Prof. B.N.Qolovin dilçilik elmi qarşısında duran vəzifələri doqquz bənddə ümumiləşdirir:

Ümumi dilçiliyin birinci vəzifəsi – dilin təbiəti və mahiyyətidir. Burada dilin cəmiyyətə və təfəkkürə münasibəti əsas götürülür.

İkinci, dilin quruluşu və qurulmasını əhatə edir. Buraya B.N.Qolovin dilin səs və söz tərkibinin öyrənilməsini, qrammatik quruluşu, nitq hissələrini, cümlə üzvlərinin və cümlələrin, tədqiqini daxil edir.

Üçüncü problem kimi B.N.Qolovin dilin sisteminin öyrənilməsini irəli sürür. Başqa sözlə, dildaxili əlaqə və münasibətləri, onların dil vahidlərini yaxınlaşdırması və uzaqlaşdırması problemləri dili ciddi bir sistem kimi öyrənməyi tələb edir. Dil sistemində hər hansı bir dil vahidi başqaları ilə müxtəlif səviyyəli əlaqə və münasibətlərə daxil olur. Bunlar məhz dilin ciddi sistem təşkil etməsi sayəsində ümumi qanunlardan kənara çıxmayıb,

dilin analoji qanunu əsasında inkişafını təmin edir.

Dördüncü problem dilin ümumi qanunları əsasında səs və söz səviyyəsində, hətta qrammatik quruluşun səviyyəsində dilin dialekt və ədəbi normalarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Beşinci problem olaraq B.N.Qolovin yazının əmələ gəlməsi və inkişafı məsələlərini götürür. Qrafika, yazı, onun növləri, səsin işarəyə nisbəti və s. bu problemdə öyrənilir.

Altıncı problem kimi B.N.Qolovin dillərin qrammatik tipi və bu parametərə görə təsnifini qəbul edir.

Yeddinci problem dilçiliyin öz obyektinə, predmetinə yanaşma üsullarını, metodlarını əhatə edir.

Səkkizinci problem ildən ilə genişlənən bir sahə də maşın tərcüməsi, dilçilik və məktəbləri, habelə təcrübi dilçilik məsələlərini əhatə edir.

Doqquzuncu problem kimi B.N.Qolovin dilçiliyin başqa elm sahələri ilə əlaqəsini götürür.¹ Göründüyü kimi, bu problemlər dilçiliyin qarşısında duran bütün vəzifələri əhatə etmir. Belə ki, dilçiliyin öz tarixi, dünya dillərinin başqa parametrlər üzrə təsnifi, dillərin gələcək inkişaf perspektivləri, dillərarası münasibətlər və s. kimi bir sıra vacib məsələlər əhatə olunmur. Müasir dilçiliyin fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Belə ki, dil üzərində aparılan bütün tədqiqatlar, dilin sosial və fəlsəfi problemləri bütünlükdə dilçiliyin tədqiqat obyektinə daxildir.

¹ Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1973, стр.7-9.

Elmlər sistemində dilçiliyin yeri və başqa elmlərlə əlaqəsi

Elmləri öz obyektinə görə iki yerə bölürlər: 1) təbiət və onun qanunlarını öyrənən elmlər, 2) cəmiyyət və onun qanunlarını öyrənən elmlər.

Birinci qrupa daxil olan elmlər öz obyektini dəqiq faktlar və rəqəmlər əsasında öyrənir. Bu elmlər *təbiət elmləri* və ya *dəqiq elmlər* adlanır. Buraya fizika, kimya, biologiya, geologiya, fiziologiya, geodeziya, okeanoqrafiya və s.

İkinci qrupa daxil olan elmlər cəmiyyəti, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə bağlı bütün sosial problemləri və s. öyrənir. Bu elmlər *ictimai elmlər* adlanır. İctimai elmlərdə qarşılaşdırma, müqayisə, mühakimə, ümumiləşdirmə, səbəb, nəticə münasibətləri əsas rol oynayır. Buraya fəlsəfə, məntiq, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, sosiologiya, siyasətşünaslıq və s. daxildir.

Dilçilik elmi öz tədqiqat obyektinə görə ictimai elmlər sırasında durur. Amma öz tədqiqat metodları ilə ictimailik çərçivəsindən çıxaraq bütün elmlərlə yaxınlaşır. Dilçiliyin dəqiq elmlərlə, xüsusilə riyaziyyatla yaxın əlaqəsi onun çox vaxt ictimai elmlərin riyaziyyatı adlanmasına səbəb olmuşdur.

Hər bir elmin müstəqil şəkildə yaşayıb inkişaf etməsi üçün onun obyektinin öz daxili qanunlarına malik olması əsas şərtidir. Lakin müasir inkişaf ayaqlaşma bilmək üçün öz daxili qanunları çərçivəsində məhdudlaşmaq olmaz.

Əgər hər hansı bir elm tək-cə öz qanunları çərçivəsində məhdudlaşıb qalsa, başqa elmlərin nailiyyətlərindən istifadə etməsə, elmlərlə əlaqəsini itirər və nəticədə elmlər sırasından çıxar. Başqa sözlə desək, elmlərlə əlaqəsi olan inkişaf edib irəli gedər, elmlərlə əlaqəsi olmayan inkişafdan qalar. Əksinə, başqa elmlərlə əlaqə hər bir elmin qarşısında yeni-yeni sahələr açır, onun inkişafı üçün şərait yaradır. Elmlərin kompleks inkişafı müasir dövrün əsas tələbidir. Buna görə də dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi onu ən inkişaf etmiş elmlər sırasına çıxarmışdır. Əlbəttə, dilçilik ictimai elm olduğu üçün onun ilk növbədə və ən sıx əlaqəsi ictimai elmlərdir.

Dilçiliyin ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsi

Dilçilik bir elm kimi ən çox ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır. Hər iki elmin filologiya adlandırılması da təsadüfi deyildir, filio – yunanca söz, təlim deməkdir. Dar mənada hər ikisi sözü sevirəm mənasını ifadə edir. Doğrudan da, bu elmi birləşdirən birinci əlamət sözdür. Yəni həm dilçiliyin, həm də ədəbiyyatşünaslığın xammalı sözdür. Söz, onun işlədilməsi, dildəki yeri, ünsiyyət prosesindəki rolu, fikir müxtəlifliyini təmin etməsi və s. bu kimi müştərək problemlər bu iki elmi sıx şəkildə əlaqələndirir. Sözü, kəlamı bir vaxtlar yazıçı və şairlər, mütəfəkkirlər geniş mənada dil kimi qəbul etmişlər. Buna görə də elə böyük şair-mütəfəkkir tapmaq olmaz ki, o, söz haqqında, kəlam barəsində danışmamış olsun. Məsələn,

Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz,

Az sözün incitək cinsi sorulmaz.
Son bir hüma quşusan, şərəfli iş gör əlbət,
Az ye, az danış, vermə başqasına əziyyət. (*Nizami*)
Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistani,
O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı...
Mənim öyrəndiyim ilk söz bu məktəbdə sükut oldu,
Bələdir dil başa, lakin sükut hər dərdin dərmanı...
(*Xaqani*)

Olmayan qəvvasi-bəhri mərifət arif deyil,
Çün sədəf tərkibi-təndir lölöyi-şəhvar söz.
Gər çox istərsən, Fuzuli, izzətin, az et sözü,
Kim çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

(*Füzuli*)

Bu üç dahi mütəfəkkirin, söz, geniş mənada kəlam haqqındakı fikirləri tamamilə üst-üstə düşür. Hər üç mütəfəkkirin qənaəti bundan ibarətdir ki, söz insanın ən böyük sərvətidir. Amma bu sərvətdən ağılla istifadə etmək lazımdır. Bu sərvəti yerli-yersiz tətbiq etmək “başa bəla” gətirər, adamı hörmətdən salar, başqasına (dinləyəne) və özünə əziyyət verər. Buna görə də onlar sözdən çox məharətlə istifadə etmişlər. Sözdən istifadə etməyin üsulları çoxdur. Məhz bu üsullar öyrənildikdə elmi fikir meydana gəlir ki, dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq bu nöqtədə birləşir. Məsələn, üslubiyyatın özünü götürək. Bəllidir ki, bədii üslubda hadisələr obrazlı şəkildə verilir. Obrazlı ifadələr yaratmaq üçün metonimlərdən, metaforalardan, sinekdoxalardan istifadə edilməlidir, Məsələn,

Mən bismillah deyib dərmandan bir qaşığı ağzıma qoymaq istəyəndə axund dedi: -Dayan! (*Ə.Haqverdiyev*).

Cümlədəki “qaşiq” sözünə diqqət yetirək. “Qaşiq” ədəbiyyatşünas üçün obrazlı ifadə, dilçi üçün sinekdoxadır. Yəni “qaşiq” həm obraz yaradır, həm sinekdoxa kimi: tamın hissəsini bildirir.

Və yaxud ədəbiyyatdakı cinasları götürək. Məsələn,
Əzizim oyan yeri,
Sevgilim, o yan yeri,
Min il sellər doldurmaz,
Bir gün qəm oyan yeri.

Buradakı oyan yeri ədəbiyyatşünas üçün cinas, dilçi üçün omoforndur.

Dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığı birləşdirən cəhətlərdən biri də onların tarixinin, geniş mənada taleyinin çox yaxın olmasıdır. Dilin tarixi elə ədəbiyyatın tarixidir və əksinə. Məsələn,

Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına,
Meyli-canan etməsin, hər kim ki qıymaz canına.

(Füzuli)

Bu kiçik parça həm ədəbiyyatçı üçün, həm də dilçi üçün çox böyük material verir. Ədəbiyyatşünas Məcnunun bu sözləri ilə onun öz eşqini həyatından belə yüksək tutması ilə obrazın daxili aləmini, dünyagörüşünü, mətanət və dəyanətini açma bildiyi kimi, dilçi də buradakı faktları XVI əsr nümunəsi kimi götürüb dilimizin o dövrkü vəziyyətini qiymətləndirir, şərh edir. Elə *kim* və *ki* sözlərini götürək. Məlumdur ki, müasir dilimizdə *ki* şəkli sabitləşmişdir. Dilimizin əvvəlki inkişaf dövründə isə *kim* şəkli daha çox işlənmişdir. Bu beytdə hər ikisinin işlənməsi dil tarixi üçün dəyərli materialdır. Çünki

bununla biz sübut edirik ki, XVI əsrdə hər iki forma (kim və ki) paralel işlənmişdir.

Hər hansı bir bədii parça ədəbiyyat tarixi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, dil tarixi üçün də o dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Bundan əlavə, yüksək ədəbi dil olmadan onun bədii üslubu da ola bilməz, bədii üslubsuz isə bədii fikir (ədəbiyyat) yarana bilməz.

Bədii ədəbiyyatı ictimai həyatın güzgüsü hesab edirlər. Bu, həqiqətən belədir. Amma ictimai həyatın daha şəffaf güzgüsü dildir. Yəni ictimai həyatda baş verən hər hansı hadisə, xalq həyatındakı tərəqqi və ya tənəzzül dərhal ədəbiyyatda və dildə öz əksini tapır. Beləliklə, dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq xalq həyatının, onun ən böyük nailiyyəti olan milli dilinin və milli bədii təfəkkürünün tədqiqi nöqtəsində birləşirlər.

Dilçiliyin tarixlə əlaqəsi

Dilçiliyi tarixlə bağlayan bir çox problemlər vardır. Tarix elmi ilə dilçiliyi yaxınlaşdıran başlıca cəhət dilin tarixi kateqoriya olmasıdır. Bu o deməkdir ki, dil insan həyatının müəyyən tarixi mərhələsində yaranmışdır. İnsanlığın inkişafı dilin yaranmasını zəruri bir problem kimi irəli sürmüş, tarixi şərait yaranmış və bunun nəticəsində dil meydana gəlmişdir. Dilin mənşəyi kimi vacib bir məsələni dilçilik təkbaşına həll edə bilməz. Dilin nə zaman, hansı şəraitdə, niyə yaranmasını bir sıra

elmlərin (o cümlədən etnoqrafiyanın, arxeologiyanın, məntiqin və tarixin) köməyi ilə müəyyənləşdirmək olar. Tarixi bilmədən insan cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsindəki məşğuliyyəti, onun həyat tərzini və ünsiyyət formaları haqqında nəinki nəzəriyyə, hətta fərziyyə belə irəli sürmək mümkün deyil.

Bundan başqa, dünya dillərinin inkişaf tarixi də dilçiliklə tarix elmini birləşdirir. Ümumiyyətlə, insan nitqinin yaranması problemləri dilçiliyin ən vacib məsələlərindəndir, belə ki, sonrakı inkişaf tarixində konkret dilin tarixi daha irəli – ön plana çəkilir. Çünki insan övladının ilk dili və onun elementləri heç bir dildə yaşamır. Dünya xalqları müxtəlif olduğu kimi, onların dilləri də müxtəlifdir. Əgər ölü dilləri saymasaq, müasir dövrdə üç minə qədər canlı dil vardır. Bunların hər birinin öz tarixi, öz qohumluq əlaqəsi var. Dünya dillərinin tarixi inkişafın, onların hansı mərhələlərdən keçdiyini ümumi dilçilik məhz tarix elminin köməyi ilə müəyyənləşdirir.

Müasir dillərin hamısı eyni proses və mərhələləri keçməmişdir. Amma qəbilə, tayfa, xalq və millət kimi tarixi insan birliklərinin oxşar universal cəhətləri çoxdur. Məhz tarix elminin sayəsində dilçilik qəbilə dilinin necə, hansı tarixi zərurət nəticəsində tayfa dilinə keçməsinə müəyyənləşdirə bilər. Eyni sözləri feodalizm ictimai-iqtisadi formasıyının kapitalist istehsal münasibətlərinə keçdiyi dövrdə istehsalın təmərküzləşməsi ilə əlaqədar olaraq xalq dillərinin yaranması haqqında da demək olar. Kapitalist iqtisadi inteqrasiyası dillərin də inteqrasiyasını şərtləndirir. Bunun nəticəsində tayfa dil elementləri

unifikasiya nəticəsində xalq dilini və onun normalarını yaradır. Bütün bunlar tarixi inkişafın nəticəsi olduğu üçün dilçilik tarix elminin çıxardığı nəticələrdən istifadə edir. Ümumxalq ədəbi dili formalaşandan sonra xalq həyatında tarixi mədəni inkişaf, irəliləyiş baş verir. Nəhayət, bu inkişaf milləti meydana gətirdiyi kimi, milli dili də yaradır. Bütün bunlar tarixlə dilçiliyin əlaqəsini təmin edir.

Məsələn, yazını götürək. Məlumdur ki, yazı bəşəriyyətin dildən sonra ikinci nailiyyətidir. Yazısı qədim olan xalq daha mədəni hesab edilir. Müxtəlif xalqların ilkin yazılı mənbələrini aşkara çıxarmaq, onları oxumaq, hansı əsrə aid olduğunu, hansı münasibətlərlə yazıldığını müəyyənləşdirmək işində tarixlə dilçiliyin fəaliyyət birliyi tələb olunur. Eləcə də konkret əlifbaların meydana gəlməsi, müxtəlif xalqlar arasında yayılması kimi mühüm dilçilik faktoru tarixin köməyi olmadan açıla bilməz. Nəhayət, dilçiliyin öz tarixini müəyyənləşdirmək işində tarix elminin rolu böyükdür. Dilçiliyin meydana gəlməsi, müxtəlif ölkələrdə xaraktercə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etməsi tarixi hadisədir. Qədim dilçilik məktəbləri, onların elmi səviyyə və istiqamətləri, orta əsr dilçiliyi haqqında ətraflı və düzgün məlumat almaq üçün yenə tarixi mənbələrə müraciət etməli oluruq. XIX əsrin bütövlükdə xarakteri elə idi ki, bütün elmlərin inkişafı üçün, bir sıra kəşflərin meydana gəlməsi üçün şərait yaranmışdı. XIX əsri müəyyən mənada kompleks inkişaf əsri adlandırmaq olar. Bir sıra xalq və milli dillər formalaşdığı kimi, dilçilik də müstəqil elm kimi inkişafa

başladı. Bu, tarixi zərurət idi. Bütün bu zəruri hadisələrin meydana gəlməsini XIX əsrin tarixi şəraiti ilə əlaqədar tədqiq etmək lazımdır.

Dili bazis üzərində üstqurum hesab edənlər (N.Marr) cəmiyyətin tarixi-iqtisadi əsası olan bazisin dilə olan təsirini ideallaşdırdıqları üçün dili bazisdən asılı hesab etmişlər. Doğrudur, tarixi şərait dilin inkişafına öz mənfi və ya müsbət təsirini göstərir. Məsələn, bazisin konkret dilə münasibəti bu dilin inkişafına müəyyən dərəcədə təsir edir. Deyək ki, neçə illər rus dili hakim mövqə tutduğu üçün milli dillər, o cümlədən Azərbaycan dili öz fəaliyyət sferasını daraldırdı. Kağız üzərində dövlət dili elan edilən Azərbaycan dili kargüzarlıq sferasından, dövlət idarələ-rindən, maliyyə əməliyyatı prosesindən çıxarılmışdı. *(Buna görə də indi həmin sahələrə aid ləksik, üslubi materialımız azdır)* Amma bu, dilin məhv olması demək deyildir. Xalq ədəbi dili yaşadır və inkişaf etdirir. Deməli, bazisin dilə münasibəti ona bu və ya digər dərəcədə təsir edə bilər. Amma onu dəyişdirə bilməz. Bütün bu məsələləri tarixi-ictimai şəraitlə əlaqədar götürmək lazımdır ki, bu da dilçiliyi tarix elmi ilə bilavasitə əlaqələndirir.

Dilçiliyin məntiqlə əlaqəsi

Dilin fəlsəfi problemlərindən biri də dillə təfəkkürün əlaqəsi məsələsidir. Bu məsələ özlüyündə qədim tarixə malik olsa da, onun təfəkkürlə eyniyyət təşkil etməyib, dialektik vəhdətdə olması anlayışı yüz illik tarixə

malikdir. Dilçiliklə məntiqi əlaqələndirən təfəkkür əslində məntiqi kateqoriya olub, yüksək inkişaf etmiş materiya olan beynin məhsuludur. Dil isə təfəkkürün ifadə formasıdır. Yəni insan təfəkküründə yaranmış fikirlər dil vasitəsilə reallaşır. Dillə təfəkkürün əlaqəsindən xüsusi mövzu kimi ayrıca danışılacağına nəzərə alaraq bu barədə geniş bəhs etməyə lüzum görmürük.

Ünsiyyət prosesində əsas rol oynayan nitq həm məntiqin, həm də dilin tədqiq dairəsinə daxildir. Nitqdə həm dil qanunları, həm də təfəkkür qanunları əks olunur. Təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət, kafi əsas və üçüncünü istisna qanunu nitqdə aparıcı rol oynayır. Əgər nitqdə təfəkkür qanunlarından biri pozularsa, onda dilin ekspressiv funksiyası pozulmuş olar. Yəni nitqdə obyektiv gerçəklik insan təcrübəsi əsasında düzgün əks etdirilməzsə, cümlə və ya cümlələr fikri ifadə etməz, beləliklə, dilin kommunikativ funksiyası reallaşmaz.

Təfəkkürün bütün element və formaları məfhum, hökm, əqli ümumiləşmə bilavasitə dillə, dil qanunları ilə əlaqədardır, yəni məfhumlar özü reallaşa bilməz. Onlar dildəki işarələri olan sözlər vasitəsilə reallaşırlar. Hökmlər də cümlə ilə əlaqədar olduğundan hər ikisi fikir işarəsidir. Lakin hökm məntiqi, cümlə isə qrammatik kateqoriyadır. Məntiq qanunlarını bilmədən və onlara əməl etmədən dilçilikdə heç bir anlayışa tərif vermək olmaz. Çünki tərifin elmi əsası, məntiqi olmalıdır, hər hansı bir linqvistik kateqoriyaya tərif vermək istədikdə mütləq onun ümumi və özünəməxsus cəhətlərini seçmək lazımdır. Yəni anlayışın diferensial və integral cəhətləri linqvistik

tərifin əsasında durmalıdır. Bu da tamamilə məntiq qanunları əsasında mümkün olur.

Dilçiliyin psixologiya ilə əlaqəsi

Fizioloji mənada insanla ali inkişaf etmiş heyvanlar arasında ümumi cəhət çoxdur. Başqa canlılar özlərindən əvvəlki nəslin “təcrübəsini” mənimsəyə və ümumiləşdirə bilmir, öz əvvəlki nəsillərindən irəli gedə bilmir. Təkcə onlar ətraf mühitə uyğunlaşaraq özlərində şərti refleks yarada bilirlər. İnsan isə, başqa canlılardan fərqli olaraq, nəinki özündən əvvəlki, hətta özündən sonrakı həyat haqqında da təsəvvürə malik olur. Bunun üçün insan birinci növbədə dilinə və təfəkkürünə minnətdar olmalıdır. İnsanın düşünmə, dərk etmə və danışma prosesində iştirak edən əsəb sistemi, beyin yarımkürələri və s. fiziologiya, düşünmə prosesindəki psixi proseslər, beyin yarımkürələrinin zədələnməsi nəticəsində insanın xarakterindəki dəyişiklik və nitqinin korlanması (afaziya) isə psixologiya ilə dilçiliyi əlaqələndirir.

Dillə nitqin əlaqəsi məsələsi psixologiya ilə dilçilik üçün ortaqdır. Yəni “dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir” fikri hər iki elm üçün məqbul ifadədir. Nitqin xüsusiyyətləri, növləri, dilə münasibəti və s. kimi məsələləri psixologiya dilçilikdən götürdüyü kimi, dilçilik də nitqin mexanizmi, qəbul edilməsi, anlaşılması, nitqin pozulma səbəbləri, nitq fəaliyyəti və s. kimi məsələləri psixologiyadan alır. Görkəmli psixoloq N.İ.Jinkin belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, nitqi ifadəni

tərtib etməzdən əvvəl, xüsusi kodun (təsəvvür, surət və sxem) köməyi ilə onun fikri özəyini (skeletini) qururuq. Bu, nitq ifadəliliyinin proqramlaşdırma mexanizmidir. Bundan sonra proqramdan (plandan), mürəkkəb mexanizmlər qrupundan qrammatik, sintaktik quruluşa, cümləyə keçilir. Sonra lazım olan sözü axtarma mexanizmi işə düşür, sintaqmi proqramlaşdıran motor mexanizmi, nəhayət, nitqin səslənməsini reallaşdırən mexanizmlər fəaliyyətə gəlir. Sonra isə nitq alınmış olur.¹ Göründüyü kimi, bu çox mürəkkəb mexanizmdir. Bəs ifadə edilmiş cümlənin düşünülməsi, fikir yaranması bura daxil deyilmi? Bu, təfəkkür prosesidir. İnsanın psixi vəziyyətinin onun nitq fəaliyyətinə çox güclü təsiri vardır. Belə ki, mənfi emosiyaların təsiri altında insanın psixonitq mexanizmi passiv olur. Müəyyən mənada həmin mexanizm bağlanır. Adam bildiyi bir şeyi də danışa bilmir. Bəzən isə insan müsbət psixi emosiyaların təsiri ilə, hətta adi bir məsələni yüksək, bəlağətli nitqlə, həvəslə danışmaq istəyir.

İnsanın nitq fəaliyyəti prosesində “stimul-reaksiya” tipli elementar fizioloji mexanizmlər, habelə yüksək nitq fəaliyyətinə məxsus ierarxik spesifik mexanizmlər iştirak edir.

Psixoloji və dilçilik ədəbiyyatında nitqin pozulmasının beş növünə rast gəlinir. Bunlardan ikisi (dinamik və motor) – psixologiya ilə, biri – semantik afaziya – dilçiliklə, ikisi isə – afferent motor və sepsor afaziya – fizioloji pozuntularla əlaqədardır.

¹ Ümumi psixologiya. Bakı, “Maarif”, 1982, səh. 227–228.

Dinamik afaziya zamanı nitqi düzgün sintaqmlara bölmək, cümlədə iştirak edən söz və söz birləşmələrini fonetik cəhətdən düzgün qruplaşdırmaq olmur. Beləliklə, nitqin dinamikası pozulur. Afferent motor afaziyası zamanı mərkəzdən gələn impulslar pozulmuş olur, yəni cümlədə sözlər qrammatik cəhətdən düzgün əlaqələndirilmir. Bəzən sözün bir neçə səsim tələffüz etsə də, onları birləşdirə bilmir.

Bu iki afaziya bilavasitə psixologiyanın obyektinə daxildir.

Afferent motor afaziyası zamanı xəstə səsləri təhrif edir, çətin məxrəcli səs asan tələffüz olunan səslərlə əvəz edilir. Bu da hissi sinirlərlə, Yəni impulsun hiss üzvlərindən mərkəzi əsəb sisteminə verilməsi prosesində baş verən pozğunluqla əlaqədardır.

Semantik afaziya sözlərin düzgün seçilməməsi və onların mənaca yerli-yerində işlədilməməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman söz mənaca düzgün işlədilmədiyini kimi, söz və söz birləşmələri də mənaca düzgün qiymətləndirilmir.

Sepsor afaziya nitqi düzgün başa düşməməklə əlaqədardır; sözün səs tərkibi ilə mənası arasındakı əlaqəni bərpa edə bilmir, səslənməyə aludə olub mənaya əhəmiyyət vermir və yaxud eyni səsi bir neçə dəfə təkrar edir.

Bütün bunlar dilçiliyi bilavasitə psixologiya ilə əlaqələndirir.

Dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqəsi

Çox vaxt fəlsəfəni bütün elmlərin anası hesab edirlər. Bunun məntiqi əsası vardır. Elm ictimai şüur formasıdır. İctimai şüur isə məhz fəlsəfi kateqoriyadır. Elə bir elm yoxdur ki, onun fəlsəfi əsası olmasın. Müasir təbiətşünaslığın, fizikanın, riyaziyyatın belə fəlsəfəyə əsaslandığı məlumdur. Dilin, tarixin, düzgün təfəkkürün (məntiqin), antropomikanın və başqa elmlərin də ilkin tədqiqat obyektini fəlsəfi məsələlər olmuşdur. Yəni bu elmlər də ilk əvvəl fəlsəfənin bir sahəsi olmuşdur.

Dilçilik elmi də ilkin inkişaf mərhələsində fəlsəfənin bir hissəsi kimi meydana gəlmişdir. Hətta bir neçə əsrlik dövrdə yunan dilçiliyi fəlsəfə dövrü keçirmişdir. Yunanıstanda dil haqqında düşünmə hələ yeni eradan əvvəl VI əsrə aid idi. V-III əsrlərdə isə artıq fəlsəfi dilçilik şərti mənada formalaşmışdı. Yunan filosoflarını maraqlandıran birinci problem dilin kim tərəfindən yaradılması məsələsi idi. Dilin mənşəyi problemi fəlsəfənin əbədi mövzusu olan materialist və idealist anlayışların qarşılaşdığı, toqquşduğu əsas nöqtələrdən biridir. İdealist anlayışa görə, kainat, nəbatat, camadat özü allahın iradəsi ilə yarandığı kimi, dil də allahın iradəsi ilə yaranmışdır. Materialistlər isə bunun əksinə olaraq dili bir nəfərin yaradıcılıq məhsulu kimi şərh etmək fikrindən uzaq idilər.

Ad, onun mənşəyi və təbiəti haqqında da idealist və materialist baxışlar həmişə əks qütbə dəyənmişlər. Dilin ictimai mahiyyətini düzgün şərh edə bilmədiklərinə görə idealist filosoflar dilin xarakterini, cəmiyyətdəki rolunu,

dil faktlarının funksiyasını düzgün qiymətləndirə bilmirdilər. Dil və cəmiyyət məsələsində idealist filosofların mövqeyi daha tez təkzib edilə bilər. İdealist fəlsəfi baxışa görə, hər bir xalqa (geniş mənada cəmiyyətə) dili allah bəxş etmişdir. Elə isə bu qədər dil üçün saysız-hesabsız dil vahidini allah hansı arsenaldan, nə vaxt və necə vermişdir? Bu fikri qəbul etsək, ikinci sual meydana çıxacaq ki, bəs onda niyə dillər qohum olur? Belə çıxmırmı ki, dillər arasındakı qohumluq münasibətləri allah tərəfindən tənzim edilir? Əgər belədirsə, deməli allahın müstəqil, bir-birindən fərqli dil yaratmağa qüdrəti çatmamışdır. Dilin əbədiliyi məsələsində də idealist fəlsəfə düzgün mövqe tutmur. İdealist anlayışa görə dünyada allahdan başqa hər şey müvəqqətidir. Təkcə allah əbədi, laşənk və bıməkandır. Kainat özü və həyatdakı hər şey məhv olub gedəcək. Bu fikir dilə də şamil edilir. Deməli, nə cəmiyyət, nə də dil əbədidir. Bu, yanlış mövqedir.

Fəlsəfənin əsas qanunları olan kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, inkarı inkar qanunları az və çox dərəcədə dilin özünə də aiddir. Məsələn, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanununu götürək. Əlamət və keyfiyyətin əşyada və hərəkətdə dəyişməsi anlayışı dilçilikdə dərəcə kateqoriyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Dərəcə anlayışı fəlsəfi anlayış olub, əşyada keyfiyyət və əlaməti hərəkətdə (əlamətdə) əks etdirir. Bu əlamətlərin azlıq və

ya çoxluq – yəni kəmiyyətə dəyişməsi yeni anlayış, yeni keyfiyyət yaradır.

İnkarı inkar qanunu əsasında dil strukturu hələ tədqiq edilməmişdir. Ümumi dilçilikdə dilin struktur elementlərinin inkişaf prosesində bir-birini inkar etməsi və üçüncünün yenidən birinciyə qayıtması və yaxud birincinin elementlərinin üçüncüdə təzahür etməsi məsələsi tam işlənilməmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar ilk tədqiqatı böyük alman filosofu Hegel aparmışdır. Hegel özünün “Məntiq” əsərində bu qanunun əsas müddəalarını kəşf etmişdir. Marksistlər onun idealist baxışlarını tənqid etmiş, guya bu qanunu materialistcəsinə işləyib öz adlarına çıxmışlar, əslində isə inkarı inkarın Hegel strukturu saxlanılmışdır. Yuxarıda dediyimiz kimi, dilin özünün inkişaf prosesində keçirdiyi dəyişikliklər və dilin daxili quruluşundakı elementlərin qarşılıqlı münasibəti inkarı inkar qanunu əsasında baş verir. Bu qanunun fəaliyyət prosesində üç komponent qarşılıqlı münasibətdə olur.

Birinci – əsas – yəni müqayisə ediləcək keyfiyyətin bazası (buna Hegel tezis deyirdi).

İkinci – həmin əsasla müqayisə edilən, ona qarşı qoyulan komponent (buna Hegel antitezis deyirdi).

Üçüncü isə ikincinin inkarından doğan, birincinin əlamətlərini özündə ehtiva edən sintez.

Bu üç komponent qarşılıqlı olaraq münasibətdə və vəhdətdədir. Belə ki, ikinci birincini inkar etdiyi halda, inkişaf nəticəsində üçüncü də ikincini inkar edir. Məsələn, tayfa dilləri (tezis) keyfiyyətə yeni bir faktor olan xalq

dilinə keçir. Bu keçid prosesində xalq dili tayfa dil elementlərini inkar edir. Bir çox söz və ifadələr, qrammatik morfemlər müxtəlif səbəbdən bir-birini inkar edir. Məsələn, sözlər eyni məzmununda olduğuna görə və yaxud müxtəlif tayfa dil elementləri xalq dili üçün məqbul görülmədiyinə görə ümumxalq dilinə daxil ola bilmir (inkar olunur).

Ümumxalq danışiq dilində hələ tayfa elementləri yaşayır. İnkişaf nəticəsində xalq özü millətə çevrildiyi kimi, onun dili də milli dil səviyyəsinə yüksəlir. Aydınır ki, milli dil artıq tayfa dil elementləri əsasında deyil, ümumxalq dili əsasında qurulur. Ümumxalq danışiq və ədəbi dili əsasında yaranan milli dil, xalq dilinin bəzi cəhətlərini inkar edir. Yəni inkar edənin özü inkar olunur. Lakin ümummilli dil inkişaf nəticəsi olmasına baxmayaraq, tayfa dili elementlərini də saxlayır. Burada fəlsəfənin inkarı inkar qanunu ilə dilin analoji inkişaf qanunu birləşmiş olur. Yəni ikincini inkar edən tamamilə birincidən uzaqlaşmadığı kimi, milli dil də analoji inkişaf qanunu əsasında gedərək öz ilkin kökündən uzaqlaşmır, əgər bu qanunlar olmasaydı, tarixdə və cəmiyyətdə hər dil əvvəlkini inkar edib sabitlikdən çıxarar, hər şey özgüləşərdi. Eləcə də dil inkişaf edib dəyişərək, əvvəlkini inkar edərək başqa bir dilə çevrilərdi.

Dilçilik və fiziologiya

Dilçilik elmi fiziologiya elmi ilə də əlaqədardır. Danışiq səslərinin yaranması prosesi, bu vaxt havanın fəaliyyəti, danışiq üzvlərinin səsçixarma prosesindəki rolu və s. məsələlərdə dilçilik bilavasitə fiziologiyaya əsaslanır. Təsadüfi deyil ki, fonetikanın bu məsələlərdən bəhs edən növünə fizioloji fonetika deyilir. Ağciyər, alveollar, bronxlar, səs telləri, dilçək, yumşaq damaq pərdəsi, burun boşluğu, dil, sərt damaq, dişlər və s. səsin yaranmasında və tələffüzündə mühüm rol oynayır. Bu üzvlərin özü və xarakteri haqqında məlumatı dilçilik hazır şəkildə fiziologiyaya elmindən alır. Eşitmə prosesi, səsin qəbul edilməsində iştirak edən üzvlər – qulaq (bayır və iç qulaq), qulaq pərdəsi, beyin quruluşu, eşitmə mərkəzi, oradakı oyanma – induksiya, səsin fərqləndirilməsi və sözün mənasının başa düşülməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir ki, bu haqda məlumatı da dilçilik fiziologiyadan alır. İnsanın beyin quruluşu, düşünmə və danışma prosesindəki beyin mexanizmlərinin fəaliyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında çox bəhs edildiyini, dil və təfəkkür adlı xüsusi bəhsdə geniş danışacağımızı nəzərə alaraq burada bu məsələdən ətraflı bəhs etməyi lazım görmürük.

Dilçiliyin fizika ilə əlaqəsi

Görkəmli dilçi alim A.S.Çikobava 1953-cü ildə yazırdı ki, əgər deyilsə ki, dilçilik fonetikanın sayəsində

dəqiq elmlərdən biri olmuşdur, mübaliğə olmaz. Əllinci illərdə yalnız səslər fiziki üsulla eksperimentə cəlb edilirdi. Müasir dilçilik elə yüksək səviyyəyə çatmışdır ki, nəinki fonetika, habelə sintaksis özü də fizika ilə əlaqədar şəkildə tədqiq edilir. İndi dilin bütün səviyyələri dəqiq elmlərin köməyi ilə tədqiq edilə bilər. Danışıq səslərinin akustik cəhətlərini öyrənən akustik fonetika tamamilə fizika elminin qənaətlərindən istifadə edir. Danışıq səslərinin akustikasını öyrənmək üçün aşağıdakı cəhəti mütləq bilmək vacibdir. Belə ki, əmələ gələn səs durğun mühitdə dalğalar şəklində ətraf mühitə yayılır. Getdikcə səs dalğasının hündürlüyü (X), rəqslərin tezliyi (λ) azalır. Rəqs dalğasının uzunluğu artaraq, nəhayət, sonsuzluğa bərabər olur, $S = \infty$.

Fizikadan məlumdur ki, rəqsin amplitudası səsin sürəti ilə düz, onun yayılma tezliyi ilə tərs mütənasibdir. Dalğanın uzunluğu rəqsin amplitudundan düz mütənasib asılıdır. Yəni $v = \lambda \nu$.

Bu cəhət bütün eksperiment zamanı nəzərdə tutulmalıdır. Laboratoriya şəraitində sait və samit səslər, onların linqvistik- fiziki cəhətləri xüsusi aparatların köməyi ilə öyrənilir. Kimoqramlar, palatoqramlar və s. cihazlar nəinki ayrı-ayrı səsləri, habelə söz birləşmələri, sintaqmlar, bütöv cümlə kimi dil vahidlərinin fiziki keyfiyyətləri haqqında dəqiq məlumat verir. Bu barədə eksperimental metoddan danışanda geniş bəhs ediləcək.

Dilçiliyin riyaziyyatla əlaqəsi

Hələ XIX əsrdə yazılırdı ki, hər hansı bir elm özünün yüksək inkişaf mərhələsinə o vaxt qədəm qoyur ki, öz tədqiqində riyazi metodlardan istifadə etsin. Dil sisteminin keyfiyyətcə tədqiqi inkişaf nəticəsində kəmiyyətcə tədqiqə keçir. Beləliklə, dilin bütün səviyyələri riyazi metodlar əsasında tədqiq edilir. Dilçiliyin yeni sahəsi olan riyazi dilçilik məhz riyazi metodlara əsaslanır. Ənənəvi dilçilik isə bütün dil vahidlərini linqvistik baxımdan tədqiq edərək onların dildəki yerini müəyyənləşdirir. Lakin dil vahidlərinin statistikasını, onların dildə işlənmə tezliyi və ehtimalı, habelə dildə çoxluqların tətbiqi və yaranması və s. bu kimi məsələləri ənənəvi dilçilik metodları ilə tədqiq etmək olmaz. Buna görə də dilçiliyə riyaziyyatın tətbiqi bu elm qarşısında yeni inkişaf sahələri açır.

Riyaziyyatın dilə müdaxiləsi iki səbəblə şərtləndirilir.

Birinci, dilçiliyin inkişafı dilin və dar mənada mətnin tədqiqinə daha dəqiq və obyektiv metodların tətbiqini tələb edir. Dilçiliyə riyaziyyatın tətbiqi dilçi alim üçün dil materiallarının sistemləşdirilməsi, ölçülməsi və ümumiləşdirilməsinə geniş imkan yaradır.

İkinci, dilçiliyin bir sıra dəqiq elmlərlə – fizika, kimya, kibernetika, fiziologiya ilə əlaqəyə girməsi yalnız riyazi dildən istifadə etməklə mümkün olur. Riyazi dil adı ünsiyyət dilindən fərqlənir. Riyazi dilin yaranması məhz kompüter və sinxron tərcümə işini asanlaşdırmışdır. Riyazi dil də adi dil kimi kodlaşdırılır. Sonra isə insan – maşın – insan sistemi yaranır.

İndi isə riyazi dillə adi dilin fərqlərini göstərək. Əvvəllən, hər iki dil – həm riyazi, həm də adi dil informasiyanı işarələrlə (semiotik vasitələrlə) verir. Bu iki dil arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Adi, yəni dilçiliyin öyrəndiyi dil (söz, söz birləşməsi, cümlə dili) işarəsi özündə dörd münasibəti – cəhəti birləşdirir: ad (məlumatın maddi daşıyıcısı), denotat (xarici aləmdə onun əksi), desiqnat (adın məfhumla əlaqəsi, buna siqnikativ münasibət də deyilir), konnotat (əşya və hadisə haqqında hissi – qiymətləndirmə anlayışının kompleksi).

Riyazi dildə isə denotativ və konnotativ münasibətlər olmur. Riyazi dil yalnız ad və onun riyazi mənasını əsas götürür.

2) Adi dil çoxmənalı, çoxüslubludur. Riyazi dildə bu olmur. Riyazi dildə yalnız ad və onun riyazi mənası mövcud olur.

3) Adi dildə dil vahidləri çoxlu törəmə mənalarda (metafora, metonim, sinekdoxa və s.) işləndiyi halda, riyazi dildə bu yoxdur. Avtomatik məlumat, maşın tərcüməsi, adam-maşın dialoqu zamanı adi dil materialı riyazi dil əsasında kodlaşdırılır: Bu o deməkdir ki, adi dildə hər hansı çoxmənalı söz riyazi dilə yalnız bir mənada kodlaşdırılır. Başqa sözlə, hər bir dil elementi riyazi dilin kod işarəsi ilə uyğunlaşdırılır.

Bu gün adi dilin riyazi dilə çevrilməsi. Yəni kompüter və EHM üçün proqram hazırlanması çox böyük elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın gələcəkdə ənənəvi dilçilikdə olan bir sıra mübahisəli məsələləri kompüter

dərhal həll edə biləcək. Riyaziyyatın təkcə dilçiliyə deyil, dilin özünə də müdaxilə etməsi dil qanunlarının necə sabit və ciddi xarakterdə olduğunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, riyaziyyatdan məlumdur ki, iki mənfi ədədin hasilini bir müsbət anlayışa bərabərdir: $(-a), (-b) = ab$

Bir mənfi ədədlə bir müsbət ədədin hasilini mənfi kəmiyyətə bərabərdir: $(-a) \cdot (b) = -ab$

Bu anlayış dilin özündə də vardır. Azərbaycan dili materialı əsasında götürsək; mənfi anlayış ifadə edən **-sız deyil**, müsbət anlayış ifadə edən **-lı, -dır** şəkilçilərinin funksional fəaliyyət prosesində yaratdığı mənə riyaziyyatda olduğu kimi olacaq:

$sız + deyil = lıdır$

$sız + dır = lı deyil.$

Həmin qrammatik mənaları leksik mənalara əlavə etdikdə kommunikativ-məntiqi mənə alınır. Məsələn,

Sevinc savad + sız + deyil = Sevinc savadlıdır.

Sevinc savad + sızdır = Sevinc savadlı deyil.

Riyaziyyatın ehtimallar, çoxluqlar nəzəriyyəsi müvəffəqiyyətlə dilə tətbiq edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarının statistik metodla ümumiləşdirilməsi dilçilərdən əvvəl riyaziyyatçıları maraqlandırmışdır. Riyaziyyatçılar həyatdakı faktları statistik üsulla həll etdikləri kimi, dil faktlarını da ümumiləşdirmişlər. Statistik metodla dilin bütün vahidləri: fonemlər, morfemlər, leksemlər və sintaktik vahidlər tədqiq edilərək ümumiləşdirilir. Statistik metod riyaziyyatın dilçiliyə tətbiq edilən ən sadə metodudur.

Ehtimallar nəzəriyyəsinin dilə tətbiqi statistik üsulla aparılan işin, müəyyən mənada, davamıdır. Bu iki üsulu müqayisə etmək, dilçilik terminləri, real və ehtimal anlayışlarına bənzər bir məfhum alınır.

Ehtimallar nəzəriyyəsinin ən sadə, on bəsit mərhələsini dilə tətbiq edərək dilin bütün səviyyələrində işlənən vahidlərin işlənmə tezliyi haqqında məlumat almaq olar. Məsələn, təsəvvür edək ki, bir qutuda 90 qırmızı, 60 sarı və 30 yaşıl alma vardır. Biz qutudan bu almalardan götürmək istəyirik (əlbəttə, təsadüfi faktlar istisna olunur). Onda almaların rəngini baş hərfləri ilə işarə edərək (qırmızı – Q, sarı – S, yaşıl – Y), onların götürülmə ehtimal düsturunu aşağıdakı kimi qura bilərik:

$$Q=Q / (S+Q+Y)=90/(90+60+30)=90/180=1/2$$

$$S=S / (S+Q+Y)=60/(90+60+30)=60/180=1/3$$

$$Y=Y / (S+Q+Y)=30/(90+60+30)=30/180=1/6$$

Yəni qırmızı alma götürmək ehtimalı – 1/2, sarı alma götürmək ehtimalı – 1/3, yaşıl alma götürmək ehtimalı – 1/6-dir.

Adi dillə desək, qırmızı alma götürmək üçün qutuya 2 dəfə, sarı alma götürmək üçün 3 dəfə, yaşıl alma götürmək üçün isə , qutuya 6 dəfə əl atılmalıdır.

Bunu eynilə ayrı-ayrı səslərin, morfemlərin, sözlərin dildə işlənmə tezliyinə aid etmək olar. Məsələn,

Aldın ol iqlimi kim, aləmdə yüz min padişah

Həsəratıyla verdi can, fəthin bilib əmri-məhal

(Füzuli)

Bir qədər mey istədim, sındırdı könlüm şişəsin

Daş bağırlı saqi-yi-sahib-cəfadən küsmüşəm. (Vaqif)

Eh ahi-sərd, urma nəfəs zülfi-yara sən,

Bir dəm qərar tut, dili-divanə bilməsin. (*Sabir*)

Göründüyü kimi, bu üç beytin biri XVI, biri XVIII, biri isə XX əsr dilimizin məhsuludur. Ehtimal nəzəriyyəsini tətbiq edərək buradakı **a**, **ə**, **ı** və **i** səslərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək olar. Bu üç şeir parçasında cəmi 84 sait səs işlənmişdir: **i** – 26, **ə** – 21, **a** – 17, **ü** – 8, **ı** – 5, **e** – 3, **u** – 2, **ö** – 1, **o** – 1.

Bu rəqəmlər əsasında sait səslərin bir-birinə nisbətən dildə işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək olar (əlbəttə ehtimal əsasında). Beləliklə,

$$i = 26/84 = 1/3,2$$

$$a = 17/84 = 1/5$$

$$ə = 21/84 = 1/4$$

$$ü = 8/84 = 1/10,5$$

$$e = 3/84 = 1/28$$

$$u = 2/84 = 1/42$$

$$o = 1/84$$

$$ö = 1/84$$

Buradan belə bir ehtimala gəlmək olar ki, dildəki hər 84 sait səsdən 1/3, 2-si **i**, 1/5-i **a** və s. olur. Hətta bu rəqəmlər əsasında saıtlərin bir-birinə nisbətən hansı tezlikdə işlənmə ehtimalını da müəyyənləşdirmək olar.

Riyaziyyatın dilçiliyə çox asanlıqla tətbiq edilməsində çoxluqlar anlayışı xüsusi yer tutur. Çoxluqlar nəzəriyyəsini mahiyyətini riyazi dilçilər belə izah edir: “*Müasir riyaziyyatın əsas anlayışlarından biri çoxluqlar anlayışıdır. O (çoxluqlar nəzəriyyəsi – A.B.) ilkin olub, daha sadə anlayışlar vasitəsilə izah edilir. Çoxluqlar*

*anlayışı ilə biz kifayət qədər tez-tez rastlaşırıq; rus əlifbasının hərfləri çoxluq yaradır, eyni sözləri söz işlətmə haqqında da demək olar”.*¹

Sözlə söz işlətməni eyni cür qəbul etmək olmaz. Söz yalnız nominativ mənada, ilkin formada götürülürsə, söz işlətmə termini altında bu sözün çoxlu işlənmə formaları (çoxluqları) nəzərdə tutulur. Molumdur ki, hər bir dildə bu və ya digər söz çoxlu formada, üslubi məqamda, sintaktik səviyyədə işlədilir. Eyni sözləri fonem və morfemlər haqqında da demək olar. Məsələn, dildə olan az miqdarda fonem bir-biri ilə həndəsi-riyazi çoxluqlar şəklində birləşərək saysız-hesabsız söz yaradılmasına xidmət edir. Morfemlərin işlənmə çoxluğunu da bununla izah etmək olar. Sintaktik səviyyədə sözlərin sırasını müəyyən etdikdən sonra onların yerdəyişmə qanunlarını da çoxluqlar anlayışını tətbiq etməklə müəyyənləşdirmək olar, hələ XIX əsrdə prof. Peşkovski çox asan yolla (primitiv şəkildə riyazi anlayışa əsaslanaraq) 5 sözdən ibarət bir cümləni 120 cür qurmaq mümkün olduğunu sübut etmişdi.

Azərbaycan dili qanunları əsasında isə – *Dünən Humay Əziməni məktəbə apardı* – cümləsini üzvlərin yerini dəyişməklə neçə cür qurmaq olar? Bu üzvlərin hər birini 5 dəfə – birincini, 5 dəfə – ikincini, 5 dəfə – üçüncünü, 5 dəfə – dördüncünü, 5 dəfə – beşincini işlətməklə 120 cümlə almaq olar, əlbəttə, onda cümlənin mübtədə və xəbərinə və başqa üzvlərinə xələl gəlməyəcək. Təkcə cümlənin üslubi ifadə çalarlığı dəyişəcək.

¹ Пиотровский Р.Г. и др. Математическая лингвистика. М., 1977. стр. 11.

Riyaziyyatın tətbiqi ilə bir sıra linqvistik və fəlsəfi anlayışlar dəqiqləşir. Məsələn, fəlsəfi və qrammatik zaman anlayışını götürək. Məlumdur ki, fəlsəfi mənada hadisə və iş yalnız üç zamanda baş verə bilər (nəzərə alaq ki, əşya məkanla, iş zamanla bağlıdır). Nahaq deyilmir ki, hər şeyin öz vaxtı, hər şeyin öz yeri vardır. İndi işin vaxtına diqqət yetirək: iş nə vaxt baş verirsə versin, yalnız üç zaman daxilində baş verəcək. Yəni $Z_f = Z_{fk} + Z_{fi} + Z_{fg}$.¹

Dilçilikdə isə zaman anlayışı bir qədər fərqlidir. Belə ki, dilçilikdəki, qrammatik zaman iş, hal, hərəkətin icra momentlərindən daha geniş zamanı əhatə edir. Qrammatik zamanın tərifini belədir: danışmaq momentinin icra momentinə olan nisbətində qrammatik zaman deyilir. Yəni $Q_z = D_m / İ_m$

Bu nisbət dünya dillərindəki qrammatik zamanın ifadə formalarını nəzərə aldıqda çoxlu zaman şəkli əmələ gəlir. Bu anlayışı riyazi dillə belə ifadə etmək olar:

$$Z_f = Z_{fk} + Z_{fi} + Z_{fg}$$

$$Z_{fk} = Z_q (Z_{kp} + Z_{kş} + Z_{ksov} + Z_{knssov} + Z_{kmazi} + Z_{kr...})_n$$

$$Z_{fi} = Z_{qi}$$

$$Z_{fg} = Z_q (Z_q)g + Z_{qeyri+qəti} + Z_{bir} + Z_{b.sl.} + müstəqibə...)_n \text{ (n – toplananların cəmi deməkdir).}$$

Bu düsturların mənası bundan ibarətdir ki, zaman-fəlsəfi keçmiş zaman qrammatik keçmişlə nəqli, şühudi, rus dilindəki *совершенный вид*, *несовершенный вид*, ərəb dilindəki mazi, alman və ingilis dillərindəki perfekt

¹ Z_f – (zaman-fəlsəfi), Z_q – (zaman qrammatik) və s.

və s. **n** dərəcədən qüvvətə yüksəldilmiş bir kəmiyyətə bərabərdir.

Zaman-fəlsəfi indikinin isə bütün dünya dillərində bir ifadə forması vardır. Bu da icra momenti ilə danışıq momentinin eyni vaxtda baş verməsindən irəli gəlir.

Zaman-gələcək fəlsəfi də keçmiş zaman kimi müxtəlif dillərdə, müxtəlif formalarda, müxtəlif məzmun çalarlıqlarında işləndiyi üçün **n** qədər ifadə formasına malikdir. Dediklərimizi belə yekunlaşdırıb bilərik ki, hər hansı bir fəlsəfi zaman dünya dillərinin qrammatik əsasında **n** qədər ifadə edilə bilər. Onda aşağıdakı düstur alınır: $Z_f = Z_q$ (zaman-fəlsəfi bərabərdir zaman-qrammatik əsasa görə **n** dərəcədən qüvvətə yüksəldilmiş bir kəmiyyətə). Bu çox mücərrəd anlayışı bir qrammatik formanın bir fəlsəfi konkret forması ilə ifadə etmək üçün qrammatik zaman **n** dərəcədə kiçilməlidir:

Yəni bir fəlsəfi konkret zamanı bir konkret qrammatik zamanla ifadə etmək olar.

Riyaziyyatın dilə və dilçiliyə tətbiqi filologiya elmi qarşısında yeni üfüqlər açır. Gələcəkdə riyazi metodlar dilçiliyin bütün sahələrinə, dilin bütün səviyyələrinə müdaxilə edə biləcək. Bu isə dilçiliyin yüksək inkişaf mərhələsi olacaq.

Riyaziyyatın bir sahəsi olan həndəsi biliklər və təsəvvürlər də dilçiliyə tətbiq edilir. Həndəsi qanunların dilə və dilçiliyə tətbiqi sahəsində hələlik mühüm irəliləyiş gözə çarpmır. Lakin gələcəkdə dil vahidləri funksional fəaliyyət nəticəsində həndəsi təsəvvür səviyyəsinə yüksələcək. Belə ki, sintaktik səviyyədə dil vahidləri

məhz həndəsi təsəvvürlər əsasında qiymətləndirilə bilər. Dilin qrammatik quruluşu da həndəsəni xatırladır. Dilin morfem tərkibi (morfologiyası) həndəsənin planimetriya hissəsinə uyğundur. Planimetriyada xarici forması olan həndəsi fiqurlar (kvadrat, üçbucaq, düzbucaqlı, trapesiya və s.) öyrənildiyi kimi, morfologiyada da dil vahidlərinin (kök, əsas, şəkilçi) xarici forması əsas götürülür. Həndəsənin stereometriya hissəsində fəza fiqurları və xəyali cisimlər öyrənildiyi kimi, sintaksisdə də dil vahidlərinin forması deyil, xəyal (funksional) cəhəti öyrənilir. Həndəsi mücərrədlik də linqvistik mücərrədliklə əlaqədardır.

Dilçiliyin coğrafiya ilə əlaqəsi

Dilçiliyi coğrafiya elmi ilə bir sıra məsələlər əlaqələndirir. Dilçiliklə coğrafiyanın əlaqəsi son vaxtlar sərhədləşdirilmişdir. Belə ki, bu, dilçilikdə coğrafi metod yarandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Coğrafiyanın dilə tətbiqi ilə əvvəl dillərin, bir dil ailəsinin və ya konkret bir dilin dünya üzrə və ya müəyyən regionlar üzrə yayılması ilə əlaqədardır. Hələ əsl coğrafi metodun dilçilikdə yaranmasından çox-çox əvvəl XI əsrdə M.Kaşqari “Kitabi-divani-lügət-it-türk” adlı əsərində coğrafiyanı dilçiliyə tətbiq etmişdir. Belə ki, o, öz əsərində dilini öyrəndiyi 20 türk tayfasının yaşadığı yerlər, onların en dairəsi haqqında məlumat vermiş və xəritəsini göstərmişdir. Sonralar dünya dillərinin linqvistik

xəritəsinin hazırlanmasında coğrafi metodlardan istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə, dil ailələrinin dil qruplarına bölünməsinə də coğrafiya tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, türk dil ailəsi coğrafi ərazi parametrisinə görə aşağıdakı kimi dil qruplarına bölünür: Qərbi hun qrupu və Şərqi hun qrupu (bu haqda ayrıca bəhs edilir). Bir dilin dialektləri də coğrafi üsulla təsnif edilir. Məsələn, Şimal qrup, Cənub qrup, Şərq qrup, Qərb qrup dialektləri və s.

Dilçiliyin ən gənc sahələrindən biri olan toponimika bu iki elmin daha sıx əlaqəsini təmin edir. Toponimika əvvəllər sırf coğrafiyanın sahəsi hesab edilirdi. Sonrakı tədqiqatlar sübut etdi ki toponimikada dilçiliyin payı daha çoxdur. Yer adları heç vaxt özləri-özlərini adlandırmır. Başqa xüsusi adlardan fərqli olaraq, toponimlər təsadüfi verilmir. Coğrafi obyektlərin adlanması üçün çoxlu səbəb vardır. Amma bir şey aydındır ki, obyektlərə ad verənlər öz dil materialı əsasında və yerin hər hansı bir cəhətini nəzərə alaraq adlandırırlar. Coğrafi şəraiti və ya obyektin coğrafi xarakterini bilmədən toponimik adın mənşəyini düzgün qiymətləndirmək olmaz. Məsələn, Zəngəzur sözünü erməni sözü hesab edib, onu zanq (zəng) zur (susdu) kimi verirlər. Halbuki zəng susdu sözü nə coğrafi xarakterə nə də tarixi hadisə ilə əlaqədar verilmişdir. Əslində bu söz səng (daş) zur (böyük) mənasından götürülmüşdür və böyük daşlıq deməkdir. Obyektin coğrafi xarakteri bunu bir daha sübut edir ki, Zəngəzur dağlıq diyardır.

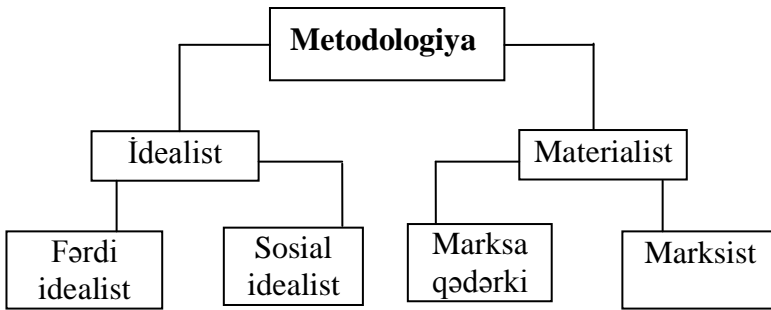
Topoformantların regionlar üzrə yayılması da xüsusi bir metodun tətbiqini tələb edir. Coğrafi adların formantlar metodu ilə tədqiqi həm dilçiliyə həm də coğrafiyaya çox şey verir.

Dilçilikdə əsas metodlar

Metod və metodologiya. Metodologiya yunanca (metod+ logos) sözlərindən yaranmışdır, hərfi mənası metod haqqında elmdir. Fəaliyyətin strukturu, məntiqi təşkili metodologiyanın mahiyyətini təşkil edir. Geniş mənada metodologiya subyektin (alimin) obyektə olan münasibəti və ya ona yanaşma mövqeyidir. R.Dekard metodologiyanı idrak prosesinin fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılması hesab etmişdir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir subyektin müəyyən obyektə yanaşma mövqeyi – fəlsəfi platforması olmalıdır. Alimin öz tədqiqatında gələcəyi nəticə ilk növbədə onun öz obyektinə hansı platformadan – fəlsəfi mövqedən – metodologiyadan yanaşmasından asılıdır. Subyekt öz obyektini o vaxt doğru, düzgün dərk edə bilər ki, onun mahiyyətini bilsin və ona düzgün mövqedən yanaşsın. Dilçilik tarixində müxtəlif platformalar, metodologiyalar olmuşdur.

Göründüyü kimi, idealist və materialist metodologiyaların özləri də müxtəlif növlü və müxtəlif xarakterli olmuşdur. Son vaxtlara qədər materialist metodologiya idealist platformanın bütün tezislərini rədd edirdi. Halbuki, sosial idealizmin səmərəli cəhətlərindən

istifadə etmək olar və lazımdır. Dilə ictimai hadisə kimi yanaşan materialist platforma dilin mahiyyəti haqqında düzgün və əsaslı təlim yarada bilmişdir. Lakin marksaqədərki materialistlərin – Demokrit, Dekard və başqalarının xidmətlərini inkar etmək olmaz. Elmi metodologiya elə fəlsəfi baxışlar mövqeyidir ki, bir sıra elmlər həmin mövqedən çıxış edə bilər. Məsələn, materialist fəlsəfə materialist dilçilik, materialist ədəbiyyatşünaslıq və s. elmlərin metodoloji əsasıdır. Dilin mahiyyətini dərk etmək, onun haqqında düzgün nəzəri biliklər sistemi yaratmaq üçün elmi metodun da əhəmiyyəti böyükdür.

Materialist metodologiyaya əsaslanan dilçiliyin dil haqqında qənaətləri belədir:

1. Dil ictimai hadisədir, cəmiyyət inkişafının məhsuludur.

2. Dil bioloji, fizioloji hadisə deyil.

3. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir.

4. Dil təfəkkürlə dialektik vəhdətdədir. Lakin onun eyni deyildir.

5. Dil nitqin maddi əsası, nitq dilin mövcudluq formasıdır.

6. Dil tarixi kateqoriyadır.

7. Dil cəmiyyət həyatının üzvi atributudur.

8. Dil sistem xarakterindədir.

9. Dil obyektivdir, heç bir subyektin təsirinə məruz qalmır.

10. Dilin öz daxili qanunları vardır.

11. Dilin inkişafı onu ölümə aparmır.

12. Dil müxtəlif cinsli işarələrdən ibarətdir və s.

Hər bir elm inkişaf etdikcə özünü genişləndirir, müxtəlif tədqiqat aspektləri və üsulları yaradır. Obyekti tədqiq etmə yolu olan metod mütərəqqi və düzgün mövqeyə əsaslanırsa, həmin obyektin tədqiqi uğurlu olur. Dilçilik elminin uğurları da məhz onun son vaxtlardakı mütərəqqi və çoxcəhətli metodlarından asılıdır.

Linqvistik tədqiqat metodları. Ümumiyyətlə, metodu elmi axtarışlar üsulunun sistemi kimi qəbul etdikdə onları iki qrupa bölmək olar. Elə metodlar vardır ki, bir sıra elmlərdə müştərək şəkildə istifadə edilir. Məsələn, müqayisə metodu nəinki təkcə ictimai, hətta dəqiq elmlərdə də mövcuddur. Bitki morfologiyası, geologiya,

fiziologiya, triqonometriya, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə və dilçilikdə müqayisə metodundan istifadə edilir. Eləcə də müşahidə metodu psixologiya, fizika, fiziologiya, pedaqogika, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və s.-də tətbiq edilir. Eyni sözləri tutuşdurma metodu haqqında da demək olar.

Təcrübə metodu fizikada, dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, kimyada, biologiyada və s. geniş yayılmışdır. Bu metodlar ümumi metodlar adlanır.

Elə metodlar da vardır ki, onlar yalnız linqvistik tədqiqatda istifadə olunur. Bunlara xüsusi metod deyilir. Əslində dilçilik metodlarını da ümumi və xüsusi – deyə bölmək olar, ümumi linqvistik metodla dilin bütün səviyyələrini tədqiq etmək mümkün olduğu halda, xüsusi linqvistik metodla yalnız bir səviyyəni tədqiq etmək mümkündür. Belə ki, müqayisə, təsvir, tutuşdurma və s. metodla dilin həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyələri tədqiq edilə bilər. Etimoloji və formantlar metodu ilə yalnız dilin bir səviyyəsini tədqiq etmək olar.

Metod obyektiv gerçəklikdəki əşyaların və cəmiyyətdəki hadisələrin nəzəri və təcrübi cəhətdən öyrənilməsi üsullarıdır.

Metod elm üçün məqsəd deyil. O, yalnız obyektin, onun ayrı-ayrı cəhətlərinin, fəaliyyətinin dərk olunması vasitəsidir. İdrak (o cümlədən elmi təfəkkür) təfəkkürün sonsuz surətdə obyektə yanaşması, insanın təbiətinə, habelə cəmiyyətin inkişafının və təfəkkürün özünün qanunlarına yiyələnməsidir.¹

¹ A.Axundov. Umumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, səh.192.

Metod dilə yanaşma üsulu kimi çox qədimdən mövcud olsa da metodlar sisteminin yaranması və metodun bir elmi anlayış kimi dərk edilməsi son 50-60 ilə aiddir.

Dilçilikdə metod anlayışını elmi sistem kimi götürüb tədqiq edən B.A.Serebrennikov olmuşdur. B.A.Serebrennikov metodun əhəmiyyətindən danışarkən yazırdı: *“Dilçiliyin on əsas, mərkəzi problemlərindən biri dilçilik elminin tədqiqat metodları problemidir. Müəyyən tarixi mərhələdə bu və ya digər metodun üstünlük təşkil etməsi, hətta dilçiliyin inkişaf xarakterini müəyyənləşdirə bilər”*.¹

B.A.Serebrennikov metod anlayışının dilçilikdə bərqərar olmasını metodika – metod – metodologiya problemlərinin elmdə bir-birini şərtləndirən fəlsəfi anlayış kimi meydana gəlməsi ilə əlaqələndirir. O, metod haqqında elmi konsepsiya işləyib hazırlamış, onun komponentlərini müəyyənləşdirmişdir. B.A.Serebrennikova görə metod üç komponentdən ibarətdir. O, yazır: *“Dilçiliyə tətbiq edilən elmi tədqiqat metodları adlanan sistemə aşağıdakılar daxildir: 1) Metod nəzəriyyəsi; 2) Məzmununu dilçilik metodlarının əsası təşkil edən elmi-tədqiqat üsulları kompleksi; 3. Texniki əməliyyat və üsulların kompleksi”*².

Azərbaycan dilçiliyində isə metod və metodologiya məsələsini geniş şəkildə ilk dəfə müasir Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi prof. A.Axundov işləmişdir. O, özünün *“ümumi dilçilik”* adlı əsərində

¹ Серебренников Б.А. Общее языкознание. М., 1973. стр. 3

² Сereбренников Б.А. Общее языкознание. М., 1973. стр. 260

dilçilik metodlarının nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdır.¹ İlk dəfə dilçiliyimizdə tədqiqatın nəzəri və təcrübi vəhdətindən bəhs edən alim dilçilikdə tətbiq edilən bütün əsas metodlardan da danışmışdır.

Dilçilikdə metod məsələsindən danışanda bütün başqa metodlardan əvvəl müqayisəli-tarixi metoddan danışmaq lazımdır.

Müqayisəli-tarixi metod. Bu metodun meydana gəlməsinə ilə dilçilik elm kimi formalaşmışdır. Bu metodun meydana gəlməsi dilçilikdə bir sıra mühüm sahələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz müqayisəli-tarixi metod əsasında dillərin qohumluq üzrə təsnifi mümkün olmuşdur. Bu metod təkcə dilçilik üçün deyil, habelə başqa ictimai fənlər üçün də yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, ədəbiyyatşünaslıqda tarixiliyi nəzərə almasaq, müasir meyarla heç bir tarixi şəxsiyyəti, ədəbi qəhrəmanı, yazıçını düzgün qiymətləndirmək olmaz. Hər hansı bir hadisəni düzgün qiymətləndirmək üçün onun baş verdiyi tarixi vəziyyəti, yerli şəraiti mütləq nəzərə almaq lazımdır. Müqayisəli-tarixi metodun baniləri 100 il bundan qabaq məhz belə hərəkət etmişdilər. Yəni dil faktlarını yalnız bir konkret inkişaf mərhələsində deyil, tarixi inkişafda götürmüşdülər.

Əgər uzun tarixi prosesdə dilin inkişafını izləyən biliyə əsaslanmasaydıq müqayisəli-tarixi metodun dilə tətbiqi faktik olaraq mümkün olmazdı. Başqa sözlə desək, müqayisəli-tarixi metod sübut etdi ki, ayrı-ayrı dil faktlarının eyniliyi dillərin qohumluğu demək deyil, dilin

¹ A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988.

qohum olması üçün onun bütün sistemi uyğun olmalıdır. Eyni dil faktı qohum olmayan dillərin qrammatik sistemində müxtəlif cür hərəkət edir. Məsələn, maşın sözü həm rus, həm də Azərbaycan dilində vardır. Bu söz Azərbaycan və rus dillərinin qrammatik quruluşuna daxil olduqda müxtəlif cür dəyişir. Yəni hallanması, cəmlənməsi, xəbərlik və mənsubiyyət anlayışlarını müxtəlif formada ifadə edir. Amma qohum dillərdə ayrı-ayrı müxtəlif dil faktları eyni istiqamətdə (eyni qrammatik formada) fəaliyyət göstərir. Məsələn, azərbaycanca – yağ, tatarca – may sözlərim götürək.

Hallanmada		Cəmlənmədə	Xəbərlik forması
A.	Yağ	May	yağlar
Y.	Yağın	Maynın	maylar
Yn.	Yağa	Mayqa	yağdır
Təs.	Yağı	Maynı	maydurur
Yer.	Yağda	Mayda	
Ç.	Yağdan	Maydan	

Müqayisəli-tarixi metod xalqın harada yaşamasından asılı olmayaraq dilin bütün struktur elementləri arasındakı uyğunluğu qohumluq üçün əsas götürür. Qohum dillərin fonetik sistemi.

Leksik tərkibi və qrammatik quruluşu qohum olur. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində tüstü, tatar dilində isə tütün işlədilir. Dilimizin tarixinə və canlı xalq danışığı qaynaqlarına (dialektlərə) nəzər saldıqda tütün sözünün nə

vaxtsa Azərbaycan dilində tüstü mənasında işlədildiyinin şahidi oluruq. Elə müasir dilimizdə də “tütünü təpəsindən çıxdı” ifadəsi indi də geniş işlənməkdədir. Biz işlətdiyimiz gənc sözünün ekvivalenti tatar dilində yaş sözüdür. Azərbaycan dilində gənc – qoca, tatar dilində yaş – qart formasında işlədilir. Bu məna Azərbaycan dilində yalnız ağaca aid edilir. Yaş ağac, qart ağac. Yaş sözü cavan, əyilən, sulu mənasında, qart isə qunı, qoca mənasında işlədilir. “Qocalıb qartımaq” ifadəsi göstərir ki, bu məna Azərbaycan dili üçün də yad deyil.

Müqayisəli-tarixi metodun ilkin məqsədi “ana dil” (проязык) probleminin həlli olmuşdur. Bu barədə B.A.Serebrennikov yazır: “əgər bəşər dilinin hər hansı bir dildən, məsələn, Adəm və ya qədim yəhudi dilindən törəməsi haqqında orta əsrlərdə mövcud olan mifləri nəzərə almasaq, demək lazım gəlir ki, “ana dil” problemi öz elmi əsaslarını müqayisəli-tarixi metodun yaranması dövründən almağa başlamışdın)”¹

Müqayisəli-tarixi metodun bünövrəsini təşkil edən R.Raskın, F.Boppun, Y.Qrimin və A.X.Vostokovun əsərləri meydana gəlməmişdən əvvəl belə dillər arasındakı ümumiliyin əsasında F.Şlegel “ana dil” problemi haqqında fikir irəli sürmüşdür.

Görkəmli alman alimi A.Şleyxer də bu sahədə ilk uğurlu addım atanlardandır. A.Meyc Şleyxerin qədim hind, qədim yunan, qədim italyan, qədim kelt, qədim slavyan, Litva və qədim alman dillərinin fonetika və morfolojiyası üzərində apardığı müşahidələrə və gəldiyi

¹ Серебренников Б.А. Общее языкознание. М., 1973. стр. 260.

nəticəyə əsaslanaraq onu Hind-Avropa dillərinin ümumi bir mənşədən törəməsi nəzəriyyəsinin banisi hesab edir.

A.Şleyxər habelə qohum dillərin ümumi mənşəyini təşkil edən “dillərin qohumluğu şəcərəsi”ni də yaratmışdır.

Dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi metodu müxtəlif alimlərin fəaliyyəti ilə bağlayanlar vardır. Məsələn, akad. A.P.Barannikov Veda və Sanskrit dillərini müqayisəli surətdə tədqiq etmiş hind alimi Panini (e.ə. IV əsr) müqayisəli-tarixi metodun banisi hesab edir.¹

XI əsrin görkəmli alimi M.Kaşqarının “Kitabi-divanilüğət- it-türk” adlı əsərində də müqayisə vardır. Bizcə, bu iki alimin müqayisəsi ötəri və səthi olduğu üçün, dilin bütün sistemini əhatə etmədiyi üçün onları müqayisəli-tarixi metodun banisi hesab etmək olmaz. Müqayisəli-tarixi metodun əsasını alman alimi Frans Bopp 1816-cı ildə Frankfurt şəhərində çapdan çıxmış “Sanskrit dilinin təsrif sistemi yunan, latın, İran və alman dillərinin təsrif sistemi ilə müqayisədə”, Danimarka alimi Rasmus-Kristian Rask 1818-ci ildə Kopenhagendə çapdan çıxmış “Şimal İsland dilinin mənşəyinə dair”, alman alimi Yakob Qrim 1819-cu ildə Hettingen şəhərində birinci cildi çapdan çıxmış “Alman qrammatikası”, rus alimi A.X.Vostokov 1820-ci ildə Moskvada nəşr edilən “Slavyan dili... haqqında mülahizələr” adlı əsərləri ilə qoymuşlar. Bu dörd əsərin meydana gəlməsini və onların dilçilik tarixində açdığı geniş elmi yolu yüksək

¹ B.Çobanzadə. Lüğət və onun təşkili. (Azərbaycanı öyrənmə yolu) 1928, №1,səh.19–20.

qiymətləndirən Amerika dilçisi L.Blumfild bu hadisəni XIX əsr elminin çox böyük nailiyyəti hesab etmişdir. Yüz yetmiş ildən artıq bir dövrdə bu metod dünya dilçiliyi üçün böyük uğurlar gətirmişdir. Müasir dünya dilçiliyində belə komparativistika çox güclü cərəyan olaraq qalır.

Müqayisəli-tarixi metodun türk dillərinə tətbiqi əsrimizin əvvəllərindən başlayır. Məhz bu dövrdən türkoloqlar türk dillərindəki oxşar cəhətləri ümumiləşdirərək Ural-Altay nəzəriyyəsini yaratmışlar. Beləliklə, türk dillərinin ümumi bir “ana dil”dən (türki) əmələ gəldiyini sübut etmişlər. Türki dil terminini ilk dəfə Polşa alimi Zayançkovski işlətmişdir. 1933-cü ildən 1961-ci ilə qədər Ural-Altay nəzəriyyəsi qadağan edilmiş, türk dillərinin ümumi mənbədən olması fikrini təsdiq edənlər cəzalandırılmış, onlara pantürkist damğası vurulmuşdu.

Siyasətin elmə qalib gəldiyi bir dövrdə – Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur – fikri üstündə bir çox alimlər həbs olunaraq məhv edilmişlər.

Müşahidə metodu. Müşahidə ümumi tədqiqat metodu kimi bir sıra elm sahələrində istifadə edilir. Belə ki, biologiyada müşahidə bitkilərin inkişafı üzərində, tibdə xəstəliyin gedişi və müalicəsi prosesində, kimyada müəyyən tərkibin alınması üçün aparılan reaksiyalar üzərində, coğrafiyada yerin landşaft xüsusiyyətlərinin dəyişməsi və ya uyğunluğu üzərində, psixologiyada insanın davranışı üzərində, pedaqogikada izlədiyin adamın təlim və tərbiyəsi üzərində və s. aparılır. Dilçilikdə müşahidə leksikoqrafiyada, dialektologiyada, dialektografiyada, hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın

tarixi inkişafında, bu və ya digər topoformantin regionlar üzrə yayılmasında, səslərin və sözlərin işlənmə tezliyinin müəyyənləşdirilməsində, qohum dillərin sintaktik quruluşunun eyni istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində və s. istifadə edilir.

Müşahidə dilçilikdə ən çox tətbiq edilən metodlardandır. Hələ M.Kaşqari özünün məşhur “Divan”ını da türk tayfalarının dilləri üzərində apardığı müşahidə əsasında yazmışdır. Bu metoddan ya birbaşa, ya da dolayısı ilə XIX əsrin bütün dilçiləri istifadə etmişlər. Müşahidə metodundan bir sistem kimi iyirminci illərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Diplektlərimizin toplanmasına, onların sistemləşdirilməsinə müşahidə üsulunu ilk dəfə prof. B.Çobanzadə tətbiq etmişdir. Alim “Türk-tatar dialektolojisi” (Bakı, 1927), “Azərbaycanın gənc leksikoqraflarına”, “Lügət və onun təşkili”¹ və s. çoxlu məqalə və çıxışlarında istər lügət üçün materialın toplanmasında, istərsə də dilimizin canlı dialekt və şivələrinin toplanmasında müşahidə üsuluna yüksək qiymət verirdi. O, yazırdı: “Yığıldığı materialı gün keçirmədən müəyyən bir sistemə çəkməlidir. Bu sistemdə iki əsas almaq mümkündür: a) sözlərin fonetik cəhətdən təsnifi; b) sözlərin təsərrüfat və ya ictimai həyat bölmələrinə görə təsnifi.

Hər halda bir kəndi və yaxud bir rayonu tədqiq edən adam bu cəhətlərə diqqət yetirməlidir: 1) eşitdiyi sözləri düzgün surətdə və tamamilə yaza bilməli; 2) bu sözlərin mənbə olduğu əşya və hadisələri görməli, təsvir edə

¹ Azərbaycanı öyrənmə yolu. B., 1928, №1.

bilməli, bəzən rəsmi də çəkməlidir; 3) heç bir rayonda bütün sənət sahiblərinin, bütün xalqın bir dili, bir cür tələffüzü olmadığını xatirindən çıxarmayaraq, bütün sənət şöbələrini, bütün xalq təbəqələrinin sözlərini, tələffüzlərini, başqa lisani əsərlər ilə göstərməyə çalışmalı; 4) yığana material verənlərin mənşəyi, tərbiyəsi, təhsil dairəsi, sənəti, yaşı və başqa təbiətinə aid cəhətləri münasib üsullarla mütləq öyrənməli və qeyd etməlidir; 5) çalışdığı rayonun tarixini, iqtisadi və ictimai həyatını, coğrafi mühitini də bilməlidir; 6) yığan hər günkü müşahidələrini dəftərinə, jurnalına köçürməlidir”¹.

Bu tələblər indi də dialektlərimiz üzərində canlı müşahidə aparmaq üçün zəruri cəhətlərdir.

Deskriptiv metod. Bu metod, əsasən, Amerika dilçiləri tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. O.S.Axmanova bu metod haqqında belə izah verir: “Daha yığcam və qəti (son – A.B.) şəkildə ifadə edilmiş formullar tələb edən, dilin və ya mətnin empirik təsvirini tələb edən metod... Burada da vahidləri özü öz quruluşunu açır; buna görə də tədqiqatçıdan psixoloji proseslərə nüfuz etməyi tələb etmir”².

Diskriptivistlər dil faktlarını tədqiq etməkdən daha çox təsvir etməyə əhəmiyyət verirlər. Deskriptiv dilçiliyi, adətən, görkəmli dilçi-antropoloq Frans Boasın (1858-1942) adı ilə bağlayırlar. Deskriptiv dilçilik sonralar L.Blumfeld tərəfindən əsaslandırılmış və hal-hazırda

¹ B.Çobanzadə. Lügət və onun təşkili. (Azərbaycanı öyrənmə yolu) 1928, №1, səh.19-20.

² Axманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, с.233.

B.Blokun, C.Treycerin, Z.Harrisin əsərlərində inkişaf etdirilir.¹

Deskriptivistlər sözə əhəmiyyət vermir.²

Dil quruluşunun xarici, formal cəhətlərinə fikir verən deskriptivistlər belə qərara gəlmişlər ki, tədqiq etdiyini dili bilməmək də olar. Doğrudur, dil qanunlarını bilən bir tədqiqatçı hər hansı bir dil üzərində tədqiqat apara bilər. Amma bu, yenə dil vahidlərinin, dil qanunlarının daxili mahiyyətinə nüfuz etməyi tələb edir. Məhz yuxarıdakı cəhəti əsas götürən deskriptivistlər, özlərinin danışa bilmədikləri Amerika hindularının dilini “tədqiq” etməyə başlamışdılar. İyirminci illərdən başlanan bu iş tam uğurla nəticələnmədi.

Təcrübə metodu. Dünyanı dərk etmə prosesində təcrübənin rolu çox böyükdür. Kimya, biologiya, fizika və s. kimi elmlər özlərinin bütün nəticələrini məhz təcrübə əsasında əldə edirlər. Təcrübə nəinki bu və ya digər elmi nəticəyə gəlmək üçün əsas verir, habelə həmin elmi qənaətin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün də əsas meyardır. Dilçilikdə təcrübədən əsasən, səsin, sözün və bütöv cümlənin akustik cəhətlərini öyrənmək üçün istifadə edilir. (Dilçiliyin fizika ilə əlaqəsi məsələsindən bəhs edərkən bu haqda danışmışıq). Cümlə haqqında nəzəri biliyi yoxlamaq üçün onun təhlil edilməsi də təcrübəyə əsaslanır. Bundan əlavə, hər hansı bir dilin sinonimlər

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. “Dilçiliyə giriş”. B., səh.18–19.

² Ətraflı məlumat üçün bax: Глисон Г. «Введение в дескриптивную лингвистику».

lüğətinin materiallarının toplanması və sistemləşdirilməsi də təcrübəyə əsaslanır.

Riyazi metod. Riyaziyyatın tətbiq edilməsi müasir dünya elminin inkişafına güclü təsir etmişdir. Modelləşdirmə, proqramlaşdırma həm elmlərin nəzəri cəhətdən inkişafına, həm də təcrübi cəhətdən öyrənilməsinə kömək etmişdir. Dilçilik və riyaziyyat bəhsində bu haqda məlumat verdiyimizə görə burada riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi haqqında geniş danışmağa lüzum yoxdur. Müasir mürəkkəb elektron maşınlarının hazırlanması, sinxron tərcümə cihazlarının sistemi məhz riyazi modelləşdirmə və proqramlaşdırma əsaslanır.

Struktur metod. Bu metod müqayisəli-tarixi metoda nisbətən çox sonra yaradılsa da, sürətlə inkişaf etmişdir. Dünya üzrə yayılmasında da bu metod diqqəti cəlb edir.

Bu metod öz elmi əsaslarını böyük İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürün əsərlərindən alır. Bu metodun sonrakı inkişafı isə müxtəlif ölkələrdə yaşayan dilçi alimlərin adı ilə bağlıdır.

Müqayisəli-tarixi metoddan fərqli olaraq, struktur metod dil vahidlərinin, geniş mənada konstruksiyalarının strukturundan çıxış edir, komponentlərarası və birləşmə daxili semantik münasibətlərə əhəmiyyət vermir.

Bu metoda indi müasir dilçilikdə cərəyana çevrilmiş olan Danimarka qlossematikası, Praqa funksional dilçiliyi və Amerika deskriptivizmi şəklində yaşamaqdadır. Bunlardan bir qədər fərqli olaraq müasir dilçilikdə də struktur cərəyan mövcuddur.

Strukturalizm 1950-ci illərdə özünün yüksək inkişaf dövrünü yaşayırdı. Bu illərdə struktur metod az qala ənənəvi metodu sıxışdırıb sıradan çıxarmaq üzrə idi. Belə ki, o dövrdə yazılan əsərlərdə struktur təhlil metoduna üstünlük verildiyi halda, semantik cəhətlərə az əhəmiyyət verilirdi.

Müasir dilçilikdə *Danimarka qlossematikası* adı ilə yaşayan Kopenhagen dilçilik-struktur metodu özünü tamamilə müqayisəli-tarixi metoda qarşı qoyur. Bu cərəyan o dərəcədə ənənəvi dilçilikdən ayrılır ki, hətta dilçiliyi ənənəvi linqvistika adına çıxıb onu yunanca qlossematika adlandırır. Bu cərəyanın baniləri Viqo Brondal və Lui Yelmslevdir.

Funksional Praqa dilçiliyi də F. de Sössür strukturalizminə əsaslanır. Bu dilçilik metodunun başında Vilem Matezius, V.Skaliçka, F.Travniçek və başqaları durur. Bu məktəbin xidmətləri də böyükdür. Belə ki, N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, S.O.Kartsevski, Y.Vaxek və başqalarını fonem nəzəriyyəsinə dair tədqiqləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Amerika deskriptiv strukturalizminə gəlincə, göstərmək lazımdır ki, Amerika deskriptivizmi həm Kopenhagen, həm də Praqa dilçiliyindən fərqlənir. Amerika deskriptivistləri belə hesab edirlər ki, dilçilik dil faktlarını tədqiq yox, təsvir etməlidir. Bu məktəbin baniləri Z.Harris, L.Blumfeld, L.Sepir və başqaları dil hadisələrini deyil, dil konstruksiyalarını tədqiq etməyi məsləhət bilirlər.

Areal metod. Bu metod çox gəncdir. Doğrudur, bu metodun izlərinə hala XI əsrin böyük alimi əl-seyyid Mahmud İbn əl Hüseyn Kaşqarının “Kitabi-divani-luğət-it-türk” adlı əsərində rast gəlmək olar. Lakin areallar üzrə dil tədqiqatları XIX əsrdən gənc qrammatiklərdən sonra meydana gəlmişdir. Bu metodla dünyanın dilçilik xəritəsini hazırlamaq, topoformantların areallar üzrə yayılmasını müəyyənləşdirmək, konkret bir dilin və ya dil ailəsinin hansı areal üzrə və nə üçün yayıldığını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Eyni zamanda areallardan dillərin coğrafi ərazisinə görə təsnifində, bir dilin dialektlərinin bölünmə və qruplaşdırılmasında istifadə edilir.

Formantlar metodu. Dilçiliyin gənc sahələrindən olan toponimikanın özünün xüsusi tədqiqat metodları vardır. Coğrafi adların struktur-semantik təhlili prosesində ən mütərəqqi metodlardan biri də formantlar üzrə tədqiqat metodudur. Formantlar üzrə tədqiqat apararkən tədqiqatçı sözün tipoloji-struktur cəhətini əsas götürür. Tipoloji-struktur təhlildə etimoloji metoddan da istifadə edilir. Lakin etimoloji metodda sözün struktur-semantik inkişaf xətti və onun ilkin mənə yuvasından neçə törəməsi və uzaqlaşması göstərilir. Formantlar üzrə tədqiqat apararkən bu və ya digər formantın coğrafi regionlar üzrə yayılması toponimik əsasların funksional təkrarı və bunun səbəbləri kimi faktorlar əsas götürülür. Dillərin tipoloji xüsusiyyətindən asılı olaraq bu və ya digər dilin aid olduğu coğrafi ərazidə toponimlər müxtəlif olur. Bu səbəbdən də toponimləri tədqiq olunan ərazidəki dilin

tipoloji xarakteri mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu işə özlüyündə formantlar üzrə aparılan tədqiqatın istiqamətini müəyyənləşdirir. Aqlütinativ dillərdə formantlar üzrə tədqiqat apararkən əsas diqqət suffiksəl metoda verilməlidir. Çünki məhz suffikslər belə dillərdə daha məhsuldar olur.

Topoformantların sistem üzrə tədqiqi XIX əsrdən başlayır. Bu əsrin əvvəllərində dilçilik bir elm kimi formalaşdığı vaxtdan ümumi metodlarla yanaşı, formantlar metodunun da rüşeymləri meydana gəldi. Bu metod xüsusi olsa da, ümumi müqayisəli-tarixi metoddan geniş istifadə edir. Bu metod üzrə aparılan tədqiqat elmə kütləvi surətdə təkrar olunan topoformantları üzə çıxarmağa imkan verir.

Rusiyada toponimlərdə kütləvi surətdə təkrar olan struktur elementlər ilk dəfə görkəmli dilçi Aleksandr Xristoforoviç Vostokovun diqqətini cəlb etmişdir. A.X.Vostokov haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, istər nüvə mövqeli struktur yarusda çıxış etsin, istərsə də diferensial yarusda fərqi yoxdur, hər iki halda formant təsadüfi ola bilməz.

O, 1812-ci ildə yazmış olduğu “Задача любителям этимологии” adlı əsərində bu haqda yazırdı: “Çay, göl və başqa təbii yer adlarının tarixi şəhər və mahal adlarından daha qədim olmalıdır. Belə ki, Rusiyada ən kiçik bir sahədə slavyan söz yaradıcılığı əlamətləri geniş yayılmışdır. Onların müqayisəli sadalanmasına baxsaq, istər baş sözlərdə, istər baş və son hərflərdə o qədər oxşarlıq, yaxınlıq vardır ki, onu təsadüf hesab etmək

olmaz”. A.X.Vostokov *qa, va, ba, ma* və s. təkrar olunan elementləri Oka, Tımaka, Volqa və s. toponimlərə də aid edir.

A.X.Vostokovdan sonra topoforantların yayılma cəhəti N.İ.Nadejdinin də diqqətini cəlb etmişdir. Lakin o, bir neçə (*va, qa, ma* və s.) topoforantlardan bəhs etmiş, bəzi hallarda düzgün elmi nəticələrə gələ bilməmişdir.

Müqayisəli-tarixi metoda qədər yer adlarının tədqiqi maraqlı, əyləncəli, həm də asan görünürdü. Bu metoddan sonra elm hər hansı təsadüfi oxşarlıqdan istifadə edərək çıxarılan etimoloji mənanı düzgün hesab etmədiyindən topoforantın struktur elementləri nəzərə alınmalı oldu. Bu üsul indi toponimlərin mənşəyini tapmağın yeganə yolu hesab edilirdi. Bu səbəbdən də nəinki dilçilər, habelə səyyah-coğrafiyaçılar da toponimin struktur təhlilinə əhəmiyyət verməyə başladılar. Bu sahədə XIX əsrin böyük rus səyyahı V.İ.Semyonov-Tyanşanski fəaliyyəti daha çox diqqəti cəlb edir. O, keçmişdə Baltik qəbilələrinin Şərqi-Avropa düzənliklərində yerləşdirilməsini sübut etmək üçün toponimik adların mənasından istifadə etmişdir. V.İ.Semyonov-Tyanşanski Narva çayının qolu olan Plyusa çayının Litva çayları olan Drisa, Lübisa və s. ilə fonetik yaxınlığına xüsusi diqqət yetirmişdir. Buna görə də “*sa*” formantını təkrarlanan struktur ünsür kimi fəal topofomiant hesab etmişdir. Alim 1916-cı ildə nəşr edilmiş “Avrasiya qitəsində insanların məskən salması və slavyanların ulu yurdu” adlı əsərində Baltik dənizi rayonundakı toponimlərdə təkrarlanan *qunis, qont, yane* və s. formantlara diqqəti cəlb edir, həmin

əsərdə Semyonov-Tyanşanski bu formantların təsadüfi deyil, zəruri-qanunauyğun şəkildə yayıldığını göstərirdi.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Semyonov-Tyanşanskiyə coğrafiyaşünas-səyyah olmasına baxmayaraq, onun tədqiqatı sonrakı dilçi və coğrafiyaşünaslar üçün müəyyən örnək olmuş və yeri gəldikcə ondan geniş istifadə etmişlər. Belə ki, alimin Lux çayı vadisində olan toponimlərdəki *-ex*, *-ix*, *-ux* formantlarına diqqəti cəlb etməsi sonrakı alimlər tərəfindən təqdir edilmişdir. V.A.Nikonov, Y.M.Pospelov kimi müasir onomast alimlər həmin formantın areallar üzrə yayılma regionunun Semyonov-Tyanşanskiyə mövqeyindən müəyyənləşdirmişlər.

Toponimikanın coğrafiyadan daha çox linqvistikanın obyektinə olduğu aydınlaşdıqdan sonra bir sıra görkəmli alimlər bu istiqamətdə tədqiqat aparmağa başladılar. Dilçilik tipoloji struktur təhlilə yüksək qiymət verməyə başladı. Buna görə də onomastikanın nisbi müstəqil qolu kimi toponimika xüsusi tədqiqat sahəsinə çevrildi.

Bu sahədə A.V.Superanskaya², A.P.Dulizon³, A.K.Matveyev⁴, Y.M.Pospelov¹ və s. görkəmli alimlərin

¹ Семейонов-Тяньшанский В. Географические соображения расселения человечества в Евразии и о родине Славян. «Землеведение» 1916. №1-2. Он же наблюдения по антропогеографии. -В кн. «Как изучат свой край».

² Суперанская А.Б. Типы и структура географических названий. В кн. «Лингвистическая терминология и прикладная топонимика». М., 1964, стр.59.

³ Дульзон А.П. Гидронимический ареал – ман южной части Сибири. В кн. «Топонимика Востока». М., 1962.

⁴ Матвеев А.К. Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимики. ВЯ, 1965, №6.

fundamental tədqıqləri dilçiliyin nailiyyətləri hesab edilə bilər. Toponimikanın inkişafından danışarkən B.A.Serebrennikovun xüsusi xidmətlərini qeyd etməmək olmaz. B.A.Serebrennikov rus dili materialları əsasında Rusiya ərazisindəki topoformantlara sanballı əsərlər həsr etmişdir. O, hətta vokal və konsonant səslərin formant səviyyəsində toponimlərdə çıxış etməsindən bəhs etmiş Perm vilayəti ərazisindəki toponimləri bu aspektdə tədqiq etmişdir.²

B.A.Serebrennikov toponimik tədqiqatda əsasən tarixi-etimoloji üsula üstünlük verir. Məlumdur ki, etimologiyada xalq etimologiyası və elmi etimologiya mövcuddur. Bəlli olduğu üzrə, uydurma xalq etimologiyası etimonu zahiri fonetik və morfoloji uyğunluğundan çıxış edir və çox zaman etimonu uydurma üsulla yanlış mənalandırır. Bu səbəbdən də çox vaxt xalq etimologiyası rədd edilir. B.A.Serebrennikov isə bəzən belə oxşarlıqdan istifadə etməyi nəinki mümkün, habelə lazımlı hesab edir.

V.A.Nikonovun rus suffikslərinin yayılma istiqamətləri və səbəbləri üzərində apardığı elmi tədqiqat işi topoformantların ümumiləşdirilməsinə çox kömək etmişdir.³

¹Поспелов И.М. О методике топонимического исследования. Журн. Совет.финноугроведения. 1968, №1.

²Серебренников Б.А. «О причинах возникновения некоторых специфических особенностей развития древнепермского вокализма и онсонантизма». «Проблемы современной филологии». М., 1965.

³Никонов В.А. «География русских суффиксов». 1959.

Toponimik materialın toplanması və təsiri ilə A.A.Beletski¹ və O.N.Trubaçov² daha çox məşğul olmuşlar.

O.N.Trubaçovun monoqrafiyası toponimlərin formantlar metodu üzrə tədqiqi tarixində xüsusi etap olmuşdur. Trubaçov formantlardakı müasir və mənşəcə ümumiliyi mütləq mənada göz önündə saxlamışdır. Bunsuz formantların mahiyyətini dərk etmək olmazdı. Məsələn, rus dilçiliyində A.M.Selişev³ məhz bu cür hərəkət etdiyindən formantlar üzrə tədqiqat apararı bütün sələflərindən irəli gedə bilmişdir.

Rus dilindəki məhsuldar suffikslərin nəzəri ümumiləşmələrlə ən geniş areal tədqiqatı V.A.Nikonovun⁴ adı ilə bağlıdır. Nikonov rus düzəltmə toponimlərini suffiksəl ümumiləşdirmədən əlavə, onların, daha geniş yayıldığını göstərir. O, qeyd edir ki, rus toponimlərinin 90-94 faizini suffikslərlə düzəlmiş toponimlər təşkil edir.

Azərbaycan toponimlərinə gəldikdə isə hələ bu günə qədər dilimizin fəal suffiksləri əsasında yaranmış toponimlər nə ümumiləşdirilmiş, nə də dərinədən tədqiq edilmişdir.

Naxçıvan toponimləri üzərində struktur-semantik mövqedən aparılan tədqiqat nəticəsində belə bir qəti fikrə gəlmək olur ki, buradakı toponimlərin 90-96 faizini öz

¹ Белетский А.А. Лексикология и теория языкознания. Киев, 1972.

² Трубаçов О.Н. «Названия рек правобережной Украины». М., 1968.

³ Селишев А.М. «Из старой и новой топонимики». Труды Московского Ин-та философии литературы и истории. Г. 5. 1939.

⁴ Никонов В.А. «География русских суффиксов». 1959, т.5, №2.

milli məhsuldar suffikslərimizin köməyi ilə yaranan adlar təşkil edir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

– **lıq formantı** Naxçıvan MR ərazisində geniş yayılmış, toponimlərdə tez-tez təkrar edilir. Bu formant bütün türk dillərində məhsuldar suffiksdır. Dilimizdə *-lıq* formantı ahəng qanununun tələbi ilə dörd variantda: *-lıq*, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəklində çıxış edir, *-lıq* affiksi ismə aid olduğundan əksər hallarda isim əmələ gətirir. Dar, məhdud bir çərçivədə isə sayları və sifətləri substantivləşdirir.

Bu şəkilçi dilimizdə çoxlu mənalarda işlənərkən həm konkret, həm də mücərrəd isimlər yaradır. Məsələn, *qarşılıq*, *yaxşılıq*, *gözəllik*, *beşlik*, *təklük*, *tənhalıq*, *bahalıq*, *qocalıq* və s. Göründüyü kimi, belə mənalar toponimlərə aid edilə bilməz. Ona görə də *-lıq* formantı bütün mənaları üzrə toponimlərdə təzahür edə bilməz. Naxçıvan MR toponimikası üzərində apardığımız müşahidələrə əsasən aşağıdakı mənalarda *-hq* formantı toponimik adların tərkibində çıxış edir:

1) Hər hansı bir şeyin, əlamətin daha çoxluğunu göstərmək üçün prof. M.Hüseynzadə *-lıq* affiksini, bu məqamdakı funksiyasını kəmiyyət kateqoriyası şəkilçisi ilə eyniləşdirir. Bizcə, *lıq* formantının bu məqamdakı çıxışı heç cür kəmiyyət kateqoriyası hesab edilə bilməz, hər hansı bir əlamətin və əşyanın çoxluğunu bildirən *lıq* formantı Naxçıvan MR toponimikasında aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

a) Zəylik (Naxçıvan MR)

b) Qarğılıq (Nax.) *qəsəbə*, qeyd etməliyik ki, Qarğılıq Masallı və Xaçmaz rayonlarında da vardır (STA. 203)

c) alçalıq (Ordubad) *dağ və mədən*

ç) tənəklik (Ordubad) *çöl*

d) qarağaclıq (Ordubad) *gövşən*.

Əlbəttə, bu formantın köməyi ilə yaranmış toponimlərin ilkin mənaları ilə müasir vəziyyətini eyniləşdirmək olmaz.

2. *hq* formantı bu və ya digər yerin öz daxili keyfiyyətini bildirir. Məsələn,

a) gillik (Naxçıvan MR)

b) şoranlıq.

– **inc formantı** türk mənşəli affikslərin ən qədimlərindəndir. Dörd variantda işlənməsinə baxmayaraq, müasir türk dillərində *li* və *liq* formantlarına nisbətən az məhsuldardır. Buna görə də bu şəkilçinin köməyi ilə yaranmış toponimlər də nisbətən azdır. Bununla belə, bu formantla düzəlmiş toponimlər tədqiqat üçün daha maraqlıdır. Çünki bu formant həm toponimin türk mənşəli olmasını sübut edir, həm də tarixən qədimdən yaranmasından xəbər verir. *inc* formantı *Ic*, *İc*, *Uc*, *Üc* şəklində qədimdən mövcuddur. Bununla belə, *n* samitini bitişdirici ünsür hesab etmək olmaz. V.Banq Q.Ramsted və başqaları *nc* kompleksini mənaca, mənşəcə bitişik halda qəbul etmişlər. Hər halda *ic* və *inc* görünür, tarixən eyni mənşədən nəşət etmişlər. Çünki *aric- arınc*, *tıxac-tıxanc* və s. kimi sözlər tarixən paralel işlənmişdir. Bu formant istər tarixi aspektdə, istərsə də müasir vəziyyətdə türk dillərində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Məsələn, türkmən dilində *eç*.

türk dilində *ic*, *iç*, özbək dilində *ıç*, *iç*, *uç*, *üç*, çuvaş dilində *aç* və s. şəkildə təzahür edir.

Qədim türk dili abidələrində isə bu formant geniş yayılmış affikslərdən biri kimi isim, sifət, zərf yaratmağa xidmət etmişdir. Məsələn, Mahmud Kaşqarının məşhur lüğətində *kemaç*, *aşaç*, *tikiç* sözlərinin tərkibində *aç*, *iç* formantları vardır ki, onlar da yeni sözlər yaratmağa xidmət etmişlər. Bu şəkilçilər əsasən, əlamət və alət məzmunları ifadə edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, *-ac*, *-ic*, *-inc* formantları bəzən kökə elə birləşir ki, onları müasir vəziyyətdə belə affiks hesab etmirik. Məsələn, *arxac*, *qılinc*, *ovuc* kimi sözlərdə *arxa-c*, *qıl-inc*. *ov-uc* morfemləri diqqəti cəlb etmir. Əlbəttə, etimoloji tədqiqat zamanı belə sözlərin daxili formasından çıxış etmək və mütləq onları hissələrə ayırmaq, lazımdır. Lakin bu gün onları kök və şəkilçi deyə hissələrə ayırmaq olmur.

Yen gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu gün sıra saylan əmələ gətirən *-inci*, *-inci*, *-uncu*, *-üncü* şəkilçiləri də çox güman ki, *nc* səs kompleksindən törəmişdir. Çünki *nci* səs kompleksi eyni funksiyanı – *qaxinc* sözündəki funksiyanı *beşinci*, *altıncı* sözlərində də yerinə yetirir. Naxçıvan MR-dakı toponimlərdə də *nc*, *inc*, *inc* formantlarına rast gəlirik. Əlbəttə, bu formantlar da tarixən yuxarıda dediyimiz mənşədən nəşət edərək eyni istiqamətdə inkişaf etmiş, eyni funksional səviyyədə yeni adlar yaratmışdır. Bunlardan biri *Əlincə* sözü tərkibindəki *inc* affiksidir. Bu sözü bütövlükdə xalq etimologiyası əsasında təhlil edərək, əlbəttə, elmdən kənara çıxmış və

buradakı *inc* affiksınə heç əhəmiyyət də verməmişlər. Beləliklə, *Əli-incə* 1-ci İmam Əlinin incəliyinə aid edilmiş və yaxud *əlini-çək* kimi izah olunmuşdur. *Əliniçək* və ya *Əlinçək* aşağıdakı əfsanə əsasında əmələ gəlmişdir ki, guya Teymur Ləngin qoşunları həmin qalanı mühasirə etmişsə də, onu təslim edə bilməmişdir. Qalanı müdafiə edənlər əlini çək deyə öz qətiyyətlərini bildirmişlər. Doğrudur, xalqımızın mətanət və qətiyyətini ifadə edən, onun yenilməzliyini bildirən belə sözlər yarana bilər, lakin tarixi faktı da unutmamaq olmaz.

Dilçiliyin sahə və şöbələri

Dilçiliyin sahələri. Dilçilikdə sahə və şöbə anlayışı çox qədim deyil. Bu terminlər məhz dilçiliyin bir elm kimi formalaşmasından sonra meydana gələ bilər. Bütün elmlərdə olduğu kimi, dilçiliyin də ilkin inkişaf mərhələsində sahə və şöbə anlayışı ola bilməzdi. Çünki sahələrə bölünmə, şöbələrə ayrılma məhz inkişafın nəticəsidir. Prof. A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, sahə anlayışı şöbəyə nisbətən daha genişdir.¹ Buna bənzər fikrə V.A.Zveqintsevdə də rast gəlirik.²

Dilçiliyin sahələrinin meydana gəlməsi onun yeni-yeni şöbələrinin yaranmasını da şərtləndirir.

Dilçiliyin sahələrini iki parametr əsasında müəyyənləşdirmək olar:

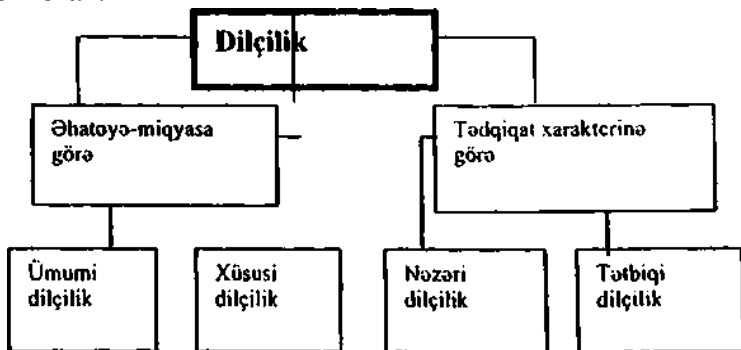
¹ A.M.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı. 1977. səh.110.

² Звегиндов В. А. «Теоретическая и прикладная лингвистика». М., 1968. стр.4.

1) Əhatəsinə görə, miqyasa görə

2) Tədqiqatın xarakterinə görə.

Dilçilik sahələrinin dəqiq bölünməsinə belə təsəvvür etmək olar:

Göründüyü kimi, dilçiliyin sahələri arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Çünki bu sahələr bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Belə bir əlaqə dilçilik sahələrinin inkişafına kömək edər.

Ümumi dilçilik – dilçilik elminin əsl simasını müəyyənləşdirir. Dünya ümumi dilçilik elminin atası sayılan görkəmli alman alimi Vilhelm Fon Humboldt XIX əsrin əvvəllərində ümumi dilçiliyin əsasını qoymuş, hüdudlarını müəyyənləşdirmişdir. Humboldt dili fəlsəfi və linqvistik mövqedən öyrənməyi və bu mövqeləri əlaqələndirməyi bir konsepsiya kimi irəli sürmüşdür. O, dilin mənşəyindən tutmuş, struktur elementlərinin xarakterinə qədər bütün elmi problemlərdən bəhs etmiş və dünya dilçiliyinin inkişafına çox güclü təkan vermişdir. V.F.Humboldt dilçilikdə elə bir təməl yaratmışdır ki, bu təməl üzərində yeni-yeni dilçilik cərəyan və məktəbləri

yanarmışdır. İstər XIX əsr, istərsə də müasir dünya dilçilik məktəblərinin hamısında Humboldtun bu və ya dikər nəzəri müddəası özünü göstərir. Ümumi dilçiliyin hüdudları daha mübahisəli məsələdir. Belə ki, dilin fəlsəfi problemlərini öyrənməyə dilçilik girişməlidirmi? – sualına çoxları mənfi cavab vermişlər. Məsələn, cəmiyyət qanunları, düzgün məntiqi təfəkkür qanunları çox vaxt dilçilik elminin tədqiqat çərçivəsindən kənarında təsəvvür edilir. V.Humboltdan sonra aydın oldu ki, dilçilik dilin əlaqədar olduğu bütün problemləri öyrənməli olduğu kimi, dillə bağlı bütün tədqiqatlar da ümumi dilçiliyə daxildir. Humboldtun bu konsepsiyası sonradan dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsində və müxtəlif dilçilik metodlarının meydana gəlməsində özünü doğrultdu.

Ümumi dilçilik metodika və metodlarını yaratmaqla xüsusi dilçilik üçün də fəaliyyət istiqaməti müəyyənləşdirir. Bu gün ümumi dilçilik dedikdə bütövlükdə dünya dilçilik nəzəriyyə və təcrübəsi nəzərdə tutulur. Çox vaxt tipologiyayı ümumi dilçilikdən kənarında təsəvvür edənlərə rast gəlirik. Əslində tipoloji dilçiliyin özü də öz nəzəri qidasını ümumi dilçilikdən alır.

Xüsusi dilçilik isə ümumi dilçilik çərçivəsində fəaliyyət göstərən konkret elm sahəsidir. Xüsusi dilçilik dedikdə konkret bir dil və ya dil ailəsi üzərində aparılan tədqiqat nəzərdə tutulur. Xüsusi dilçiliyin nə metodu, nə də metodologiyası olur. O, öz tədqiqat metodlarını ümumi dilçilikdən hazır şəkildə alır. Bəzən xüsusi dilçilik öz sərhədlərini o dərəcədə genişləndirir ki, ümumi dilçiliyi təkrar edir. Ümumi dilçilik dünya dillərinə xas olan

ümumi problemləri həll etdiyi halda, xüsusi dilçilik öz çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Məsələn, müasir Azərbaycan dili bir elmi fənn kimi məhz ümumi dilçilik dairəsində fəaliyyət göstərməli, yalnız öz problemlərini ümumi dilçiliyin metodologiya və metodları əsasında tədqiq etməlidir. Məsələn, yazı məsələsindən danışarkən yalnız Azərbaycan yazısı və onun əhəmiyyəti, tarixi, müasir problemləri haqqında bəhs etməli, yazının ümumi problemlərinə toxunulmamalıdır. Bunu dilin başqa sahələrinə də aid etmək olar. Bir sözlə, xüsusi dilçilik hər hansı bir məsələni problem kimi deyil, öz əhatə dairəsində tədqiq edir. Bununla da tədqiqatın miqyası, əhatəsi müəyyənləşmiş olur. Bir sıra məsələlər vardır ki, onlar yalnız ümumi dilçiliyə aid olub, xüsusi dilçilik çərçivəsinə sığmır. Məsələn, dilin mənşəyi problemini ümumi dilçilik problemi kimi götürmək mümkündür. Belə ki, müxtəlif elmlərin köməyiylə bəşər dilinin nə üçün, nə vaxt, hansı şəraitdə yarana bilməsi haqqında müəyyən fikir söyləmək olar. Konkret bir dilin dəqiq yaranma tarixi haqqında fikir söyləmək çox çətinidir.

Heç bir dilə aid olmayan dilçilik problemləri də bu qəbildəndir. Məsələn, dil və təfəkkür, dil və nitq, dil və cəmiyyət və s. kimi mövzular xüsusi dilçiliyə aid deyil.

Dilçiliyin sahələrindən biri də nəzəri dilçilikdir nəzəri dilçilik ümumi dilçiliyin ən aparıcı sahəsidir. Dilçiliyin bu sahəsi dilin nəzəri problemləri; o cümlədən fəlsəfi sosial və linqvistik problemlər, onların dil sisteminə təsiri, dillərin inkişafındakı əsas proses və mərhələlər, dillərin müxtəlif iqtisadi-ictimai formasialarda inkişaf

xüsusiyyətləri və qarşılıqlı təsiri, substrat və superstrat problemləri, dil strukturunun öyrənilməsi və s. daxildir. Dildaxili problemlərlə məşğul olan nəzəri dilçilik dilçiliyin şöbələrini öyrənir. (Bu haqda irəlidə danışılacaq)

Nəzəri dilçilik həm ümumi, həm də xüsusi dilçiliyi əhatə edir.

Dilçiliyin əhəmiyyətli sahələrindən biri də tətbiqi dilçilikdir. Tətbiqi dilçiliyin tarixi nəzəri dilçilikdən daha qədimdir. Bunu çox asan izah etmək olar. İstər dəqiq, istərsə ictimai elmlərin ilkin inkişaf mərhələsində nəzəri müddəalar, elmi istiqamətlər bərqərar olmazdan əvvəl onun tətbiqi- təcrübi-əməli sahələri meydana gəlir. Dilçilikdə də belə olmuşdur. Alimlər dilin nəzəri problemlərindən daha çox onun əməli cəhətləri ilə məşğul olmuşlar. Dilin leksik materialının toplanıb sistemləşdirilməsi, müxtəlif əsərlərin bir dildən digərinə tərcüməsi, yazı və qrafika məsələləri və s. bu qəbildəndir. Tətbiqi dilçiliyi nəzəri elementlərdən məhrum kimi də düşünmək səhv olardı. Elə bir tətbiqi dilçilik sahəsi yoxdur ki, orada bu və ya digər linqvistik nəzəri metoddan istifadə olunmasın.

Tətbiqi dilçiliyin aşağıdakı sahələri vardır:

- 1) Yazı – qrafika problemləri.
- 2) Lüğətçilik.
- 3) Sinxron-avtomat tərcümə.

Yazı – qrafika məsələləri əməli dilçiliyin ən qədim sahələrindəndir. Az-çox dil problemləri ilə tanış olan adamlar yazı haqqında düşünmüş, onun əhəmiyyətini dərk etmiş, onu bir sistem kimi meydana gətirmişdir. Hələ

semiotik işarələr meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəl yazının bu və ya digər funksiyasını ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilmişdir. İlk əvvəl qrafika müəyyən müstəvi üzərində nə isə bir şey cizmaq mənasında işlənsə də, sonralar bütöv bir yazı sistemi mənasında işlənmişdir. Əvvəlcə anlayışın, sonra fikrin ifadəsindən başlamış səslərin işarələnməsi və əlifba sisteminin yaranması ilə məşğul olan alimlər dilçiliyin məhz əməli-təcrübi məsələləri ilə məşğul olmuş, yazı inkişaf etdikdən sonra yeni bir problemi – düzgün yazmanı bir zərurət kimi irəli sürmüşlər. Düzgün yazı qaydalarının elmi əsaslarının işlənilib hazırlanması, tətbiqi dilçiliyin bu sahəsinin də uğurlu inkişafına səbəb olmuşdur. Orfoqrafiya qaydalarının tərtibi əməli-mədəni tələblərdən irəli gəlir. On görə də düzgün orfoqrafiya, sabit yazı qaydalarına malik olmayan xalq mədəni sayıla bilməz.

Lüğətçilik bəzən sənət hesab edilir. Bunu qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Əgər leksikoqrafiyanı sənət kimi qəbul etsək belə, yenə nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə müəyyən müddət çalışan adam elmi-praktik biliklər sistemini ya mənimsəyir, ya da özü yaradır. Doğrudur, qədim leksikoqraflar dildəki sözləri, ümumiyyətlə, toplamaqla məşğul olmuş, müəyyən sistemə əsaslanmamışlar. Lakin zaman keçdikcə leksikoqraflar özləri sözlərin toplanıb tərtib edilməsi, sistemləşdirilməsi üçün müəyyən prinsiplərə əsaslanmışlar. Beləliklə, tematik lüğətlər, sinonimlər lüğəti və s. meydana gəlmişdir. Sonra nəzəri dilçilik bu sahəyə də nüfuz etmiş, leksikoqrafiyanın elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazır-

lamışdır. Müasir leksikoqrafiya artıq sırf təcrübi-tətbiqilik çərçivəsindən çıxmışdır. İndi lüğət tərtibinin bütün sahələri üçün elmi əsaslar vardır. Doğrudur, bu elmi-nəzəri müddəaları mənimsəmək çətin deyil. Amma bununla belə, lüğət tərtibində ümumi əsaslarla yanaşı, hər bir lüğətin öz xarakterindən, növündən asılı olaraq öz konkret prinsipləri vardır.

Sinxron-avtomat tərcümə tətbiqi dilçiliyin ən gənc sahəsidir. Bu, dilçiliyin yüksək inkişafı və dilə riyazi modelləşmə və proqramlaşdırma kimi mürəkkəb problemlərin tətbiqi nəticəsində mümkün olmuşdur. Riyazi dilin hazırlanması və bu dil əsasında maşına proqram verilməsi nəticəsində maşın istənilən mətni tərcümə edə bilir. İndi proqramlaşdırma artıq tədris prosesinə də müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir. Mürəkkəb EHM sinxron-avtomat tərcümə maşınlarından, başqa, texniki təlim vasitəsi kimi işlədilən sadə maşınlar da proqramlaşdırma əsasında işləyir. Bu prosesin (proqramlaşdırmanın) gedişində nəzəri dilçiliyin elmi müddəalarından o qədər də istifadə etmək lazım gəlmir. Təkcə riyazi dili hazırlamaq lazım olur.

Dilçiliyin sahələrindən danışarkən son onilliklərin məhsulu olan ekstralinqvistika və sosioloji dilçilikdən də bəhs etmək lazım gəlir. Axmanova ekstralinqvistikanı dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi göstərir. Əslində, ekstralinqvistika dildən kənar faktorların təhlilinin məcmuyudur. Dildən kənar faktorların dilə təsirini inkar etmək olmaz, dili bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab edən Marrın bütün müddəalarını mütləq mənada

inkar edən müasir dilçilik belə bir qənaətə gəlmişdi ki, bazisin dilə heç bir təsiri yoxdur. Çünki dil bazis üzərində üstqurum kateqoriyası deyil. İndi açıq nəzərlə məsələyə baxdıqda aydın olur ki, bazis dilə həlledici təsir etməsə də, hər halda bu və ya digər dərəcədə ona müsbət və ya mənfi mənada təsir göstərir.

N.Marrın tənqidçiləri iddia edirdilər ki, bazis dəyişəndə bütün üstqurum kateqoriyalar da dəyişir. Əgər dil tamamilə dəyişmirsə, deməli bazis dilə təsir etmir. Bu, dilə ekstralingvistik faktorların təsirini inkar etmək idi. Bazis dilin həm leksik tərkibinə, həm qrammatik quruluşuna (az da olsa), həm təcrübi sahələrinə, həm də funksional fəaliyyətinə təsir göstərir.

Funksional fəaliyyətdən danışarkən dilin hansı sahələrdə fəaliyyət göstərməsindən, dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirindən də bəhs etmək lazım gəlir. Dilçiliyin bu sahəsi sosioloji dilçilik (sosialinqvistika) adlanır. Molumdur ki, bu və ya digər dil ictimai həyatda necə fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq öz istifadə dairəsini genişləndirir. Əks halda isə dilin işlənmə – fəaliyyət dairəsi daralır və nəhayət, məişət dili çərçivəsinə düşür. Sosioloji tədqiqat metodları ilə dilin tədqiqi sayəsində meydana gələn sosioloji dilçilik sürətlə inkişaf etməkdədir. Sosioloji dilçiliklə ekstralingvistikanı eyniləşdirmək və təcrid etmək olmaz. Sosioloji dilçilik ekstralingvistika əsasında yaranmışdır. Sosioloji dilçilik öyrədir ki, dillərin inkişafı üçün bərabər şərait yaradıldıqda onlar bərabər surətdə inkişaf edir və bir-birini zənginləşdirir. Sosioloji dilçilik neçə illər siyasətin

təsiri altında olduğundan düzgün istiqamətdə getməmişdir. Çünki heç nəyi öz adı ilə adlandırmamışıq. Hakim millətçilik və hakim dillilik hökm sürdüyü halda, təmtəraqlı ifadələrlə, mötəbər saydığımız adamların əsərlərindən gətirilən gurultulu ibarələrlə, hətta “mötəbər” partiya və dövlət sənədlərindən götürülən maddələrlə həqiqəti pərdələmişdilər. Bu, o qədər geniş yayılmış bir dəbə çevrilmişdi ki, milli dillərin sıxışdırılıb ictimai həyatın bir sıra sahələrindən çıxarıldığı vaxtda dilçilər Lenin milli siyasətindən ağızdolusu danışır, guya onların inkişafı üçün hər cür şərait yaradıldığını təsdiq edirdilər. Konstitusiyada xüsusi maddə olmasına baxmayaraq, “dövlət dili” bütün idarələrdən çıxarılmışdı. Sosioloji dilçilik isə bu faktları olduğu kimi göstərə bilmirdi. İndi isə sosioloji dilçiliyin qarşısında geniş imkanlar yaranmışdır. Məhz azad alim sözü əsasında istər ümumi, istərsə də milli sosioloji dilçiliyimizi dünya tədqiqatları səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. İndi artıq sosial dilçiliklə məşğul olanlar bizdə substrat, superstrat haqqında açıq danışa bilər.

Sosioloji tədqiqat dilçiliyin inkişafına başqa sahələrdən az xidmət etmir.

Dilçiliyin şöbələri. Dilçiliyin sahələri ilə yanaşı, onun müxtəlif şöbələri də vardır. Bu, əlbəttə, dilçiliyin ümumi inkişafının nəticəsidir. Bütün sahə və şöbələrin ayrılması, müstəqilləşməsi üçün dilçiliyin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi zəruri idi. Görkəmli rus alimi N.V.Kmşevski hələ keçən əsrin axırında qeyd edirdi ki, “elmin bölünməsinə

onun hələ bir sıra şöbələrinin toxunulmadığı bir dövrdə təsəvvür etmək çətindir”.¹ Bununla belə, alim dilçiliyin şöbələrini bu elmin o vaxtkı inkişaf səviyyəsində aşağıdakı kimi təsəvvür edir:

Göründüyü kimi, dilçiliyin şöbələrə bölünməsi bugünkü mövqedən yanaşdıqda çoxlu mübahisə doğura biləcək səviyyədə idi. Hələ XIX əsrin sonralarında belə dilçilikdə qrammatika ilə leksikologiyanın hüdudları müəyyənləşməmişdi. Prof. N.V.Kruşevskinin bu sxemini verməklə bir daha göstərmək istəyirik ki, a) dilçiliyin bütün sahələri və şöbələri inkişaf etməsə, o haqda qəti elmi nəticəyə gəlmək olmaz, b) dilçiliyin müasir şəkildə sahə və şöbələrə bölünməsi məhz XX əsrdə mümkün olmuşdur. Müasir dövrdə dilçiliyin şöbələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 1) Dil strukturunu öyrənən şöbələr.
- 2) Dilçiliyin ümumi şöbələri.

¹ Крушевский Н.В. Предмет, деление и метод науки о языке. Хрестоматии по истории русского языкознания. М. 1973. стр 414.

Dil strukturunu öyrənən şöbələr bunlardır: fonetika, leksikologiya (frazеologiya, onomastika, leksikoqrafiya), morfologiya və sintaksis. Bu şöbələrin hər birinin öz vahidi vardır. Belə ki, fonetika – fonemləri; leksikologiya – leksemləri, morfologiya – morfemləri, sintaksis – sintaqm və başqa sintaktik vahidləri öyrənir. Bu şöbələr haqqında irəlidə ətraflı bəhs ediləcəyini nəzərə alaraq burada onların şərhini verməyə lüzum yoxdur.

Dilçiliyin ümumi şöbələrinin isə öz vahidi yoxdur. Ona görə də onlar dilin bütün quruluş elementlərini öyrənir. Məsələn, dialektologiya həm dialektal leksikanı, həm dialektal fonetikanı, həm dialektal morfologiyanı, həm də dialektal sintaktik sistemi öyrənir. Dilçiliyin ümumi şöbələri bunlardır: a) dialektologiya, b) üslubiyyat, c) dil tarixi.

Dialektologiya – dilçilik sahəsi kimi çox qədim tarixə malikdir. Hələ XI əsrin görkəmli alimi M.Kaşqarının “Kitabi-divani-lügət-it-türk” əsərində türk tayfalarının dialektləri haqqında geniş məlumat vermişdir. Dialekt – bir dilin müəyyən konkret bir ərazidə yaşayıb həmişə ünsiyyətdə olan adamların bir-birini başa düşərək işlətdikləri variantıdır. Vaxtilə tayfa dili ilə dialekt arasında çoxlu uyğun cəhətlər olduğu qeyd edilirdi. Əslində ədəbi dillər müxtəlif dialektlər əsasında yaranır. Xalq dili yarananda müxtəlif dialektlərin elementləri orada iştirak edir. Ümumxalq ədəbi dil dialektlərdən seçmə və əvəz etmə üsulu əsasında yaradılır. Dialektlərin aşağıdakı növləri vardır: 1) *məhəlli dialektlər*, 2) *ictimai dialektlər*, 3) *etnik dialekt*, 4) *sinfi dialekt* və s.

Məhəlli dialektlər – xalq dilinin əsas mənbəyidir. Müəyyən ərazidə yaşayan hər gün ünsiyyətdə olan adamların nitqindəki fonetik, morfoloji leksik və sintaktik xüsusiyyətlərin məcmusu məhəlli dialekti təşkil edir. İlkin inkişaf mərhələsində, feodal münasibətlərinin hökm sürdüyü dövrlərdə məhəlli dialektlər daha güclü olur. Çünki pərakəndə halda yaşayan tayfaları nə iqtisadi, nə də ictimai amillər birləşdirirdi. Buna görə də o dövrdə dialektlər arasında diferensial xüsusiyyətlər daha çoxdur. Hər bir dialekt aid olduğu tayfanın təsərrüfat həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, dünyagörüşü haqqında çox geniş material verir. Buna görə də dialektlərdə bir-birindən fərqli cəhətlər çox olur. Dialektləri tədqiq etməyin əhəmiyyəti təkcə ümumxalq dilinin köklərinin müəyyən-ləşdirilməsi ilə bitmir. Onların monoqrafik tədqiqi bir də

ona görə lazımdır ki, ədəbi dilin təsiri ilə dialektlər sıradan çıxır. Onları vaxtında sistem halında tədqiq etməklə xalqın keçmişini haqqında nəinki linqvistik, habelə tarixi-etnoqrafik məlumat da verilmiş olur. Belə ki, adi bir söz bütöv bir sahə haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Məsələn, *vəl* sözünü götürək. İndi bu əşya özü təsərrüfatda işlədilmədiyi kimi, adı da dildən çıxıb, arxaikləşmişdir. Və eni 50-60 sm, boyu 1 m, 1 m 20 sm olan taxtadır. Onun altına daş və dəmir parçaları vurulur. Onları bir-birinin yanına bənd edib xırmanda küləşin üstündə dolandırmaqla taxılı döyüb çıxarırdılar. Dialektlərin öyrənilməsi dialektologiyanın başlıca vəzifəsidir.¹

Azərbaycan dilinin bütün dialektləri, demək olar ki, monoqrafik şəkildə tədqiq edilib qurtarmışdır. Amma bu, yalnız Şimali Azərbaycan dialektlərinə aiddir. Azərbaycan dilinin „çönüb qrup dialektləri (Naxçıvan MR istisna olmaqla) heç tədqiq edilməmişdir. Çox geniş bir ərazini təşkil edən Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi milli dialektologiyamızın qarşısında duran ən böyük vəzifədir.

İctimai dialektlər məhəlli dialektlərdən öz yayılma əhatəsinə və keyfiyyətinə görə seçilir. Əvvəlcə, ictimai dialekt ədəbi dil normalarına daha yaxın olur. İkinci, ictimai dialekt daha geniş sahədə işlədilir. İctimai dialekt müəyyən sosial qrupun özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən danışmaq tərzidir. Bu da iki qrupa bölünür: a) peşə dialekti, b) sosial qrupun dialekti. Peşə dialekti hər hansı

¹ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B. 1968; M.İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.

bir sənət və peşə sahiblərinin işlətdikləri peşə termin və sözləri ilə birlikdə istifadə etdikləri danışıq tərzidir.

Sosial qrupun dialekti dedikdə dar, məhdud sahədə olan adamların danışıq tərzini nəzərdə tutulur. Məsələn, inqilabdan əvvəlki ziyalıların dili.

Etnik dialekt xalqın və ya tayfanın adət-ənənəsi ilə bağlı olan söz və ifadələri əhatə edir. Etnik dialektior məhəlli dialektlərdən ayrılır. Belə dialektləri də tədqiq etmək çox vacibdir. Çünki xalqın keçmiş adət-ənənəsi sıradan çıxdığı kimi, həmin sözlər də sıradan çıxır. Məsələn, üzgörməsi, dizdirəyi, sözkəsdi, həri almaq və s.

Belə dialekt sözlərini ayrıca tərtib etmək və etnik dialekt lüğəti tərtib etməklə xalqın keçmiş adət və ənənələri haqqında sanballı bir mənbə yaratmaq olar.

Sinfi dialekt əslində ictimai dialektin tərkib hissəsidir. Cəmiyyət siniflərə bölündüyü vaxt hər bir sinif özünəməxsus, öz mənafeyinə uyğun surətdə əşya və hadisələrə ad verir və yaxud öz düşüncə tərzinə görə dil vahidləri yaradır. Cəmiyyətdə təbəqələşmənin özü də belə dialektlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Məsələn,

Kasıb deyir: Pul əl çirkidir.

Dövlətli deyir: Nuri-çəşmimmisən, ey pul, ya canımmısan?

(*Sabir*)

Bütün bu və ya buna bənzər məsələləri öyrənən dilçilik sahəsi dialektologiya adlanır. Bəzən dialekt materialı toplayıb tədqiq etməyi sırf praktik məsələ kimi qiymətləndirirlər. Amma əslində burada güclü müqayisə və ümumiləşdirmə tələb olunur. Hər hansı bir rayonun

dialektini tədqiq edən adam başqa rayonların dialektlərini bilməli, onları müqayisə etməlidir. Bundan əlavə, hər bir dialekt faktı ümumxalq dili fonunda, onun inkişaf tarixi ilə əlaqədar şəkildə götürülməlidir. Dialektoloq tədqiq etdiyi obyektin tarixini, etnoqrafiyasını da yaxşı bilməlidir. Dil strukturunu öyrənən dialektologiya isə dialektal fonetika, dialektal leksikaya və dialektal qrammatikaya bölünür. Dialektal fonetika öz əhatəsinə və material bolluğuna görə başqalarından seçilir. Dialektlərdəki fonetik xüsusiyyətlər daha çox sabit olub, uzun müddət özünü qoruyub saxlayır. Bu gün milli dil səviyyəsinə yüksəlmiş dillərdə belə fonetik xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Bu mənada rus dilindəki o-laşmanı, Azərbaycan dilinin Şəki, Bakı, Qazax, Ordubad dialektlərinin fonetik xüsusiyyətlərini göstərmək olar. Bir neçə misala diqqət yetirək:

Qazax dialekti	Qarabağ dialekti	Ordubad dialekti
Oxumoyuf	Oxumuyuf	Oxumeyib
Görmör	Görmür	Görmer
Gözdör	Gözdüyür	Gözlüyür

Dialektal morfologiya dialektal fonetika ilə sıx bağlıdır. Çünki qrammatik kateqoriyalardakı müxtəliflik çox vaxt fonetik fərqlənmələrlə əlaqədar olur. Məsələn,

Bakı dialekti	Qarabağ dialekti
Gəlicək	gələjək
Vericək	verəjək
Görmicek	görmüjək

Dialektal sintaksis cümlə quruluşu ilə bağlıdır. Bakı dialektində söz sırası pozulanda xəbər tamamlıqdan qabağa keçir: *gördüm onu, vərdim kitabı*.

Üslubiyyat. Elm inkişaf etdikcə onun yeni sahələri meydana gəlmiş kimi, dil də inkişaf etdikcə müxtəlif üslubları yaranır. Dilin üslublarının yaranması onun inkişafından və funksional fəaliyyət dairəsindən asılıdır.

Üslub sözü qədim yunanlarda (*ştil*) qələm mənasında işlənmişdir. Türk dillərindəki *şitil* sözünün də həmin mənadan törədiyini təxmin etmək olar. *Ştil* – *stil* sözü sonradan yazı və nitq tərzini manerast mənaları almışdır. Elmi termin kimi üslub – stil musiqişünaslıqda, ədəbiyyatşünaslıqda, dilçilikdə, məntiqdə, ritorikada və başqa sahələrdə işlədilir. Qədim Romanın y. e. ə. 106-43-cü illərdə yaşamış məşhur natiqi və yazıçısı Mark Tulliy Siseron nitq üslubları haqqında 19 traktat yazmışdır. O, ritorika haqqındakı traktatlarının birində yazırdı: “*Əsil natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, pafosla, orta səviyyəli işlər haqqında isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan üslubla danışmağı bacarsın*”.

Əslində üslub çox geniş anlayış olub, həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Tibdə, kimyada, fizikada, biologiyada üslubdan istifadə edilir. Dilçilikdə isə üslub dedikdə müxtəlif şəraitdə məqsəddən asılı olaraq müxtəlif deyim tərzini nəzərdə tutulur. Üslubiyyat isə müxtəlif üslubları elmi cəhətdən ümumiləşdirən dilçilik sahəsidir.

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi prof. Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı əsərində üslubiyyata gözəl tərif vermişdir. Onun tərfi üslubiyyata verilən təriflər içərisində nisbətən ən elmi və hamının qəbul edə biləcəyi tərifdir: “Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir”.¹

Bu tərfi tam dürüst qəbul etməsək də, hələlik üslubiyyatın ən yaxşı tərifidir.

Üslub əsasən, təfəkkürlə bağlı olduğu üçün onun formalarını ifadə edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən üslubları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Bədii üslub.
- 2) Rəsmi üslub.
- 3) Rəsmi diplomatik üslub.
- 4) Kargüzarlıq – dəftərxana üslubu.
- 5) Məişət üslubu və s.

Bədii üslub. Bədii üslubla bədii əsərin üslubunu eyniləşdirmək olmaz. Bədii üslub ümumi və geniş anlayışdır. Bu elə bir üslubdur ki, bədii təfəkkürü ifadə edir və bütün bədii əsərlərə aid olur. Məsələn, ifadəlilik, bənzətməlik, obrazlılıq və s. bədii üslubun əsas şərtləridir. Bədii əsərin üslubu isə əvvəlcə onun janrlarından, ikinci, müəllifin öz üslubundan asılıdır

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. «Azərbaycan dilinin üslubiyyatı». B., 1962. s. 24.

Bədii üslubda yalnız bədii təfəkkürə malik olan adamlar yazıb danışa bilərlər. Çünki hər hansı bir hadisə və şey haqqında yazan yazıçı fotoqraf kimi “necədir?” və “nədir?” əsasında yaza bilməz. Bədii üslub “necə ola bilər?” üslubudur. Məsələn, səhərin açılmasını adi adam adi sözlərlə, alim vaxt ölçüsü olan saatla, jurnalist başqa üsulla, şair isə obrazlı ifadələrlə təsvir edir.

A.Səhhətin kiçik bir şeiri dediyimizə canlı misal ota bilər:

*Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çomənin üstə düşüb şəh gecədən.
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox serindir havası, keçmə bu yaylaqlardan.
Gün çıxır, göydə bulud qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, uyğudan indi oyanır.
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa.
Bəzi səhraya gedir işləməyə, bəzi bağa.¹*

Bu parçada sanki səhərin açılması realist rəssam fırçası ilə təsvir edilmişdir. Üfüğün qızarması dağda çobanın od qalaması, sürünü otarmağa aparması, şəhin düşməsi, mehin əsməsi, kəndlilin yorulması və s. ola bilən hadisələrdir. Amma bunların hamısı bir yerə – şair təxəyyülünün süzgəcindən keçərək toplaşmış, nəticədə

1 Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c. 1960. s. 849–850

gözəl bir bədii lövhə yaranmışdır. Bədii üslubda terminlər işlədilmir. Dəqiq fakt və rəqəmlər burada ağırlıq törədir.

Elmi üslub. Bədii üslubdan fərqli olaraq, elmi üslubda heç bir təxəyyül məhsulu obrazlılığa yol vermir. Burada hadisələr olduğu kimi dəqiq faktlar və rəqəmlərlə əks etdirilir. Məsələn, döyüş səhnəsini təsvir edən yazıçı obrazlı ifadələrdən və bənzətmələrdən istifadə edirsə, heç bir dəqiq fakt və rəqəm işlətmirsə, alim həmin döyüşdə iştirak edənlərin sayını, dəqiq mövqeyini, silahlarının adını və s. göstərməlidir. Elmi üslub bədii üsluba nisbətən ağır olur. Çünki burada ağırlıq yaradan rəqəmlərdən başqa, terminlər də işlədilir ki, hamı onların mənasını başa düşə bilmir.

Rəsmi diplomatik üslub. Bu üslub, əsasən, rəsmi dairələrdə, rəsmi sənədlərdə işlədilir. Məruzələrdə də rəsmi üslubdan istifadə olunur. Bu üslub çox quru faktlar və rəqəmlərlə müşayiət edilir. Hər cümlənin söz sırasından tutmuş ahənginə qədər ölçülüb-biçilir. Burada artıq söz və ifadələrə, poetizmlərə yol verilmir. Rəsmi üslubun bir növü də diplomatik üslubdur. Diplomantik üslubda da hadisələrə dolayı yolla, ehtiyatla, hər cür rəngdən uzaq yanaşılır. Burada fikir konkret surətdə deyil, dolayı yolla, xüsusi nəzakət və məqsədlə ifadə edilir. Xarici işlər nazirliyinin bir-birinə notaları, onların çıxışları və s. diplomatik üsluba misal ola bilər.

Kargüzarlıq – dəftərxana üslubu. Kargüzarlıq sənədləri də xüsusi üslubda tərtib edilir. Onların hər birinin öz yazılma tərzi vardır. Aktları, protokolları, ərizələri, arayışları, vəsatətləri birləşdirən bir neçə cəhət

vardır. Əvvələn, burada ədəbi dilin ümumi qanunları gözlənilməlidir. Bu sənədlərdə söz sırasının ənənəvi pozulması özünü göstərir. Belə ki, arayışlarda, xəbərlər əvvəl, başqa üzvlər sonra gəlir. Əmr və sərəncamlarda əmrin obyektinin adı birinci çəkilir. Bu sənədlərin hər birinin üslubundan danışmaq üçün lüzum yoxdur. Təkcə əmr haqqında bir neçə söz deməklə fikrimizi yekunlaşdırmaq istərdik. Əmrdə heç bir emosional söz və ifadəyə, poetizmə, vulqarizmə yol verilmir. Əmrin dili çox sadə və yığcam olmalıdır. Burada əvvəlcə nəticə, sonra səbəb haqqında məlumat verilir. Yəni əvvəlcə mətnin məzmunu, sonra onun hüququ, ictimai əsası verilir. Ədəbi dil normaları əmrdə mütləq gözlənilməlidir.

Məişət üslubu. Üslublar içərisində ən geniş yayılanı məişət üslubudur. Bu üslubu teleqram üslubu ilə müqayisə etmək olar. Çünki burada heç bir artıq sözə yol verilmir. Teleqramda yalnız mətləb ifadə edilib, onun səbəb və nəticəsi göstərilmədiyi – ixtisar edildiyi kimi, məişət üslubunda da artıq şeylər ixtisar edilir. Bu üslubda yalnız ümumişlək sözlərdən istifadə olunur. Burada heç bir terminə, poetik sözə yer vermək olmaz. Məişət üslubu rəsmi üslubun tam əksinədir. Rəsmi üslubda xüsusi müraciət formaları (yoldaş, müəllim, xanım, cənab, siz və s.) olduğu halda, məişət üslubunda belə müraciət formalarına yol verilmir. Hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq, uşaq atasına son deyə müraciət etməlidir.

Üslubiyyatdan danışarkən natiqlik və fərdi üslubu da qeyd etmək lazımdır. Natiqlik üslubu nitq mədəniyyətinin xüsusi formasıdır. Mövzudan, auditoriyadan, onun

səviyyəsindən, psixoloji vəziyyətindən asılı olaraq natiq öz nitqini müxtəlif cür qura bilər. Siseron demişkən, nitqin məzmununa görə də pafosu seçmək lazımdır. Nitqin – mətnin məzmunundan asılı olaraq müxtəlif ton, intonasiya, sözlər seçmək lazımdır.

Nitqin düzgünlüyü üçün sözlər uğurla seçilməli, yerli-yerində işlədilməlidir. Dialektizmlərə yol vermək olmaz. Cümlənin məqsədinə görə intonasiyanı seçmək, fonetik vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Fərdi üslub. Fərdi üslub daha çox yaradıcılığa aiddir. Fikrin ifadəsində hər kəsin öz üslubu ola bilər. Alimin fərdi üslubu onun dilinin təmiz və sadə olması ilə müəyyənləşdirilir. Hər hansı elmi müddəam şərh edərkən alim fikrini terminlərlə ağırlaşdırma bildiyi kimi, onu sadə dildə də ifadə edə bilər. Yazıçıların fərdi üslubu daha geniş yayılmışdır. Hər bir yazıçı bədii üslubdan istifadə edir. Bununla belə, elə yazıçı var ki, sözləri bədii yüklə yükləyə bilər, onları elə seçib işlədir ki, oxucu çətinlik çəkmədən əsəri oxuyur. Elə yazıçı da vardır ki, onun ya elmi təfəkkürü bədii fikrə üstün gəlir (cümlələri quru, elmi alınır), ya da savadsız, bədii ifadəlilikdən məhrum olur. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, S.Rəhimovun, M.S.Ordubadinin əsərlərində fərdi üslub, yazıçının üslubi dəst-xətti dərhal seçilir. M.Hüseynin əsərlərində isə cümlənin bütün üzvləri yerli-yerində işlədilir. Xalq yaradıcılığı xəzinəsindən bəhrələnməyə hər bir sənətkarın həm imkanı, həm də ixtiyarı vardır. Amma hamının həmin xəzinədən istifadə etmək üçün qüdrəti çatmır. İstər bədii üslub olsun, istər memarlıq, istər musiqi

olsun, istər rəssamlıq, fərqi yoxdur, hər bir sənətkar öz fərdi üslubunu müəyyənləşdirəndə xalqın yaratmış olduğu zəngin xəzinədən istifadə etməlidir. Belə olduqda sənətkarın öz üslubu, öz dəsti-xətti formalaşır. Bütün bu və ya buna bənzər məsələlər üslubiyyatın obyektidir. Üslubiyyat təkcə dilçiliyin deyil, başqa elmlərin də müştərək sahəsidir. Bədii üslub xüsusilə, mübahisə doğurur. Lakin bu üslubun ədəbiyyatşünaslıq və ya dilçilik sahəsi olması haqqında mübahisə etməyə dəyməz. Əgər bədii üslubda müəllif ədəbi priyomlardan, obrazlı ifadələrdən çıxış edib ədəbi effekt alırsa, bu, şübhəsiz, ədəbiyyatşünaslığa aiddir. Dil materialını seçib onları xüsusi məna yükü ilə yükləyirsə, sözləri düzgün seçə bilirsə və yaxud yerində işlədə bilmirsə, bu məsələ dilçiliyə aiddir. Məsələn, S.Rəhimovun “Şamo” romanındakı bir cümləyə diqqət yetirək: “Şehli kəndinin axşamı çökürdü”. Bu cümlədə həm ədəbi, həm də linqvistik üslubiyyatın payı vardır. Müəllif Şehli kəndinə axşam düşürdü işlətsəydi, cümlə həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq baxımından zəif çıxardı. Nə üçün “Şehli kəndinin axşamı?” Bununla müəllif axşam düşəndə Şehli kəndinin aldığı gözəlliyə, füsunkarlığa, qəribəliyə, bənzərsizliyə diqqəti cəlb etmişdir. Nə üçün dildə “axşam düşdü” ifadəsi olduğu halda, müəllif “çökürdü” işlətməmişdir. Məlumdur ki, düşmək birdən-birə olur, özü də hər cür poetik çalardan məhrumdur. Çökmək isə yavaş-yavaş oturmaq deməkdir. Deməli, müəllif öz bədii-fərdi üslubuna sadıq qalaraq sözləri bacarıqla seçmiş və onları məna yükü ilə yükləyə bilmişdir.

Dil strukturunu bütövlükdə öyrənən sahələrdən biri də dil tarixidir.

Dil tarixi – dilçilik fənləri içərisində özünəməxsus yeri olan sahələrdəndir. Bu, hər şeydən əvvəl onun elmi əhəmiyyətini izah edir. Hər hansı bir dilin keçirdiyi inkişaf və təkamül dövrünün izlənməsi bütünlükdə gələcəkdə bütün dünya dillərinin tarixini öyrənməyə gətirib çıxara bilər ki, bu da ümumi dilçiliyin böyük nailiyyəti olardı. Bu və ya digər dilin inkişaf və formalaşma tarixinin öyrənilməsi müxtəlif xalqların öz tarixlərinin öyrənilməsinə çox kömək edir. Görkəmli alman dilçisi German Paul özünün məşhur “Dil tarixinin prinsipləri” adlı əsərində dil tarixini öyrənməyin çoxlu problemləri ilə yanaşı, dilin xalq həyatının əksətdiricisi olması məsələsinə toxunaraq ona yüksək qiymət verir: “Mədəniyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada inkişaf şəraiti dildəki qədər dəqiq müəyyənliyə malik olsun”.¹

Dil tarixi dedikdə dilin bütün struktur elementlərinin tarixi nəzərdə tutulur. Bunu geniş və dar mənada başa düşmək olar. Geniş mənada dilin ümumi şöbələrinin (üslubların, dialektlərin və s.) tarixi haqda hələ heç nə deyilməmişdir. Amma dar mənada dil tarixi dedikdə dil strukturunu öyrənən dilçilik sahələrinin tarixi nəzərdə tutulur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) Tarixi fonetika. 2) Tarixi leksikologiya. 3) Tarixi qrammatika.

Tarixi fonetika. Dilin ümumi inkişaf qanunlarından biri olan “dil yaruslarının qeyri-bərabər inkişafı”

¹ Паул Г. Принципы истории языка, səh. 29. Sitat H.Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» əsərindən götürülüb B., 1990. səh. 11

qanundan bilirik ki, dilin diferensial səviyyəsi – fonetik tərkibi on ləng dəyişən yarusdur. Lakin bu o demək deyildir ki, dilin fonetik sistemində dəyişiklik getmir. Doğrudur, dilə yeni fonemlərin daxil olması və yaxud çıxması nadir hadisə sayılır. Məsələn, Azərbaycan dili tarixində bircə “sağır nun” ədəbi dil formalaşdıqdan sonra dilimizi tərk etmişdir. Bu səsə yalnız dialektlərimizdə rast gəlirik.

Dildə fonetik dəyişmələr hər halda baş verir. Məsələn, birhecalı sözlərdə hecaların açılma prosesi buna misal ola bilər. Vaxtilə Azərbaycan dilində *kim, ol, suv* və s. sözlər *ki, o, su* formalarında işlənir. Azərbaycan dilində *b-m, b-v, d-t* və s. dəyişmələr, *t-s* yerdəyişməsi və s. kimi fonetik proses baş vermişdir. Dilin fonetik tərkibində gedən dəyişikliyin izlənməsi bir neçə cəhətdən lazımlıdır.

Tarixi leksikologiya. Dilin leksik tərkibində gedən tarixi dürüştəlmə və səlisləşmə prosesini, hər bir sözün dildə nə vaxt peyda olması və nə üçün dildən çıxması kimi məsələləri tarixi leksikologiya öyrənir. Məlumdur ki, dildəki təkamül prosesi onun leksik sferasına da aiddir. Dildə söz mənalarının dəyişməsi, yeni mənalar alması da tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Dilin ən sürətlə dəyişən səviyyəsi semantik yarusdur. Bu yarus təfəkkürlə bağlıdır. İctimai həyatda baş verən hər hansı bir dəyişiklik əvvəlcə məfhum kimi şüurda, sonra isə söz kimi dildə öz əksini tapır. Beləliklə, dilin bu yarusunda sürətli dəyişiklik gedir. Bunun nəticəsində dildən çoxlu sözlər çıxır və külli miqdarda yeni sözlər dilə daxil olur. Bütün bunlar tarixi leksikologiya tərəfindən öyrənilir.

Tarixi qrammatika. Tarixi qrammatika bəzən elə dil tarixi anlayışını ifadə edir. Tarixi inkişaf ilə tarixi dəyişiklik anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Əgər dilin semantik yarusunda dəyişiklik sürətlidirsə, dilin konstruktiv yarusunda (qrammatik quruluşunda) inkişaf və təkmilləşmə güclüdür. Dilin bütün qrammatik qanun və kateqoriyaları inkişaf, rəvanlaşma prosesi keçirir.

Dilin tarixi qrammatikasını öyrənmək üçün bir neçə mənbə vardır. Tarixi qrammatika üçün birinci mənbə hər hansı bir dilin yazılı abidələridir. İstər ingilis dili olsun, istər alman, fransız və ya Azərbaycan dili, fərqi yoxdur, yazılı abidələr dilin tarixi mənzərəsini əks etdirməkdə müəyyən rol oynayır. Hansı dildə yazılı abidə daha qədim dövrə aiddirsə, dilin tarixini də o əsasda müəyyənləşdirirlər.

Tarixi-qrammatika üçün material verən zəngin sahələrdən biri də xalq yaradıcılığıdır. Xalq yaradıcılığında dilin bütün inkişaf səviyyəsi əks olunur. Məsələn, “Sallanıban gələn dilbər, yaxan düymələ, düymələ” xalq mahnısında *-iban* feili bağlama şəkilçisinin olması bu şəkilçinin dilimizin tarixində işlənməsindən xəbər verir, halbuki bu forma indi *-ib* şəklində işlənir. Xalq dilinin dialektlərində də dil tarixi üçün maraqlı materiallar hifz olunur. Məsələn, təsirlik hal şəkilçisi kimi dialektlərimizdə işlənən “*yı*”, “*vi*” (*qapıyı, əlivi*) və s. dilimizin tarixində də işlənmişdir.

Tarixi qrammatika, adətən, iki sahəni – tarixi morfologiyanı və tarixi sintaksisi əhatə edir. Azərbaycan dilinə aid yazılı abidələrin dili əsasında bircə məsələni

izah edək. Bəllidir ki, məkani halların qrammatik formaları müxtəlif olmuşdur. Əvvəllər hər üç hal üçün bircə forma (da, də) olmuş, sonralar müvazi işlənmiş və nəhayət, hər bir halın öz forması meydana gəlib daşlaşmışdır. Əvvəlcə Əlinin (XIII əsr) “Qisseyi Yusif” əsərinə baxaq:

*Yaqub baqdı ol məqamda avaz çıxar,
Bəs Yusifin fəraq ahı bağrın yaqar.
Yaralı Yaqub yığlayu anda baqar,
Yusif görsəm, deyi istər imdi.
Könlü zarı yığlayu evə gəldi...
Oğlanları ağlayu anda gəldi.
Qulağına ağlamaq üni girdi...
Anı eşidüb, Yaqubun əqli şişdi
Bir çağırmaq uğundu, yerə düşdü.¹*

“Oğuznamədə” isə daha çox müasir vəziyyətdə olduğu formaya rast gəlirik. Məsələn,

Yönlük hal: *Eyilik də edərkən kendünə,
Yaramazlıq edərsən kəndünə (63)²*

Və ya

*Ox atmaq, yazu yazmaq, suda üzmək,
Gərəkdir bu üçü hər şəxsə düzmək. (31).
Yerlik hal: *Asılanda olan toynağımız bəlidir. (63)
Dəgirməndə unluğun süpürüncə xırman
Yerində süpürgən bir artıq qol. (99)**

Çıxışlıq hal: *Adəmi var, qızıl alma naqşıdur.*

¹ T.İ.Hacıyev, K.N.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983. s. 106.

² «Oğuznamə», Bakı. 1987.

*Adəmi var, heyvan ondan yaqşıdır.
Adəmi var, söhbətində baş yiyər Adəmi
var söhbətində can bitər. (66)*

Misallardan göründüyü kimi, XIII əsrdən başlayaraq XVI əsrə qədər müxtəlif formalar müvazi işlənmiş, sonradan getdikcə indiki şəkil daha üstünlük təşkil edərək daşlaşmışdır.

Tarixi morfologiya dedikdə təkcə qrammatik formalar deyil, habelə köməkçi nitq hissələrinin işlənmə tarixi də nəzərdə tutulur. Burada qoşmaların, bağlayıcıların, ədatların dildə işlənməsi və sabitləşməsi tarixi izlənilir.

Tarixi sintaksis. Ədəbi dil tarixi, əsasən, cümlə quruluşunun inkişafını izlədiyi halda tarixi sintaksis söz birləşmələrindən tutmuş cümlədə sözlərin sırasına qədər bütün sintaktik məsələləri öyrənir. Prof. H.Mirzəzadə yazırdı: *“Müasir və tarixi sintaksisin mövzusu eyni olsa da, həmin mövzuya olan münasibətlərə, tədqiqat üsullarına görə fərqlənirlər. Tarixi sintaksis sintaktik məsələləri tarixi planda nəzərdən keçirir, onların inkişafını izləyir; dilin tarixi inkişaf qanunlarını mühafizə etməklə bərabər, xalqın ictimai və mədəni həyatında baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq dildə əmələ gələn dəyişiklikləri, ölmüş və yeni yaranmış və yaranmaqda olan keyfiyyətləri aşkara çıxarın)”*.¹

Bütün dillərə aid «tarixi sintaksis» fənni başqa sahələrə nisbətən gec yaranmışdır. Belə ki, dilin tarixi fonetikasını, morfologiya və leksikasını daha tez tədqiq edilməyə

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin (arixi sintaksisi). B., 1968. səh. 17.

başladığı halda, tarixi sintaksis çox gec tədqiq edilməyə başlamışdır.¹

Ədəbi dil qanunlarının və normalarının bərqərar olması ilə əlaqədar olaraq cümlə, söz birləşməsi kimi əsas sintaktik vahidlər də formalaşib sabitləşməyə başlayır. Bütün dillərdə cümlənin qrammatik konstruksiyası öz doğma dilinin qrammatik quruluşu əsasında yaranır. Tarixən bu və ya başqa bir dilin təsiri altında meydana gəlmiş qrammatik-konstruktiv forma sonradan öz yerini dilin köklü qanunlarına, formalarına verir. Məsələn, Azərbaycan dili uzun müddət ərəb-fars dillərinin təsiri altında olduğu üçün təyini söz birləşmələrinin çoxu izafət şəklində formalaşmışdı. Məsələn, *qabili-idrak*, *qabili-dərman*, *izhari-zillət*, *izhari-məhəbbət*, *şəbi-hicran*, *əmriforman*, *zikri-camal*, *xakipa*, *nuri-didə*, *zülfi-pərişan* və s. Artıq ədəbi dil formalaşmağa başladığı vaxtdan onun normaları meydana gəlir. Bu normalardan biri də dilin öz doğma qanunlarının bərqərar olmasıdır. Cümlədə və söz birləşməsində sözlərin sıralanmasının hər hansı bir dilin öz qrammatik quruluşuna əsaslanması çox vacib şərtidir. İndi müasir Azərbaycan dilində, demək olar ki, xarici təsirlər tamamilə aradan qalxmaqdadır.

Dilçiliyin sahə və şöbələrinin qarşılıqlı əlaqəsi.
Dilçilik bir elm kimi nə qədər inkişaf etsə də, öz sahələrini nə qədər genişləndirsə, öz daxili şöbələrini nə qədər artırsa da onlar arasında sıx əlaqə daim qalacaqdır. Bunun birinci səbəbi həmin sahə və şöbələrin obyektinin

¹ Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962, с. 236

eyniliyidir. Dil səviyyələrini bir-birindən təcrid etmək mümkün olmadığı kimi, onları öyrənən şöbələri də təcrid etmək olmaz.

Biz yuxarıda ümumi dilçiliklə xüsusi dilçiliyin, nəzəri dilçiliklə tətbiqi dilçiliyin arasındakı ümumi müştərək cəhətlərdən qısa da olsa bəhs etdik. Hər bir konkret xüsusi dilçilik ümumi dilçiliyin metodları əsasında fəaliyyət göstərir və öz nailiyyətləri ilə ümumi dilçiliyə daxil olur. Konkret dillər tədqiq edilmədikdə, başqa sözlə, xüsusi dilçilik inkişaf etmədikcə ümumi dilçiliyin bir çox problemləri həll edilməmiş qalır. Bunu dillərin tipoloji və genealoji təsnifinə, bir sıra təriflərin hazırlanmasına və s. aid etmək olar. Əslində tətbiqi dilçiliyin hər hansı bir sahəsi işlənməmiş qalırsa, bu bir tərəfdən mədəniyyətin inkişafına, digər tərəfdən nəzəri dilçiliyin inkişafına mənfi təsir edər. Buna görə də nəzəri dilçiliyin inkişafı çox vaxt tətbiqi dilçilikdən asılı olur. Onların hər ikisinin inkişafı bir-birinə kömək edir.

Dilçilik şöbələri də bir-biri ilə əlaqədardır. Dialektologiya ilə dil tarixinin əlaqəsi göz qabağındadır, hər hansı bir dilin tarixən işlənilib sonralar ədəbi dili tərk etmiş bir sıra cəhətləri dialektlərdə, canlı şivələrdə yaşayır. Buna görə də dialekt və şivələr müəyyən mənada dilin arxivi, muzeyi rolunu oynayır. Dilin struktur elementlərinin bir-biri ilə əlaqəsi fonetikanı leksikologiya, morfologiya və sintaksislə əlaqələndirir. Fonetikanı onun qanunlarını bilmədən leksikologiya, semasiologiya haqqında düzgün nəticəyə gəlmək olmaz.

Çox vaxt hər hansı bir morfem bir fonemdən ibarət olur. Dilin morfem tərkibindəki dəyişiklik fonetik dəyişmələrlə də müşayiət edilir. Bu da özlüyündə fonetikanı morfolojiya ilə əlaqələndirir. Fonetika sintaksislə də əlaqədardır. Məlumdur ki, sintaksisdə dil elementləri kommunikativ səviyyəyə yüksəlir. Kommunikativ funksiyanın reallaşması üçün çox vaxt fonetik vasitələrdən – intonasiyadan istifadə edilir. Hətta fonetik vasitə bəzən qrammatik kateqoriyanı əvəz edir. Məsələn, *Я смудеѣт*. Bu cümlədə qrammatik forma sıfır vəziyyətdə olduğu halda, fonetik intonasiya ona predikativlik vermişdir. Bundan əlavə, sintaqmin formalaşmasında fonetik ritmin əsas rol oynaması da bu iki dilçilik sahəsini sıx əlaqələndirir.

Morfologiya ilə sintaksisi əlaqələndirən dilin qrammatik quruluşudur, hər bir qrammatik (morfoloji) kateqoriya müəyyən sintaktik vəzifə yerinə yetirir. Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibət onların yaxınlığına dəlalət edir. Nitq hissələrinin ənənəvi bölgü parametrlərindən biri də onların sintaktik funksiyasıdır. Yəni əsas nitq hissələri cümlə üzvü ola bilər. Köməkçi nitq hissələri isə cümlə üzvü ola bilmir.

Dilçilik şöbələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə deyilənlərdən daha çoxdur.

II FƏSİL

DİLÇİLİK ELMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Bütün elmlər kimi, dilçiliyin də tarixini öyrənmək həmin elmin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir: Elmin tarixini öyrənmək onun bu günü və gələcəyi üçün çox zəruridir. Bu haqda F.M.Berezin yazır ki, *“Dil haqqında elmin tarixini öyrənməyin böyük tərbiyəvi və idraki əhəmiyyəti var. Xalqın mədəniyyətinin yaranması onun ifadəçisi olan dilin yaranması ilə əlaqədardır. Buna görə də mədəniyyətin dərk edilməsi, hər şeydən əvvəl, dilin dərk edilməsi ilə əlaqədardır”*.¹ Bu fikir doğrudur. Çünki hər bir elmin başlanğıcı, yaranması üçün o sahədə elmi idrak yaranmalıdır. Bu isə dilin yaranması və təmelli şəkildə inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Yəni dilsiz elm yarana bilməz. Bir halda ki, belədir, belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, insanlar başqa sahələrdən daha tez elə dilin özü haqqında düşünməyə başlamalı idilər. Doğrudan da, dilçiliyin məhz hansı əsrin hansı rübündə yarandığını demək çətindir. Çünki bu elm birdən-birə yaranmamış, uzun təkamül dövrü keçirmişdir. İnsanlar dil haqqında düşünməyə başladığı vaxtdan da dilçilik yaranmışdır. Prof. B.V.Çobanzadənin bu bərdəki fikri maraqlıdır: *“İnsanlar çox qədim vaxtlardan bəri dil və onun mənşəyi haqqında düşünməyə başladılar. Dillərin*

¹ Березин Ф.М. «История лингвистических учений». М., 1975 стр.3.

*müxtəlifliyi, qaib olması, unudulması haqqında ibtidai mədəniyyətə malik olan insanların bir qrup məsələlər törətdiyini onların bizə qədər qalmış, yazılmış əsərlərindən, abidələrindən öyrənirik. Gərək Bibliyan (Babil – A.B.) qələsi ətrafında dillərin tanrı tərəfindən bir afət, lüğət əsəri olmaq üzrə dillərin qarışdığına dair hekayə, gərəksə Quranda və ona təfsir yazan dil üləmasının ifadə etdiyi vəchlə Adəm peyğəmbərə Allah tərəfindən hər şeyin ismi öyrədildiyi haqqındakı iddiaları dilçilik elminin birinci nəzəriyyələri kimi qəbul etmək lazım gəlir”.*¹ Deməli, dil, onun mahiyyəti, insan həyatında rolu, mənşəyi və s. kimi fəlsəfi məsələlər dilçiliyin ilkin nəzəri problemləri olmuşdur. Bu mənada demək olar ki, dilin fəlsəfi problemləri (fəlsəfi dilçilik) daha qədimdən yaranmışdır. Bu haqda dünya dilçiliyində heç bir fikir ayrılığı yoxdur. Amma dilçilik tarixinin dövrləşməsində mübahisələr, vardır. Məsələn, belə fikir də vardır ki, dilçilik əsl yazılı dillərin tədqiqi ilə başlanır. Məlumdur ki, dilçilik o vaxt başlanır ki, artıq inkişaf etmiş yazılı ənənə yaranmış olsun. O vaxt ki, nisbi inkişaf etmiş yazılı dil mövcud olsun. O vaxt ki, yazılı mətnlərin izahına tələbat olsun. Yazılı mətnlə şifahi nitq arasındakı əlaqə formalaşmış olsun.

Dilçiliyin dövrləşməsi məsələsi

Dilçilik tarixinin dövrləşməsi o qədər də ciddi elmi əhəmiyyətə malik deyil. Belə ki, müxtəlif mərhələlərə

¹ B.V.Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl». B. 1924, səh. 133.

bölmə nə dilçiliyə dair yazılmış əsərlərin əhəmiyyətini azaldır, nə də dilçilik tarixinin bu və ya digər dövrünü inkar edir. Amma dil haqqında elmin tarixini çoxmərhələli təsvir etmək fənnin öyrənilməsini çətinləşdirir. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək. Prof. A.M.Qurbanov “Ümumi dilçilik” əsərində bu elmin tarixini üç dövrə bölür. Həmin əsərdə oxuyuruq: “Bizcə, dilçilik elminin bu günə qədərki olan inkişafını üç mərhələyə bölmək olar:

Birinci mərhələ – eramızdan əvvəlki zamanlardan başlamış XVI əsrə qədər; bu mərhələdə dilə dair müxtəlif mülahizələr, dil hadisələri haqqında fikirlər meydana çıxmış, dilçilik təşəkkül tapmışdır.

İkinci mərhələ – XVI-XIX əsrləri əhatə edir; bu mərhələdə dilçilik tədqiqatları çoxalmış, dilçilik ümumfəlsəfi tədqiqatların tərkibindən ayrılıb xüsusi bilik sahəsi kimi müstəqilləşmişdir.

Üçüncü dövr – XX əsrin I rübündən indiki zamana qədərki dövrü əhatə edir; bu mərhələ elmin şaxələnməsi, yeni-yeni metodların işlənilməsi və seçilməsi ilə fərqlənir. Dilçiliyin göstərilən bu əsas mərhələlərinin bəzi pillələri də mövcuddur».¹

V.İ.Koduxov yazır: Dilçilik tarixinin dövrləşməsi hər şeydən əvvəl beş əsas mərhələni nəzərdə tutur:

1) Qədim dövr filologiyasından XVIII əsr dilçiliyinə qədər.

2) Müqayisəli-tarixi dilçiliyin və dil fəlsəfəsinin yaranması (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəli).

3) Məntiqi və psixoloji dilçilik (XIX əsrin ortaları).

¹ A.M.Qurbanov. “Ümumi dilçilik”. B., 1977. səh. 16–17.

4) Yeni qrammatizm və sosial dilçilik (XIX əsrin sonuncu qərinəsi – XX əsrin əvvəli).

5) Müasir dilçilik və strukturalizm (XX əsrin 30-60-cı illəri).¹

T.A.Amirova, B.A.Olxovikov, Y.V.Rojdestvenski dilçilik tarixini altı mərhələyə bölür. Prof. Ə.Ə.Rəcəbov da bu altı mərhələni qəbul edir.² Prof. N.N.Məmmədov dilçilik tarixini iki dövrə bölür: ta qədim zamanlardan başlamış XIX əsrə qədər, XIX əsrdən başlamış zəmanəmizə qədər.³ Bizcə dilçiliyin dövrləşməsindəki bu müxtəliflik müxtəlif dövrlərdəki əsərlərə olan münasibətdən yaranır. Əgər qəbul etsək ki, XIX əsr bütün elmlərin inkişaf əsri, bir sıra sahələrdə böyük kəşflər əsridir, onda dilçiliyin məhz XIX əsrdə bir elm kimi formalaşdığını qəbul etmək olar. Prof. B.N.Qolovinin fikri ilə razılaşmaq olar ki, *“XIX əsrin əvvəlləri dilçiliyin inkişaf sərhəddidir. Bu, müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması dövrüdür ki, onun adı uzun müddət bütövlükdə elmin adı olmuşdur”*.⁴

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması bu elmin inkişafında birinci inqilabdır. Buna görə də N.Məmmədovun, Y.V.Loyanın fikri daha sadə, daha inandırıcıdır ki, ta qədim zamanlardan XIX əsrə, yəni müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasına qədərki – yəni əsl elm formalaşana qədərki, bir də ondan sonrakı elmi dilçilik.

¹ Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974. стр. 5.

² Ə.Ə.Rəcəbov. Dilçilik tarixi. B., 1988. səh. 11.

³ N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. B., 1961, səh. 134.

⁴ Головин В.Н. Введение в языкознание. М., 1973., стр. 294.

Qədim dilçilik məktəbləri

Yuxarıda dediyimiz kimi, insanlar dil və onun müxtəlif problemləri haqqında düşünməyə və hətta bəsit nəticələr çıxarmağa başladıkları dövrdən dilçilik yaranmışdır. Lakin bunu əsl dilçiliyin başlanması hesab etmək olmaz. Belə ki, başqa ictimai elm sahələrində (poetika, məntiq, fəlsəfə) olduğu kimi, dil haqqında da yunan alimləri düşünmüş və dilin fəlsəfəsinə diqqəti cəlb etmişlər. Lakin onların bu baxışları ardıcıl və sistemli olmadığı üçün rəsmi dilçiliyin tarixini qədim Çindən başlayırlar.

Qədim Çin dilçiliyi. Dilçilik bir elm kimi hindlilərdə və yunanlarda yaransa da, dilçilik məsələləri ilə qədim Çində daha əvvəllər məşğul olmuşlar. Məlumdur ki, Çində Şərqi ən mədəni ölkələrindən biri kimi yazı, incəsənət və mədəniyyətin başqa sahələri ilə daha erkən maraqlanmışlar. Hələ y.e.ə. VIII əsrdə imperator Syuan-Vanın dövründə ilk yazı islahatı keçirilmişdi. O vaxt Çin alimləri heroqliflərdəki artıq xətləri ixtisar edib sadələşdirmiş və standart şəkllə salmışlar. Çin dilində yazı “daş və metal üçün işarə” mənasını indi də saxlamaqdadır.

Qədim Çin yazısı uzun müddət işləndi. Yalnız bizim eranın I və II əsrlərində müasir Çin sistemli heroqliflər meydana gəldi. Bu, Çin yazısının son – əsaslı islahatı idi. Müasir Çin yazısı həmin heroqliflərə əsaslanır və üç yazı üslubuna malikdir:

- 1) nizamnamə yazısı (çjenşu),
- 2) yarım nizamnamə yazısı (sinşu),

3) fövri yazı (tsaoşu).

Yazı sisteminin belə amilləri başqa xalqlarda, o cümlədən ərəblərdə, romalılarda, slavyanlarda da olmuşdur. Bu, əslində funksional üslubdur.

Çin dilçiliyində əsl qrammatik tədqiqatlar heroqliflərin sistemləşməsi və sabitləşməsi dövrünə təsadüf edir. Çin dilçiliyinin əsasını dörd əsər təşkil edir: “Erya”, “Faryan”, “Şoven tszetszi” və “Şimin”.

Əslində “Erya” əsl qrammatika əsəri hesab edilə bilməz. Bu yalnız qədim Çin dini kitabıdır. Bu kitab qədim Çin falçılıq kitabları kimi dini mahiyyət kəsb edir. İlk dəfə bu əsəri Konfüsiya tədqiq etmişdir.

Bizim eranın əvvəllərinə yaxın Yan Syun “Faryan” əsərini yazdı. “Erya”dan fərqli olaraq, “Faryan” xalq danışığı dilinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Yan Syun sübut etmişdir ki, dil mətnlərlə yanaşı xalq danışığı nitqi də həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən tədqiq edilməyə layiqdir. Yan Syun dövrünün çox böyük alimi olmuşdur. Yan Syunun bu əsərində Çin sözləri, onların etimologiyası haqqında da ətraflı məlumat vardır. Alim canlı Çin dilinin bütün sözlərini tədqiqata cəlb etdiyi üçün onu Çin dialektologiyasının banisi hesab etmək olar.

Yan Syundan sonra Syu Şen leksik material üzərində ciddi tədqiqat aparır. O, “Şoven tszetszi” adlı əsərində heroqliflər əsasında sözlərin yaranması və yazılması haqqında ətraflı məlumat verir. 9353 heroqlif əsasında 540 dil elementinin yaranmasını göstərir.

Bu əsər qrammatika sənətinin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edib, “Faryan”dan da bir addım irəli getmişdir.

Çin dilçiliyinin qədim dövrünün dördüncü mükəmməl əsəri adların tədqiqinə həsr edilmiş “Şimin”dir. Eramızın II əsrində yaşamış Lyu Si “Erya” prinsiplərinə əsaslanıb da, ondan irəli getmişdir. Lyu Si sözün həqiqi (etimoloji) mənasını onun yazılması ilə deyil, deyilməsi ilə əlaqələndirirdi. Bu, əslində, düzgün prinsipdir. Çünki heroqliflərin xarici forması ilə sözün ilkin mənasını müəyyənləşdirmək çətindir. Lyu Sinin bu metodu Çin dilçiliyinin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Beləliklə, bir neçə əsr ərzində qədim Çin filologiyası formalaşmış, özünəməxsus keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmişdi.

Qədim Hind dilçiliyi. Hind dilçiliyinin tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Hələ 2500 ildən daha çox əvvəl müqəddəs Veda himnlərinin düzgün tələffüzü üçün hind kahinləri elmi-sabit məxrəc haqqında düşündülər. Vedanqların – Veda himnlərinin səhv tələffüzü günah hesab edilirdi. Yeri gəlmişkən, vaxtilə Quran ayələrini də səhv oxumamaq üçün ərəb alimləri hərəkəldən istifadə etmişdilər.

Hind kahinləri özlərini tamamilə elmə həsr edərək dünyəvi işlərdən əl çəkib, bütün günlərini Vedanqlar üzərində keçirirdilər. Müasir dilçiliyə qədim hindlilərdən dörd Vedanq gəlib çatmışdır. Bunlardan birincisi Şikşa adlanır ki, burada tələffüz qaydalarından və səslərin xarakterindən bəhs edilir. Vyakaranada adlanan ikinci

Vedanq qrammatika məsələlərindən danışır. Vedanqların üçüncüsü Nirukta adlanır ki, burada sözlər onların sistemi və etimologiyası məsələləri şərh edilir. Dördüncü Vedanqın adı Çxandadır. Burada dilçilik məsələlərindən daha çox poetika məsələləri şərh edilir. Hind kahinləri də yunanlar kimi dilçilik problemləri ilə poetika məsələlərini qarışıq şəkildə götürürdülər. Vyakaranada üzərində ən çox çalışan məşhur hind alimi Panini olmuşdur. Onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında dilçilikdə çoxlu, həm də ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Hətta dünya dilçiliyində paninişünaslıq xüsusi bir sahə təşkil edir, hətta Panininin yaradıcılığının y.e.ə. VII-II əsrlər arasında olduğunu da güman etmək olar. Amma daha geniş yayılmış fikir bundan ibarətdir ki, Panini y.e.ə. IV əsrdə yaşamışdır. Panininin yaratmış olduğu linqvistik-filoloji traktat qədim dilçiliyin ən böyük elmi məxəzidir. Panini özü tərəfindən “Səkkiz kitabə” adlandırılan monumental əsərində qeyd edir ki, mən özümdən əvvəlki fikirləri sistemləşdirmişəm. Bu, o dövr alimləri üçün səciyyəvi idi. Çünki alimlər bəzən özlərini tanıtmamaq üçün, həm də elmin daha qədimlərə aid olduğunu göstərmək üçün belə edirdilər. Panini sanskritin də ilk tədqiqatçılarındandır. Qədim hind dili olan sanskritin normaları formalaşmış sabitləşdiyi vaxt Panini Veda ilə sanskriti müqayisə edib hind dilinin mükəmməl normativ qrammatikasını yaratdı. Bu əsər 3996 tərifdən ibarətdir, şeirlə yazılmışdır. O dövrün ənənəsinə görə elmi və bədii əsərlər, şeirlə yazılmalı idi. Bu, bir tərəfdən əsərin əzbərlənməsini, ikinci tərəfdən düzgün tələffüz edilməsini şərtləndirirdi.

Hind alimləri yalnız yazısı, olan dilləri tədqiqat üçün qabil hesab edirdilər. Qədim Çin və Aralıq dənizi hövzəsi yazılarından fərqli olaraq, hind yazısı sait və samitləri başqa cür göstərirdi. Sait səslər bir xətdə, samitlər isə başqa xətdə; əsas xətdə samitlər, köməkçi xətlərdə isə saitlər göstərilirdi (ərəb hərəkələri kimi).

Panininin qrammatikası həm fonetika, həm də morfologiya məsələlərini əhatə edir. Panini özündən sonra elə zəngin elmi irs qoymuşdur ki, onun çoxlu şərhçiləri – təfsirçiləri olmuşdur. Bunlardan ən məşhuru y.e.ə. III əsrdə yaşamış Katyayana Vararuçini göstərmək olar. Vararuçi sanskrit üzərində tədqiqat aparsa da, Prakrit ilə də tanış olmuşdur. Dilçilikdə ilk dəfə Vararuçi sübut etmişdir ki, sonrakı hind dillərinin hamısı öz ilkin əsasını sanskritdən götürmüşdür. Dilçilik tarixində fonetika ilə morfologiyanın sıx əlaqəsindən bəhs edən Vararuçi dilin səs sistemində gedən dəyişikliyin morfologiyaya olan təsirini tutarlı şəkildə göstərmişdir. Vararuçidən sonra hind dilçi-filosof alimi Bxartxarinin tədqiqatı da diqqətəlayiqdir. Y.e.ə. I əsrdə yaşamış Bxartxari “Vakyanadiya” adlanan əsərində cümlə və hökm məsələsinə toxunur. Bu əsərdə Bxartxari cümləni ünsiyyətin ən əsas vahidi hesab edir. Çünki o, ünsiyyət üçün fikri anlaşmanı əsas götürürdü.

Hind dilçiliyi çox sürətlə inkişaf edirdi. Hind alimləri morfologiya və leksikologiya sahəsində daha böyük uğurlar əldə etmişdilər. Belə ki, onlar morfologiyada dörd nitq hissəsi – ad, feil, en qoşma və hissəcik müəyyən etmişdilər. Onlar ad dedikdə isimləri – əşya bildirən

sözləri, feil deyəndə bütün zamanları əhatə edən hərəkət bildirən sözləri nəzərdə tuturdular, hətta isimlərin yeddi halını da göstərirdilər. Onlar isim hallarına ad vermir, nömrələyirdilər.

Hind dilçiliyinin leksikoqrafiya təmayülü də güclü idi. İlk əvvəl hind dilçiləri Vedanqlardakı anlaşılmayan sözləri siyahıya köçürür, Niqxantavas adlandırırdılar. Bizim eramın V və ya VI əsrində yaşamış Amara sanskrit dilinin mükəmməl lüğətini hazırlamışdır ki, indi də həmin lüğət sanskritoloqların istifadə etdiyi ən mötəbər mənbədir. Görkəmli dilçi alim Vilhelm Tomsen qədim hind dilçiliyinə və özündən sonrakı dilçilik məktəblərinin inkişafına güclü təsirindən bəhs edərək yazırdı: *“Hindlilərdə dilçiliyin qalxmış olduğu yüksəklik müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Avropada dilçilik hələ hindlilərdən nə qədər öyrənsələr də XIX əsrə qədər həmin yüksəkliyə qalxa bilməmişdin)”*.

Qədim Yunan-Roma dilçiliyi. Yunanıstan dedikdə təsəvvürdə bəşər mədəniyyətinin beşiyi canlanır. Qədim yunanlar hələ eramızdan əvvəl X-VIII əsrdə Misir və finikiyalıların yazısı əsasında öz yazı mədəniyyətlərini yaratmışlar. Yunanıstanda ən qədim yazılı abidə eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərə aiddir. Yunanıstan – qədim Ellada mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin sonrakı inkişafına bütün əsrlərdə, o cümlədən müasir dövrdə çox güclü təsir göstərir. Yunanların yaratmış olduqları ictimai şüur formaları içərisində fəlsəfə, məntiq, poetika, linqvistika və s. xüsusi yer tutur. Yeni eradan əvvəl IV-I əsrlərdə yunanlar şərqə tərəf hərəkət edərək Misirə qədər

gedib çatmış, habelə Aralıq dənizi hövzəsində geniş yayılmışlar. Bu dövr Yunanıstan tarixində *ellinizm* adlanır.

Prof. B.Çobanzadə qədim yunan elmi və mədəniyyətinə yüksək qiymət verərək yazırdı: “*Ağ dəniz hövzəsi ətrafında mədəniyyət sahibi olmuş millətlər içərisində, hər kəsə məlum olduğu kimi həmən ən birinci mövqeyi yunanlar işğal edir. Bunlar Şərqdən aldıkları mədəni əsaslarını Fales, Herodot kimi alimlərin vasitəsilə Şərq mədəniyyətlərinin hər cür xüsusiyyətinə vaqif olduğdan sonra özlərinə məxsus üsuli bir mədəniyyət meydana gətirmişlərdir*”.¹

Yunan dilçilik məktəbi, əsasən, Ellinizm dövründə meydana gəlmişdir. Əgər yunan dilçiliyinin birinci fəlsəfi dövründə dilçilik elmini heç kəsin adı ilə bağlamaq mümkün deyildisə, ikinci – qrammatika dövründə artıq görkəmli dilçi alimlər meydana gəlirdi.

F.M.Berezin qədim yunan dilçiliyinin tarixinin iki dövrə bölünməsindən bəhs edərək yazır: “*Qədim yunan dilçiliyi tarixi iki dövrə bölünür: fəlsəfi (y.e.ə. V-III əsrlər) – bu dövrdə dilçilik məsələləri fəlsəfi problemlərlə əlaqədar həll edilirdi və İskəndəriyyə dövrü (y.e.ə. III əsrdən eramızın IV əsrinə qədər), bu dövrdə dilçilik (daha doğrusu qrammatika) müstəqil elm oldu*”.² Eyni fikrə Ə.Ə.Rəcəbovun “Dilçilik tarixi” əsərində də rast gəlirik.³

¹ B.V.Çobanzadə. “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl”. B., 1924. səh. 135.

² Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975, стр. 8.

³ Ə.Ə.Rəcəbov. Dilçilik tarixi B., 1987, səh. 22.

Qədim yunan filosoflarını düşündürən birinci ən əsas məsələ – dilçilik problemi, dilin mənşəyi idi. Onlardan bəziləri dili ilahi qüvvə ilə bağladığı halda, bəziləri əmələ gəlməsini obyektiv səbəblərlə izah edirdilər.

Ərəstu – Aristotel heyvanlarla insanları fərqləndirən əsas cəhət kimi dili qəbul edirdi. O, göstərirdi ki, heyvanlar da müxtəlif səslər çıxarmaqla öz sevinc və kədərini, həyəcan və qorxularını bir-birinə çatdırı bilərlər. Lakin nitq bütün canlılar içərisində yalnız insana verilmişdir. Bu nitqlə o, hər şeyi, sevinci və kədəri, xeyri və ziyanı bildirə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrün böyük mütəfəkkiri olan Aristotel (y.e.ə. 384-322) dilçiliyin bir sıra məsələlərinin izahında materialist mövqə tutmuşdur. O, adların mənşəyindən bəhs edərək yazırdı: *“Təbiətdən ad yaranmır, onlar simvollara çevrildikdə şərti məna alırlar. Yoxsa üzvlənməyən səslər heyvanlarda olduğu kimi özlüyündə heç nə demir”*.¹

Qədim yunan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri də görkəmli filosof Heraklit Efessii (y.e.ə 544-483 illərdə) idi. O, iddia edirdi ki, adlar onların verildiyi əşyaların təbiəti ilə sıx əlaqədədir.

Əflatun (y.e.ə. 427-347) bu iki zidd mövqə arasında bərabərçü mütəvəqif mövqə tuturdu. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bu müddəa yunan dilçiliyinin İskəndəriyyə dövrünə qədər gəlib çatmışdı. İskəndəriyyə dilçiliyinin adlar təmayülü nümayəndələri bu fikri bir qədər də dərinləşdirmişdilər. Bu barədə Azərbaycan dilçiliyində ilk

¹ Sitat Berezinin adı çəkilən əsərindən (səh. 10) götürülmüşdür

dəfə bəhs edən B.V.Çobanzadə yazırdı: “İskəndəriyyə lisan üləması iki böyük bir- birinə müxalif və zidd cərəyana ayrılırdı. Birinci cərəyana tabe üləmayi-tənazürçülər (“tənazür” ərəbcə baxış deməkdir – A.B.) deyilirdi ki, bunların fikrincə bütün dillərdə hökm edən analogiya tənazür qanunu dilin müxtəlif qisimləri arasında ahəng və yeknəsəklik meydana gətirir, Tənazür sözlərlə fikirlər və bunların modelləri olan əşya arasındakı müvazilikdir. Tənazürçülərin başında namdar Aristrax dururdu. Bunların pək müxalifi olan cərəyanı təzadçılar (anomalis) təşkil edirdi ki, bunların da başında məşhur filosof Krates bulunurdu. Təzadçılar dildə tənazürçülərin iddia etdikləri “söz və mövqe müvaziliyinin mövcudiyətini inkar edənlərdi”. İskəndəriyyə məktəbində bu iki cərəyanın qovğası, yeknəzərdə zənn oluna biləcəyi kimi, heç də faydasız olmadı. Çünki tənazürçülərin qeyrəti sayəsində bütün dil hadisələri siniflərə və qismlərə ayrıldı. Təzadçıların müxalifəti nəticəsində isə dildə bir qrup müstəsna şəkillərin, hadisələrin olduğu müəyyənləşdi”.¹

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olduğu kimi, yunan dilçiliyi tarixində Misir, ptolomeylərin çarlığının paytaxtı olan İskəndəriyyə dilçilik məktəbi xüsusi yer tutur, Ellinizm dövründə İskəndəriyyə qrammatiklər məktəbi yarandı. Bu məktəbin on görkəmli nümayəndələri Samofrakıyalı Aristrax və onun şagirdləri Frakıyalı Dionisi və Apollon Diskol idi. Frakıyalı Dionisi və Apollon Diskolun yaratdıqları qrammatika iki min ilə

¹ B.V.Çobanzadə. “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl”. B., 1924, səh. 138.

qədər dərslük rolu oynamışdır. Onlar bu qrammatikada Homerin, Sofoklun, Esxilin əsərlərinin filoloji şərhini vermək və yunan vahid ədəbi dilinin normalarını müəyyənləşdirmək – sabitləşdirmək kimi bir məqsəd izləyirdilər. Müasir dünya dilçiliyində bir sıra qrammatik təriflər, bölgülər və s. məhz yunan dilçiliyinə əsaslanır. Frakiyalı Dionisinin feil haqqında fikirləri indi də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Yunan dilçiliyindən danışarkən mütləq onun təsiri ilə yaranmış Latin-Roma dilçiliyi haqqında da bəhs etmək lazım gəlir.

Roma dilçiləri latın dilinin qrammatikasını tamamilə yunanlara təqlidən yazmışdılar. Belə ki, yeni eradan əvvəl 116-27-ci illərdə yaşamış Mark Terrepsi Varron “Latın dili” əsərini yunan filoloji qrammatikası əsasında tərtib edib, onu latın dilinə uyğunlaşdırmışdır. Bizim eranın IV əsrində yaşamış Eli Donat və eramızın VI əsrində yaşamış Pristsianın tərtib etdikləri qədim qrammatik terminologiya bu günə qədər qalmaqdadır. Roma alimləri qrammatik terminləri də yunan dilindən götürüb latınlaşdırmışlar.

Ərəb dilçiliyi. Ərəblər dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir. Ərəblər çox qədim (erkən padişahlıq) dövlət quruluşuna malik olmuş və ədəbiyyat, fəlsəfə, coğrafiya, riyaziyyat və s. elmlərlə hələ eramızdan çox-çox əvvəl tanış olmuşlar. Ticarətin, incəsənətin, kустarlığın inkişafı ərəb mədəniyyətinin inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Qədim İrən və Ellin mədəniyyətinin ərəblərə güclü təsiri olmuşsa da, ərəblərin mədəniyyəti xilafət dövründə çiçəklənmiş, tayfa pərakəndəliyi aradan qaldırılmış və onlar xalq kimi formalaşmışlar. Eramızın

VII əsrindən başlayaraq Ərəbistanda bütün elmlər, o cümlədən, dilçilik inkişaf etməyə başlamışdır.

Ərəb dilçiliyi Çin, hind və yunan dilçiliyindən sonra yaranmasına baxmayaraq, onlara nisbətən sürətlə və qüvvətlə inkişaf etdi. Ərəb dilçiliyinin inkişafına bir neçə faktor kömək edirdi. Onlardan:

1) Ərəb alimləri özlərindən əvvəl yaranmış dünya dilçilik məktəbləri ilə tanış idilər. Buna görə də həm onların səmərəli cəhətlərindən istifadə edir, həm də metodik cəhətdən onlara əsaslanırdılar.

2) İslam dininin meydana gəlməsi. İslam ehkamına görə həm bu, həm də axirət dünyası üçün yeganə qabil itil ərəb dilidir? Ona görə də hamı ərəbcə öyrənib danışmalıdır. Bu, ərəb olmayan müsəlmanların ərəbcə öyrənməsini məcburi etdiyi kimi, ərəb dilçiliyinin inkişafına da kömək edirdi.

3) İslam dini ərəb aləminə yeni mədəniyyət gətirdiyi kimi, elmin bütün sahələrinin inkişafı üçün şərait yaratmışdı. Buna görə də ərəb alimləri Aristotelin “Poetika”sını və hindlilərin “Kəlilə və Dimnə” əsərini ərəbcəyə çevirib Şərqdə tərcümənin əsasını qoydular.

4) Ərəb dilçiliyi əvvəllər iki məktəbdən (Kufə və Bəsrə) ibarət idi. Bu məktəblər sonralar birləşərək vahid Bağdad dilçilik məktəbini yaratdı ki, bu da ərəb dilçiliyinin inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

5) Ərəb olmayan alimlərin də öz tədqiqatını ərəbcə aparması ərəb dilçiliyinin inkişafına səbəb olurdu. Bu problem, müəyyən mənada təəssübkeşlik duyğuları da doğurmuşdu. Buna görə də iki fikir meydana gəlmişdi:

birincilər doğru olaraq iddia edir ki, milliyyətçə ərəb olmayanların ərəbcə yazdıqları əsərlər ərəb dilçiliyinin inkişafına kömək etmişdir. Məsələn, B.Çobanzadə yazır: *“Bütün ərəb və fars ədəbiyyatının bir qismi türk və tatar alim və şairlərinin səyi nəticəsindədir”*.¹

Başqa bir yerdə B.Çobanzadə yenə yazırdı: *“Şərqdə birinci türk sərfsisi Mahmud Kaşğari əsərini ərəbcə və ərəblərə türkcəni öyrətmək niyyəti ilə yazmışdır. Bunun arxasınca gələn Cəmaləddin ibn Mühənnə, Məhəmməd ibn Qeys kimi müəlliflər də eyni yoldan eyni məqsədlə keçmişlər”*.²

Rus alimlərindən V.A.Zveqintsev və B.N.Qolovin isə bunun tam əksini söyləyir. Onlar ərəb, türk dillərini bilmədiklərindən M.Kaşqarını ərəb hesab etmişlər. Bununla onlar türk xalqlarının elmi təfəkkürünün qədim olmadığını dolayı yolla sübuta yetirməyə çalışırlar. B.N.Qolovin B.A.Zveqintsevın sözlərinə əsaslanaraq yazır: *“Görünür ərəb alimləri xarici dilləri də ciddi öyrənmişlər. Bu haqda dolayısi ilə Mahmud əl Kaşqarının 1073-1074-cü ildə yazılmış çoxcildlik “Türk dilləri divanı” əsəri əsasında fikir yürütmək olar. V.A.Zveqintsevın fikrincə, bu əsər əsl türk ensiklopediyasıdır ki, əsasında müqayisə prinsip kimi qoyulmuşdur”*.³

Ümumi dilçilik aspektində bir sıra alimlər ərəb dilçiliyi haqqında bir-birindən fərqli olsa da maraqlı fikirlər

1 B.V.Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl». B. 1924 səh. 142.

2 B.V.Çobanzadə. Türkçə sərf və nəhv istilahları. Jur. «Maarif işçisi». 1927, № 5, səh. 48.

3 Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1973. стр. 290-291.

söyləmişlər. Türkologiya aləmində isə ərəb dilçiliyinin görkəmli tədqiqatçısı sayılan ərəbşünas alim Vasim Məmmədəliyevin “Ərəb dilçiliyi” adlı monumental əsəri daha çox diqqəti cəlb edir. Türkologiyada ərəb dili haqqında maraqlı fikirlər olsa da, onların heç biri prof. V.M.Məmmədəliyevin bu əsəri səviyyəsində deyildir. Əsərdə¹ müəllif ərəb dilçiliyinin təşəkkülündən başlamış bütün mübahisəli məsələlərinə qədər geniş və dərin təhlilini vermişdir.

Ərəb dilçiliyinin əsasını qoyanlardan biri VII əsrdə yaşamış Əli ibn Əbu Talib olmuşdur. Onun göstərişi ilə Əbül-Əsvad Quranın lüğətini hazırlamış, nəhvə (qrammatikaya) dair əsər yazmışdır.

Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi də ərəb dilinin lüğətinin hazırlanmasında xüsusi rol oynamışdır.

Ərəb dilçiliyinin təşəkkülü dövründə leksikoqrafiya xüsusi tempə inkişaf edirdi. Əl-Firuzabadinin tərtib etdiyi 60 cildlik “Qamus” adlı lüğəti daha geniş yayılmışdır. Qamus ərəbcə okean deməkdir. Bu lüğət o qədər müvəffəqiyyətli çıxmışdır ki, ərəbcə çıxan bütün lüğətlərə sonralar “Qamus” (okean) adı verilmişdir. Əlifba prinsipi ilə tərtib edilən ilk lüğətlər Əl-Cauharinin lüğətindən başlanır.

Ərəb dilçiliyinin inkişafında bir neçə məktəbin xüsusi rolu olmuşdur. Bunlardan biri Bəsrə məktəbidir.

Bəsrə məktəbi. Bu şəhər ərəb mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynadığına görə başqa elm və sənət sahələri kimi dilçilik də burada inkişaf etmişdi.

¹ V.M.Məmmədəliyev. Ərəb dilçiliyi. B., 1985.

Bəsrə məktəbinin təşəkkülündə və inkişafında aşağıdakı alimlərin xüsusi xidmətləri olmuşdur:

1) İbn Əbu İshaq əl-hədərani (o eyni zamanda Quranın mahir oxucusu olmuşdur).

2) Əbu Əmr bin əl-Əla.

3) İsa bin Ömər əl-Səqəfi (710–770).

4) Yunis bin Həbib.

5) Xəlil ibn Əhməd Əbu-Əbdürrəhman Əl-Fərahidi.

6) Bişrəl Əmir bin Osman ibn Qənbər əl Bəsrî-Sibəveyhi.

Sonuncunun Bəsrə dilçiliyinin inkişafında rolu daha böyükdür. O, Xəlil ibn Əhmədin şagirdidir. Əslən ərəb olmayan Sibəveyhi ərəb dilində mükəmməl təhsil almış, sonra bütün Bəsrədə şöhrət qazanmışdır. Xüsusilə, öz müəllimi Xəlil ibn Əhmədin vəfatından sonra Bəsrə dilçilik məktəbinə rəhbərlik etməsi və “Əl-Kitab” əsərini yazması onun şöhrətini daha da artırmışdır. Onun şəxsi həyatı ilə bağlı olan bir hadisə Bəsrə məktəbinin Kufə dilçilik məktəbi ilə birləşməsi üçün zəmin yaradır. Sibəveyhi bir dəfə Bağdad şəhərinə gəlir. Abbasi xəlifələrindən olan Harun ər Rəşidin sarayında Harunun oğlanları Əmin və Məmunun müəllimi Kufə dilçilik məktəbinin banisi Kisayi ilə görüşür. Onlar arasında elmi mübahisələr olur. Məsələn, bəsrəlilər belə hesab edirdilər ki, feilin ilkin forması birinci şəxsin tək, kufəlilər isə belə hesab edirdilər ki, başlanğıc forması məsdərdir. Prof. V.Məmmədəliyev Sibəveyhi ilə Kisayi arasında gedən mübahisələrdən birini belə təsvir edir: *“Kisayi Sibəveyhiyə bir sözün müəyyən bir tərkib daxilində nə cür*

hallanması barədə sual verir. Sibəveyhi cavab verdikdə kufəli rəqibi onun haqlı olmadığını bildirir. Məlumdur ki, ərəb qrammatikləri hər hansı bir məsələ barəsində mübahisə etdikdə və bir-biri ilə razılaşmadıqda, kimin haqlı olduğunu bilmək üçün səhraya gedib əsil, xalis ərəb hesab edilən bədəvilərdən həmin söz və ifadənin onların ləhcələrində nə cür işlədilməsini soruşurlarmış. Münsif rolunu oynayan bədəvilərin verdiyi cavabı şərtsiz qəbul edirmişlər, bununla da mübahisəyə son qoyularmış. Sibəveyhi Kisayi ilə mübahisə etdiyi zaman qapının ağzında və ya həyətdə şəhərdə yaşadıkları üçün bəsrəlilər tərəfindən ləhcələri o qədər də “təmiz” hesab edilməyən hummə əşirətinə mənsub ərəblərdən biri durubmuş. Bir rəvayətə görə, Kisayi tərəfindən ələ kətilmiş bu ərəb sualı təkrar etdikdə Sibəveyhinin deyil, Kisayinin haqlı olduğunu təsdiq edir və beləliklə, mübahisə bitmiş hesab olunur. Sonrakı ərəb qrammatiklərinin etiraf etdiyi kimi, əslində haqlı olan Sibəveyhi bu “məğlubiyətdən” uzun müddət özünə gələ bilməmiş, hər şeyi ataraq pərt halda vətənə qayıtmış, nisbətən gənc yaşlarında (qırxdan bir qədər artıq), bir rəvayətə görə, Şirazda, dikər rəvayətə görə isə Həmədanda və ya Savədə vəfat etmişdir”.¹

Kufə məktəbi. Kufə böyük dini mərkəz idi. Məkkə və Mədinə kimi Kufə də İslam şərqinin həm elmi, həm də mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Məhəmməd Peyğəmbər və onun əshabələri Kufədə yaşadıkları dövrdə bura daha çox diqqəti cəlb etməyə başlamışdı. Xəlifə Əli ibn Əbu Talibin vaxtında Kufə İslamiyyətin, xilafətin

¹ V.M.Məmmədəliyev. Ərəb dilçiliyi. B., 1985, səh. 30, 84.

paytaxtı oldu. Bu müddətdə burada fiqh, Qarelər (Quranı yaxşı, avazla oxuyanlar), qrammatiklər məktəbi yarandı. Kufə qrammatiklər məktəbi Bəsrəyə nisbətən gec yaranmışdı. Kufə qrammatiklər məktəbinin banisi Əbul Həsən Əli ibn Həmzə ibn Abdulla ibn Osman ibn Feyruz əl-Kisayi idi. O, milliyyətə fars idi, əyninə geydiyi parçanın rənginə və materialına (kisədən) görə ona Kisayi ləqəbi verilmişdi. Kisayi əvvəllər Kufə məktəbinin görkəmli nümayəndələri olan Muaz ibn Müslim Əlhərranın və sonra onun qardaşı oğlu Əbu Cəfər ər-Ruasinin yanında oxumuş, sonra onlardan daha irəli gedə bilmişdir. O, ərəb dili qanunlarını, Quranı mükəmməl öyrəndikdən sonra Bağdada köçmüş və xəlifə Harunun oğlanları Əmin və Məmunun müəllimi olmuşdur. Sərbəvəyhi ilə də burada görüşmüşdür. Kisayi “Kitabi müxtəsərin nəhv”, “Kitabül-qiraət”, “Kitabül ədəd”, “Kitabun- Novadirilkəbir vəs-səcir”, “Risalətü ma təlhənu fihil-avami”, “Kitabu məanil-Quran” adlı monumental əsərlərin müəllifidir. Bu əsərlərin çoxu itib-batmış, zəmanəmizə qədər yalnız bir əsər, “Risalətü ma təlhənu fihil-avami” (avam camaatın buraxdığı səhvlər barədə kitab) gəlib çatmışdır. Kisayi Bəsrə dilçilərindən fərqli olaraq, qrammatik qayda-qanunları fəlsəfi mahiyyətlə birgə götürmüşdür.

Bağdad dilçilik məktəbi. Bəsrə və Kufə məktəbləri birləşərək Bağdad dilçilik məktəbini yaratmışlar. Beləliklə, Bəsrə və Kufə məktəbləri öz fəaliyyətini faktik olaraq dayandırır. Yəni Bəsrə məktəbi Əbul-Əsvad əd-Duoli ilə başlayıb Əbu Əli əl-Farisi ilə, Kufə məktəbi isə

Əbu Cəfər ər-Ruasi ilə başlayaraq Əbu Əmr əz-Zahidlə qurtardı. Bağdad qrammatikləri bəsrəlilərdən daha çox kufəlilərin qrammatik konsepsiyasına əsaslanırdılar. Bundan əlavə, Bağdad qrammatikləri öz nəzəri konsepsiyalarını təcrübəyə yönəldirdilər. Bağdad dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Quteybə əl-kufi əd-Dinəvən (828-889) idi. Kufədə doğulmuşdur. Valideynləri Xorasandandır. “Uyunul Əxbar”, “Ədəbul-Kitab”, “Əş-şeyru Vaşşuara”, “Əl maarif”, “Qaribul-hədis” və “İrabul-Quran” kimi əsərlərin müəllifidir. Quteybə bəsrəlilərlə kufəlilərin elmi müddəalarını müqayisə edir, bəzən bu, bəzən də digər tərəfə üstünlük verirdi.

Bağdad dilçilik məktəbinin başqa bir nümayəndəsi də İrannın Dinəvər şəhərində olan İbn Qüteybənin həmsəhərlisi Əbu hənifə Əhməd İbn Davud əd-Dinəvəridir. Onun anadan olması ili elmə məlum deyil. 895-ci ildə vəfat etmişdir. Əbu hənifə Dinəvəri Bağdad dilçiləri içərisində ən çox ensiklopedik biliyə malik olması ilə seçilir. O, dövrünün həndəsə, coğrafiya, bitki aləmi, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, astronomiya sahəsində geniş biliyə malik olmuşdur. Bundan əlavə, Quran ayələrinə təfsir yazan məşhur islamşünas kimi tarixə düşmüşdür.

Dilçiliyin elm kimi formalaşmağa doğru inkişafı

Ərəb şərqində, Hindistanda, Çində dilçilik geniş miqyasda inkişaf etdiyi, müxtəlif dilçilik məktəbləri meydana gəldiyi halda, Avropada orta əsrlərdə dilçilik,

ümumiyyətlə, elmi baxışların çoxu bəzi hakim dairələrin və orta əsr ehkamlarının təsirilə inkişaf edə bilmirdi. Bu barədə prof. B.N.Qolovinin fikri ilə razılaşmamaq olmaz. O yazır: *“Avropada orta əsrlər, demək olar ki, dilçiliyə yeni heç nə verməmişdir. Doqmatika və sxolastika elmi sıxışdırırdı. Qədim Hindistanda, Yunanıstanda və Ərəbistanda yaranmış canlı fikir orta əsr doqmatikası hücumları qarşısında əzilmişdi. Qədim yunan və latın dilləri öz klassik formaları ilə, demək olar ki, unudulmuşdu. Canlı dillər öyrənilmirdi, canlı faktlar əsasında aparılan nəzəri axtarışlar İncil göstərişlərinin qarmaqarışlıq sxolastik mühakimələri ilə əvəz edilmişdi”*.¹

Dini ehkamların – doqmaların təsiri ilə elmi fikrin boğulması orta əsrlər və ondan sonrakı dövrlər üçün (XIII-XVIII əsrlər) xarakterik cəhətlərdən idi. Fizika, astronomiya, təbiətşünaslıq, fəlsəfə sahəsində olduğu kimi, dilçilikdə də dini baxışlara qarşı çıxmaq olmazdı. Bunları təsəvvürə gətirmək üçün Kopernikin, Qalileyin, Fəzlullahın, Nəsiminin taleyini xatırlamaq kifayətdir. Bununla belə elmin qarşısını almaq çox çətinidir. Elmi maraq alimləri məcbur edir ki, keçmiş və gələcək haqqında düşünsünlər. Bu səbəbdən də elmlər zəif şəkildə də olsa, inkişaf edirdi.

Bu dövrdə bəşər intibahı baş qaldırırdı. Qədim Ellada mədəniyyətinə maraq artmağa başladı. Səyyahlar qum və dəniz yolları vasitəsilə ölkələri gəzir, yeni-yeni kontinentlər kəşf edirdilər. Müstəmləkələr tutulur, xristianlıq, habelə islam yeni-yeni ölkələrə yayılır, bu da

¹ Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1973. стр. 291.

dillərarası ünsiyyəti zəruri edirdi. Avropalılar Asiyanın və Amerikanın dillərinə daha çox maraq göstərirdilər. Müxtəlif ölkələrin müxtəlif dillərdə danışan xalqlarının dil materialları toplanıb müqayisə edilirdi. Bu proses gələcəkdə müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasına real zəmin yaradırdı.

Bu dövrdən başlayaraq Avropa, Şərqi nisbətən, daha irəli gedir. Şərqi islam ehkamu güclü şəkildə təhrif edilərək elmə, müəyyən mənada mədəniyyətə qarşı qoyulduğu halda, Avropa bu təsirdən uzaqlaşdı bildi. İntibah dövrü din xadimləri Quranın elm və mədəniyyət haqqındakı ayələrini təhrif edir, beləliklə də elmin və incəsənətin qarşısını alırdı. Bu səbəbdən də bütün elmlər Avropada Şərqi nisbətən daha irəli getmiş olurdu. Musiqinin, poeziyanın, dilçiliyin və ictimai şüurun başqa formalarının vətəni Şərqi olmasına baxmayaraq, avropalılar daha irəli gedirdi. Avropa alimləri Şərqi alimlərdən aldığı elmi bilikləri və sənətin başqa növlərini avropalılaşıdırır, sonra Şərqi onu yenidən almalı olurdu. Bunu musiqi, dilçilik, riyaziyyat, astronomiya və başqa sahələr haqqında cəsarətlə demək olar.

Avropalılar lüğət tərtib etmək prinsiplərini Şərqi alimlərdən götürsələr də onlardan daha irəli gedə bilirdilər. Onlardan bir neçəsinə nəzər salmaq. Lavrenti Zizani 1596-cı ildə özünün əvvəllər yazmış olduğu “Slavyan qrammatikası” əsərinə əlavə olaraq iri həcmli bir lüğət çap etdirir. Bu lüğət müəyyən mənada M.Kaşqainin məşhur əsərini xatırladırdı. Lüğət tərtib prinsipləri və rus, Ukrayna və Belarus dillərinə tərcümə edilməsi ilə seçilir və slavyan

dillərinin ədəbi mətnlərindən götürülmüş 1061 sözü əhatə edirdi.

1612-ci ildə “İtalyan dilinin akademik lüğəti” nəşr edilir. 1694-ci ildə mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilən “Fransız akademiyası lüğəti” nəşr edilir.

Rus ümumxalq danışiq dili elementləri əsasında toplanıb tərtib edilən, rus dilinin milli dil kimi formalaşmasına çox kömək etmiş olan “Rusiya akademiyası lüğəti” də leksikoqrafiyanın inkişafına çox kömək etdi. Bu əsər 1789-1794-cü illərdə nəşr edilmişdir.

Bu üç ölkənin akademiyalarının buraxdığı lüğətlər Avropada leksikoqrafiyanın inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Doğrudur, İngiltərə akademiyası belə bir lüğət buraxmamışdı. Bununla belə, XVIII əsrin lap ilk illərindən başlayaraq İngiltərədə çoxlu izahlı ədəbi tələffüz normaları, orfoqrafik və s. tipli lüğətlər tərtib edilirdi.

Mütəxəssis dilçilərlə birlikdə, bu dövrdə dövrünün görkəmli alim və yazıçıları da dilçilik məsələləri ilə maraqlanır və öz ana dillərində qrammatika və lüğətlər tərtibi işində fəal iştirak edirdilər. Bu alim və yazıçıların dilçi alimlərə köməyi, doğrudan da, çox vaxt müvəffəqiyyətli olurdu. Hələ XIV əsrdə yeni italyan ədəbi dilinin banisi Alikyeri Dante (1269–1311) italyan dilinin müxtəlif məsələləri ilə məşğul olmuşdu.

Fransada J.Dübelle, P.Ropsar, Rober, Anri Eten XVI əsrdə dilçilik məsələləri ilə məşğul olmuşlar. XVIII əsrdə İngiltərədə D.Defo, C.Drayden və başqaları Rusiyada XVIII əsrin axırlarında Q.R.Derjavin, D.İ.Fonvizin,

İ.Boqdanoviç, Y.B.Knyajnin və başqaları ana dilinin nəzəri və təcrübi məsələləri ilə yaxından məşğul olmuşlar.

Alim və ədiblərin dil problemləri ilə məşğul olması bir tərəfdən ədəbi dil normalarının müəyyənlənməsinə, digər tərəfdən dilin ekstralinqvistik cəhətlərinə kömək edirdi.

Artıq XVII əsrin ortalarında fransız milli ədəbi dili formalaşmış qurtarmışdı. Fransız ədəbi dilinin ümummilli səviyyəyə yüksəlməsinə əməli və bədii üslubların birləşməsi kömək edirdi. XVII əsr fransız fəlsəfəsini, riyaziyyat, dilçilik bir çox başqa elmlərini **Rene Dekardsız (1596–1650)** təsəvvür etmək olmaz.

R.Dekard fəlsəfi dil ideyasını irəli sürür, elə bir fəlsəfi dil yaratmağı təklif edirdi ki, bütün anlayışların və onlar arasındakı münasibətlərin çıxış məbləği olsun.

Dekarda görə, belə bir fəlsəfi dilin yaradılması həqiqi fəlsəfədən asılıdır. Yalnız həqiqi fəlsəfə insanların ideyasını – fikrini sadalayıb deyə bilər. Yalnız həqiqi fəlsəfə ideyalar ifadəsini aydın və sadə şəkllə sala bilər. Dekarda görə, feillərin dəyişməsi və söz yaradıcılığı sözlərin əvvəlinə artırılan ön şəkilçilər vasitəsilə ola bilərdi. O, belə hesab edirdi ki, köklərin dəyişməsi onlara şəkilçi artırmaqla daha real ola bilər. Bu vaxt o, dildəki daxili fleksiyanı nəzərə almırdı. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində Avropa dilçiliyindən danışarkən görkəmli ingilis alimi **Frensis Bekon (1561–1626)** haqqında danışmamaq olmaz. O, təcrübəni, eksperimenti yeganə tədqiqat üsulu sayırdı. F.B.Bekonu ingilis materializminin və müasir eksperimental elmin banisi saymışlar.

F.Bekonun fəlsəfi qrammatika baxışları, əsasən, onun fəlsəfi əsərlərində ifadə edilmişdir. O, elə bir müqayisəli qrammatika tərtib etmək təklif edirdi ki, bu da bütün əhatəsi mümkün olan dillərin materialı əsasında yaradılmalı idi. Bekona görə, dildə xalq təfəkkürü ideyası əks olunur. Əgər ümumi (xalqların dillərini əhatə edən) bir dil yaransa, demək xalqların fikirlərini birləşdirən bir keyfiyyət meydana gələ bilər. Əlbəttə, F.Bekon ümumi dil dedikdə bütün dünya dillərini deyil, Avropanın əsas dillərini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, süni dil ideyası meydana gəlirdi. Bu fikrini F.Bekon “Elmlərin ləyaqəti və təkmilləşməsi” adlı əsərində ifadə etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, təbii dillə yanaşı, insan cəmiyyətində daha başqa vasitələr də vardır ki, dil funksiyasını yerinə yetirə bilər¹.

XVII əsr Avropa dilçiliyindən danışarkən görkəmli alman filosofu Qotfrid Vilhelm Leybnisin (1646–1716) adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Q.V.Leybnis fizika, riyaziyyat, fəlsəfə, hüquq, tarix, dilçilik və s. kimi elmləri mükəmməl bilmiş və onlara aid orijinal mövqeyə əsaslanan əsərlər yazmışdır. İdealist filosof Leybnis özündən əvvəlki klassik alman filosoflarının fikrini davam etdirmişdir. Dünya klassik fəlsəfəsinə yaxşı bələd olan Leybnis Demokrit, Platon, Avqustin, R.Dekard, T.Hobbs. B.Spinoza və başqalarının ideyalarını müasir biliklər əsasında təkmilləşdirməyə çalışmışdır.

Leybnis həqiqətləri iki qismə – zəka və fakt həqiqəti qisminə bölmüş, birincilərə zərurət, ikincilərə təsadüf kimi

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild. B., 1977, səh. 75.

baxmış, məntiqdə düzgün təfəkkür qanunları üzərində tədqiqat aparmış, Aristotel təliminə əlavələr etmişdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, kafi əsas qanununu ilk dəfə Leybnis işləyib hazırlamışdır. Təfəkkürün başqa bir qanunu, eyniyyət qanununu da Leybnis işləmişdir.

O, fizika sahəsində fəzanın, zamanın, hərəkətin nisbiliyi təlimini daha da inkişaf etdirmişdir. Leybnis eyni zamanda görkəmli dilçidir. Onun dilçilik fəaliyyətini bir neçə istiqamətə bölmək olar. O, dillərin müqayisəsi nəticəsində və onların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında onların qohumluğunu müəyyənləşdirməyin mümkünlüyü fikrini ilk irəli sürən tərdəndir.

Leybnis canlı dillərin faktlarının toplanmasına böyük əhəmiyyət verirdi.

Hər şeydən əvvəl, filosof olan Leybnis dilin fəlsəfi problemləri ilə məşğul olmuş, dilin mahiyyəti və xarakteri haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. O, təbii dil probleminə də diqqət yetirmiş, 1704-cü ildə yazmış olduğu “İnsan zəkası haqqında yeni təcrübələr” adlı əsərində dilin bir sıra fəlsəfi problemləri ilə yanaşı, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi bu xalqların mənşəyi məsələsinə də toxunur. Modelləşdirmə prinsipini ilk dəfə Leybnis işlədiyi kimi, ümumi-fəlsəfi, simvolik dilin yaranmasını da o, məntiqi universal modellərin yaranması ilə əlaqələndirib dissertasiya işində “Kombinatorika haqqında” adlı əsərində ümumi dil ideyasına gəlmişdi. Belə bir dilin meydana gəlməsi üçün məntiqi və riyazi quruluşlardan istifadə etməyi Leybnis zəruri hesab edirdi.

Leybnis formal, süni, ümumi dilin yaranması üçün Əbcəd hesabına uyğun bir formul da təklif edir. Lakin o, samitləri əsas götürürdü. O deyirdi ki, 9 ardıcıl ədəd latın əlifbasının 9 samitinə uyğun olmalıdır: 1 = v, 2 = s, 3 = d, 4 = f, 5 = g, 6 = n, 7 = l, 8 = m, 9 = n və s. Onluq dərəcələr beş saitə uyğun gəlir; 10=a, 100=e, 1000=i, 10000=u; 100000=u. Daha böyük vahidləri iki saitlə göstərmək olar. Məsələn, 1000000=ai.¹ Leybnisin bu ideyası dillərin riyazi modelləşdirilməsi üçün müəyyən əsas verdi. Sonradan kibernetika, maşın tərcüməsi, kompüter işləməsi prinsipləri məhz Leybnis təliminə əsaslandı.

Göründüyü kimi, Fransa, İngiltərə və Almaniyada dilçilik başqa elmlərlə əlaqədar şəkildə götürülürdü. Dekardın “Ümumi (fəlsəfi) süni dil”, Bekonun “Fəlsəfi qrammatika” və Leybnisin “Universal simvolik dil” konsepsiyaları dilin daxili quruluşunu öyrənməyə deyil, onun fəlsəfi problemlərinə həsr edilmişdir. Bununla belə, bu üç görkəmli alimin fəlsəfi-dilçilik konsepsiyaları elmi-nəzəri dilçiliyin yaranması üçün bünövrə rolunu oynadı. Onların linqvistik konsepsiyası yaranmasaydı nə “Por-Royal” qrammatikası, nə də müqayisəli-tarixi dilçilik yarana bilərdi.

XVII əsrin ikinci yarısında – 1660-cı ildə Fransanın Por-Royal monastırında “Ümumi rəasional qrammatika” meydana gəldi. Bu əsər müxtəlif cür adlanır, gah yarandığı şəhərin adı ilə əlaqədar olaraq “Por-Royal

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. «Очерки по истории лингвистики». М., 1975, стр.200.

qrammatikası”, gah “Ümumi qrammatika”, gah “Ümumi-nəzəri-tənqidi qrammatika”, gah “Rasional qrammatika” və sair adlanır. Belə çoxadlılıq ondan irəli gəlir ki, əsərin adı o qədər uzundur ki, bütün bu adlan əhatə edir.

“Por-Royal qrammatikası” əslində ümumi dilçiliyin bir elm kimi formalaşmasının bünövrəsi oldu. Bu qrammatikanın məhz R.Dekardın vətəni olan bir şəhərdə meydana gəlməsi təsadüfi deyildi. Çünki R.Dekardın elmi müddəaları ətrafında birləşən alimlər Parisin yaxınlığında yerləşən Por-Royal monastırını özləri üçün elmi mərkəz seçmişdilər.

“Por-Royal” qrammatikasının müəllifləri olan iki görkəmli alim, professor, filosof və məntiqşünas **Antuan Arno** və filoloq-qrammatik **Kloda Lanslo** idi. Bu qrammatika nəşr edilən kimi məşhurlaşaraq dünyanın bir çox dilinə tərcümə edildi. Bu əsər Avropada həm ümumnəzəri dilçiliyin, həm təsviri qrammatiklərin və ümumiyyətlə, dilə hərtərəfli yanaşmanın bünövrəsi oldu.

“Por-Royal qrammatikası” dil strukturunun dərin təhlilini verməklə yanaşı, yeni dilçilik ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Arno fəlsəfi, Lanslo linqvistik cəhətdən bu qrammatikanın mükəmməl olması üçün çox çalışmışdı.

Bununla belə, “Por-Royal qrammatikası”nın müəyyən qüsurları da var idi. Əvvələn, bu qrammatika ümumi qrammatika olduğu üçün müəlliflər iddia edirdilər ki, bu əsər bütün dillərin qrammatik quruluşunu əhatə edir. Əslində isə təkcə yunan, latın və qədim yəhudi dillərini, müasir dillərdən isə – fransız, italyan, ispan, bəzən isə ingilis və alman dilini tədqiq edirdi. Bu o demək idi ki,

həmin qrammatika yalnız Hind-Avropa dillərinin cəmi 2-3 qrupunu əhatə edir. Başqa dil ailələri, onların qrammatik quruluşundakı müxtəliflik Lanslo və Arno tərəfindən nəzərə alınmırdı.

İkinci, görünür, müəlliflərdən birinin məntiqşünas filosof olduğuna görə burada məntiqlə qrammatika, məfhumla söz və dillə təfəkkür, cümlə ilə hökm müəyyən mənada eyniləşdirilmişdir. Bütün dünya xalqlarının təfəkkürünü əhatə edən, öyrənən bir məntiq olduğu kimi, dillərin qrammatik quruluşunun da universal olması haqqında yanlış təsəvvür ümumi qrammatikanın başlıca nöqsanı idi. Yuxarıda deyildiyi kimi, əsərdə, yalnız qohum dillər tədqiq olunurdu. Qohum dillərin qrammatik quruluşu, sintaktik konstruksiya sistemi eyni olur. Ona görə də müəlliflər belə bir qərara gəlmişdilər ki, onların əsəri bütün dünya xalqlarının dilinə şamil edilə bilər.

Məlumdur ki, qrammatika konkret dilin qrammatik quruluşundan çıxış etməlidir. Qrammatik universallar universal qrammatika demək deyil. Hər bir dilin qrammatikası məhz öz qrammatik quruluşundan çıxış etməlidir. Bir dilin qrammatikasını başqasını təqlid etməklə yazmaq olmaz.

Bunlar “Por-Royal qrammatikası”nın kiçik nöqsanları idi. Bu əsər dilçilik tarixində böyük hadisə, elmi-nəzəri linqvistikanın yaranması üçün bünövrə oldu.

Dil haqqında əsl elmin formalaşmasına zəmin yaratmış konsepsiyalardan danışarkən XVII əsr görkəmli maarifçi filosof, fransız alimi **Jan Jak Russonun (1712–1778)** adını çəkməmək olmaz.

Russo cəmiyyətşünas alim kimi bir çox sosial problemlərdən, o cümlədən əxlaq problemlərindən bəhs etmişdir. Dilin mənşəyi haqqındakı emosional nəzəriyyəsi isə onu dövrünün görkəmli dilçi alimi etmişdir. Russonun fikrincə, insanlar mükəmməl dildə danışana qədər öz fikirlərini, hiss və həyəcanlarını nidalar vasitəsilə bildirmişlər.

Göründüyü kimi, XVII-XVIII əsrlərdə Avropa ölkələrində dilçilik elminə o dərəcədə maraq oyanmışdı ki, bu elmin müstəqillik kəsb etməsinə real zəmin yaranırdı. Bundan əlavə, getdikcə daha çox dilin tədqiqata cəlb edilməsi dillərin təbiəti, onların ümumi-oxşar və fərqi-fərqli cəhətləri haqqında qəti bir elmi fikir söyləmək üçün nəzəri və əməli baza yaranmışdı. Məhz belə bir real elmi və ictimai zəmin üzərində XIX əsrin əvvəllərində müqayisəli-tarixi dilçilik yarandı.

Müqayisəli-tarixi dilçilik öz əsaslarını “por-royal” qrammatikasından alsa da, ondan çox-çox irəli gedərək onun bir sıra qüsurlarını aradan qaldırdı.

Müqayisəli-tarixi dilçilik bu elmin inkişafında ən böyük və birinci inqilab oldu.

Başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilikdə də dil faktlarına tarixilik prizmasından yanaşmaq müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas

Prinsiplərindən biridir. Beləliklə, dilin tarixi inkişaf və mənşəyi haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək olar.

Müqayisəli-tarixi dilçilik, Hind-Avropa dilləri əsasında yaranmışdır. Bu dillər daha çox və çoxprofilli tədqiq edildiyinə görə müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması

üçün real və mütləq zəmin oldu. Bu dilçilik metodu elə bir fəaliyyət istiqaməti və düsturu müəyyənləşdirdi ki, tədqiq olunmamış dilləri də əhatə edə bilsin. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin bərqərar olması alimlərin ciddi səyini tələb edirdi. XIX əsr alimləri məhz belə bir çətin vəziyyətin öhdəsindən gələ bildilər, dilin struktur elementlərindən tutmuş fəlsəfəsinə, ekstralinqvistik faktorlaradək geniş şəkildə tədqiq edilməyə başlandı.

Vaxtilə XIX əsr alman fəlsəfəsini elə bir bazara bənzədirdilər ki, burada istədiyini tapar və istədiyini sata bilərsən. Bu sözləri eynilə dilçiliyə də aid etmək olar. XIX əsrdə dilçilik elə bir səviyyəyə yüksəldi ki, orada hər cür düzgün və yanlış fikir tapmaq olardı. Buna görə də bu əsrdə dilçilik sahəsində çoxlu cərəyan və məktəblər, müxtəlif platformalı alimlər meydana gəldi. Bu alimlərdən bir neçəsi haqqında məlumatı olmadan, dilçiliyin yaranma və inkişafı haqqında düzgün məlumat əldə etmək olmaz.

Ramus Kristian Rask (1787–1832). Danimarka alimi Rasmus Rask müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsasını qoyanlardan birincisidir. Müxtəlif ədəbiyyatlarda Frans Boppun adı ondan əvvəl çəkilir. Amma həqiqət naminə Raskın adını birinci çəkmək lazımdır. Bunun iki səbəbi vardır.

1. Rasmus Rask əsərini Danimarka dilində yazmışdı. Onu Avropa alimləri başa düşmür və çətinliklə tərcümə edirdilər. Müqayisəli-tarixi dilçilik isə, əsasən, alman və ingilis dillərinə əsaslanırdı.

2. Rasmus Rask müqayisəli-tarixi metoda həsr etdiyi “Qədim Şimal və yaxud island dilinin mənşəyi sahəsində

tədqıqlər” adlı əsərini iki il Boppdan əvvəl yazmış (1814), yalnız 1818-ci ildə nəşr etdirə bilmişdir.

Bu əsərdə Rask alman dilinin latın və ya yunan dilləri ilə qohumluğunu sübut edir.

Rasmus Rask Hind-Avropa dilləri arasındakı qohumluğu daha dəqiq öyrənmək və yəqin etmək üçün Hindistana, İrana səyahət etmiş, Rusiyada və Qafqazda olmuşdur. Təxminən yeddi illik səyahəti zamanı Rask hindlilərin, farsların, seylonluların (indiki Şri-Lanka) mədəniyyəti və dilləri ilə tanış olmuş və çoxlu material toplamışdır. Hindistanda olarkən 1821-ci ildə ingilis dilində Şərqlə dillərinə aid öz tədqıqlərini nəşr etdirmişdir.

R.Raskın müqayisəli-tarixi dilçiliyə aid və ümumiyyətlə, onu bir alim kimi daha çox tanıdan yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəridir. Burada o, island dilini Qrenlandiya, kelt, bask, fin dilləri ilə müqayisə edir. Rask qədim şimal dili dedikdə Skandinaviya dillərini nəzərdə tutur.

Rask island dilinin frakiya dilləri əsasında yarandığını sübut edir. Frakiya dedikdə isə yunan və latın dillərinin əcdadını nəzərdə tuturdu.

Rasmus Rask tədqıq etdiyi dillər əsasında belə bir qəti qərara gəlir ki, dillərin qohumluğu üçün qrammatik quruluş, leksik tərkib, fonetik uyğunluq əsas götürülməlidir.

Frans Bopp (1791–1867) ənənəyə görə, müqayisəli-tarixi dilçiliyin banisi hesab edilir. Bu ona görədir ki, Boppun bu sahədəki fəaliyyəti Raska nisbətən daha geniş və dərinidir. F.F.Fortunatov Boppun dilçilik tarixindəki

xidmətlərinə yüksək qiymət verərək yazırdı: “*Bopp Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur və bu sahədə əldə edilmiş sonrakı uğurlar öz varlığı üçün ona minnətdar olmalıdır. Belə ki, Bopp elə bir doğru yol göstərmişdir ki, dilçilik tədricən bu yolla kamilləşə bilər*”.¹

Bir dilçi kimi F.Boppu dillər arasındakı yaxın əlaqələr, oxşar cəhətlər və qrammatik quruluşlarındakı uyğun və fərqli cəhətlər daha çox maraqlandırır. Bu səbəbdən də o, dillərarası qohumluq münasibətlərini və fleksiya elementlərini daha çox tədqiq edirdi.

F.Bopp 1816-cı ildə onu bütün dünyada şöhrətləndirən üç cilddən və altı hissədən ibarət “*Sanskrit, dili feilinin təsriif sistemləri latin, fars və alman dilləri feilinin təsriifi ilə müqayisədə*” adlı əsərini yazdı.

Bu əsər müəllifin sağlığında iki dəfə, vəfatından sonra (1868-1870) bir dəfə nəşr edilmişdir. Əsər müəllifin sağlığında 1856-cı ildə ingilis dilinə tərcümə edilərək dünya şöhrəti qazanır və İ.Nyutonun kəşfləri ilə yanaşı tutulur.

Bopp öz əsərində dilə tarixi mövqedən yanaşmaqdan başqa, hər hansı bir dilin öz mənşəyi əsasında inkişaf etməsi məsələsinə də diqqət yetirmişdir. O, sübut edirdi ki, dilin bugünkü vəziyyətini onun tarixi keçmişindən təcrid etmək olmaz. Çünki bugünkü durum keçmiş dəyişikliklə əlaqədardır.

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. «Очерки по истории лингвистики». М., 1975, стр.267.

Bopp bu fikrə birdən-birə deyil, öz müasirləri, habelə qədim dövr dilçilərinin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra gəlmişdir.

Bopp qədim sanskrit abidələri ilə tanış olmaq üçün Fransaya gedir. Buradan isə İngiltərəyə – Londona gedərək elmi axtarışlarını davam etdirir. Londonda olarkən Almaniyanın Britaniya krallığındakı səfiri V.F.Humboldtla görüşüb, onunla sıx əlaqə saxlayır. Onun linqvistik biliklərinin zənginləşməsində Humboldt mühüm rol oynayır.

Bopp hərtərəfli biliyə malik olan bir alim kimi həm hind dilçiliyinin, həm də müasir dilçiliyin səmərəli cəhətlərini mənimsəmişdi. Qədim hind filoloji qrammatikasından müsbət mənada bəhrələnən alim söz kökü məsələsində tamamilə Panininin mövqeyində dururdu. Məhz bu yolla o, müqayisə etdiyi dillərdəki söz köklərinin ümumi cəhətlərini görə bilmişdi. Dünya dilçiliyində qrammatik tip anlayışına – köklərin xarakterinə görə dillərin təsnifi məsələsini F.Bopp irəli sürmüşdür. O, söz kökləri üzərində apardığı müşahidələrə əsasən dilləri üç qrupa bölürdü:

Birinci qrupa – əsil köklərdən məhrum olan – Yəni başqa morfemlərlə qrammatik əlaqəyə girə bilməyən dilləri daxil edir. Bu bölgü gələcəkdə A.Şleyxer tərəfindən amorf dillər adlandırılır.

İkinci qrupa – birhecalı köklərdən ibarət olan dilləri daxil edir. Bu dillərdə köklər başqa morfemlərlə birləşərək qrammatik mənə yarada bilir. Belə dillərdə kök dəyişə

bilir. Buraya Bopp Hind-Avropa dillərini aid edir. Bu dillərin köklərində həmişə mənə olmur.

Üçüncü qrupa – köklərində mənə olan, kökləri üç samitdən ibarət əsas mənə daşıyıcısı olan dilləri daxil edir. Bu bölgü sami dilləri əhatə edir.

Göründüyü kimi, Bopp tipoloji təsnifin bünövrəsini qoysa da, qrammatik tipə lazımi qiymət verə bilməmişdir. Buna görə də onun təsnifi yarımçıq olub bütün dünya dillərini əhatə etmir. F. Boppun dilçilik tarixində xidmətləri çox böyükdür. Bu xidmətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Hind-Avropa dillərinin ümumi mənşədən törədiyini sübut edən külli miqdarda dil materialını toplayıb sistemləşdirməsi.

2. Hind-Avropa dillərinin ümumi qrammatik quruluşunun mənzərəsini əks etdirən ilk morfoloji sxemin hazırlanması. Məhz bunun əsasında sonralar Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasını hazırlamaq mümkün olmuşdur.

Yakob Qrimm (1785–1863). Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri də alman alimi Yakob Qrimmdir. O, universitetdə hüquq təhsili almış olsa da, özünü tamamilə filologiyaya həsr etmişdir. O, hətta Qottigen universitetində alman dili və ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Alimin yaradıcılığı özündən bir yaş kiçik olan qardaşı Vilhelm Qrimmlə bağlı olmuşdur. Onlar tədqiqat üçün dil materialını birlikdə toplayıb sistemləşdirmiş, habelə qədim alman mədəniyyətinə aid materiallar toplayıb lüğət

hazırlamışdılar. Hər iki qardaş qədim alman əsətləri və xalq yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu maddi-mədəni abidəni tədqiq etmiş, dilçilikdə məşhur Qrimm qanununu kəşf etmişlər.

Bununla belə, Yakob Qrimm tarixə görkəmli dilçi kimi daxildir. 1819-cu ildə Qottingen şəhərində 1-ci cildi çapdan çıxmış dörd cildlik “Alman qrammatikası” kitabı onu müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərindən biri etmişdir. Əsərdə, demək olar ki, bütün german dilləri müqayisə edilir. Əsərin I cildi fonetika məsələlərini əhatə edir. Ablaut haqqında, səslərin əvəzlənməsi haqqında məşhur Qrimm qanunu da bu cildə öz əksini tapmışdır. II cildə Y.Qrimm german dillərinin müqayisəli morfologiyasını tədqiq edir. 1831-ci ildə nəşr edilmiş III cild isə german dillərində söz yaradıcılığı problemlərini əhatə edir. Dörd cildliyin axıncı cildi 1837-ci ildə nəşr edilmişdir. Burada german dillərinin sintaksisi tədqiq edilir. Əgər F.Bopp morfologiyaya daha çox meyl edirdisə, Y.Qrimm fonetika və sintaksisə daha geniş yer verirdi.

Y.Qrimm german dillərini tarixi aspektdə öyrənərək tarixi qrammatikanın bünövrəsini qoymuşdur. Bununla yanaşı o, canlı dilləri özünün bütün formaları ilə öyrənməyi həm tövsiyə edir, həm də bu sahədə nümunə göstərirdi. Buna görə də alman dilinin dialektləri tədqiq edilməyə başlanmışdı. Y.Qrimm dialektologiyanın banilərindən biri kimi dilçilik tarixinə daxil olmuşdur. Dövrünün başqa görkəmli dilçilərindən fərqli olaraq, Y.Qrimm dilçilikdə qrammatika qanunlarına daha çox üstünlük verirdi.

Y.Qrimm dilçilik elminin inkişafına çox kömək etmiş, öz ardınca böyük dilçilər nəslini aparmışdır.

Aleksandr Xristoforoviç Vostokov (1781–1864). Müqayisəli-tarixi dilçiliyin dördüncü nümayəndəsi böyük rus alimi Aleksandr Xristoforoviç Vostokovdur. Vostokov da öz sələfləri kimi geniş yaradıcılıq diapazonuna malik alim, hərtərəfli bilikli insan olmuşdur. O, əvvəllər quru qoşunları kadet korpusunda, sonra isə Bədaye Akademiyasında təhsil almışdır. Bədaye Akademiyasında təhsil aldığı vaxtlardan başlayaraq rus xalq mahnıları və atalar sözləri ilə maraqlanmış, onları toplamış, akademiya da aldığı biliklər əsasında rus şeir yazma sənəti haqqında əsər yazmışdır. Bununla belə o, Rusiyanın mədəniyyət tarixinə görkəmli dilçi alim kimi daxildir. O, “Slavyan dili haqqında mülahizələr” (1820), “Rus qrammatikası” (1831), “Rumyantsev muzeyindəki rus və slavyan əlyazmalarının təsviri” (1842), “Ostromir İncili nəşri” (1843), “Kilsə-slavyan dilinin lüğəti” (1858-1861), “Kilsə slavyan dili qrammatikası – onların qədim yazılı abidələri üzrə şərh” (1863) və başqa əsərlər yazmışdır.

A.Vostokova müqayisəli-tarixi dilçilikdə şöhrət qazandıran əsas əsəri 1820-ci ildə yazmış olduğu “Slavyan dili haqqında mülahizələr” adlı əsəridir. Əsər slavyan dillərinin ən qədim yazılı abidələri əsasında tərtib edilmiş və həmin dillərin qrammatikasına giriş rolunu oynamışdır. Əsəri 1865-ci ildə Sankt-Peterburqda tam halda İ.Sreznevski “Slavyan dili haqqında mülahizə. A.Vostokovun filoloji mülahizələri” adı ilə nəşr etdirmişdir.

A.X.Vostokovun bu əsəri iki hissədən “mülahizələrdən” və “qeydlərdən” ibarətdir. Birinci hissədə slavyan dillərinin IX-XIV əsr materialları əsasında qədim kilsə-slavyan dili haqqında öz mülahizələrini söyləyir, haqlı olaraq, göstərir ki, qədim zamanlarda slavyan dilləri arasında ümumi cəhət daha çox olmuşdur, Müəllif slavyan dillərinin qohumluğunu sübut etdikdən sonra qədim rus və yeni rus, polyak və serb dilləri arasındakı münasibətləri də göstərir.

Müqayisəli-tarixi dilçilik bu dörd nəfərlə başlasa da, böyük bir dilçilər nəslinin yetişməsinə səbəb oldu. Avropanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində müqayisəli-tarixi dilçiliyin davamçıları meydana gəldi.

A.F.Pott (1802-1887), K.Kurtsius (1820-1885), A.Kup (1812-1881), T.Bendfey (1809-1881), A.Şleyxer (1821-1868), İ. Şmidt (1843-1901) və başqaları müqayisəli-tarixi dilçiliyin qoyduğu elmi bünövrə üzərində dilçiliyin bu və ya başqa sahələri üzərində geniş elmi tədqiqat apardılar. Bu alimlər içərisində görkəmli alman alimi **Avqust Şleyxer** haqqında xüsusi danışmaq lazımdır.

Avqust Şleyxer təkcə komparativistika sahəsində deyil, ümumi dilçilik sahəsində də özünə şərəfli yer tutur. A.Şleyxer də Vostokov kimi qədim kilsə-slavyan dili üzərində tədqiqat apararaq həmin dilin morfolojiyası haqqında öz xülasələrini 1852-ci ildə nəşr etdirmişdir. O, habelə Litva dilini də ilk tədqiq edənlərdəndir.

Şleyxer dillərin qohumluğu əsasında – şəcərə ağacını tərtib edir. Bu ağacın əsasında “ana dil” dururdu. O, belə hesab edirdi ki, ümumi kökdən törəmiş, bir aqacı təşkil

edən dillər bir ailəyə daxildir. Avqust Şleyxer slavyan dillərindəki qohumluğu onların fonetik sistemi ilə, müəyyən səs fərqlərini isə tarixi dəyişmələrlə əlaqələndirirdi. Fonetik səs əvəzlənmələri, bu və ya digər slavyan dilindəki səs fərqləri məsələsi A.Şleyxerin əsas diqqət mərkəzində dururdu. A.Şleyxer öz konsepsiyasını irəli sürür, habelə dilçiliyi dəqiq elmlərlə əlaqələndirməyə çalışır, Darvinin təkamül nəzəriyyəsini dilə tətbiq edirdi. Təkamül nəzəriyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, bütün bioloji varlıqlar doğulur, inkişaf edir, son həddə çataraq ölür.

Dili bioloji varlıq hesab edən A.Şleyxer özünün təbiət nəzəriyyəsi ilə sübut etməyə çalışırdı ki, dil də yaranıb inkişaf edərək, nəhayət, son həddə çatıb ölməlidir. Bu məsələdə A.Şleyxer iki səhvə yol verirdi. Birinci, dilin ictimai mahiyyətini təhrif edir, ikinci, özünün xidməti olan müqayisəli-tarixi dilçiliyin özünə qarşı çıxırdı. Onun bu görüşlərini elə XIX əsrin axırlarında ölümündən cəmi 5-6 il sonra tənqid etməyə başladılar. Alman alimi **İohan Şmidt** “Hind-german dilləri arasındakı qohumluq münasibətləri haqqında” adlı əsərində Şleyxerin Hind-Avropa ümumi – “ana dil” müddəalarını tənqid edirdi. Şmidt Şleyxerin dil qohumluğu prinsipini tənqid edərək göstərirdi ki, ulu hind-Avropa dilini ağaca, müasir hind-Avropa dillərini budağa oxşatmaq olmaz. Hind-Avropa dillərini bir zəncirə, ayrı-ayrı dilləri isə həmin zəncirin sonsuz halqalarına bənzətmək olar.

Əslində Şmidtin bu tənqidinin ikinci hissəsi o qədər də doğru deyil. Elmi-metodik cəhətdən dil şəcərəsi ağaca,

“ana dili” isə ağacın gövdəsinə bənzətmək daha doğru olardı. İ.İ.Meşşaninov da bu prinsipin tərəfdarı olmuşdur.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin başlıca əhəmiyyəti bundan ibarət oldu ki, dünya dilləri genealoji cəhətdən təsnif edildi. Bu metod əsasında dil ailələri və bu ailələr içərisində daha yaxın əlamətləri ilə birləşən dil qrupları müəyyənləşdi.

Bundan əlavə, dilçilikdə yeni sahələrin və şöbələrin meydana gəlməsi də müqayisəli-tarixi dilçiliklə bağlıdır. Belə ki, etimologiya, semantik sahə, morfologiya, qrammatika artıq dilçiliyin müxtəlif və əlaqəli sahələrinə çevrilirdi.

Dilçiliyin formalaşması, müxtəlif sahələrinin yaranması ümumi dilçiliyin öz əlamətlərini başqalarına münasibətdə diferensiaslaşdırmasına gətirib çıxardı. Bu da ümumi dilçiliyin atası hesab edilən görkəmli alman alimi **Vilhelm Fon Humboldtun (1767–1885)** adı ilə bağlıdır. V.Humboldt XIX əsr alman və dünya mədəniyyəti tarixində görkəmli alim, dövlət xadimi, diplomat, şair, geniş və dərin biliyə malik bir insan kimi məşhur olmuşdur. V.Humboldt XIX əsr alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi, böyük elm və təhsil təşkilatçısı kimi də tanınır. Bir neçə il Prussiya dövlətində maarif-təhsil naziri olan Humboldt ölkədə ali və orta təhsilin dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırılması işində mühüm rol oynayır, indi onun adını daşıyan Berlin Universitetinin əsasını qoyur.

Şəxsi həyatı ilə bağlı bir hadisə, alimin haqqında çox şeyi deyir. Qırx dörd il öz sevimli arvadı Korolina

Dahroydenə hər gün 100 misralıq şeir yazmışdır. 35 il arvadı ilə ömür sürdükdən sonra Karolina vəfat etmişdir. Arvadının vəfatından sonra da hər gün ona şeir yazmış, bir dəstə güllə qəbrin üstünə getmiş və şeiri oxumuşdur.

Bununla belə, Humboldt ümumi dilçiliyin atası kimi məşhurdur. O, ilk növbədə dilçiliyin sərhədlərini müəyyənləşdirmiş, onun metod və fəlsəfəsini formalaşdırmışdır.

XIX əsrdə ikinci dilçi alimin adını çəkmək olmaz ki, V. Humboldt kimi geniş və hərtərəfli elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş olsun. Humboldt təkcə Avropa dillərini deyil, habelə bask, sanskrit, Çin, Malayziya, Amerika hindularının dili və s. ilə məşğul olmuşdur. Onun ilk məqalələri, əsasən, bask dilinin yazısına, fəlsəfə və tarixə həsr edilmişdir.

V.Humboldt Berlin Akademiyasında etdiyi məruzədə özünün təxminən səkkiz illik elmi fəaliyyəti dövründə yazdığı linqvistik əsərlərin siyahısını vermişdir. “Dillərin müxtəlif dövrlərdəki inkişafını nəzərə almaqla müqayisəli öyrənilməsi” adı ilə ümumiləşdirilmiş məruzəsində V.Humboldt öz elmi- tədqiqat hesabatı ilə yanaşı, dilçilik sahəsində gələcək planlarını və elmi konsepsiyasını şərh edirdi. Humboldt dilçilik elminə çoxlu monoqrafiya və elmi məqalə bəxş etmişdir. Onlardan ən sanballıları aşağıdakılardır:

1. 1824-cü ildə nəşr edilmiş “Hərfi yazı və onun dilin quruluşu ilə əlaqəsi haqqında”.

2. 1827-ci ildə yazdığı “Cüt kəmiyyətlər haqqında”.

3. 1827-1829-cu illərin elmi axtarırlarını əhatə edən və o vaxta qədərki dilçilik fəaliyyətinin zirvəsi olan “İnsan dilinin quruluşunun müxtəlifliyi haqqında”.

4. Təxminən altı illik elmi axtarışın məhsulu olan üç cildlik “Yava adasındakı Kavi dili haqqında”.

Bu əsər müəllifin vəfatından sonra nəşr edilmişdir. Dilin fəlsəfi problemləri məsələsində V.Humboldtun fikirləri İ.Kantın və Hegelin fikirləri ilə qarşılaşır, bəzən də onlarla uyğunlaşır.

V.Humboldt belə hesab edirdi ki, dil ruhun və təfəkkürün fəaliyyətidir. İnsan ruhunda gerçəkliyin əksi vardır. Nə dil, nə də təfəkkür ilkin deyil. Bəs ilkin olan nədir? V.Humboldt ruhu ilkin hesab edir. Buna görə belə bir nəticəyə gəlirdi ki, dil xalqın ruhundan doğur, dillərin müxtəlifliyi xalqların ruhunun müxtəlifliyindən asılıdır. O, dilin yaranmasını bəşəriyyətin daxili tələbatı kimi düzgün qiymətləndirərək yazırdı: *“Dilin yaranması bəşəriyyətin daxili tələbatı ilə şərtləndirilir. O (dil – A.B.) təkca insanların cəmiyyətdə xarici ünsiyyət vasitəsi deyil, insanların təbiətinin əsasında dayanır, onların mənəvi qüvvələrinin inkişafı, dünyagörüşünün əmələ gəlməsi üçün zəruridir”*. Əgər hər bir dili təşəbbüs, dillərin məcmusunu bu təşəbbüslərin cəmi kimi qiymətləndirsək ki, onlar göstərilən ehtiyacı ödəməyə xidmət edir, onda demək olar ki, dil bəşəriyyətin yaradıcı qüvvəsi kimi o vaxta qədər yaşayacaq ki, bəşəriyyət həmin tələbləri (ünsiyyət nəzərdə tutulur – A.B.) ödəmək üçün daha mükəmməl vasitə yarada bilsin... Dil elə hadisələrdəndir ki, o hadisələr ümumbəşəri mənəvi qüvvəni daimi

fəaliyyətə sövq edir... Bu sövqetməni izləmək və təsvir etmək dilçinin son, habelə birinci dərəcəli vəzifəsidir.¹

Göründüyü kimi, Humboldt dilin xarakterini düzgün müəyyənləşdirməklə yanaşı, dilçilərin də vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmişdir.

V.Humboldt dil və təfəkkür, dil və tarix, dil və metod, dil və fəlsəfə, dil və onun quruluşu, dil və yazı, dil və sistem və s. kimi problemləri indiki mənada qoymuşdur. Dil və nitq məsələsini V.Humboldt anlama prosesi ilə əlaqədar götürür. O, anlamanı da dil fəaliyyəti kimi götürməkdə düzgün hərəkət edir. Axı məlum olduğu üzrə, dilin kommunikativ funksiyası məhz danışmaqla anlamanın vəhdəti zamanı reallaşa bilir. O, belə hesab edir ki, nitq prosesi sadəcə olaraq düşündüyün fikrin ifadəsindən ibarət deyil. Danışanla birlikdə dinləyən də həmin fikir ətrafında düşünə bilməlidir. Əgər danışanın dediyi ilə eşidənin anladığı eyni deyilsə, deməli dilin funksiyası (Humboldta görə danışanın cəhdi) reallaşa bilməmişdir.

XIX əsr alimləri içərisində yalnız V.Humboldt dil və təfəkkür prosesinə düzgün mövqedən yanaşır. Onları eyniləşdirmədiyi kimi, təcrid də etmir, göstərir ki, dil və təfəkkür “bir-birindən qidalanır”. Onların hər ikisi insan zəkasının inkişafına kömək edir. Bu məsələ müasir dilçilikdə dil funksiyalarını müəyyənləşdirmək üçün əsas elmi özlü rolunu oynamışdır. Dilin idrakı funksiyası məhz obyektiv gerçəkliyini dərk edilməsində dilin roluna aiddir.

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. «Очерки по истории лингвистики». М., 1975, стр.330.

Dilin təfəkkürlə əlaqəsini düzgün qiymətləndirmək Humboldtla əsas vermiŐdir ki, dilin hazır model olmadığını söyləsin. O göstərir ki, dil insani təfəkküründə hazır model kimi mövcud deyil. O, insan fikirləri ilə birlikdə d yiŐir. Bu d yiŐm  dil strukturunda olduĐu kimi, nitqlə də ifadə edilir.

Dilçiliyin, XIX əsr səviyyəsinə görə elə bir sahəsi yoxdur ki, V.Humboldt o sahədə tədqiqat aparmamıŐ olsun. Dilin fəlsəfi probleml r nd n tutmuŐ daxili formalaŐmasınad k, danıŐıq s sl r nd n tutmuŐ yazıyad k, nitq anatomiyasından tutmuŐ dilin sintaktik quruluŐunad k Humboldtun diqqətini cəlb etmiŐ v  müəyyən mənada, həmin sahələrdə əsaslı tədqiqat aparmıŐdır.

XIX əsr dilçiliyində əsas cərəyan və məktəblər

XIX əsrin  vv ll r nd n inkiŐaf etməyə baŐlayan dilçilik artıq əsrin ortalarında formalaŐmıŐdı. İstər Rusiyada, istərsə də, Qərbi Avropa  lk l r nd  dillər üzərində müxtəlif mövqelərdən tədqiqat aparılırdı. Dilçilik fəlsəfənin tərkibindən  ıxmıŐ, amma təsirindən qurtara bilm miŐdi. Əslində, müasir dilçilik  z  də fəlsəfə ilə əlaqəni  zm miŐdir. Bu, belə də olmalı idi. Bir sıra dil məsələləri vardır ki, məhz fəlsəfi anlayıŐlar zəminində Ő rh edilə bilər. Dilin fəlsəfəsi bir elmi sahə kimi h miŐ  aktual bir mövzudur.  unki dilin ictimai xarakteri, təfəkkürlə əlaqəsi onu fəlsəfə ilə h miŐ  əlaqəli Őakild  götürməyi tələb edir. Bununla belə, dilin struktur elementlərinin tədqiqi bilavasitə dilçiliyin daxili

mövzudur. XIX əsrdəki dilçiliyin geniş, hərtərəfli, dərininə və eninə inkişafı da məhz bu elmin xarakteri ilə bağlı idi. Buna görə də dilçilikdə müxtəlif xarakterli tədqiqatlar genişlənir, bir ölkənin alimləri başqa ölkədəki həmkarlarının elmi axtarışları ilə daha yaxından maraqlanırlar. Beləliklə, dilçilikdə müxtəlif cərəyan və məktəblər meydana gəlir. XIX əsr dilçilik cərəyan və məktəbləri içərisində ən mühümləri aşağıdakılardır:

Cərəyanlar: *naturalizm, psixologizm, strukturalizm, sosioloji-dilçilik.*

Məktəblər: *Leypsiq (gənc qrammatiklər), Moskva, Qazan.*

Cərəyanlar. Cərəyan elmdə geniş yayılmış anlayışdır. Elmlərin demək olar ki, hamısında, xüsusilə ictimai elmlərdə cərəyanlar daha çox diqqəti cəlb edir. Məsələn, ədəbi cərəyan, tənqidi cərəyan və s. Dilçilikdə də müxtəlif cərəyanlar həmişə mövcud olmuşdur. Cərəyanla məktəbi eyniləşdirmək olmaz. Cərəyan məktəbə nisbətən daha əhatəli, həm də elmi cəhətdən daha sanballı olur. Bu və ya digər elini fikir elə güclü aktualıq kəsb edir ki, müxtəlif ölkələrə yayılır (cərəyan sözü də buradandır), özünə yeni-yeni tərəfdarlar tapır. Cərəyan müxtəlif ölkə alimləri tərəfindən inkişaf etdirilərək tam bir nəzəriyyəyə çevrilir.

Naturalizm cərəyanı. Dilçilikdə naturalizm cərəyanı görkəmli alman alimi Avqust Şleyxerin adı ilə bağlıdırsa da, onun kökləri V.Humboldta, F.Boppa və daha əvvəllərə, yəni təbiət elmlərinin dilçiliyə tətbiq edildiyi dövrlərə gedib çıxır. Hələ V.Humboldt nitq anatomiyası, orqanizm sözlərini də tətbiq etmişdi. Dəqiq elmlərin,

təbiət elmlərinin inkişafı və onların dilçiliyə tətbiqi dilçilikdə yeni – naturalist cərəyanının formalaşmasına kömək etdi. Avqust Şleyxer müqayisəli-tarixi dilçiliyin meydana gəlməsində böyük rol oynadığı kimi, naturalizmin meydana gəlməsində də əsas rol oynamışdır. Dilçilikdə naturalizm baxışlarının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, təbiət elmlərini, onların əsas müddəalarını dilçiliyə aid edir. A.Şleyxer başda olmaqla bütün naturalistlər dərk edirdilər ki, təbiət elmləri ilə ictimai elmləri fərqləndirən cəhət bundan ibarətdir ki, birincilərə insan iradəsi təsir edə bilmədiyi halda, ikincilər insan iradəsindən asılıdır. Yəni təbiət elmləri sinfi olmadığı halda, ictimai elmlər sinfidir. Sinfilik anlayışının əsasında subyektivlik durur. Yəni ictimai elmlər subyektivdir. Onlar öz obyektinə subyektiv mövqedən yanaşır. Dilçilik özü subyektiv olsa da, dil obyektiv olub öz qanunları əsasında inkişaf edir. Bəs A.Şleyxeri belə bir fikrə gətirən nə idi ki, dili təbiət qanunları ilə izah etsin? Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədar idi ki, A.Şleyxer dilin dil orqanizminin təbii yolla, insan iradəsi olmadan yarandığını əsas götürürdü. Buna görə də o, dili təbii orqanizm, təbii kütlə hesab edərək onu təbiətin doğurduğu başqa cəhətlərlə eyniləşdirirdi. Beləliklə, onlar, başda Şleyxer olmaqla bütün naturalistlər – dili təbii hesab etdikləri kimi, dilçiliyi də təbii elmlərdən biri kimi qəbul edirdilər. Bu işə özlüyündə dilçiliyi filologiyadan ayırmağa gətirib çıxarırdı. A.Şleyxerin ardıcılılarından biri, naturalizmin görkəmli nümayəndəsi Oksford Universitetinin professoru **M.Müller (1823–1900)** belə

hesab edirdi ki, filologiya tarixi elm olub tarixi abidələrin dilini öyrənməlidir. Dilçiliyə gəldikdə isə, o, təbiət elmlərindən biri olub, müqayisəli filologiya kimi dilçilik məsələləri ilə məşğul olmalıdır.

Bütün naturalistlər dilçiliklə filologiyayı fərqləndirib təcrid edir və göstərirdilər ki, bu iki elm müəyyən bir sahədə birləşə bilər. Məsələn, onlar sintaksisi və üslubiyyatı insan iradəsi ilə bağlayıb həm dilçiliyin, həm də filologiyanın obyektini hesab edirdilər. Dilçiliyi filologiyanın tərkibindən çıxarmaqla naturalistlər düzgün hərəkət etmədilər. Doğrudur, bunlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Dilçilik ümumi filologiyanın tərkib hissəsidir.

Naturalist dilçiliyin başlıca məsələsi dillərin eyni kökdən əmələ gəlməsi haqqındakı müddəadır ki, bu məsələ sonralar daha da genişlənərək dillərin qrammatik tipə görə təsnifi və dil əmələ gəlməsi haqqında mərhələli inkişaf ideyası məhz buna əsaslanır.

A.Şleyxer 1848-1850-ci illərdə yazaraq Bonnda nəşr etdirdiyi bir əsərində dillərin pilləli – mərhələli inkişafı nəzəriyyəsini əsaslandırır. Burada o, həm Humboldtun dilləri dörd qrammatik tipə bölməsini, habelə dil fəlsəfəsini birləşdirərək belə bir fikrə gəlir ki, dil sadə köklərdən yaranmışdır. Bu fikir Avqust Şleyxerin A.Şlegelin hələ neçə il əvvəl təklif etdiyi bir formula qayıtmasına səbəb oldu. A.Şlegel 1808-ci ildə dilləri üç qrupa; təkhecalı, aqqlütinativ (iltisəqi) və flektiv dillərə bölmüşdü. Sonralar V.Humboldt bu üç qrupa inkorporlaşan dilləri əlavə etmişdi.

A.Şleyxer müqayisəli-tarixi prinsipini də əsas götürür və belə fikrə gəlirdi ki, dillər tarixən yaranmışdır. Tarixi inkişaf yeni dil yaratmamış, yaranmış dillər inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bununla da o, təkamül nəzəriyyəsini (ingilis alimi Çarlz Darvinin nəzəriyyəsidir) dilə şamil edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlir ki, təkhecalı dillər ictimai inkişafın ilkin mərhələsində olduğu kimi qalmış, inkişaf etməmişdir. Aqqlütinativ dillər amorf, təkhecalı dillər əsasında meydana gəlib inkişafın müəyyən pilləsinə qalxmışdır. Flektiv dillər isə guya aqqlütinativ tip əsasında inkişaf edərək daha irəli getmişdir. Yəni flektiv dillər inkişafın ən yüksək pilləsinə qalxmışdır. Bu fikirlə qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz.

Psixoloji cərəyan. Biz hələ Humboldtun dilçilik fəaliyyətindən bəhs edərək onun insan dilini xalq ruhu ilə bağladığının şahidi olmuşduq. Humboldt dili insan psixikası, ruhu, təfəkkürü ilə əlaqələndirir. Humboldtun bu fikirləri sonradan genişləndirilərək dilçilikdə yeni bir cərəyanın – psixolinqvizmin yaranmasına səbəb oldu. Lakin psixoloji cərəyanın nümayəndələri arasında da yekdillik yox idi. Belə ki, V.Vundun təklif etdiyi psixoloji mövqe B.Delbrük və Q.Paul tərəfindən kəskin tənqid edilirdi.

Psixoloji cərəyanda iki başlıca cəhət mövcud idi. Birinci dilin mahiyyəti məsələsi, ikinci, dillə təfəkkürün münasibəti. Onlar dili İnsanın psixi prosesləri ilə əlaqələndirdiyi üçün bəzən onu nitqlə eyniləşdirirdilər. Beləliklə, dil təfəkkürlə, məntiq qrammatika ilə eyniləşdirilirdi. Yəni dilin tədqiqinə başqa elmləri

(psixologiyanı) elə cəlb edirdilər ki, dilçilik kənarda qalırdı.

Psixologizm cərəyanı öz əsasını Humboldtdan alsa da, aşağıdakı alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Heyman Şteyntal (1813–1899) görkəmli alman dilçisi, “xalqlar psixologiyası” nəzəriyyəsinin banisi, habelə dilçilikdə səs təqlidi nəzəriyyəsinin banisi hesab edilir. Bu nəzəriyyə dilin mənşəyi məsələsinə həsr edilmişdir.

Vilhelm Vund (1832–1920) görkəmli alman psixoloqu, fizioloqu və idealist filosofudur. O, eksperimental psixologiyanın əsasını qoyanlardan biridir. V.Vund psixologiyada iradə məsələsinə çox böyük üstünlük verir, psixologiyanı fəlsəfə ilə sıx əlaqələndirirdi. Etnopsixologiya sahəsində ilk təcrübə aparmış, “xalqlar psixologiyası” problemi ilə yaxından məşğul olmuşdur.

Potebnya Aleksandr Afanasyeviç (1835–1901) Ukrayna və rus filoloq alimi, görkəmli slavyanşünas kimi ümumi dilçilik, dilin bir sıra nəzəri məsələləri, habelə fonetika, söz nəzəriyyəsi, morfologiya, sintaksis və semasiologiya sahəsində mühüm tədqiqatlar aparmışdır. Bundan əlavə, slavyan xalqlarının morfologiyası, folkloru haqqında sanballı əsərlər yaratmışdır. Dilçiliyə aid əsərləri bunlardır: “Fikir və dil” (1862), “Rus qrammatikasına dair qeydlər” (1874), “Rus dili səslərinin tarifinə dair” (1876) və s.

Bu üç alimi birləşdirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onların üçü də xalq psixologiyası ilə dili sıx əlaqədə götürür və onun fərdi psixologiya ilə də əlaqə və münasibətdə olduğunu iddia edirdilər. Bununla da

kifayətlənməyərək onlar təbiət və ruh məsələsini qoyur; antropologiya, etnologiya, tarix və təbiətşünaslıq kimi elmləri habelə xalq psixologiyasını təbii xüsusi bir sahə kimi dilə tətbiq edirdilər.

Belə ki, Şteyntal dili psixoloji müşahidələr obyektinə hesab edirdi. Müəyyən mənada psixolinqvisistlərin dediyində həqiqət də vardır. Onların göstərdiyi sahələrdə bu və ya digər dərəcədə xalq psixologiyasının payı vardır. Mifologiyada, folklorda çox, dildə isə az dərəcədə xalq psixologiyasının izlərinə rast gəlirik. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, dildəki aforistik ifadələr, frazeoloji birləşmələr məhz xalq psixologiyası əsasında yaranır.

V.Vundun da dilçilik konsepsiyası, əsasən, psixologiya bazasında qurulmuşdur. Vund insanın düşünmə mexanizmini, psixologiyasını, təfəkkürünü və nəhayət, danışmasını bir-birinin davamı kimi götürürdü. Onun 1900-cü ildə birinci cildini nəşr etdirdiyi oncildlik fundamental əsəri olan “Xalqlar psixologiyası. Dillərin, miflərin və ənənələrin inkişaf qanunlarının tədqiqi” adlı əsəri – dil, mif və psixologiya elmləri, bunların qarşılıqlı əlaqələrinə həsr olunmuşdur. V.Vund əsərin birinci cildində “əl-hərəkət dili”, “ifadəli hərəkətlər”, “dil səsli”, “səs dəyişmələri”, “söz yaradıcılığı” kimi mühüm problemlərə toxunur, ikinci cildə isə “cümlə”, “mənalarda dəyişməsi”, “dil mənşəyi” məsələlərini əhatə edir. Vundun dilə psixologiyayı, fəlsəfəni tətbiq etmə sahəsindəki konsepsiyası dilçiliyin və psixologiya elminin sonrakı inkişafına çox güclü təsir göstərmişdir:

Yuxarıda dediyimiz kimi, psixoloji cərəyanının üçüncü görkəmli nümayəndəsi böyük rus – Ukrayna alimi A.A.Potebnyadır. A.Potebnya alman fəlsəfəsini, onun görkəmli nümayəndələri olan İ.Kantın, İ.Fixtenin, Hegelin elmi irsini dərinlən mənimsədiyi kimi, V.Humboldtun və H.Şteyntalın dilçiliyə aid konsepsiyalarını da dərinlən öyrənmişdi. A.A.Potebnyanın bioqrafları onun yaradıcılığını iki dövrə bölürlər. Birinci dövrdə o dilçilikdə psixoloq və filosofdur. Yaradıcılığının ikinci dövründə A.A.Potebnya daha çox dilçiliklə məşğul olmuş, hind-Avropa dilçiliyi əsasında həm slavyan dillərinin, ümumiyyətlə, həm də rus dilinin fonetikasi, qrammatikasi və dialektologiyası üzərində tədqiqat aparmış, bütün yaradıcılığı boyu dil və tərəkürün əlaqəsi məsələsi ilə məşğul olmuşdur. Dilin tərəkürü, oradan da fikrə münasibəti alimi düşündürən başlıca problem olduğu üçün nitq məsələsi özlüyündə ortaya çıxır. Humboldt tərəfindən əsası qoyulmuş, Şteyntal tərəfindən inkişaf etdirilən dil və tərəkür problemi Potebnyanı həmişə düşündürmüş, bu iki komponent əlaqəsi əsasında o, mütləq şüur ideyasına gəlib çıxmışdır. Potebnya mütləq şüur ideyasını həm ümumxalq, həm də fərdi psixologiya ilə əlaqələndirmişdir. Beləliklə, başqa psixolinqvistlər kimi, Potebnya da dili insan tərəkürü-şüuru, nəhayət, psixologiyası ilə əlaqələndirirdi.

Potebnyanın dilçilik fəaliyyətində ən çox diqqəti cəlb edən dördcildlik “Rus qrammatikasına dair qeydlərdən” adlı sanballı əsəridir. Bu əsərin birinci cildi 1874-cü ildə Voronejdə, ikinci cildi yenə həmin ildə Xarkovda, üçüncü

cildi 1899-cu ildə yenə Xarkovda, dördüncü cildi Moskva-Sankt-Peterburqda 1941-ci ildə nəşr edilmişdir. Burada o, dil fəlsəfəsini linqvistik tədqiqatla birləşdirir. Rus dilində cümlə quruluşu, onun təşəkkülü və təkmilləşməsi prosesi üzərində müşahidələrini ümumiləşdirərək dil və təfəkkürün təkamülü haqqında fikirlər söyləyir. O, dilin bütün cəhətlərini təfəkkür-fikir-psixologiya ilə əlaqələndirir. Yuxarıda dediyimiz kimi, dilin psixologiya ilə əlaqəsi təfəkkür vasitəsidir. Lakin dillə nitq arasındakı fərqi görməsək, nitqə aid olan psixoloji cəhətlərin hamısını dilə də aid edə bilərdik. Psixoloji cərəyanın nümayəndələri məhz bu nöqtədə səhvə yol verirdilər ki, dili də fərqi psixoloji akt hesab edirdilər, halbuki, nitq fərqi-psixoloji akt olub, danışanın psixoloji durumu ilə əlaqədardır. Fərqi psixoloji durum isə dilə təsir edə bilməz.

Sosioloji cərəyan. Sosioloji dilçilik cərəyanı da birdən-birə deyil, tədricən və özündən əvvəlki dilçilik konsepsiyaları üzərində yaranmışdır. Dilin sosioloji mahiyyətini dərk etmək üçün “gənc qrammatiklər”in, habelə psixoloji və naturalist cərəyanların dilçilik konsepsiyasını mənimsəmək lazım idi. Yeri gəlmişkən deyək ki, özündən əvvəlki cərəyanlara nisbətən, müasir dilçiliyə ən yaxın olan sosioloji cərəyanın konsepsiyası idi. Bu cərəyanın əsas nümayəndələri fransız dilçiləri idi. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında bu cərəyan çox vaxt Fransa dilçilik məktəbi adlanır. Amma məktəb məhdud, cərəyan daha geniş anlayış olduğu üçün və sosioloji dilçilik konsepsiyasının bütün Avropanı əhatə etdiyi üçün

bu elmi konsepsiya cərəyan adlanır. Sosioloji cərəyanının banisi XI əsrin görkəmli alimi Ferdinand de Sössürdür. Alimin konsepsiyası dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi dilçilikdən sonra ikinci inqilabdır. Buna görə də alimin özü və elmi fəaliyyəti haqqında bir qədər geniş danışmaq lazımdır.

Ferdinand-Monejen de Sössür (1857–1913) İsveçrədə anadan olmuş, Cenevrə Universitetində professor işləmişdir. Amma nəslən fransızdır. XVI əsrdə Sössürün babası Fransadan İsveçrəyə köçmüşdür. Cenevrə şəhərində anadan olan Ferdinand Sössür 18 yaşında həmin şəhərdə Universitetə daxil olur. O tələbələr arasında öz elmi fəhmi ilə seçilir. Hətta bir də müəllim mühazirə oxuyanda gənc Ferdinand onun sözünü kəsərək “bax burada bir lorinqal samit olmalıdır” demişdi. O vaxt onun sözünə heç kəs əhəmiyyət verməmiş, tələbə yoldaşlarından biri, bu sözü qeyd etmişdi. Üç il Cenevrə Universitetini bitirən F.de Sössür elə həmin ildə 1878-ci ildə monumental əsərini “Hind-Avropa dillərində saitlərin ilkin sistemi haqqında memuar”ı nəşr etdirir. Bu əsər özünün tədqiqat xarakteri ilə “gənc qrammatiklər”dən fərqlənirdi. Ona görə də Berlində onu səmimi qarşılamırlar. O, bir ildən bir qədər artıq Berlində yaşadıqdan sonra Leypsiq şəhərinə qayıdır. Universiteti bitirdikdən sonra çox intensiv elmi iş aparan F. de Sössür cəmi iki il müddətində “Sanskrit dilində yiyəlik hal” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazır və cəmi 23 yaşı olarkən elmlər doktoru olur. Leypsiq, Berlin elmi mühiti onu o qədər razı salmır. Alman hind-Avropaçıları

ilə ixtilaflar onu burada yaşamaqdan vaz keçdirir. Elə həmin ildə 1880-ci ildə Parisə gedir. Parisdə bir sıra alimlərlə tanış olur. Elmi institutlarda müəllimlərin axtarırları ilə maraqlanır, mühazirələrə qulaq asır, 1891-ci ildə Parisdə ali məktəbdə işə dəvət edilir. On il bu şəhərdə işləyib öz yaradıcılığını davam etdirir. Bu illər ərzində yunan, latın, qot, alman dilləri üzərində həm tədqiqat aparır, həm də bu dillərə aid mühazirələr oxuyur. Parisdə ona kafedra müdiri vəzifəsi təklif edərək Fransa təbəəliyini qəbul etməyi tövsiyə edirlər. O, bu şərti qəbul etmir, buradan geri qayıdır. Doğma şəhəri Cenevrədə onu layiqincə qarşılayıb ona əvvəllər ekstra ordinator, sonra isə professor vəzifəsi verirlər. Sössürün parlaq istedadı öz inkişafı üçün hərtərəfli şərait tapır. O, bir çox fənlərdən mühazirələr oxumuşdu.

Deyilənə görə, 1912-ci ildə Universitetdə dilçilikdən mühazirə oxuyan müəllim xəstələnir. Onun mühazirəsini kafedra müdiri professor F. de Sössür oxumalı olur. Bu vaxtadək F. de Sössür cəmi iki dəfə 1907-ci və 1908-ci ildə ümumi dilçilikdən mühazirə oxumuşdu. Onun evində oxuduğu mühazirələrdə cəmi 12 nəfər iştirak edir. Onların içərisində Seşe və Şarli Balli də vardı. Onlar sevimli müəllimlərinin əlində qəhvə qarışdırma-qarışdırma oxuduğu mühazirəni yazmış və sonralar müəllimlərinin vəfatından üç il sonra 1916-cı ildə alimin 9 mühazirəsi əsasında “Ümumi dilçilik kursu”nu nəşr etdirmişlər. Bu əsər nəşr edildikdə bütün dünya dilçiləri sanki yeni aləmlə qarşılaşdılar. Bütün dünya dilçiliyinə səs salan bu əsər müəllifinə böyük şöhrət gətirdi. Müasir Avropa və

Amerika dilçiliyində bir sıra cərəyan və məktəblər öz elmi əsasını məhz Sössür təlimindən alır. Sössür təlimində başlıca cəhət dili işarələr sistemi kimi götürməsidir. Bu, yuxarıda dediyimiz kimi, dilçilik tarixində ikinci inqilab idi. O, işarə dedikdə dilin bütün linqvistik mahiyyətə malik olan elementlərini nəzərdə tuturdu. O, hesab edirdi ki, dil ikitərəfli münasibət olduğu kimi, işarə də ikitərəfli münasibət yaradır. Danışanla dinləyən arasında reallaşan işarələr məhz kommunikasiyanın əsasını təşkil edir. Sössür belə hesab edirdi ki, nitq üçün yaramayan bir dil işarəsi yaşaya bilməz. Bu fikir alimi belə bir nəticəyə gətirirdi ki, nitq dilin yaşaması üçün əsas şərtidir. Buna görə də nitqi – sinxronik planı ön cərgəyə çəkib, diaxronik plana ikinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. O, belə hesab edir ki, fikirlər yalnız insan təsəvvürləridir. Əgər onlar təsəvvürlükdən çıxıb maddiləşməsə, ünsiyyət yarana bilməz. Bu isə həmin fikirlərin işarələnməsi ilə əlaqədar olub bütün sosioloji cərəyanın əsas müddəalarından biridir. Məhz bu mövqedən yanaşdıqda sosioloji cərəyanın ictimai mahiyyətini dərk etmək olar. Sosioloji cərəyanın bütün nümayəndələri: Jozef Vandriyes, Şarl Balli, Alber Seşe, Ferdinand Brüno, habelə F. de Sössürün başqa şagirdləri belə hesab edirdilər ki, dil kollektivin malı olub, ictimai hadisədir. Orada fərdin (habelə onun psixoloji vəziyyətinin) heç bir payı yoxdur.

Dil spesifik ictimai hadisə olub, cəmiyyətlə bağlı olan başqa hadisələrdən fərqlənir.

Bu isə artıq dilin mahiyyətini düzgün mövqedən qiymətləndirmək idi. Yeri gəlmişkən, bunu da demək

lazımdır ki, dillə nitqi də ilk dəfə fərqləndirən F. de Sössür olmuşdur. O, dillə nitq arasındakı fərqləri göstərmiş, bəzən onları təcrid etmişdir Dillə nitqi fərqləndirməkdə F. de Sössür nə qədər haqlı idisə, onları təcrid etməkdə yanılırdı.

Sosiolinqvistika

Dilçiliyin bu sahəsi dilin sosial problemlərlə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu elm sahəsi öz ideyasını (bəlkə də tam əsasını) F.de Sossürdən götürsə də əsasən keçən əsrin 60-cı illərində formalaşmışdır.

Müstəqil dilçilik sahəsinə çevrilmiş, hətta ənənəvi və struktur dilçiliklə çiyin-çiyinə – onların səviyyəsində inkişaf etmişdir. Hətta bəzən sosiolinqvistlər ənənəvi dilçiliyi ikinci plana keçirərək öz ideyalarını irəli sürürlər ki, əgər dil sosial hadisədirsə, cəmiyyətə xidmət edirsə, ictimai hadisələri (dəyişiklikləri) əks etdirirsə, cəmiyyətlə birlikdə inkişaf edirsə (və ya tənəzzül edirsə) onda dilçilik özü də ictimai sosial olmalıdır. Bu bir həqiqətdir ki, cəmiyyətdən kənar dil ola bilməz. Dil də öz növbəsində cəmiyyət inkişafını göstərən xüsusi barometrdir. Çünki cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr dildə öz əksini tapır. Dilin cəmiyyətdəki fəal və qeyri-fəal fəaliyyəti bu problemin əsas mövzularından biridir. Məsələn, Sovet dönəmində Azərbaycan dili Qurultay salonlarından, iclas keçirilən salonlardan, Bank sistemindən, hərbi sahədən və s. bir çox sahələrdən qovulmuşdu. Ona görə də dilimizin bu sahələrə aid inkişafından danışmaq olmazdı.

Azərbaycan dilçiliyində bəzi ötəri əsər və məqalələri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, sosiolingvistikanın elm kimi formalaşmasında hamıdan əvvəl də Ə.Rəcəblinin adını çəkmək lazım gəlir. O, 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Sosiolingvistika” adlı əsərində yazırdı: *“Sosiolingvistika fənlərarası elmdir. Onun mahiyyəti dilin fəaliyyəti və inkişafı prosesində lingvistik və sosial olanın qarşılıqlı münasibət və əlaqələrini, habelə bir dilin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirməkdir. Sosiallıq sosial faktorların və ictimai həyat prosesinin vəhdətdə götürülməsidir, lingvistik olanlar da sosialdır, lakin sosiolingvistikada lingvistik olan sosial olanla qarşılaşdırılır. Xüsusi spesifik olan ümumi olana qarşı qoyulur. Beləliklə, lingvistik olan xüsusi (lingvistik) substansiyaya çevrilmiş, tarixən materiallaşmış, xüsusiləmiş sosial olan kimi nəzərdən keçirilir... Dilin fəaliyyəti, inkişafı və dillərin qarşılıqlı əlaqələri sosial şərtlənmiş ümumi və xüsusi qanunauyğunluqlarının predmetinin belə başa düşülməsi bütün dil hadisələrinin təhlilinə aid olan və sosial faktorlarla, cəmiyyətin inkişafı ilə, cəmiyyətin dillərin qarşılıqlı əlaqələrinə və hər bir dilin fəaliyyəti prosesində dilin ünsürləri arasındakı əlaqələrə göstərdiyi təsirlə şərtlənmiş problemlərin bütün məcmusuna və inkişafına dilin təsirini əks etdirən problemləri əhatə edir”¹.*

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, sosiolingvistika cəmiyyətlə, onun məşğul olduğu bütün sosial sferalarla bağlı elm sahəsidir. Bu fənn “Magistratura” pilləsində

¹ Rəcəbli Ə.Ə. Sosiolingvistika. Bakı, “Nurlan”, 2004, səh.496-497.

tədris olunduğundan “Dilçiliyə giriş” də bu barədə geniş danışmağa lüzum yoxdur.

“Gənc qrammatiklər” məktəbi

Məktəb cərəyandan nə ilə fərqlənir? Yuxarıda cərəyan haqqında danışarkən onun əsas xüsusiyyətlərini, habelə məktəbdən fərqli cəhətlərini göstərmişdik. Məktəb daha çox məhəlli və fərdi xarakter daşıyır. Yəni məktəb hər hansı bir elmi konsepsiyanın hansı şəhərdə və ya kim tərəfindən yaradılması ilə əlaqədar olur və o cür də adlanır. Dilçilik məktəbləri daha çox yarandığı şəhərlərin adı ilə bağlıdır. Bu və ya digər şəhərdə yaranıb formalaşmış dilçilik konsepsiyası həmin şəhərin adını daşıyan məktəb kimi tarixə daxil olur. Məsələn, Moskva, Qazan, Leypsiq, Paris dilçilik məktəbləri.

Bundan əlavə, yaradıcısının adı və ya hər hansı fərqli cəhətləri ilə adlanan məktəblər də vardır. Buna “gənc qrammatiklər” məktəbini misal göstərmək olar. “Gənc qrammatiklər” məktəbi yarandığı şəhərin adı ilə Leypsiq məktəbi kimi də tanınır. Amma dilçilik ədəbiyyatında Leypsiqə nisbətən, “gənc qrammatiklər” adı daha çox yayılmışdır. Bu məktəbin belə adlanması onun yaradıcılarına zarafatla verilən addır. Onlar müqayisəli-tarixi dilçiliyi, habelə A.Şleyxer naturalizmini qəbul etmir, özlərindən əvvəl yaranmış dilçilik konsepsiyalarını 1860-70-ci illərə qədər yaranmış olan dilçilik fikirlərini kəskin tənqid edirdilər. Bu isə, şübhəsiz, yaşlı nəslin xoşuna gəlmirdi. “Gənc qrammatiklər”in köhnəni rədd

edib, yeni müddəalar irəli sürməsinə istehza edən yaşlı dilçilər, xüsusilə görkəmli alman dilçisi Fridrix Samke onları zarafatla jungegrammatiker – “gənc qrammatiklər” adlandırır. Bu, gənc dilçiləri hiddətləndirmədi, əksinə onlar öz kənsesiyalarına həmin adı verdilər.

Beləliklə, dilçilik tarixidə yeni məktəblərdən biri, “gənc qrammatiklər” məktəbi yarandı.

“Gənc qrammatiklər” məktəbinin yaradıcıları və əsas nümayəndələri aşağıdakılardır: Avqust Leskin (1840–1916), Qennan Paul (1846–1921), Bertold Delbrük (1842–1922), German Osthof (1847–1909), Karl Bruqman (1849–1919) və s.

“Gənc qrammatiklər” məktəbinin nümayəndələri təkcə qrammatika məsələləri ilə deyil, dilçiliyin başqa sahələri ilə də məşğul olurdular. Onların dilçilik manifesti – yaradıcılıq istiqaməti German Osthofla Karl Bruqmanın 1878-ci ildə nəşr olunmuş “Morfoloji tədqiqatlar” adlı əsərində şərh edilmişdir. Burada onlar öz proqramlarını belə şərh edirdilər:

1. “Gənc qrammatiklər” Şleyxer naturalizmini inkar edir və dili tarixi hadisə hesab edirlər.

2. “Gənc qrammatiklər” səs dəyişmələrində ciddi qanunauyğunluq – sarsılmaz, heç bir istisnaya yol verməyən qanunlar görürlər... Bir sözlə; səs dəyişmələrində üç prinsip – səs qanunları, analogiya və sözalma mövcuddur.

3. “Gənc qrammatiklər” canlı dilləri və dialektləri öyrənməyi ön plana çəkirlər.¹

¹ Ə.Ə.Rəcəbov. Dilçilik tarixi B., 1987, səh. 228-229.

Göründüyü kimi, “gənc qrammatiklər” öz həmvətənləri **Avqust Şleyxerin** naturalist nəzəriyyəsini inkar etməklə dildəki tədrisi – mərhələli inkişafı rədd edir və dilin ictimai mahiyyətini düzgün qiymətləndirməkdə ondan irəli gedirdilər.

“Gənc qrammatiklər” canlı dillərin öyrənilməsini ön plana çəkməkdə, dili olduğu kimi, qondarma elementlərdən kənar tədqiq etməyi məsləhət görməkdə düzgün hərəkət edirdilər.

“Gənc qrammatiklər” məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri **German Pauldur**. O, “Dil tarixinin prinsipləri” adlı əsərində bir tərəfdən Şleyxerin, digər tərəfdən Şteyntalın konsepsiyasına qarşı çıxır və göstərirdi ki, hər hansı fikir insan psixikası ilə bağlıdır. Buna görə də o, xalq psixologiyasını rədd edirdi.

Q.Paul dillə təfəkkür probleminə toxunaraq, düşünmədən başlamış fikrin reallaşmasına qədər olan prosesi iki sferə bölür. Birinci sferdə – şüur sferində düşünmə, danışma, ikinci sferdə isə şüursuz nitq fəaliyyəti baş verir. Bu məsələdə Q.Paula qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Çünki nitq prosesi psixi akt kimi insan şüuru, təfəkkürü ilə bilavasitə əlaqədardır. Dilin ümumi inkişaf qanunlarından biri olan analogi qanun haqqında da “gənc qrammatiklər”in müəyyən fikri olmuşdur. Onlar söz və səs dəyişmələrini məhz analogiya ilə izah etmiş, yeninin köhnə əsasında analogiya zəminində yaranması fikrini irəli sürmüşlər. Bu sahədə görkəmli Amerika dilçisi **U.D.Uitninin (1827–1894)** adını da çəkmək olar. O, “gənc qrammatiklər”in birinciləri sırasında naturalizmi

tənqid edib, dilin ictimai mahiyyətindən bəhs etmişdi. Əslində bu məktəbin – “gənc qrammatiklər” hərəkatının fəaliyyətinin dayanmasına da U.Uitni səbəb olmuşdur.

“Gənc qrammatiklər” məktəbinin dilçilikdəki xidmətlərim aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

1. Bu hərəkat hər şeydən əvvəl, müqayisəli-dilçiliyin inkişafına təkan verdi.

2. Onlar dilin canlı dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə əhəmiyyət verdiklərindən hind-Avropa dillərindən çoxlu faktik material topladılar ki, bu da onların fonetika və morfologiya sahəsində yeni cığır açmasına səbəb oldu.

3. Onlar naturalist baxışları tənqid edirdilər.

4. “Gənc qrammatiklər” qəti sübut etdi ki, hind-Avropa “ana dili” primitiv inkişaf səviyyəsində olmamışdır.

5. Dialekt xüsusiyyətləri təkcə leksik tərkibdə deyil, morfologiya və sintaksisdə də özünü göstərir.

6. “Gənc qrammatiklər” rekonstruksiya məsələsini dəqiqləşdirib səslərin və morfemlərin rekonstruksiyasını cümlə rekonstruksiyası sərhədləri ilə fərqləndirirdilər. Birincini tədqiq edib ikinciyə toxunmamışdılar.

7. “Gənc qrammatiklər”in canlı dil materialını toplayıb sistem halında tədqiq etməsi qohum dillərin ümumiliyi üzərində aparılan tədqiqat işini xeyli asanlaşdırmışdı.

8. “Gənc qrammatiklər”in dilin fonetik səviyyəsindən bəhs edərkən fiziologiya və anatomiya məsələlərinə diqqət yetirməsi nəzəri və tətbiqi dilçiliyin sonrakı inkişafına təkan verdi.

9. Analogiya qanununun tətbiqi sonradan dilin ümumi inkişaf qanunlarının sistemləşməsinə kömək etdi.

10. “Gənc qrammatiklər” məktəbi sonradan Moskva və Qazan dilçilik məktəbləri kimi elmi konsepsiyaların yaranması üçün əsas oldu.

Moskva qrammatika məktəbi. Leypsiq universitetində “gənc qrammatiklər” meydana gəlib formalaşdığı kimi, Moskva universitetində də yeni dilçilik konsepsiyası yarandı. Bu, XIX əsrin 70-80-ci illərində Moskva universitetinin müəllim və alimlərinin birgə səyi ilə yaradılan Moskva dilçilik məktəbi idi. Bu məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi və əsasını qoyan görkəmli rus dilçisi **Filipp Fyodoroviç Fortunatov (1848–1914)** idi. Fortunatov məktəbi “Gənc qrammatiklər”in qrammatik mülahizələrini əsas götürsə də, bəzən elmi fikirləri ilə ondan ayrılırdı.

F.F.Fortunatovun qrammatik tədqiqləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, gənc yaşlarında Avropanın, demək olar ki, bütün dilçilik mərkəzlərində olmuş, alman, fransız və ingilis həmkarlarının elmi fikirləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Müəllimi F.İ.Buslayevin də Fortunatovun elmi təfəkkürünün inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Fortunatov özündən əvvəlki alimlərdən fərqli olaraq, dil və təfəkkürün əlaqəsindən bəhs edərək onların birtərəfli deyil, qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olduğunu söyləyirdi.

F.Fortunatovun qrammatika haqqında mövqeyi bundan ibarət idi ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyi hər bir dilin konkret tarixi inkişafı ilə əlaqədar götürmək lazımdır. O, dilin inkişaf səviyyəsini cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirirdi. Bundan əlavə, o, müqayisəli-tarixi dilçiliyi ümumi dilçiliyin bir sahəsi kimi götürürdü.

Fortunatov məktəbinin qrammatika məktəbi adlanmasının başlıca səbəbi bundan ibarətdir ki, o, bütün dil faktlarını qrammatika tərkibində funksional fəaliyyətlə əlaqələndirirdi. Hətta sözü onun qrammatik xüsusiyyəti mövqeyindən yanaşaraq, “sözlərin qrammatik qanunları” haqqında təlimin əsasını qoymuşdu. Beləliklə, söz, onun avtosemantik qrupları, morfemlər, onların sözdüzəltmə və sözdəyişmə xüsusiyyəti haqqında da bəhs edən, sözlərin morfoloji forması haqqında öz təliminə əsaslanan F.Fortunatov dillərin tipoloji təsnifi haqqında yeni fikirlər irəli sürür. Fortunatov özünəqədərki təsnifdən (dörd qrupa bölən) fərqli olaraq, dünya dillərini beş qrupa bölür. Doğrudur, bu beş qrup bölgüsünü olduğu kimi qəbul etmək olmaz, bununla belə, alimin cəsarətli fikirlərini nəzərə alaraq həmin təsnifi verməyi lazım bilirik:

1) Aqqlütinativ dillər. Burada əsas və affiks dəyişməz qalır. Buraya Ural-Altay dilləri daxildir.

2) Flektiv-aqqlütinativ dillər. Bu dillərdə söz kökü dəyişir. Buraya sami dillər daxildir.

3) Flektiv dillər. Bu dillərdə əsasın dəyişməsi affiksin dəyişməsi ilə əlaqələnilir. Buraya hind-Avropa dilləri daxildir.

4) Kök sözlü dillər. Burada sözlər köklərdən ibarətdir. Bu dillərdə affikslə düzələn söz forması yoxdur. Bu qrupa Çin, Siam və s. dillər daxildir.

5) Polisintetik dillər. Bu dillər sözyaratmada aqqlütinativ dillərə mənsubdur. Həmin dillərdən onunla

fərqlənirlər ki, bu dillərdə söz-cümlə yaradan formalar vardır. Buraya Amerika hindularının dilləri daxildir.¹

Fortunatov sintaksisin əsas obyektini olaraq söz birləşməsini götürür. Burada o, söz birləşmələrini psixoloji hökmlə əlaqələndirirdi. Bu isə qrammatikanı ikinci plana keçirmək demək idi.

Fortunatov sözlə söz birləşmələrinin və cümlənin sərhədlərini ilk müəyyənləşdirənlər sırasında gedərək sözdəyişmə və sözdüzəltmə məsələlərindən də bəhs etmişdir.

Fortunatovun sintaksis haqqındakı görüşlərini onun şagirdləri A.M.Peşkovski və A.A.Şaxmatov daha da dərinləşdirmiş və bu sahədə öz müəllimlərindən irəli getmişlər. A.M.Peşkovski indi də öz əhəmiyyətini itirməyən “Rus sintaksisi elmi izahda” (“Русский синтаксис в научном освещении”) adlı əsərində əsas diqqəti söz forması ilə söz birləşməsi forması məsələsinə yönəlmişdir, cümlə anlayışına isə ikinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. O, belə hesab edirdi ki, hər bir söz birləşməsinin xarici forması olduğu kimi, daxili qurumu da olmalıdır.

A.A.Şaxmatov (1864–1920) Fortunatov məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, rus dilinin tarixinə və müasir vəziyyətinə aid çoxlu əsərin müəllifidir. “Rus dilinin sintaksisi” Şaxmatovun ən sanballı əsəri hesab edilir. Bu əsərində A.Şaxmatov A.Peşkovskidən fərqli olaraq cümləni ön plana çəkir, söz birləşmələrini ikinci dərəcəli hesab edir. Bu əsərdə birinci olaraq

¹ Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. «Очерки по истории лингвистики». М., 1975, стр.450.

cüttərkiibli və təktərkiibli cümlələrdən bəhs edir. Söz birləşmələrinə də müəyyən qədər yer verir. Təktərkiibli və cüttərkiibli cümlələrin hüdudu və xüsusiyyətləri haqqında A.Şaxmatovun fikirləri müasir rus dilçiliyi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qazan dilçilik məktəbi. Qazan dilçilik məktəbi, demək olar ki, Moskva qrammatiklər məktəbi ilə eyni vaxtda yaranmışdır. XIX əsrin 70-80-ci illəri “gənc qrammatiklər” məktəbinin ən yüksək inkişaf mərhələsi hesab edilə bilər. Bu məktəbin elmi müddəaları Almaniyadan çıxaraq özünə Rusiyada, onun Moskva və Qazan kimi inkişaf etmiş şəhərlərində yeni-yeni tərəfdarlar tapırdı. Qazan universitetinin müəllimi, görkəmli rus dilçisi İvan **Aleksandroviç Boduen de Kurtene (1845–1929)** yarım əsrdən artıq elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş və leypsiqli həmkarlarının fikirlərini daha da dərinləşdirmişdir. Boduen de Kurtene Qazan universitetində dərs dediyi vaxt özünə çoxlu tərəfdar, həmfikir tapmışdı. Onlardan V.A.Boqoroditski, N.V.Kruşevski, S.K.Buliç, A.İ.Aleksandrov və başqalarını göstərmək olar. Bu alimlər “gənc qrammatiklər”in elmi ideyaları üzərində öz konsepsiyalarını qursalar da, Qazan dilçilik məktəbi birinci növbədə fonoloji tədqiqatlar istiqamətində inkişaf edirdi. Məhz bu məktəbdə fonem nəzəriyyəsinin əsası qoyulmuşdur. İ.A.Boduen de Kurtenenin ümumi dilçilik görüşləri F. de Sössürün dünyagörüşünün formalaşmasına kömək etdiyi kimi, N.S.Trubetskoyun da fonem haqqındakı mülahizələrinin formalaşmasına kömək etmişdi. Qazan dilçilik məktəbinin

nümayəndələrinin diaxroniya və sinxroniya haqqındakı mövqeləri F. de Sössürün mövqeyi ilə uyğun gəlir.

Boduen de Kurtene müqayisəli-tarixi dilçiliklə yanaşı, dilin strukturunun təsvirinə də böyük diqqət verir. Özündən əvvəlki dilçilər kimi Boduen də dilin funksional fəaliyyəti məsələsini həm cəmiyyətlə, həm də fərdi əlaqədə götürür. Boduen dilin funksional fəaliyyətini onun kommunikativ funksiyası ilə, fikrin reallaşması və nəhayət, dil işarələrinin reallaşması fikrinə birdən-birə gəlməmişdi. O, dili işarələr sistemi kimi dərk etdikdən sonra bu fikri irəli sürdü.

Bununla belə, Qazan dilçilik məktəbi, daha çox, fonem məsələsi ilə əlaqədardır. Dilçilik tarixində fonem nəzəriyyəsinin banisi Boduen de Kurtene hesab edilir. O, fonem nəzəriyyəsi ilə bütün yaradıcılığı boyu məşğul olmuşdur. O, fonemin linqvistik modelini və onun mahiyyətini müəyyən etmişdir. 1881-ci ildə İ.A.Boduen de Kurtene “Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi bölmələri” adlı əsərini yazır ki, fonemi sözün antrofonik xüsusiyyətlərinin ümumiləşmiş məbləği, bir dil daxilində korrelyativ əlaqə zamanı bölünməyən vahid hesab edir. Elə həmin əsərdəcə Boduen fonemi “antrofonik xüsusiyyətlərin sadə ümumiləşməsi” kimi izah edir.

Boduen de Kurtene fonemi aşağıdakı kimi izah edir:

- 1) Bu mürəkkəb vahiddir.
- 2) O – (fonem – A.B.) elementar vahidlərdən (xüsusiyyətlərdən) ibarətdir.

3) Həmin elementar vahidlərin məcmusu (xüsusiyyəti) dildə bölünməz tam kimi fəaliyyət göstərir.

4) Sadə elementlərdən ibarət olan fonemlər dil sistemində qarşılıqlı münasibət korrelyasiya kimi çıxış edir.

5) Fonem – mücərrədlikdir, dil ümumiləşməsinin nəticəsidir və s.

Məlumdur ki, Boduenin fonem haqqındakı fikri sabit olmamışdır. Boduen yaradıcılığının birinci dövründə fonemə morfoloji etimoloji mövqedən yanaşaraq onun yalnız morfem tərkibində yaşaya bilməsini iddia edirdi.

Lakin XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Boduen öz mövqeyini dəyişir və artıq ona mücərrəd vahid kimi baxır. Bir neçə ildən sonra isə fonemi struktur-dil mücərrədi iyinə aid edir. “Fonem” adlı məqaləsində alim fonemi “səsin psixi ekvivalenti” hesab edir. O, belə deməkdə onu əsas götürürdü ki, səs danışanın şüurunda “akustik fonetik iz” qoyur və fikrini belə yekunlaşdırır: “Fonemlər – bu vahid, dil səslərinin keçməyən təsəvvürləridir”.¹

Bu fikri Boduen sonralar da bir neçə dəfə təkrar etmiş və göstərmişdir ki, “fonem bizim psixikamızda həmişə mövcud olan səs təsəvvürüdür”.

F. de Sössür kimi Boduen de Kurtene də özündən sonra gələn alimlərin dilçilik mövqelərinin formalaşmasına təsir etmişdir. İlk növbədə Praqa funksional dilçilik məktəbinin, onun görkəmli nümayəndələri olan V.Mateziusun, N.S.Trubetskoyun və R.O.Yakobsonun

¹ Бодуэн де Куртене. «Избранные труды по языкознанию». М., 1963, стр.351.

strukturalist baxışlarının formalaşmasında Boduen təlimi böyük rol oynamışdır.

Qazan dilçilik məktəbinin təsiri bütün Avropaya yayılmış, Polşada Qulaşinin, V.Doroşevskinin dilçilik görüşləri məhz Boduen de Kurtene mövqeyinə əsaslanır. Görkəmli rus dilçisi Y.V.Polivanov da bilavasitə Boduenin şagirdidir.

Türkologiya ümumi dilçiliyin sahəsi kimi

Ümumi dilçilikdə roman, german, slavyan dilçilik sahəsi olduğu kimi, türkologiya sahəsi də vardır. Türkologiya geniş anlayışdır. Belə ki, türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, yazısı və dili üzərində aparılan bütün tədqiqatlar türkologiyaya aiddir. Linqvistik termin olaraq türkologiya türk dilləri üzərində aparılan elmi işləri əhatə edir. Türkologiyanın tarixi haqqında qədim mənbələrdən məlumat almaq çox çətindir. Bəlkə də türk dillən üzərində müəyyən tədqiqatlar olmuş və türk tayfalarının lüğətləri hazırlanmışdır. Lakin İslam dininin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq türk xalqlarının hamısının əksər yazılı elmi ədəbi abidələri məhv edilmişdir. Buna görə də türkologiyanın tarixini XI əsrdən Mahmud Kaşqaridən başlamalı oluruq. Mahmud Kaşqarinin həyatı və yaradıcılığı haqqında hələlik elmə dəqiq faktlar məlum deyil. Nə rus, nə də Azərbaycan dilçiliyində alimin şəxsiyyəti və həyatı haqqında dəqiq məlumat verilmir.

Yaxın və Orta Şərqi məşhur olan M.Kaşqari rus və Avropa dilçiliyində lazımi səviyyədə tədqiq edilməmişdir. Hamının təsdiq etdiyi bir fikir mövcuddur ki, M.Kaşqari Çinin Sinsizyan – Uyğur əyalətində Kaşqar çayının kənarında kiçik bir şəhərdə doğulmuşdur. Özü türk xalqlarına mənsubdur. Amma Qolovin, yuxarıda deyildiyi kimi, onu ərəb hesab etmişdir. Bu, yanlış fikirdir. Mahmud Kaşqari əsəri ərəbcə yazmaqda başqa məqsəd izləmişdir. Prof. B.V.Çobanzadə M.Kaşqariyə, onun elmi yaradıcılığına ilk dəfə və layiqli qiymət verərək yazırdı: “Abbasi xilafəti dövründə xəlifə Əbülqasim Əbdüllah ibn Mühəmməd əl Müqtədi bə Əmrullah zamanında (1075-1094) Mahmud ibn əl-hüseyn Mahmud əl Kaşqari tərəfindən yazılmış “Kitabi divani-lügət-it-türk” adındakı əsər türk dilinin qaydalarını və lüğətini ərəbcə izah edir, müəllif kitabının dibaçəsində özünün “türk, türkmən, oğuz, çəkiçəkil, yəğmayi, qırğız” lüğətini və qafiyəsini, yəni dillərini və ədəbiyyatını bildiyini söyləyir. Buxara və Nişapurda eşitdiyi belə bir hadisəni qeyd edir: “Türkcə öyrəniniz, çünki türklər uzun müddət hökumət sürəcəklər. Dövlət günəşinin türklərin səmasında, türk bürcündə doğduğu bir zamanda M.Kaşqari türkcə öyrənməyi hər kəsə vacib və lazım bilir”.¹

M.Kaşqarinin “Kitabi-divani-lügət-it-türk” əsəri türk dillərinin leksik, qrammatik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verir. Türk dillərindəki ahəng qanunu haqqında ilk məlumatı M.Kaşqari vermişdir. O, habelə türk dillərinin qrammatik-morfoloji tipi haqqında da

¹ B.V.Çobanzadə. Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl. B., 1924, səh.144.

məlumat vermişdir. Mahmud Kaşqari Azərbaycanda olmamışdır. Lakin oğuz dilindən bəhs etdiyi üçün dilimizin mühüm xüsusiyyətlərindən danışmışdı. Bunu professor B.Çobanzadə hələ 1924-cü ildə təsdiq edirdi. Məlumdur ki, inqilabdan əvvəl bəzi alimlər-ziyalılar türk dillərini qarşı-qarşıya qoyur, ya da türk dedikdə bircə osmanlı Türkiyəsini nəzərdə tuturdular. Əlbəttə, bu elmi hazırlığın azlığı və məsələyə birtərəfli yanaşmaqdan irəli gəlirdi. Bəzi Azərbaycan ziyalıları (Məsələn, Ə.Cavad) türk dillərinin bir ana kökdən yaranması ilə türk xalqlarının hamısının Anadolu türklərindən törəməsi məsələsini qarışdırırdılar. Bu məsələ indi də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, türk xalqlarının ümumiliyi, onların vahid bir ailə təşkil etməsi, ümumi türki dildən ayrılmış dillərdə danışması heç də bütün türk xalqlarının dillərinin Anadolu türkcəsindən törəməsini iddia etməyə əsas vermir. Bu gün türk birliyi, türk dillərinin yaxınlaşması vacib olduğu şəraitdə belə, türk dillərindən hər hansı birinin Anadolu türkcəsinin şivəsi hesab edilməsi demək deyil. Bu, əksinə çox zərərli təmayüldür. Bu məsələni prof. B.Çobanzadə 1930-cu ildə düzgün izah etsə də, alimin fikri siyasi təzyiq altında itib-batırdı. Alim yazırdı: *“Azərbaycan dili də osmanlı-türk dili qədər qədim və müstəqildir. Biz artıq xristian erasının XI əsrində Mahmud Kaşqarının monumental əsəri «Kitabi-divani- lüğət-it-türk» əsərində Azərbaycan dilinin əsas fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə tanış oluruq. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq*

qrupundan, səlcuq dialektindən ayrılması və müstəqilləşməsi də bu dövrə təsadüf edir”.¹

M.Kaşqarının öz əlyazması bizə gəlib çatmamışdır. XIII əsrdə Azərbaycan alimi Məhəmməd Əssani əsərin üzünü köçürmüşdür. Əssani nüsxəsini 1919-cu ildə məşhur türk alimi kilisli müəllim Rifət çap etdirmişdir. Bu əsəri Türkiyədə və Özbəkistanda müvafiq dillərə tərcümə edib nəşr etmişlər.

M.Kaşqaridən İbn Mühənnaya qədər türk dilləri haqqında nə qədər deyilib, yazılmışsa da onlar zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır. Əlseyyid Cəmaləddin ibn Mühənnə özünün məşhur “Kitab-haliyyə-tül insan və haliyyə-tül lisan” əsərində türk, fars və monqol dilləri haqqında geniş məlumat verir. Bu əsər rus şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir. 1900-cü ildə Melioranski “Араб филолог о турецком языке” adlı kitabında bu əsərdən bəhs etmişdir. Melioranski bu əsərin cəmi beş nüsxəsi olduğunu göstərir. Halbuki, Londonda 1240-cı ildə Xəlil ibn Məhəmməd əl Qidnusunin əldə elədiyi bir nüsxəni “Türkcə ərəbcə lüğətçə» adı ilə Hutsima 1894-cü ildə nəşr etdirmişdir.

Özbək alim və şairi Əlişir Nəvai də türk dilləri haqqında bəhs etmişdir.

Dilçilik tarixindən bəhs edən rus alimlərinin heç biri – nə F.M.Berezin, nə T.Amirova, nə başqaları türkologiyadan bir dilçilik sahəsi kimi bəhs etməmişdir.

¹ Чобанзаде Б.В. Деятельность научного совета. ВЧК НТА после III пленума и проблемы языка. В сб. «Культура и письменность Востока». 1930. книга VI стр. 136.

“Dilçilik təlimləri tarixi” əsərində F.M.Berezin cəmi birçə dəfə M.Kaşqarinin adını ərəb dilçisi kimi çəkir (səh. 15).

Avropada və Rusiyada türk xalqlarının mədəniyyətinə, dilinə maraq XVIII əsrdən başlayaraq güclənir.¹ Bu iş türk dillərinin faktik materiallarının toplanması ilə başlanır. Belə alimlərdən Q.Miller, T.Stralinberq, V.Tatişev və s. göstərmək olar. XVIII əsrdən XIX əsrədək türkdilli xalqların leksik materialları toplanıb lüğətlər halında nəşr edilirdi, Bu işdə əslən alman olub, sonra rus təbəəliyini qəbul etmiş **V.V.Radlovun (1837–1918)** xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, yarım əsrdən artıq bir dövrdə türk dillərinin leksik materiallarını toplayıb sistemləşdirməkdən əlavə, türk xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə də yaxından maraqlanmışdır. Prof. B.VÇobanzadə türkologiyada ilk dəfə olaraq V.V.Radlovun işinə yüksək qiymət vermişdir. O, Avropa türkoloqlarının əsərlərini yüksək qiymətləndirərək V.Radlovu onlardan fərqləndirir. O, yazırdı: “Bütün bu alimlər (türkoloqlar – A.B.) arasında türkiyyət – türkoloji elminin əsasını qoyanların birincilərindən olan Radlovun adı böyük bir yer tutur. Bu zat 1837-ci ildə Berlində anadan olmuş, sonra Barnaulda uzun müddət yaşamış, sonra Qazan müsəlman məktəbləri müfəttişi, 1884-cü ildə Peterburqda Asiya muzeyi müdiri, Rusiya Elmlər Akademiyası üzvü və s. olmuşdur. Özünün bir çox əsəri içində “Bütün türk ləhcələri, lüğəti təcrübəsi”, “Şimal türkcəsinin səvtiyyatı”, “Türklərin xalq ədəbiyyatından nümunələr”, “Əski türk ləhcəsi haqqında”, “Kodeks

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

Kumanikusun türkcəyə aid məvadi” və s. başlıcalardır... Bu böyük və çalışqan almanın topladıqı geniş material yalnız birinci elm süzgəcindən keçirilmiş olub qalibi-istifadə bir hala gəlmək üçün daha çox işləmək və ələnmək istər”.¹

V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” adlı çoxcildlik lüğəti bir çox qədim və müasir türk dillərinin leksik və frazeoloji materialı əsasında yazılmış və 1888-1911-ci illər arasında nəşr edilmişdir. Bütün lüğət səkkiz kitabdan ibarətdir. Dörd cildin hər birində iki kitab əhatə olunur. Bu lüğət M.Kaşqari lüğətindən sonra ikinci, XIX əsrdə isə yeganə müqayisəli lüğətdir. Əsərin “Nəşriyyatdan” hissəsində oxuyuruq: “*Öz zamanı üçün leksik materialın genişliyinə və onun ciddi elmiliyinə və sistemliyinə görə Radlov türk leksikoqrafiyasının ən yüksək nailiyyəti idi*”.²

Əsərdə müəllifin müqəddiməsindən aydın olur ki, o, lüğətdə osmanlı, kalmık, qırğız, qara-qırğız (qazax), tatar, Azərbaycan və s. türk dillərini müqayisə etmişdir. Sözlük türkcədir. İzah isə rus və almanca verilmişdir. Bu lüğət indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Leksikoqrafiya sahəsində çalışqan L.Budaqovun «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» adlı lüğəti də XIX əsr rus türkologiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. XIX əsrdə Rusiyada türkologiya geniş inkişaf edirdi. Türk dillərinə marağın artması həmin dillərin qrammatikalarının yaradılmasını da şərtləndirirdi.

¹ B.V.Çobanzadə. Türk tatar lisaniiyətində mədxəl. B., 1924, səh. 181.

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. С-П., 1898.

M.Kazımbəy, O.Botlıq, B.Doru, O.Senkovski, A.Muxalinski və s. kimi alimlər türk dillərinin leksikası və qrammatikası üzərində tədqiqat aparırdılar. Türkologiyanın inkişafına kömək edən faktorlardan biri də bütün Şərqi dillərinə, o cümlədən türk dillərinə Rusiya dövlətinin maraq göstərməsi idi. Rusiyanın Şərqi dillərinə siyasəti tələb edirdi ki, bu xalqlarla əlaqə yaratmaq üçün göndərilən missionerlər yerli dilləri bilsinlər. Rusiyada bu dillərin praktik şəkildə öyrənilməsi işinə də məhz bir mövqedən qiymət verilə bilər. Rus missionerlərinin “Туземный язык” adlandırdıqları türk dillərinin öyrənilməsi onun tədqiqi ilə əlaqəli şəkildə gedirdi. Türk xalqlarının yaşadığı quberniya mərkəzlərində – Bakıda, Tiflisdə, Daşkənddə və s. şəhərlərdə türk dilləri öyrənilir və səthi də olsa tədqiq edilirdi. Rusiyanın böyük şəhərlərində – ümumiyyətlə, Rusiyada türk dillərinin tədqiqi tarixi haqqında geniş tədqiqat aparmış A.N.Kononov göstərir ki, türk dilləri dörd böyük elmi mərkəzdə tədqiq olunmuşdu: “Qazan universiteti (X.Fren, İ.Xəlfin, M.Kazımbəy, N.Berezin, M.Mahmudov, N.Katanov, S.Malov və s.); Moskva universiteti (A.Boldırov, F.Fortunatov, F.Korş, V.Miller və s.); Peterburq (Petroqrad) universiteti (Mirzə Cəfər Topçubaşov, sonralar M.Kazımbəy, L.Budaqov, O.Sepkovski, M.Osmanov, P.Melioranski, A.Samoyloviç və s.); Lazarev adına Şərqi Dilləri İnstitutu (L.Lazarev, S.Sokov, V.Miller, F.Korş, A.Krımski, V.Qordlevski, M.Qaffarov və s.).¹

¹ Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972, с.

Rus alimləri qədim türk yazılı abidələrinin oxunması, tədqiqi, tərcüməsi və nəşri işində də çox əmək sərf etmiş, türk xalqlarının alimləri ilə yanaşı işləyərək bu dil ailəsinin tədqiqi və tədrisi ilə məşğul olmuşlar. A.Samoyloviç, N.Aşmarin, N.Baskakov, A.Kononov, A.Borovkov, A.Qordlevski, İ.Meşşaninov, N.Direnkova, A.Koklyanova və onlarla başqası həm türkdilli kadrların hazırlanmasında, həm də türk dillərinin tədqiqi işində ciddi çalışmışlar.

Türkologiyanın inkişafında əsas rolu türk xalqlarının öz alimləri oynamışlar. Azərbaycan – B.Çobanzadə, onun tələbələri M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, digər respublikalarda – P.Əzimov, F.Abdullayev, C.Kenisbayev, Ş.Sarıbayev, A.Aннаurov, Ə.Tenişev, C.Amansarıyev, Ə.Nəcib və onlarla başqaları türk dilləri üzərində səmərəli tədqiqat aparmışlar.

Rusiyada türkologiya bir xətt boyunca inkişaf etməmişdir. Pərəstiş dövründə türkizmə qarşı sanki müharibə elan edilmişdi.

Belə ki, uzun müddət Ural-Altay nəzəriyyəsi qadağan edilmiş, türk dillərinin qohumluğundan danışanlara pantürkist damğası vurulmuşdu. Siyasət elmə üstün gəldiyi bir halda bu elmin əsl mənada inkişaf etməsi çox çətin idi. Hətta türk dillərinin eyni mənşədən olmasını iddia edənlər xalqın (hansı xalqın?) düşməni hesab edilərək məhv edirmişlər. Bu, türk respublikalarında, xüsusən, Azərbaycanda öz faciəli nəticələrini vermişdi,

B.Çobanzadə, V.Xulufly, Q.Bağirov və başqa dilçi alimləri misal göstərmək olar.

Türk dillərinin xarici ölkələrdə tədqiqi

Türk dillərinə maraq ilk növbədə türk xalqlarına olan maraqdan doğur. Türk xalqlarının zəngin tarixi, qədim və inkişaf etmiş ədəbiyyatı, asan öyrənilə bilən dili Avropa alimlərinin-türkoloqlarının diqqətini cəlb edirdi. XIX əsrdə bu iş sistem şəklində həyata keçirilməyə başlandı. Almaniyada bütün elm sahələri ilə yanaşı, türkologiya da yaranıb inkişaf edirdi.

Almaniyada türkologiyanın inkişafı təsadüfi deyildi. Çünki bu əsrdə dilçiliyin və fəlsəfənin inkişafı bütün dünyada birinci yerdə idi.

V.Banq, K.Brokelman, K.Foy, Q.Berqştresser, T.Veyl və başqaları türk dillərinə böyük maraq göstərirdilər. Almaniyada türk dillərinin tədqiqi Berlində Humboldt adına Universitetdə, habelə Leypsiq Universitetində aparılır. K.Həzayi, P.Tisma, İ.Vamke, Meyer, X.Şteyn və başqalarının türkologiya sahəsindəki təqdirəlayiq xidmətləri vardır. Polşada da türkologiyaya maraq çoxdan başlamışdır. Polşada türkologiyadan bəhs edərkən ilk növbədə məşhur alim A.Zayonçkovski haqqında danışmaq lazımdır. Bu alim uzun illər türk dillərinin yazılı abidələri üzərində tədqiqat aparmış və hətta dilçiliyə “türki dil” terminini gətirmişdir. Prof. F.R.Zeynalov alimin xidmətlərindən danışaraq yazır: “O, qədim türk dilləri, abidələri ilə yanaşı, müasir dillərlə də məşğul olur,

leksikoqrafiya sahəsində də fəaliyyət göstərirdi. Onun on sanballı əsəri qədim Xəzər dilinə həsr olunmuşdur (1949). Sonralar o, Cəmaləddin-ət Türkinin tərtib etdiyi “Kitabu bulqan almuştəq fil-luğət-it-türk Vəl-qifçək” adlı ərəb-qıpçaq lüğətini tərcümə və şərh edərək nəşr etmişdir (1954–1958). A.Zayonçkovskinin son illərdə hazırladığı ən görkəmli əsəri Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasıdır (1958–1961)”.

A.Zayonçkovskidən başqa, L.Levitski, A.Dubinski və başqaları da türk dillərinə daxil olan türk, tatar, karaim, yakut, çuvaş və s. dillər üzərində tədqiqat aparmışlar.

Demək lazımdır ki, 1970-ci ildə A.Zayonçkovski vəfat etdikdən sonra onun yaratmış olduğu türkologiya məktəbi zəifləmiş. Şərqsünaslıq İnstitutu bağlanmışdır.

Macarıstanda türkologiyanın inkişafı qeyri-Avropa ölkələrinə nisbətən daha başqa şərtlərlə bağlıdır. Əgər almanlar, çexlər, ruminlar və b. xalqlar türk dilləri ilə XIX əsrdən maraqlanırdısa, macarların türkdilli hunlarla əlaqəsi 1500 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Türkdilli xalqlar Macarıstan ərazisinə köçdükdən sonra macar-türk dilləri əlaqəsi daha da gücləndi. Tarixdən məlumdur ki, XV əsrdə Macarıstan Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilmiş, burada türk nüfuzu genişlənməmişdir. Əvvəllər Macarıstanda türk dillərinin leksik materialı toplanıb lüğətlər tərtib edilirdisə, XIX əsrdə Avropada yaranan dilçilik məktəblərinin təsiri ilə burada da əsl türkoloji tədqiqlər başlanır. A.Vamberi, İ. Kunoş kimi alimlər türk, tatar, çuvaş, başqırd və s. dilləri tədqiq edirlər. XX əsrin əvvəllərində Z.Tombots türk dilləri üzərində aparılan

araşdırmalara rəhbərlik edirdisə, əsrimizin ortalarında bu işə D.Y.Nemet başçılıq etdi. O, Peşte universitetində qədim və müasir türk dillərinin fonetikasını, leksika və qrammatikasını üzərində geniş tədqiqat aparır və türk dillərini müqayisəli şəkildə tədris edirdi. D.Nemet Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri B.V.Çobanzadənin də elmi rəhbəri olmuşdur.

Müasir dövrdə iki elmi mərkəzdə – Macarıstan EA-da və Budapeşt Universitetində türk dilləri tədqiq edilir.

Görkəmli macar türkoloqları içərisində D.Nemetin, C.Kakukun, T.Halasi-Kunun, A.Rona-Taşın və b. adlarını çəkmək olar. XIX-XX əsrlərdə Rumınıyada, Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Çexoslovakiyada və s. Avropa ölkələrində türk dilləri tədqiq edilməyə başlamış, indi də davam etməkdədir.

Türkiyədə dilçilik

Avropa türkoloqlarının xidmətlərini kiçiltmədən demək olar ki, türkologiyanın böyük ağırlığı türkdilli xalqların öz alimlərinin üzərinə düşür. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq indiyədək Anadolu Türkiyəsində yaranan elmi araşdırmalardan danışmaq, onları bizim tədqiqlərlə müqayisə etmək, ya tətbiq etmək mümkün olmamışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan auditoriyasında türk dilçiliyi haqqında həddindən artıq bəsit məlumat verilirdi. Osmanlı imperiyasından əvvəl və onun dövründə Türkiyədə ərəb-fars nüfuzu güclü idi. Buna görə də türk dilinin özü geniş tətbiq edilmirdi. Avropada rəşadət qrammatikadan 130 il

əvvəl Berqamalı Kadrin türk dilinin qrammatikasını yazmış, lakin əsər 116 il sonra nəşr edilmişdir. Görkəmli türk alimi Əbdürrəhman Fevzi 1845-cı ildə türk dilinin qrammatikasını tərtib etmişdir.

Türkiyədə də bu dilin tədrisi XIX əsrdən başlanır. Türk dilinin qanunlarına bələd olanlar onun leksik materialını toplamaqla ilk lüğətlərini tərtib edirdilər. Türkiyədə əsl elm 1920-ci il aprelin 23-də qələbə çalan Atatürk inqilabı ilə başlanır. Böyük Millət Məclisinin sədri, sonralar (1923–1938) prezident olan Mustafa Kamal Atatürk vətən elminin başqa sahələrində olduğu kimi, dilçiliyin inkişafına da şəxsən qayğı göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə Türkiyədə 1932-ci ildə Türk Dil Qurumu yaradıldı. Bu qurumun qarşısında türk dilinin qədim yazılı mənbələrini axtarıb tapmaq, nəşrə hazırlamaq, canlı dialektləri öyrənmək, dilin tarixi və müasir qrammatikasını yaratmaq, izahlı və etimoloji lüğətlərini hazırlamaq və s. kimi vəzifələr qoyulmuşdu. Bu işdə Rəhmətli Aratın, Besim Atalayın, Battal Kaymasın, Akah Sırr Ləvəndin və başqalarının xidmətləri böyükdür. İndiyədək türk alimlərinin səyi nəticəsində M.Kaşqarının, İbn Mühənnanın, Hautsimamn lüğətlərini tərcümə və nəşr etmişlər. Qədim abidələrdən “Orxon Yenisey”, “Dədə Qorqud”, “Qutadqu bilik”, “Koroğlu” və s. kimi abidələr nəşr edilmiş, onların üzərində ədəbiyyatşünaslıq və linqvistik tədqiqlər aparılmışdır. Universitetlərin müvafiq kafedralarında müntəzəm və ardıcıl tədqiqat işləri aparılır. Son dövr alimlərindən Təhsin Banuqu oğlu, Məcid Mansur oğlu, Orxan Şaiq Gökyay, F.Temirtaş, Abdülqədir

Qaraxan, Məhərrəm Erkin, Zeynəb Qorxmaz, Vəcihə Həşumoglu, Həsən Eren və b. göstərmək olar. Onların səyi nəticəsində Türk Dil Qurumu xətti ilə bir neçə elmi konfrans keçirilmiş, burada türk dillərinin ümumi, aktual problemləri müqayisəli şəkildə müzakirə edilmişdir.

Ümumi türkologiyada Azərbaycan dilçiliyinin yeri

Azərbaycan dilçiliyinin çox qədim tarixi vardır. Son vaxtlara qədər biz dilçiliyimizin tarixini XIX əsrdən, bəzən isə 20-ci illərdən başlayırdıq. Bunun səbəbləri vardır. Birinci, Azərbaycan alimləri orta əsrlərdə nəinki dilçiliyə, habelə başqa elm sahələrinə aid əsərlərini ərəbcə yazırdılar. Buna görə də onları tapmaq, oxuyub tərcümə etmək çətinlik törədirdi. İkinci isə, bu məsələyə kifayət qədər diqqət və əhəmiyyət verilmirdi.

Son vaxtlar Şərq xalqlarının ədəbiyyatı, elmi və mədəniyyəti sahəsində yazılmış bir sıra əsərlər ya ruscaya tərcümə edilmiş, ya da milli dillərdə yenidən nəşr edilmişdir. Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı və dilçiliyi sahəsindəki bir sıra monoqrafik əsərləri yenidən işləyib nəşr edilmişdir.

Məlumdur ki, ərəb elmmini yaradan və inkişaf etdirənlərin əksəriyyəti ərəb olmamışdır. Zamanın tələbi ilə orta əsr alimləri əsərlərini ərəbcə yazdıqlarından onların çoxu ya itib batmış, ya da istisfadəsiz qalmışdır, Orta əsr Azərbaycan dilçilərini və onların əsərlərini aşkara çıxarmaqda Nailə Ağayevanın zəhməti xüsusi diqqətə layiqdir. O, yazır: “Bizə məlum olan yazılı abidələrdən

bilmək olar ki, XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda qrammatika və leksikoqrafiya üzrə bütöv bir məktəb yaranmışdın?”¹

N.Ağayeva Azərbaycan alimlərinin dilçiliklə X əsrdən məşğul olduqlarını da qeyd edir. Lakin onların əsərləri zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır. Bu alimlərdən biri Mühəmməd ibn Zeyd Bin Yadahtovayx əl Haysan ol Bərdəridir. Təxəllüsündən görüldüyü kimi o, Bərdədə anadan olmuş, sonra Misirə köçüb orada elmi və pedaqoji işlə məşğul olmuşdur. Ət-Təbərinin yazdığına görə, y.e. 912-ci ilin apreliyində Ramadan şəhərində onun mühazirəsini dinləmişdir. Alim ədəbiyyat, fəlsəfə, dilçilik və s. sahələrdə fəaliyyət göstərmişdir. Əgər əsəri tapılırsa, bu Azərbaycan aliminin adı dilçilik tariximizi, habelə türkologiya tarixini Mahmud Kaşqaridən 150 il daha qədimə apara bilər.

Orta əsr Azərbaycan dilçiləri haqqında qısaca olaraq aşağıdakıları demək olar:

Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ibn Məhəmməd Əş-Şeybani Əl Xətaib ət-Təbrizi – 1030-cu ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Sonralar Ərəbistana Suriyaya köçməyə məcbur olmuşdur. Burada o, dilçilik, poeziya, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə və başqa elmləri mükəmməl öyrənmiş və özü də şeirlər yazmışdır.

Əl-Ənbari və Yaqut Həməvi Xətib Təbrizinin böyük istedadını yüksək qiymətləndirmiş, onu sintaksis və leksiko-qrafiyanın imamı adlandırmışlar.

¹ Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Б., 1990, с. 20.

Xətib Təbrizi ərəb dilinin bütün sahələri üzrə elmi fikir söyləmiş, əsərləri (“Əl-lamə fin-nəhv” (qrammatikaya dair qısa icmal), “Əl muqaddamat fi-n-nəhv” (qrammatikaya giriş), “Təhzib islah əl məntiq” (İslah əl-məntiqin təshihii) və s. ilə ərəb dilçiliyinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Əl Hüveyyi Nasir (1073–1113), Əl Mərəndi Əbu Mühəmməd Əbdullah bin Nasir bin Ədbil-Əziz bin Əbdüllah bin İsmayıl İbn Mühəmməd bin Əhməd (1089–1146), Ət-Tiflisi Abu el Fəzl Hubeyş ibn İbrahim Səlməsi Məsud İbn İsmail (1231-ci ildə anadan olub), Mahmud İbn Mühəmməd İbn Hamid Əbu əs-Sana Səfiəddin Ət-Urmovi Əl-Karafi (1249–1323) və onlarla başqaları fəlsəfə, ədəbiyyat musiqi sahəsində yazsalar da, daha çox dilçilik sahəsində fəaliyyət göstərmişlər.

XIX əsrdə Şərqi dilləri kimi Azərbaycan dili də həm Rusiyada, həm də Azərbaycanda tədris edilməyə başladı. Bu işə təkcə azərbaycanlılar deyil, qeyri millətlər də cəlb edilirdi. Azərbaycan dilinin elmi-qrammatik əsasda tədrisi dilimizin qrammatikasının yaranması üçün əsas elmi baza yaradırdı. Bu haqda geniş məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və tədrisi məsələlərindən danışarkən mütləq bir neçə cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Əvvələ, bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da tək-tük təhsil evlərində (xanəqahlarda) ərəb dili öyrədilirdi. Doğrudur, mollaxanalarda oxuyan azərbaycanlılar ərəbcə bilmədiklərindən izahları molla ana dilində aparırdı. Amma bu, heç də dilimizin qanunlarının öyrənilməsi demək deyildi.

Bundan əlavə, xalqımızın və dilimizin adı belə çar Rusiyası dövründə müxtəlif cür (Zaqafqaziya tatarları, Qafqaz tatarları və s. şəkildə) işlədildiyindən dilimizin tədrisi tarixini öyrənməkdə çətinlik çəkirik.

Azərbaycan dilinin Rusiyada öyrənilməsi zəruri idi. Çünki çar Rusiyasının hökmranlığını bərqərar etmək üçün yerli dilləri məmurlar və zabitlər bilməli idilər. Azərbaycan dili isə çox sadə qrammatik quruluşa malik olan elə bir dil idi ki, onunla bütün Zaqafqazıyanı dolaşmaq olardı. Bunu M.Lermontov və Bestujev-Marlinski də qeyd etmişdi.

Dilimiz Rusiyada keçən əsrin I rübündən tədris edilməyə başlamışdır.

1850-ci ildən Azərbaycan dili Moskvada Şərq dilləri İnstitutunda tədris edilməyə başlanmış, sonra bu işi, həmin kafedra üzrə kiçik asiyalı yunan həkim Stavr Yelevertiyeviç Sakov davam etdirmişdir. O, Tolstoyun əsərlərindən kiçik mətnlər və eyni zamanda cağatay dilini də tərcümə edirdi. 1884-cü ildə nədənsə Sakov Azərbaycan dilinin saatını azaldıb cığatay dilinə verməyi təklif etdi. Onun bu təklifi qəbul olunur. Amma Qafqaz ölkəsi üçün zəruri dil kimi bir neçə saat Azərbaycan dilinin tədrisinə ayrılır.

1901-ci ildən isə həmin institutda 3 türk dili – Azərbaycan, türk və özbək dili tədris edilməyə başlayır ki, bu işi Azərbaycan alimi Mirzə Abdulla Qaffarov davam etdirmişdir.

Yeri gəlmişkən onu demək lazımdır ki, o vaxt stabil dərslük olmadığından fənni tədris edən müəllimlər özləri

vəsaitlər tərtib edirdilər. Bunlardan bəzilərinin adlarını çəkmək yerinə düşərdi:

İncizadə Zeynalabdin. Anadan olduğu il və öldüyü il bəlli deyil. Azərbaycan, rus və fransız dilini öyrənmək üçün dərslik tərtib edib. Dərslik sual-cavab xarakteri daşıyıb. Müvazi olaraq mətnlərlə təchiz edilib. Kitab belə adlanır, “Ruscadan türkcə və fransızcaya sərf”.

Məmmədov Mirzə Cabbar. Anadan olduğu və öldüyü il məlum deyil. İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dilini tədris edib. O dövr üçün çox əhəmiyyətli olan təkbaşına öyrənənlər üçün Azərbaycan dili dərsliyi yazmışdır. Dərslik akademik Kırımski tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Eləcə də rus dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün faydalı dərslik yazmışdır.

Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790–1869). Gəncədə anadan olmuş, uşaq ikən atası onu Tiflisə aparıb mədrəsəyə qoyur. Qısa müddətdə Mirzə Cəfər ana dilindən əlavə, ərəb, fars, rus, gürcü dillərini öyrənir. Sonra Peterburqa köçür, müxtəlif yerlərdə fars və Azərbaycan dillərinnin tədrisi ilə məşğul olur. 1843-cü ildən başlayaraq universitetdə əməkdar professor, sonra kafedra müdiri olmuş, 1849-cu ildə səhhətinə görə işdən çıxıb öz yerini M.Kazımbəyə vermişdir.

Mirzə Şəfi Vazeh XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Alimin anadan olması haqqında bir neçə məlumat var. Bunlardan 1794-cü il daha inandırıcıdır. Gəncədə anadan olub orada da ilk təhsilini almışdır. 1840-cı ildə M.F.Axundov öz yerini müəllimi Mirzə Şəfiyə verməklə onun Tiflisdə ilahiyyat

və Azərbaycan dili üzrə müəllim kimi işə götürülməsinə kömək edir. 1848-ci ildə Gəncəyə qayıdıb qəza məktəbində dərs deyir. İki il sonra Tiflisə qayıdıb elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, 1852-ci ildə “Azərbaycan dili” dərsliyi – müntəxəbatı tərtib edir. Əsər 1855-ci ildə Təbrizdə nəşr edilib. Buraya Azərbaycan-rus dilləri üzrə lüğət də daxil edilmişdir.

Çernyayevski Aleksey Osipoviç (1840–1897). Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə xeyirxah və zəhmətkeş bir rus ziyalı kimi daxil olmuşdur. O, Şamaxı şəhərində anadan olmuş, uzun müddət Azərbaycan dilini tədris etmişdir. Tiflisə getdikdən sonra Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında tatar – Azərbaycan dili müfəttişi, sonra isə, Qori müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri işləmişdir. O, Çernyayevski dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə alan dərslik yazmışdır. 1882-ci ildə əsər ilk dəfə, sonralar dəfələrlə yenidən işlənərək nəşr edilmişdir. Çernyayevski habelə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına aid də əsər yazmışdır.

Mirzə Məhəmməd Əli Qasım oğlu Kazım bəy dövrünün ən böyük alim və mütəfəkkirlərindən biri olmuşdur. Bəzi mənbələrdə Mirzə Ağasəlim bəy kimi də qeyd edilir. Çox güman ki, sonralar o, rus təbəəliyini qəbul etdikdən sonra götürdüyü Aleksandr adı da buradandır. Bəzən belə iddia edirlər ki, Mirzə Kazım bəy Dərbənddə anadan olmuşdur. Bu fikir onun qardaşı Əbdüssottar Qasımoğlu Kazım bəylə Mirzə Məhəmməd Kazım bəyi eyniləşdirməkdən irəli gəlir. Əbdüssottar

Kazım bəy 1820-ci ildə Dərbənddə anadan olmuş, o da qardaşı kimi Azərbaycan, fars və rus dillərini mükəmməl bilmişdir. 1839-cu ildə 19 yaşında ikən qardaşının məsləhətilə Qazan şəhərinə gəlir. Prof. Kazım bəy fəlsəfə fakültəsi rəhbərlərinə yazırdı: “Bu yaxınlarda daimi yaşamaq üçün buraya gəlmiş mənim doğma qardaşım Əbdüssottar Kazım bəyi muzdsuz müəllim kimi türk (Azərbaycan – A.B.) dili dərsi deməyə buraxmaq olmazmı? Onun biliyinə gəlcə onun fars və türk-Azərbaycan (sonuncu onun ana dilidir) dilləri üzrə biliyi birinci dərəcəli türk-tatar şöbəsində yüksək səviyyədə dərs deməsinə imkan verir”. Həmin xahişə əsasən 18.X.1839-cu ildən o, türk-tatar şöbəsində müvəqqəti işə qəbul edilir. Bu vəzifədə o 1845-ci ilə qədər çalışmışdır. 1855-ci ildə Qazan universitetindən Şərqi dilləri şöbəsinin Sankt-Peterburq universitetinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq tədris hissəsinin və qardaşı Mirzə Kazım bəyin təkidinə baxmayaraq o, işdən azad edilmişdir. Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy isə Şərqi fəlsəfəsini, islamşünaslığı Avropa və rus elmini mükəmməl mənimsəmiş çox görkəmli bir alim olmuşdur. O, rus xalq maarifinin, dilçiliyin inkişafında eləcə də türkologiyanın inkişafında, habelə türkologiyanın Rusiyada yayılması və inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş görkəmli şəxsiyyətdir.

Mirzə Məhəmməd Əli Qasım oğlu Kazım bəy 22 iyul 1802-ci ildə İranda Rəşt şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Hacı Məhəmməd Qasım Kazım bəy Şərqi səyahət edərkən Rəşt şəhərinin qubernatoru Mir Bağır xanın qızı ilə evlənmişdir (1801).

Mirzə Kazım bəyin 5 yaşı olanda atası Hacı Məhəmməd Qasımı Dərbənd şəhərinə Şeyxülislam dəvət etmişlər. O, bu vəzifədə 1820-ci ilədək işləmişdir.

Mirzə Kazım bəy 9 yaşı olanda yəni 1811-ci ildən anası ilə birlikdə Dərbəndə – atasının yanına köçmüş, burada o təhsilini mükəmməlləşdirmişdir. Hələ İranda ikən M.Kazım bəy Quranı oxumağa həvəs göstərirdi. Sonralar atası onun istedadını görüb özü kimi oğlunu da Şeyxülislam etmək fikrinə düşdü. Buna görə də oğlu ilə özü bilavasitə məşğul olmağa başladı. Atasından ilahiyyatı, ərəb, fars və Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənən Mirzə Kazımbəy 17 yaşında ikən “Ərəb dili qrammatikasının təcrübələri” adlı elmi əsərini yazdı. Atası oğlunun bu istedadını Nəcəf və Kərbəla kimi şəhərlərdə oxutmaqla daha da inkişaf etdirmək istəyirdi. Lakin onun arzusu baş tutmur. Çar hakimiyyəti orqanları Hacı Məhəmməd Qasımı İran hökumətinə casusluq etməkdə ittiham edir və əsassız dəlillərlə onu məhkəməyə verərək 1820-ci ildən Həştərxan şəhərinə sürgün edir.

M.Kazım bəy Rusiyadan İrana köçmək qərarına gəlir. Ona görə də heç olmazsa, bir dəfə atası ilə görüşmək üçün 1821-ci ildə Həştərxan şəhərinə gəlir. Bir il xristianlar içərisində yaşayan Məhəmməd Qasım, oğlunu missionerlərlə tanış edir, islam dininin üstünlüklərini sübut etməyi xahiş edir. Lakin gənc bunun əvəzində ərəb və fars dillərini bildiyini sübut edir. O, islam dinini mükəmməl bildiyi kimi, xristianlığın da mahiyyətini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur və bu məqsədlə yəhudi və ingilis dillərini öyrənir.

M.Kazım bəy 1826-cı ildən Qazan universitetində Şərq dilləri üzrə mühazirələr oxuyur. 1828-ci ildə türk-tatar dilləri kafedrası yarandığı gündən Kazım bəy onun müdiri olur. Bu vaxtdan başlayaraq onun şöhrəti bütün Rusiyaya yayılır.

1829-cu ildən Londonda kral Asiya cəmiyyəti Kazım bəyi özünün həqiqi üzvü seçir. 1830-cu ildə Qazan universiteti onu Şərq dilləri üzrə adyunt seçir. Həmin il o, fars dilində “Ərəb dili tarixinə bir nəzər” adlı dissertasiya yazır. Bundan sonra o “Kırım xanlığının tarixinə dair” (1832), “Kırım xanlığının tatarlar tərəfindən alınması” (1835) və s. monumental əsərlərini yazır. 1839-cu və 1846-cı illərdə “Türk dili ümumi sərfi” adlı əsəri ilə dilçiliyimizə böyük töhfə verir. Bu əsərdə o, Azərbaycan dilinin əsas cümlə-cəhətləri: fonetik sistemi və qrammatik quruluşu haqqında müfəssəl məlumat verir. Əsər indi də türkologiyanın və Azərbaycan dilçiliyinin ən mötəbər mənbələrindən biri sayılır.

1845-ci ildə Mirzə Cəfər Topçubaşovun pensiyaya getməsi ilə əlaqədar olaraq Peterburq universitetinin Şərq dilləri kafedrasına dəvət edilir.

V.Qriqoryev yazırdı ki, M.Kazım bəy ərəb-fars, rus, ingilis, fransız və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilir, həmin dillərdə mühazirə oxuyur və elmi əsərlər yazırdı.

M.Kazım bəy 1870-cı ildə Sankt-Peterburq yaxınlığında Pavlov şəhərində vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

Azərbaycanda da XIX əsrin II yarısından başlayaraq dilimiz bir fənn kimi tədris edilməyə başlamışdır. Bu işdə

S.Ə.Şirvaninin, M.Ş.Vazehin, M.T.Sidqi, M.Ə.Sabir, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Səid Ünsüzadə, Süleyman bəy Vəlibəyov, C.Məmmədquluzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Soltan Məcid Qənizadə, Həbib boy Mahmudbəyov, Məhəmmədəğa Şahtaxtinski, N.Nərimanov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abbas Səhhət Mehdizadə, Abdulla Şaiq, Firidun bəy Köçərli, Fərhad Ağazadə və onlarla başqa qabaqcıl ziyalılar dilimizin tədrisi ilə məşğul olmuşlar.¹

20-ci illərdən sonra dilimiz ali və orta məktəblərdə geniş tədris edilməyə başladı. Bu vaxtdan başlayaraq Azərbaycan dilçiliyi inkişaf edərək ümumi türkologiyanın ön xəttinə çıxmışdır. İyirminci illərin əvvəllərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı məktəblərdə tədris edilməyə başladı. O vaxtlar öz milli kadrlarımız kifayət qədər olmadığından başqa şəhərlərdən dəvət edilmiş alimlər milli filologiya elmimizin inkişafına çox kömək edirdilər. Bunlardan İ.İ.Meşşaninovu, N.Y.Marrı, A.Samoyloviçi, N.Asimi, Köprülüzadəni və s. göstərmək olar. Hə min illərdə – 1924-cü ildə Bakıya dəvət edilmiş prof. B.V.Çobanzadənin adını xüsusi çəkmək lazımdır. B.V.Çobanzadə (1893–1937) milli filologiya elmimizin banilərindən biri kimi, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, onların tədrisi metodikası sahəsində çox qiymətli əsərlər yazmışdır. Alimin Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin inkişafında və milli filoloq kadrlarımızın hazırlanmasındakı misilsiz xidmətlərini nəzərə alaraq onun haqqında bir qədər geniş məlumat vermək lazımdır.

¹ A.S.Abdullayevş Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., “Maarif”, 1966.

Bəkir Çobanzadə 1893-cü ildə mayın 15-də Krım quberniyasının Qarasubazar kəndində çoban ailəsində anadan olmuşdur.¹ 1906-cı ildə Rüşdiyyə məktəbinə girib 1909-cu ildə həmin məktəbi əliyyül əla şəhadətnaməsi ilə bitirir. Elə həmin il təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə gedərək “Sultaniyyə”yə daxil olur. Burada o, eyni zamanda universitetin üç illik ərəb və fransız dili üzrə ali kursunda oxuyur. 1915-ci ildə “Sultaniyyə”ni də əliyyül əla şəhadətnaməsi ilə bitirib vətənə qayıdır və həmin məktəbin zəmanəti ilə 1916-cı ildə Macarıstana gedərək Peşte universitetinin filologiya-fəlsəfə fakültəsinə daxil olur. Dörd il Dyul Nemetin mühazirələrinə qulaq asır. DNemet ona şəxsən rəhbərlik edir və fərdi məşğul olurdu. 1919-cu ildə həmin universiteti də əlaçı diplomu ilə bitirərək fəlsəfə doktoru adı alır. B.Kaymas həmin diplomda belə yazıldığını göstərir: “Macarıstan darülfünununu türk filologiyası, ərəb və macar ədəbiyyatı tarixi üzrə icmal edən Bəkir Sidqi əfəndinin imtahanlar nəticəsində fəlsəfə doktoru ixrac etdiyinə dair”.²

Universiteti bitirdikdən sonra D.Nemetin təklifi və rəhbərliyi ilə “Kodeks – Kumanikusda zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi adı almışdır. 1922-ci ildə Krım universitetinə dəvət edilir, iki ildən sonra həmin ali məktəbin rektoru olur. 1924-cü ildə

¹ A.M.Babayev. “B.V.Çobanzadənin universitet fəaliyyəti”. ADU elmi əsərləri, Filologiya seriyası, 1970, səh.45.

² B.Kaymas. Türk dili araşdırmaları illiyi. Ankara.

S.A.Ağamalı oğlu onu Bakıya dəvət edir. Həmin ilin sentyabrında Bakıya gələn alim çox geniş elmi və ictimai iş aparır. O, Bakı Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin elmi şurasının sədri, Azərbaycan Dövlət Universitetinin türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, Şərqlər fakültəsinin dekanı, Maarif Nazirliyi nəzdində terminologiya komitəsinin rəhbəri, Azərbaycan tədqiq-tətəbbü cəmiyyəti rəyasət heyətinin elmi katibi, həmin cəmiyyətin tarix və dilçilik seksiyasının rəhbəri idi. O, milli filoloq kadrlarımızın hazırlanmasında çox böyük rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanın ən tanınmış filoloqları onun tələbəsi və ya aspirantları olmuşdur. Bunlar arasında M.M.Dadaşzadə, M.A.Şirəliyev, M.C.Cəfərov, F.S.Qasmızadə, Ə.M.Dəmirçizadə, M.H.Hüseynzadə, Q.K.Bağirov, Ə.Cəfəri və başqalarını göstərmək olar. 1932-ci ildə o, Paris Beynəlxalq Linqvistlər cəmiyyətinin üzvü seçilmişdi. Bu qədər ciddi işlə məşğul olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı və onların məktəblərdə tədrisi metodikasına aid ilk əsərləri yazır, bu sahədəki boşluğu doldururdu. Cəmi 13 il respublikamızda yaşamasına baxmayaraq, milli filologiya elmimizə 15 kitab və 150-dən artıq elmi məqalə həsr etmiş, Füzuli, Nəvai və “Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı nəşr edilməmiş monoqrafiyaları olmuşdur.

Türkologiyada özünə şərəfli yer tutan ilk ümumi dilçilik əsəri olan, 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı əsəri ilə o, respublikamızda ümumi dilçiliyin əsasını qoymuşdur. Alimin əsas əsərləri təxminən aşağıdakılardır (təxminən

ona görə deyirik ki, onu həbs edəndə bütün əlyazmasını məhv etmişlər): “Türk dilinin metodikası” (Məmmədzadə ilə birlikdə) (1932), “Türk dili” (evdə pedtexnikum), (Bakı 1928), “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (I qism 1926, II qism 1927. Əsər M.F.Axundov adına Respublika kitabxanasının xüsusi fondunda 494.362 (077)/(1-63) N-li şifrlə saxlanılır), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Elmi qramerin əsasları” (Q.Bağırzadə ilə birlikdə) (Bakı, 1932), “Türk dili” (1928), “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” (1925), “Türk qrameri” (F.Ağazadə ilə birlikdə. Əsər Moskva Dövlət kitabxanasında Azərb. 3 – 5575 a N-li şifrlə saxlanılır, inventar – N- 244 – 72).

Bunlar alimin dərslik və monoqrafiyalarının tam siyahısı deyil. B.Çobanzadənin əsasını qoyduğu Azərbaycan elmi dilçiliyi sonradan bütün sahələr üzrə sürətlə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin sahələri

Ümumi dilçilik respublikada “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” ilə başlanır. Bu fənn ali məktəblərdə tədris edildikdən sonra N.Məmmədov “Dilçiliyin əsasları” (1961), A.M.Qurbanov “Ümumi dilçilik” (1977, 1990), A.Axundov “Ümumi dilçilik” (1979, 1988) dərsliklərini nəşr etdirmişlər. N.Məmmədovun “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” (1961) əsəri də müqayisəli aspektdə yazılmışdır. Bundan əlavə Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun “Dilçilik problemləri” (1982)

adlı əsərində də ümumi dilçiliyin problemləri şərh edilir. Prof. Ə.Rəcəbovun “Dilçiliyin tarixi” (1988) əsəri də bu sahədə uğurlu addımdır.

Grammatika. Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını yaratmaq dilçiliyimizin əsas vəzifəsi idi. Bu yolda ilk addımlar atılmışdı. Amma sabit bir dərslik və elmi qrammatika hələ yaradılmamışdı. M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” (Morfologiya, 1954, 1983. Bu, beşcildlik dərsliyin III cildi idi), Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis, 1985) kollektiv əsərlərini yaratdılar. H.Bayramovun “Tabesiz mürəkkəb cümlə”, Ə.Z.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə” (1974), Z.Budaqovanın “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə problemləri” monoqrafiyaları isə bu yolda atılan addımlardan idi.

Azərbaycan dilinin qrammatikasının bir hissəsini də söz birləşmələri təşkil edir. Bu sahədə Y.M.Seyidovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun “Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri”, “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” (1966) monoqrafiyaları təqdirəlayiqdir.

Milli dilimizin elmi qrammatikasının hazırlanmasında Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutunun da xidməti az deyil. Belə ki, iki cildlik “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II cild 1959, 1 cild 1960), “Müasir Azərbaycan dili” (üç cildlik 1979, 1980, 1981) kimi əsərlərdə dilimizin elmi tədqiqi verilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin bu və ya digər sahəsinə aid elmi monoqrafiyalar da

yazılmışdır. Məsələn, Q.M.Bağirovun “Azərbaycan dilində feilin leksik-semantik inkişafı” (1966), H.Mirzoyevin “Azərbaycan dilində feil” (1986), A.Axundovun “Feilin zamanları” (1961), M.Rəhimovun “Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi” (1965) və s. göstərmək olar.

Fonetika sahəsində də səmərəli tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahədə Qulam Ələkbərlinin “Foneni haqqında elmi mülahizələr»i, A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” (1973), “Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi” (1973), “Azərbaycan dilinin fonetikasi” (1984); Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili” (I hissə, Fonetika, 1972); Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, F.Veysəlovun birlikdə yazdıqları iki hissədən ibarət “Eksperimental fonetika” (1985) və s. əsərlər dilimizin fonetik sisteminin araşdırılmasında mühüm addım olmuşdur. Bundan əlavə, fonetikaya yüzlərlə elmi məqalə həsr edilmişdir.

Leksikologiya Azərbaycan dilçiliyində çox tədqiq edilmiş sahələrdəndir. Leksikologiya sahəsində S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” (1970), H.Ə.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” (1988), N.Xudiyevin “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü” (1989), H.Bayramovun “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” (1978), Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” (1979) və s. əsərləri göstərmək olar.

Leksikoqrafiya leksikologiyanın davamı kimi həm dilçiliyimizin, həm də milli mədəniyyətimizin əsas

göstəricilərindən biridir. Lüğətçilik işi əsasən Azərb. EA leksikoqrafiya şöbəsində cəmləşdirilmişdir. Bu işə uzun müddət Ə.Orucov rəhbərlik etmişdir. 1949-cu ildə “Farsca-azərbaycanca lüğət”, Sonra Xudadat Əzizbəyovun bir cildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət” (1965–1985); Ə.Orucovun rəhbərliyi ilə üç cildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət” (1982–83); M.T.Tağıyevin rəhbərliyi ilə “Azərbaycanca-rusca lüğət” (dörd cildliyin iki cildi 1986-88-ci ildə nəşr edilmişdir) kitabları nəşr edildi. Dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (I – 1966, II – 1980, III – 1983, IV – 1987) elm və mədəniyyətin inkişafında bir hadisə oldu. Leksikoqrafiyanın ən yüksək inkişaf nöqtəsi, heç şübhəsiz ki, ensiklopedik lüğətlərdir. Oncildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nın hazırlanması bütün elm və mədəniyyət sahələrinin yüksək inkişafından xəbər verir. Lüğətin çox qısa müddətdə (1976–1987) nəşr edilməsi milli mədəniyyətimizə bir töhfə oldu. Bundan əlavə, saysız-hesabsız terminoloji və orfoqrafiya lüğətləri də nəşr edilmişdir.

Dil tarixi bir fənn kimi ali məktəblərdə keçilməyə başladıqdan sonra dilçiliyin də müstəqil sahəsinə çevrilmiş və bu sahədə səmərəli araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə ilk tədqiqat işini Ə.M.Dəmirçizadə aparmışdır. Alim 1935-ci ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə dilimizin tarixini öyrənmiş və bu sahədə ən böyük uğurlar əldə etmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının öyrənilməsi sahəsindən danışanda isə N.M.Xudiyevin və M.Cahangirovun adlarını da çəkmək lazımdır.

H.İ.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası” (1961), “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi” (1968, 1990) kitabları bu sahənin təməlini qoymuşdur. Dil tarixi sahəsində T.İ.Hacıyevin də xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Onun K.Vəliyevlə birlikdə yazdığı “Azərbaycan dili tarixi” dəyərli vəsaitdir. Eyni adlı əsərin ikinci hissəsini T.İ.Hacıyev özü tək yazmışdır (1987). Bu hissə əvvəlkindən öz elmi dəyəri ilə xeyli irəli getmişdir.

Dialektologiya başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də canlı dialekt və şivələri öyrənir. Bu iş iyirminci illərdə B.Çobanzadə və N.Aşmarin tərəfindən başlanmış, sonra M.Ş.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1962–1968) əsəri dialektlərimizin öyrənilməsində mühüm addım olmuşdur. Burada o, dialekt və şivələrimizin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verir. M.İslamovun “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” (1968), R.Rüstəmovun “Quba dialekti” (1961), prof. A.H.Vəliyevin Abşeron dialekt və şivələri üzərində apardığı elmi-tədqiqat işləri diqqətəlayiqdir. Dialektlərimizin hamısı monoqrafik surətdə tədqiq edilmişdir. Onlar haqqında ya monoqrafiyalar, ya da dissertasiyalar yazılmışdır.

Türkologiya sahəsində də mühüm irəliləyiş vardır. Azərbaycan dilçiliyi üzərində aparılan bütün tədqiqlər elə türkologiyaya daxildir. Bundan əlavə, ümumi türkologiyanın nəzəri problemləri də alimlərimizin diqqət mərkəzindədir. Bu sahədə Bakı Dövlət Universitetinin

professoru F.R.Zeynalovun xidmətləri daha böyükdür. O, universitetdə türkologiya kafedrasını yaradaraq bütün ümumi türkoloji tədqiqatları orada cəmləşdirmiş, özü həmin kafedranın və elmi işlərin rəhbəri olmuşdur. Onun “Türkologiyanın əsasları” (1981), “Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü” (1957), “Принципы классификации именных частей речи” (1959), “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (1975) əsərləri ümumi türkologiya sahəsində dilçiliyimizin nailiyyəti hesab edilə bilər. İndi həmin kafedrada ümumi türkologiya sahəsində geniş elmi tədqiqat işləri aparılır, qədim yazılı abidələr aşkar edilir. S.Əlizadə dilimizin qədim abidəsi olan “Oğuznamə”ni işləyib nəşr etdirmiş, Ə.Rəcəbov “Orxon-Yenisey” abidələri üzərində səmərəli iş aparmışdır. Onun bu sahəyə aid 7 monoqrafiyası və bir lüğəti çap olunmuşdur.

Terminologiya elə bir sahədir ki, həm elmi, həm də dövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Bütün elm sahələri üçün terminlər yaradılması məsələsi ümumdövlət səviyyəli bir işdir. Ona görə də Azərbaycanda terminologiya məsələsi daha ciddi şəkildə meydana çıxmışdı. Azərbaycan dilçiliyinin yuxarıda qısaca bəhs etdiyimiz sahələri haqqında kifayət qədər ədəbiyyat vardır. Terminologiya məsələsinin daha ciddiliyini və bu sahədə ədəbiyyatın azlığını nəzərə alaraq bu haqda geniş danışmaq lazımdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda terminologiya məsələsi iyirminci illərdən başlayaraq həm dövlətin, həm də elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. 20-ci illərdə hələ Azərbaycan elmi terminologiya sistemi yaradılmamışdı.

Elmi terminologiyayı necə yaratmaq, hansı bazaya əsaslanmaq çox böyük prinsipial əhəmiyyət kəsb edirdi. Hələ iyirminci illərin əvvəlində Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində (sonralar tədqiq-tətəbbö və Elmlər Akademiyası yanında) terminologiya komitəsi yaradılır. 1924-cü ildən bu komitəyə B.Çobanzadə rəhbərlik edir. Bu komitənin qoyduğu bünövrə daşı üstündə sonralar tam bir terminoloji sistem yarandığı nəzərə alınaraq bu haqda geniş bəhs olunması vacibdir.

O vaxtlar bütün leksik sistemimiz kimi, terminlərimizi də rus dilindən almağı və beləliklə, rus dili hesabına dilimizi zənginləşdirməyi zəruri hesab edirdilər. B.Çobanzadə bu yanlış fikrə qarşı düzgün mövqe tutdu. O, termin yaratmaqda yeni bir mərhələ olan o dövrü xarakterizə edir və istilah yaratma yollarını müəyyən-ləşdirirdi. O, yazırdı: “Sxolastik ərəb-fars dili əvəzinə müstəqil ədəbi dil yaranmaqdadır. Lakin hələ tamamilə yeni, müstəqil Azərbaycan elmi-ədəbi dilinə keçilməmişdir. Bunun üçün:

1) ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsməli;

2) ərəb və fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrin yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş, vətəndaşlıq hüququ almış olsun;

3) ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan saqınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır;

4) beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək, xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmində;

5) belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək, qrammatik formalara gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır;

6) xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikonunu öyrənmək”¹.

Azərbaycan elmi-ədəbi dilinin yaranması, sabitləşməsi xeyli dərəcədə terminlərdən asılıdır.

Termin yaratmaq işində yenicə təşkil edilmiş Elmi İstilah Komitəsi müəyyən iş görməli idi. Bu komitə əvvəllər purizme yuvarlanaraq guya terminləri milliləşdirmək yolu tutmuşdu. Məsələn, hər elmin adını *bi* sözü ilə ifadə etməyə çağırırdı (Məsələn, coğrafiya – *yərbil*, astronomiya – *göybil* və s.), sonradan bu komitə öz işini düzgün istiqamətləndirdi. Bu işdə onun sədri B.Çobanzadə xüsusi rol oynayırdı. 1926-cı ildə o, Azərbaycan elmi və ədəbi dilinin vəziyyəti və onun vəzifələri (terminologiya sahəsində) haqqında ətraflı bir məqalə yazmışdı. “Elmi və ədəbi dil məsələsi” adlanan bu əsərində o, müasir Azərbaycan dilində olan termin kasıblığı məsələsindən bəhs edir və bunu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi: “Türk (Azərbaycan – A.B.) dilini onun tarixi abidələri ilə birlikdə gözdən keçirməli olsaq, burada

¹ Чобанзадэ Б.В. Деятельность Научного совета ВЦКНТА после IV пленума и проблемы языка. В сборнике «Культура и письменность Востока». 1930. Книга VI, стр.145.

ədəbi təbirlərin, elmi istilahlərin azlığı, kifayətsizliyini görürük... Ədəbi dil məsələsi yəni qəzetə, teatro və şeir dili hər xalqda olduğu kimi, bizdə də müəyyən iqtisadi, içtimai və mədəni mərkəzlərin inkişafı və bu mərkəzləri təmsil edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yetişməsi ilə bağlı bir məsələdir. Daha doğrusu, zorla, iradə ilə olacaq şeylərdən deyil”¹.

Müxtəlif elmi anlayışlar, əldə edilən təcrübi biliklər dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə həyatda qazınılan bilik və təcrübəni nəinki məktəb yaşlı gələcək nəsələ, habelə yaşlı adamlara da vermək çətin olar. Bu haqda B.Çobanzadə yazırdı: “İstilahlərin elmi əhəmiyyəti burasındadır ki, hər hansı bir tədqiqat nəticəsində fərq olunan hadisə, əldə edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz (termin – A.B.) vasitəsi ilə təsbit edilmədiyi, müəyyən bir ad almadığı təqdirdə, başqa, onunla yaxın hadisə və qanunla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır... ümumiyyətlə, insan, adını bilmədiyi şeyləri çox tez unuda bilir. Adlar, təbir caizsə, şüurdan və zehni əməliyyəldən keçib hafizədə saxlanan fikirlərdir”.

İstər təhsil sistemi olsun, istər elm sahəsi fərqi yoxdur. Yalnız elmi-ədəbi dil hakim olmalıdır. Bu isə ədəbi dilin hamı tərəfindən anlaşılın terminologiyaya malik olması ilə mümkün ola bilər. Vahid və sabit terminologiyaya malik olmayan dilə ədəbi dil demək olmaz. Elmi dilin

¹ B.Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. «Maarif işçisi», 1926, N5(13), səh. 28.

terminlərini yaratmaq üçün son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Məlumdur ki, 1926-cı ildə I türkoloji qurultayında B. Çobanzadə yeni əlifba layihəsindən başqa “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” mövzusunda da məruzə etmiş, burada o, terminlər sistemi yaratmağın əsas üsul və mənbələrini göstərmişdi. Həmin məruzədə oxuyuruq: “Bizim leksikonumuzda lüğət üçün üç baza vardır. Birinci ümumi türk bazası. Mən başqa məsələlərdən bəhs etmişəm... Bundan əlavə, türk dilləri arasında ümumi ortaqlıq təşkil edən zəngin material vardır. Həmin baza terminlər yaradılmasında mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu ümumtürk lüğət bazasıdır. Bundan sonra, başqa bir baza da vardır. Bizim dilimizi yalnız iltisafilik və ahəngdarlıq cəhətdən müəyyən etmək olmaz. Bu bizim dillərimizin (türk dillərinin – A.B.) bir qisminə aid olardı, deyək ki, daha təmiz olan Qazax dilində çoxlu xarici və özgə elementlər vardır. Bizdə aqqlütinasiya və sinqarmonizm türk dilinə aiddir, yalnız ərəb və fars dilindən alınma sözlərdə pozulur.

Üçüncü baza ki, biz terminologiya yaradılmasında diqqət yetirməliyik, bu elmi anlayışların qavranılmasında (adlandırılmasında) ümumi oriyentasiya götürməli Ümumavropa istiqqa mətidir.

Mən üç baza müəyyənləşdirirəm – ümumtürk, ərəb-fars və Avropa”.¹

¹ B.Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. «Maarif işçisi», 1926, N-5(13) səh. 28.

Akad. M.Şirəliyev də terminlər yaradılmasında həmin üç əsas bazanı qeyd edir.¹

Terminologiya həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Sonralar Terminologiya Komitəsi sədri prezident özü olmaqla Respublika Elmlər Akademiyasına verilmiş, milli terminoloji sistemimiz sabitləşmişdir. Bu işdə M.Ş.Qasimovun araşdırmaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” (1973), “Azəri dilində terminlər necə yaranır” (1967) monoqrafiyaları bu sahədə yazılan dəyərli tədqiqatlardandır. Bu gün də elmi terminologiyamızın müxtəlif sahələrinə aid çoxlu dissertasiya və monoqrafiyalar həsr edilir.

Azərbaycanda dilçilik

Azərbaycan dilçiliyindən danışarkən Azərbaycanda dilçilik məsələsindən də danışmaq lazımdır. Azərbaycanda dilçilik dedikdə Azərbaycan alimlərinin müxtəlif sistemli dillər üzərində apardığı elmi axtarışlar nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilçiləri başqa dillərin tədrisi və tədqiqi ilə məşğul olaraq diqqətəlayiq elmi əsərlər yaratmışlar.

Rus dilçiliyi sahəsində M.T.Tağıyevin, Ə.R.Mahmudovun, L.Q.Vəkilovanın, F.Hüseynovun, Ç.Ə.Bədəlovun və başqalarının tədqiqat işləri Rusiyada da yüksək qiymətləndirilmişdir. M.T.Tağıyev xüsusi lüğət

¹ M.Ş.Şirəliyev. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Azərb. SSR EA dil institutunun əsərləri. 1949.1 cild. səh. 27.

şöbəsi təşkil edərək “Azərbaycanca-rusca” dördcildlik lüğət hazırlayır, slavyanşünas alimlər rus dilinin fonetikasını, leksikasını, qrammatikasını, tarixini, ali və orta məktəblərdə tədrisi üsulları və s. kimi məsələlər üzərində işləyirlər.

German dilləri üzərində aparılan tədqiqatlar da səmərəlidir. Bu sahədəki tədqiqat işləri, rus dilinə nisbətən, keç başlanmışdır. German dilləri üzrə mütəxəssislər əsasən son 20-30-cu ildə formalaşmışdır. Germanşünaslar iki istiqamətdə tədqiqat aparır.

İngilis dilçiliyi üzrə, hamıdan əvvəl, ilk azərbaycanlı elmlər doktoru, germanşünas Z.N.Verdiyevanın adını çəkmək lazımdır. Onun başlıca xidməti bundan ibarətdir ki, Xarici Dillər İnstitutunun xüsusi lüğət bölməsini təşkil edib və onun işinə elmi rəhbərlik edir. Bölmədə indiyədək ingilis dilində daha çox tezlikli işlədilən sözlər, lüğətlər seriyası hazırlanması dilçiliyimiz üçün böyük hadisədir. Lüğətlərin hər biri bir nitq hissəsini əhatə edən tədris sistemli əsərlərdən ibarətdir ki, müvafiq olaraq feilə, sifətə, zərfə, ismə aiddir. Bu lüğətlər öz spesifik xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilən ideoqrafik lüğətlərdir. Ənənəvi lüğətlərdəki söz korpuslarının əlifba sisteminə əsaslanmasından fərqli olaraq, ideoqrafik lüğətlərdə semantik prinsip qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, bu lüğətlərdə sözlər öz semantik ümumiliyi və mənası üzrə qruplaşdırılmışdır. Belə metod təkcə yeniliyi ilə deyil, yayılması ilə də seçilir. 1981-ci ildə Bakıda həmin lüğət nəşr edildikdən sonra ingilislər özləri bu məsələyə diqqət yetirdi və Lonqma (Böyük Britaniya) nəşriyyatı bu

seriyadan lüğət nəşr etdi. Tematik lüğətlər Azərbaycanda tələbələrin ingilis dilini öyrənməsini xeyli asanlaşdırır.

Ölkəmizdə ilk dəfədir ki, dili daşıyanların şüurunda əks olunduğu kimi tərtib edilən lüğət nəşr edilmişdir.

Z.Verdiyeva ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisi metodikasına aid də əsərlər yazmışdır. Bu sahədə o, ingilis filologiyasına və dil tədrisi metodikasına aid müxtəlif dərslik və dərs vəsaitləri hazırlamışdır.

O.Musayevin, A.Tahirovun, H.Nağıyevanın, S.Babayevin, M.Qayıbovanın ingilis dili dərslikləri hazırlamaları german dilçiliyi sahəsində mühüm addım hesab edilə bilər.

Alman dilçiliyi üzrə tədqiqatlar qocaman alim C.M.Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Onun yaratdığı alman dili məktəbinin yetirmələri olan onlarla mütəxəssis bu sahədə müvəffəqiyyətlə elmi-pedaqoji iş aparır. C.Cəfərovun şagirdlərindən biri F.Y.Veysəlovdur. O, alman dilinin fonetikasını sahəsində ixtisaslaşan ilk azərbaycanlı professordur. L.R.Zinder məktəbinin tərəfdarı olan F.Veysəlov alman dilindəki fəonemlərin xüsusiyyətlərinə aid çoxlu tədqiqat işi aparmışdır. Onun “Alman dilinin fonetikasını” (1980) əsəri həm dərslik, həm də tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilir. S.Abdullayevin alman və Azərbaycan dilləri üzrə apardığı müqayisəli tədqiqatlarda diqqətəlayiqdir. Gənc almanşünaslardan Ə.L.Əliyevanın, Y.T.Xəlilovun və başqalarının maraqlı tədqiqatları vardır.

Roman dillər üzrə tədqiqatlar germanşünaslığa nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Bu sahədə hələ təzə mütəxəssislər yetişir. Doğrudur, roman dillərindən fransız dili üzrə

M.O.Quliyevanın, K.O. Dadaşovun, Ə.Musayevin ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri vardır. Orta məktəblər üzrə də dərsliklər hazırlanmasında B.İsmayılov, Ç.Babaxanova, M.Rəhimov və başqaları səmərəli işləyirlər.

Fransız dili üzərində tədqiqat aparən kadrlar artıq yetkinləşməyə və kamilləşməyə başlamışdır. Bu sahədə B.B.İsmayılovun tədqiqlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun “Fransız dilində isim determinantlarının üsulları” (1970), “Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi” (1989) adlı əsərləri milli romanşünaslığımızın ən yaxşı nümunələrindən biri sayıla bilər. Filologiya elmləri namizədi R. Cabbarov “Fransız dilində ərəb mənşəli sözlər” adlı əsərlə şərqşünaslıqla romanşünaslıq arasında bir körpü yaratmış, sanballı bir tədqiqat işi meydana gətirmişdir.

Ə.M.Musayevin “Fransız dilinin leksikası”, O.A.Əmirbəyovun “Fransız dilinin praktik fonetikasi” (B.İsmayılovla birlikdə) əsərləri də diqqətə layiqdir.

Şərqşünaslığın tarixi daha qədim olsa da, ərəb və fars dilləri üzərində əsil tədqiqatlar son dövrlərə aiddir. Orta əsrlərdə Azərbaycan dilçilərinin ərəb dili üzərində apardığı tədqiqatlar hələ geniş elmi içtimaiyyətə çatmadığından biz Ə.Məmmədovun, V.Məmmədəliyevin ərəb dili və onun müxtəlif problemləri üzərində apardıqları tədqiqatlardan bəhs edə bilərik. Ə.C.Məmmədovun “Ərəb dili” (1971), “Учебник арабского языка” (1980), “Ərəb dilinin qısa kursu” (1988) əsərləri ərəb dilinin öyrənilməsinə kömək etdiyi kimi, ərəb dilçiliyi

üzrə mühüm tədqiqat işi kimi də qəbul edilə bilər. Ərəb dilli mənbələrin işlənməsində Z.Bünyadovun xidmətini qeyd etmək lazımdır. V.M.Məmmədəliyevin “Ərəb dilçiliyi” (1985) adlı monoqrafiyası da şərqşünaslığımız üçün böyük uğur sayıla bilər.

Fars dili üzrə görkəmli mütəxəssislər H.Mahmudov, M.Sultanov, R.Sultanov və onların şagirdləri diqqətəlayiq tədqiqat işləri aparırlar.

Müasir dünya dilçiliyi haqqında qısa məlumat

Dünyada elə bir mədəni xalq yoxdur ki, dil haqqında bu və ya digər dərəcədə fikir yürütməsin. Elə bir inkişaf etmiş ölkə yoxdur ki, orada dilçilik konsepsiyası olmasın. Başqa elmlər kimi dilçilik də bir ölkədə geniş yayılmış, başqasında zəif inkişaf etmişdir. Bu, birinci növbədə dünya xalqlarının bir-birinin dilinə olan marağı ilə bağlıdır. Müasir dünya dilçiliyi bütün ölkələrdə yayılmasına baxmayaraq, bu elm bir ölkədə daha çox inkişaf edərək məktəbə, nəzəriyyəyə çevrilmiş, başqasında isə aşağı səviyyədə qalmışdır. Müasir dünya dilçiliyi dedikdə isə əvvəl: ənənəvi dilçilik, strukturalizm: Danimarka qlossematikası, Çexo-Slovakiya funksional dilçiliyi, Amerikan deskriptivizmi və etnolinqvistikası nozordə tutulur.

Ənənəvi dilçilik. Dünyanın ən qabaqcıl dilçilik məktəblərindən biri olan ənənəvi dilçilik müqayisəli tarixi metoda əsaslanır. Müasir qrammatikaların, demək olar ki, hamısı ənənəvi dilçilik nümunəsidir. Ənənəvi dilçilik

dedikdə yalnız ənənəyə bağlı olub modernləşməkdən uzaq bir dilçilik nəzərdə tutulmur. Ənənəvi dilçilik dil faktlarının forması ilə yanaşı, mahiyyətinə də fikir verir. Belə ki, söz birləşmələri arasındakı semantik münasibətlər, cümlə üzvləri arasındakı həm qrammatik-sintaktik, həm də semantik-məntiqi münasibətlər ənənəvi dilçiliyin diqqətindən yayınmır. Bundan əlavə, ənənəvi dilçilik dil faktlarının dil sistemindəki yerini, onların sintaktik funksiyasını müqayisəli-tarixi dilçiliyin qənaətləri meyvəyindən izah edir. İstər nitq hissələrinin bölgüsü, istərsə də cümlə üzvlərinin və cümlə tiplərinin müəyyənləşdirilməsi ənənəvi dilçiliyə əsaslanır. Ənənəvi dilçilik belə hesab edir ki, dil sisteminə daxil olan bütün vahidlərin dildəki mövqeyini müəyyənləşdirərkən onların forması (tipi) ilə yanaşı, mahiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Bu cəhət ənənəvi dilçiliyi struktura-üzmə yaxınlaşdırır. Ənənəvi dilçilik müqayisəli-tarixi metoda əsaslandığı üçün riyazi, eksperimental və s. bu kimi metodları o qədər də məqbul saymır. Dilin mahiyyəti, funksiyaları, cəmiyyətdəki rolu və s. ekstralinqvistik cəhətləri də ənənəvi dilçilikdə öyrənilir. Dil inkişafının prosesləri, mərhələləri, qarşılıqlı əlaqələri və s. ənənəvi dilçiliyin obyektinə daxildir.

Strukturalizm. Dünyanın qabaqcıl dilçilik məktəblərinin çoxu struktur metoda əsaslanır. Görkəmli İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürün təlimi əsasında formalaşan Avropa və Amerika strukturalizmi iki ən böyük qola ayrılır. Ümumiyyətlə, dünyada struktur dilçilik məktəbi çoxdur. Onların hər biri F. de Sössür təlimindən müxtəlif cəhətləri

götürür. Bütün struktur dilçilik məktəbləri üçün ümumi bir cəhət bundan ibarətdir ki, onlar dildən kənar faktorları rədd edir, yalnız dil işarələrini) təşkil etdiyi dil strukturunu öyrənir. Bu səbəbdən də semiotik; struktur dilçiliyin əsasını təşkil edir. Avropada struktur dilçilik “gənc qrammatiklər”in əsas kimi qəbul etdikləri dil faktlarını toplama, lakin onları sistem halında götürüb dil strukturundakı yerini müəyyənləşdirməmək kimi meyllərini tənqid etməklə yaranmışdır. Struktur dilçilik dil vahidlərinin (işarələrinin) qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinə də əhəmiyyət verir. (Bununla o, ənənəvi dilçiliyə yaxınlaşır).

Ferdinand de Sössür vəfatından üç il sonra nəşr edilmiş olan “Ümumi dilçilik kursu”nda dörd əsas müddə irəli sürmüşdür ki, bu müddələrin hər biri sonradan yaranmış struktur dilçilik məktəbinin elmi əsası olmuşdur. Həmin əsərdə alim iddia edirdi ki, “Dilçiliyin həqiqi obyektidir”, “Dil xüsusi sistemdir”, “Dil substansiya deyil, formadır”, “Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərə əsaslanır”. Bu müddəalar struktur dilçiliyin təməli daşdır. Burada alim dil elementlərinin spesifikasiya, sistem, forma və münasibət cəhətlərini təsdiq edir.

Ferdinand de Sössürün təlimində aşağıdakı problemlər (dixotomiyalar) aparıcı sahələrdir: dil və nitq; dil sistem kimi; dil işarəsi sistemi; sinxroniya və daxroniya; xarici və daxili dilçilik; sintaqmatik və assosiativ əlaqələr.

50-ci illərdə strukturalizm çox güclü sürətdə inkişaf edib, ənənəvi dilçiliyi sıxışdırmağa başlamışdı. Sonralar ənənəvi dilçilik öz sabitliyini qoruyub saxlaya bildi.

Strukturalizmin görkəmli nümayəndələrindən V.N.Belozarovu, A.A.Zoleznyanı, L.R.Zinderi, V.N.İvanovu, Y.İ.Levini, M.İ.Lekomtsevi, İ.İ.Revzini və başqalarını göstərmək olar. İ.İ.Revzin strukturalizmin osas cəhətlərindən bəhs edərək yazır: “Modelləşdirmə ideyası ilə bağlı olan təbii dillərin tədqiqinə mücərrəd yanaşma buna gətirib çıxardı ki, təbii dillər işarələr sisteminin xüsusi hissəsi kimi öyrənilirdi. Dilçilik isə tədricən semiotikanın tərkib hissəsi oldu.

Semiotika – işarələr sisteminin qanunları və funksional fəaliyyətinin ümumi cəhətləri haqqında elmdir”.¹

Praqa funksional dilçiliyi. Bu məktəbin adı dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif cür çəkilir; funksional dilçilik, Praqa dilçiliyi, Praqa funksional dilçiliyi, funksional Çexo-Slovakiya dilçiliyi. Bu məktəbin yaranması Vilem Mateziusun adı ilə bağlıdır. O, 1926-cı ildə Praqa şəhərində dəmək təşkil etmiş və F. de Sössürün təlimindəki əsas müddəalardan dil sistemini və spesifikasiyasını nəzərə almışdır. Avropa və Amerikanın başqa struktur dilçilik məktəblərindən fərqli olaraq, funksional dilçilik məktəbi nümayəndələri dil vahidlərinin mənə cəhətinə də əhəmiyyət verir. Bununla belə, onlar hər bir dil vahidini və bütövlükdə dili funksional fəaliyyətdə qiymətləndirirlər. Əslində bu düzgündür. Çünki hər bir dil faktı öz mahiyyətini fəaliyyət prosesində reallaşdırır. Funksional dilçiliyi ənənəvi dilçiliyə yaxınlaşdıran cəhətlər də vardır. Belə ki, dildəki ekstralingvistik faktorlara əhəmiyyət verməklə onlar müqayisəli-tarixi

¹ Revzin İ.İ. Sovremenaya struktunaya linqvistika. M., 1977. s.35.

dilçilik prinsiplərinə əsaslanırlar. Funksional dilçilər belə hesab edirlər ki, dilçilik məntiq və fəlsəfədən ayrılmalıdır.

Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri funksional əlaqə dedikdə dil vahidlərinin vahid bir struktur daxilində bir-birindən asılılıq münasibətlərini deyil, qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tuturlar. Bu cəhətlə onlar dilin ən kiçik vahidi olan fonemlərin də müstəqil işarə kimi müəyyən funksiya daşdığını bir daha təsdiq etdilər. Beləliklə, onlar fonologiyanın müstəqil dilçilik sahəsi kimi elmi əsasını qoydular.

Funksional dilçiliyin on görkəmli nümayəndələri aşağıdakılardır: V.Matezius, B.Trika, U.Vaxek, V.Skaliçka, N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson və s. Bu alimlərin hər biri həmin məktəbin bir sahəsinin əsasını qoymuşlar. Belə ki, Vilem Matezius cümlənin aktual üzvlənməsi (tema, rema problemi), N.S.Trubetskoy – fonologiya prinsiplərini, habelə “dil ittifaqı” anlayışını, R.Yakobson isə diaxronik tədqiqatda və dilin diaxronik inkişafında sistem anlayışını irəli sürmüşdür. Bu alimlər içərisində rus alimi N.Trubetskoyu xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, özünün fonologiyaya həsr edilmiş əsərini alman dilində yazmışdır. Əsər müəllifin ölümündən sonra ana dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərdə N.S.Trubetskoy fonologiyayı bir elm sahəsi kimi əsaslandıraraq yazırdı: “Nitq səsləri haqqında bir deyil, iki elm yaratmaq təklif edilir. Onlardan biri nitq aktına, digəri isə dilə yönəlməlidir. Müvafiq olaraq səslər haqqında hər iki elm tədqiqat üçün tamamilə müxtəlif metodlar tətbiq etməlidir. Nitq aktı səsləri haqqında elm hansı ki, konkret

fiziki hadisələrlə əlaqədardır, o. təbii metodlardan istifadə etməlidir. Dil səsləri haqqında elm isə, əksinə, linqvistik (yaxud sosial-elmi) metodlardan istifadə etməlidir. Biz nitq aktı səsləri haqqındakı elmi fonetika, dil səsləri haqqındakı elmi fonologiya adlandırırıq”.¹

Praqa funksional dilçilik məktəbi son illərdə daha böyük uğurlar əldə etmişdir. Onun bəzi müddəaları Almaniyada da özünə tərəfdarlar tapmışdır. İndi dil vahidlərini, səsləri, morfemləri, leksemləri, cümlə üzvlərini və cümlələri funksional fəaliyyət prosesində götürmək və onların öz potensial imkanlarını reallaşdırma yolları həm dilçilik nümayəndələrinin, həm də Z.Şmidt, A.Dresler kimi alman dilçilərinin konsepsiyalarının əsasını təşkil edir.

Praqa funksional dilçiliyi əsasında yaranana “Mətn dilçiliyi” müasir dilçiliyin on aparıcı sahələrindəndir. XX əsrin II yarısından başlayaraq bu sahə Azərbaycanda da geniş tədqiq edilir. Bu sahədə K.M.Abdullayevin, Ə.Abdullayevin, A.Y.Məmmədovun, N.Novruzovanın və b. adlarını xüsusi çəkmək lazımdır.

Müasir alman dilçiliyi. Almaniyada nəzəri dilçiliyin əsasları hələ XIX əsrdə qoyulmuşdur. XX əsrin birinci yarısında burada dilçilik tədqiqatları bir qədər azalır. 20-ci illərdən başlayaraq Almaniyada həm struktur dilçilik, həm də müqayisəli-tarixi dilçilik inkişaf edir. Dilçilik sahəsində bir çox konsepsiyanın vətəni Almaniya olmuşdur. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Ziqfrid Şmidt və Avqust Dresler mətn linqvistikası və sintaktik tam

¹ Зиндер Л.Р. «Общая фонетика». М., 1979. стр. 7-8.

üzərində yeni tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edirlər. Onlar sübut etdilər ki, mətn dil vahididir. Beləliklə, dilin ən böyük vahidi kimi cümlə öz statusunu itirir. Onlar habelə mətnin quruluşu, sxemi, hüdudu və növləri haqqında ideyalar irəli sürdülər. Almaniya Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutuna uzun müddət rəhbərlik etmiş Günter Foydel müasir alman dilinin aktual problemlərini tədqiq etmişdir. Almaniyanın ali məktəblərində dərslik kimi istifadə edilən V.Şmidtin “Alman dili nəzəriyyəsi” adlı əsəri dilə yeni mövqedən yanaşma əsasında yaranmışdır.

K.F.Mayer isə dil və təfəkkür problemlərini işıqlandırır. Almaniya yeni yetişən dilçilər nəsli yeni Humboldtçuluqdan tədricən uzaqlaşır.¹

Almaniyada müxtəlif problemlər üzərində aşağıdakı alimlər işləyir:

1. Vilhelm Şmidt – nəzəri dilçilik, sosiolinqvistika.
2. Verner Noyman – struktur dilçilik, sosiolinqvistika.
3. Rudolf Qrosse – dialektologiya, Alman ədəbi dili problemi üzrə.
4. Qabriele Şib – alman dili tarixi.
5. İ.Şmidt – alman dili tarixi, ədəbi dilin normaları məsələsi.
6. Renata Bauduş – alman dilinin leksikologiyası.
7. Rut Klappenbax – alman dilinin leksikoqrafiyası.
8. İoannes Fridrix – yazı problemləri və s.

Danimarka qlossematikası. Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikası öz ideyasını F. de Sössür təlimindən alan Avropa struktur dilçiliyinin inkişaf etmiş

¹ Актуальные проблемы языкознания. ГДР, 1976, стр.19.

qollarındandır. Danimarka qlossematikasının ən görkəmli nümayəndələri – V.Broyndal, L.Yelmslev, X.Uldall və başqalarıdır.

Qlossematika termini “qlossa” – söz haqqında elm deməkdir. Geniş menada qlossematika sözün, daha doğrusu, dil vahidlərinin təcrübəyə qədər və təcrübəsiz anlaşılmasını əsas götürən, onun “substansiyasına” diqqət verməyən dilçilik cərəyanıdır. Qlossematiklər dili çılpaq əlaqələr sistemindən ibarət hesab edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, dil vahidlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edərək aşkara çıxarmaq lazım deyil. Qlossematika məktəbinin nümayəndələrinin əsaslandığı apriora metodu əslində idealist metod olub sübut etməyə çalışır ki, dil faktları haqqında məlumatı biz onları təcrübi şəkildə

Öyrənmədən daha əvvəl alırıq. Məzmun, ifadə, semantik-məntiqi cəhətlərinin öyrənilməsi, habelə cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə tərkibinə daxil olan sadə cümlələrin sintaktik və semantik münasibətlərinin öyrənilməsi inkar edilir. Beləliklə, onlar dili sırf əlaqələr sistemi kimi götürüb, onun yalnız struktur cəhətlərinə əhəmiyyət verirlər.

Amerika deskriptivizmi. Deskriptiv sözü ingiliscə deskription sözündən olub, təsvir deməkdir. Deskriptiv dilçilik struktur dilçiliyin bir şaxəsidir. Amerikada dilçilik elmi Avropaya nisbətən çox gec yaranmış və əslində praktik tələbdən irəli gəlmişdir. Belə ki, Amerikada hinduların dillərinə maraq artdıqdan sonra yazısı olmayan dilləri, tədqiq etmək, onlar üçün yazı sistemi yaratmaq

yeni bir sahəni “Amerikanistik” sahəsini yaratdı. Həmin məktəbin banisi Frans Boas (1858-1942) hinduların dili üzərində təsvir-tədqiq işləri aparır. Bundan əlavə, deskriptiv məktəbinin nümayəndələri Şimali və Cənubi Amerika Eskimoslarının, Kvakitul, Omeyda, Tsimit və s. dillərini tədqiq etməyə başlamışdılar.

Deskriptiv dilçiliyin əsas müddəaları həmin məktəbin banisi F.Boasın 1911 -çi ildə nəşr etdirdiyi “Amerika hindularının dillərinə aid rəhbərlik” adlı əsərinin giriş hissəsində verilmişdir. Burada o, göstərirdi ki, hər bir dil öz xüsusi tipi, səsləri, forma və mənası əsasında təsvir edilməlidir. Buradan aydın olur ki, deskriptiv dilçilik dil vahidlərinin tədqiqini – mahiyyətcə araşdırılmasını ikinci plana çəkirlər. Və belə bir yanlış nəticəyə gəlirlər ki, dilçiliyin əsas vəzifəsi dili tədqiq etmək deyil, təsvir etməkdir. Bu səbəbdən də onlar heç özlərinin danışa bilmədikləri hinduların, eskimosların və s. dilləri üzərində iş aparmağa başladılar.

Bundan sonra amerikan dilçiliyində dilə, onun hərtərəfli öyrənilməsinə həvəs daha da artır. Belə ki, 1924-cü ildə “Amerika dilçilik cəmiyyəti”, 1926-cı ildə həmin cəmiyyətin nəzdində dilçilik institutu təşkil edilir. Ölkənin Harvard, Miçiqan, Pensilvan universitetlərində və başqa elmi müəssisələrində dillərin tədrisi başlanır. Dərslük və qrammatikaların hazırlanması üçün zərurət yaranır. Buna görə də görkəmli Amerika dilçisi Leonard Blumfildin 1933-cü ildə məşhur “Dil” adlı əsəri meydana gəldi. Bu əsər deskriptiv dilçiliyin ən görkəmli nümunəsi idi. Bu əsərdə müəllif dil faktlarının çılpaq şəkildə təsvirini

verməklə avropalı həmkarları olan glosse-atiklərə yaxınlaşır, digər tərəfdən isə dilçiliyi dəqiq elmlər cərkəsinə keçirməyə cəhd edirdi. Blumfild “Dil” adlı əsərində bir sıra cəhətlərlə öz sələflərindən ayrılır. Belə ki, o, dildə gedən fonetik dəyişikliyi zəruri, qanunauyğun və analoji əsasda baş verən hadisə hesab edir və belə bir qərara gəlirdi ki, dildə səs dəyişmələri müntəzəm gedir. Blumfild dili cəmiyyət həyatının üzvi atributu hesab edirdi. Dilin nitqdən fərqlini düzgün müəyyənləşdirən L.Blumfild məhz nitqi ünsiyyət vasitəsi, danışanla dinləyən arasında əlaqə yaradan vasitə hesab edirdi. Blumfildin bir sıra dünyakörüşləri Avropa müqayisəli-tarixi dilçiliyilə də səsləşir. O, formadan bəhs edərkən bütövlükdə dil sözündən istifadə edir və burada mənə əlaqələri də axtarırdı.

L.Blumfild qrammatika məsələlərində də orijinal mövqə tuturdu. O, qrammatikanın özünü forma hesab etməkdən əlavə, dildə sadə və mürəkkəb formalar olduğunu da göstərirdi.

Blumfildin vəfatından sonra Z.Harris “Struktur dilçilikdə metodlar”, Q.Qlison “Deskriptiv dilçiliyə giriş” əsərləri ilə deskriptiv dilçiliyi daha da inkişaf etdirdilər. Deskriptiv dilçiliyin inkişafı Amerikada yeni dilçilik sahələrinin: nyazı dilçilik, kibernetika dilçiliyi, maşın dilçiliyi və başqa sahələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Amerikan etnolinqvistikası. Adından göründüyü kimi, etnolinqvistika dili etnoqrafiya, mədəniyyət tarixi, psixologiya, antropologiya sahələri ilə əlaqəli şəkildə

götürür. Doğrudan da, dilin mənşəyi, dil strukturundakı özünəməxsusluq və s. cəhətlər yuxarıdakı problemlərlə az və ya çox dərəcədə əlaqədardır. Bu, xüsusilə xalqın tarixini, onun ənənəsini dil materialı əsasında öyrənirək meydana çıxır. Məlumdur ki, dili xalq əxlaqı, ruhu, ənənəsi, tarixi və s. ilə əlaqələndirmək ideyasını V.F.Humboldt meydana atmış, F.Boas Amerikada bu fikri genişləndirmişdi. Bu ideyalar əsasında da Amerikada yeni bir dilçilik məktəbi – etnolinqvistika yarandı. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, etnolinqvistika deskriptiv dilçiliklə demək olar ki, eyni vaxtda yaranmış və özünə daha çox tərəfdar tapmışdır.

Bunun səbəbi, hər şeydən əvvəl, etnolinqvistikanın daha sadə ideyalara malik olması idi. Amerikan etnolinqvistikasının banisi və ən görkəmli nümayəndəsi Edvard Sepir (1884–1934) idi. O, “Dil” (1921) və “Dilçiliyin elm kimi mövqeyi” (1926) əsərlərində etnolinqvistikanı elmi cəhətdən əsaslandıraraq dili xalq həyatı, mənəviyyat tarixi, ənənəsi və s. cəhətlərlə əlaqələndirirdi. O, etnolinqvistikanın əsasını qoysa da, deskriptiv dilçiliyin də inkişafında mühüm rol oynamışdır. E.Sepir dili cəmiyyət həyatı, onun dünyagörüşü ilə sıx bağlayırdı. O, belə hesab edirdi ki, dil nəinki xalqın keçmiş mədəniyyət tarixini öyrənməyə kömək edir, habelə cəmiyyətdə mədəniyyətin gələcək inkişafı üçün də çox mühüm rol oynayır. O, habelə dili insan davranışı ilə də əlaqələndirirdi. Edvard Sepirin davamçısı Bencamenli Uorfdur (1897-1941). Uorföz müəllimi (onun mühazirəsini dinlədiyi və dilçilik

ideyalarının təsiri altına düşdüyü üçün E.Sepiri müəllimi hesab edirdi) E.Sepirin fikirlərini daha da dərinləşdirmişdi. Uorf fəlsəfi anlayışlar olan zaman və materiya anlayışlarının müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür etməsini dilin daxili mahiyyətində məkan və zaman anlayışlarının müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə edilməsini dilin qrammatik quruluşunda deyil, xalq ruhunda axtarırdı. Bu, əlbəttə, yanlış fikir idi.

Dünya strukturalizmində ümumi çəhət olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Dil müəyyən strukturun ibarətidir. O, qarşılıqlı əlaqəli, bir-birini şərtləndirən elementlərin məcmusudur.

2. Dil hər şeydən əvvəl sinxron şəkildə öyrənilməlidir.

3. Dilin öyrənilməsi onun formasından çıxış edərək aparılmalıdır.

4. Dilçilik çalışaraq dəqiq elmlər sırasına keçməlidir.

Kiçik fərqlərlə Amerika dilçiliyini üç məktəbə (istiqlalətə) ayırmaq olar:

1. Blunfildin tələbəsi olan Yel məktəbinin nümayəndələri – C.Treyser, B.Blok, Z.Hərris, Y.Smit;

2. En-Arbar (Miçigan ştatı) məktəbinin nümayəndələri – K.Payk, C.Friz, Y.Nayda;

3. Transformasiya təhsil məktəbi nümayəndələri – N.Xomski, P.Liz. Son vaxtlar U.Çeyfin tədqiqatları diqqəti daha çox cəlb edir.

Praqmatik dilçilik

Praqmatizm həm fəlsəfədə, həm pedaqogikada, həm də dilçilikdə ortaq termin kimi işlədilir. Hərfi mənası – praqma-praqmatos – yunanca iş, fəaliyyət deməkdir.

Bir fəlsəfi cərəyan olaraq praqmatizm belə hesab edilir ki, idrak obyektləri şüurdan kənarında mövcud deyil. Təfəkkür müvəffəqiyyətin vasitəsidir, anlayış və nəzəriyyələr yalnız vasitə və alətdir. Dilçilikdə praqmatika – semiotika sahəsinə aiddir. Bu sahəni öyrənən dilçilik praqmalinqvistika adlanır. Praqmatik dilçilik semiotik sistemi mənimsəyib ondan istifadə edəndə (subyektlə) işarə sistemi (obyekt) arasındakı əlaqəni öyrənir. Dünya dilçiliyində praqma lingvistikasının əsasını Ç.Pirs qoymuşdur. Praqmatikanın sintaktika və semiotikadan əsas fərqi bundan ibarətdir ki, praqmatika funksional fəaliyyət prosesində hər bir vahidin, elementin özündə ehtiva olunmayan vasitələri-mənaları əks etdirir. Dildə olan semiotik işarələrin yeni üslubi çalar alması – bu prosesdə danışanın düşünərək yaratdığı üslubi məqama öz münasibətini bildirir.

Dil işarələri vahidləri dildə hazır şəkildə mövcuddur – deməli obyektivdir. Ondan istifadə edənlər işə məqsədindən asılı olaraq ona müxtəlif mövqedən yanaşırsa, praqmatik münasibət meydana gəlir. Dildə semiotik və sintaktik səviyyədə həmişə inkişaf və dəyişmə gedir. Bir dil işarəsinin müxtəlif mənalara alması, mənasını genişləndirməsi, praqmatik prosesdir. Praqmatikada əsas problem işarə-ışarələyən-ışarələnən məsələsidir.

Dilçilikdə bu məsələnin əsasını böyük İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür qoymuşdur. O, ünsiyyət prosesində, bir-birini anlama prosesində işarə (sema) məsələsinə o dərəcədə yüksək qiymət verirdi ki, hətta dilin özünü semiotikanın bir hissəsi adlandırırdı. Doğrudur, dil də işarələrdən ibarətdir, amma dil işarələrini başqa işarələrlə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da işarələrlə (əşyavi, söz və hərəkət) ən dərin mənaları ifadə etmişlər. Amma onların mənasını hamı başa düşmür (Məsələn, İlyasın, Daşdəmirin nağıllarında, “Bir qalanın sirri” filminə çox adam əşyavi və söz-ışarə mənasını başa düşmür. Buna görə də dili heç bir işarə sistemi əvəz edə bilməz. Çünki dil işarələri konkret, başqa işarələr ixtiyari-çoxmənalıdır. Məsələn, əgər bir kabinetin qapısı açıqdırsa, ona verilən mənalar dəqiq deyil ehtimal olacaqdır. Buna görə də çox vaxt belə işarələr razılaşıdırılır.

Mədəniyyətin inkişafında və xarici dillərin öyrənilməsində dilçiliyin rolu

Dilçiliyin özünün bir elm kimi inkişafı mədəniyyətin inkişafından xəbər verir. Bütün elmlər mədəni inkişafın nəticəsidir. Onların hamısı bu və ya digər dərəcədə mədəniyyətin inkişafına xidmət edir. İctimai elmlər isə milli mədəniyyətin inkişafına daha çox kömək edir. Bu sahədə dilçiliyin xüsusi yeri vardır. Mədəniyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dildən istifadə edilməsin. Bu isə

ədəbi dilin üslubi diferensial xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Məsələn, ədəbi dilin mətbuat üslubu, poetik üslub və s. məhz dil normalarına əməl etməklə yaranır ki, bunu da tənzim edən, ümumiləşdirən dilçilik elmidir. Əgər səhnə üslubu elmi üslub ilə eyniləşmiş olsa, onda dramaturgiyada bədiilikdən danışmaq olmaz.

Mədəniyyətin inkişafında dilçiliyin tətbiqi sahəsi daha çox iştirak edir. Məsələn, leksikoqrafiyanı götürək; dilçiliyin bu sahəsi bu və ya digər elm və mədəniyyət sahəsi üçün lüğətlər hazırlamaq, ensiklopediyalar tərtib etmək üçün elmi əsas verir. Bir xalqın milli ensiklopediyasının yaranması onun milli mədəniyyəti üçün çox vacib meyarlardan biridir.

Tətbiqi dilçiliyin tərcümə nəzəriyyəsi dünya elm və ədəbiyyatı ilə tanış olmaq üçün lazım olan tərcümə işlərim düzgün istiqamətləndirir və onun elmi-metodoloji əsaslarını hazırlayır. Tərcümə prinsipləri, metodları, tərcüməçinin mövqeyi, tərcümə edilən əsərin növ və janr xüsusiyyətləri və s. nəzərə alınmadan əsəri uğurla tərcümə etmək olmaz. Bu prinsipləri hazırlayan, sistemləşdirən məhz dilçilikdir.

Orfoqrafiya nəinki yazı mədəniyyəti, habelə elmi düzgünlük və yazıda dəqiqlik deməkdir. Bu gün dünya dilləri əsasında çoxlu mətbuat, kitab, jurnal, qəzet və s. nəşr edilir. Əgər bu metodu orqanların hər biri istədiyi kimi yazsa, daha doğrusu, ümumi prinsiplər olmasa, onda yazıda hərc-mərclik yaranar, çox vaxt yazanla oxuyan arasında düzgün kommunikativ münasibət yaranmaz. Dilçilik elmi belə bir çətin vəzifənin öhdəsindən gələrək

ümumi düzgün yazma prinsiplərini müəyyənləşdirib həyata keçirir.

Məlumdur ki, elmi-ədəbi dil normalarını dilçilik elmi hazırlayır. Orfoqrafiyada olduğu kimi, düzgün ədəbi tələffüzdə (orfoepiyada) də xüsusi, hamının riayət etməli olduğu normalar mövcuddur. Orfoqrafiya ilə orfoepiyanın qarşılıqlı münasibətini də dilçilik müəyyən edir. Belə ki, “Danışdığımız kimi yazmalıyıq və ya yazdığımız kimi danışmalıyıq?” prinsipinin tətbiqi dilçiliyin mühüm sahəsidir. Yazdığımız kimi danışsaq, dildə bayağı tələffüz formaları yaranar, çox vaxt ağırlıq törənər. Bu, müxtəlif sahələrdə – səhnə nitqində, televiziya və radio diktorlarının nitqində, elmi məruzə və mühazirə oxuyan natiqlərin dilində qeyri-normal, qeyri-sabit vəziyyət yaradar ki, bu da milli mədəniyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir. Dilçilik elminin yaratdığı orfoqrafiya prinsipləri və orfoepiya normaları bu sahələr arasındakı nisbəti tənzimləyir.

Bu və ya digər xalqın dilində olan ədəbi, bədii irsi müəyyənləşdirmək, onların elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq məhz dilçiliyin vəzifəsidir.

Ümumiyyətlə, normativ qrammatikalardan tutmuş dilçiliyin geniş elmi problemlərinə qədər elə bir sahəsi yoxdur ki, bu və ya digər dərəcədə mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olmasın.

Xarici dillərin öyrənilməsində də dilçilik əvəzsiz rol oynayır. Məlumdur ki, dili iki yolla öyrənmək mümkündür. Birinci, dilin öz qrammatik quruluşundan öyrənilməsi. Bu, dil mühitində dilin sərbəst öyrənilməsi

deməkdir. Bu vaxt nə qrammatikanı, nə də dilçiliyin başqa sahələrini bilmək tələb olunur. Bu üsulla dilin öyrənilməsi asan başa gəlsə də, adamı dilçi etmir, ona kömək edir. Xarici dili mükəmməl elmi əsaslarda öyrənmək, həm də qrammatika vasitəsilə öyrənmək üçün dilçilik problemlərini yaxşı bilmək lazımdır. Ana dilinin təbii materialının əsasında xarici dili öyrənmək üçün dilçiliyin müqayisə-tutuşdurma metodundan istifadə etmək lazımdır. Müqayisə eyni sistemli dillər arasında aparılırsa, müxtəlif sistemli dillər arasında tutuşdurma-qarşılaşdırma metodundan istifadə edilir. Dilçilik elmi tutuşdurma-qarşılaşdırma metodunun elmi-üsulu əsaslarını hazırlayır. Dilçiliyin bu metodundan istifadə edilməsə, Azərbaycan auditoriyasında xarici dili tədris etmək mümkün olmaz. Tutuşdurma-qarşılaşdırma həm fonetik, həm leksik-frazeoloji, həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə aparılır. Cümlə quruluşu konstruksiyalarının izahında, cümlə üzvlərinə suallar verilməsində mütləq xarici dili ana dili ilə qarşılıqlı müqayisə etmək lazım gəlir.

Xarici dili öyrədərkən onun qrammatik tipi, qrammatik qanun və kateqoriyaları haqqında düzgün məlumat vermək üçün həmin dilin tipoloji cəhətdən hansı dil qrupuna aid olduğunu izah etmək lazım gəlir ki, bu da dilçilikdəki dillərin tipoloji- morfoloji təsnifi haqqında dərin məlumatı olmadan mümkün deyil.

Öyrənilən xarici dilin hansı dil ailəsinə, həmin ailədə hansı qrupa (yarımqrupa) daxil olmasını bilmək çox zəruridir. Xarici dili elmi şəkildə öyrədə bilmək üçün həmin dilin daxil olduğu konkret dil ailəsinin digər

nümayəndələri haqqında da geniş məlumat vermək lazımdır. Bu isə dünya dillərinin genealoji təsnifini bilmədən mümkün deyil. Məsələn, öyrədilən dilin roman və ya german qrupuna daxil olmasını izah edərkən mütləq həmin qrupa daxil olan başqa dillərin fonetik, leksik, morfoloji, hətta sintaktik cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini və bu fərqlərin səbəbini izah etmək lazımdır. Nəhayət, bunu demək kifayətdir ki, xarici dil dərslərinin özü ümumi dilçilik çərçivəsində və ondan çıxış edərək tərtib edilir. Belə ki, ingilis, alman, fransız dilində fonem məsələsini izah edərkən İ.A.Boduen de Kurtenenin ümumi fonem nəzəriyyəsini əsas götürmək lazım gəlir. Bu fikri dilin başqa vahidlərinə də aid etmək olar. Bir sözlə, xarici dil müəllimi hazırlamaq üçün birinci növbədə tələbədə ümumi dilçilik haqqında əsaslı elmi bilik formalaşdırmaq lazımdır. Əks təqdirdə tələbə öyrəndiyi dilin qayda və qanunlarından sərbəst baş çıxara bilməz. Bundan əlavə, öyrəndiyini praktik şəkildə müqayisələrlə əsaslı surətdə başqasına çatdırı bilməz.

III FƏSİL

DİL VƏ ONUN CƏMİYYƏTDƏ ROLU

Dilin mahiyyəti

Dil haqqında elmin uğurlu inkişafı dilin mahiyyətini düzgün dərk etməkdən asılıdır. Dilin ictimai mahiyyətindən bəhs edərkən xüsusi bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu da dilin cəmiyyətin üzvü olan konkret fərdlərlə əlaqəsi məsələsidir. Elmi dilçilikdə və ədəbi dilin bir sıra üslublarında tez-tez belə ifadələrə rast gəlirik: “Vaqifin dili”, “əsərin dili”, “Puşkin dilinin lüğəti”, “ölü dil”, “yazıçının dili”, “obrazın dili”, “musiqi dili”, “qəzet dili”, “quş dili”, “kitab dili”, “ayaqqabı dili”, “alovun dili” və s. Yuxarıda adları çəkilən dil sözləri geniş mənada işlənmişdir.

Buradakı dil sözlərini 4 qrupa bölmək olar:

1) Fizioloji mənada işlənənlər (*mal dili*) – bu, müəyyən orqanizmin adıdır.

2) Çoxmənəlilikə görə – ümumi oxşarlıq və funksional oxşarlığa görə işlənənlər (*ayaqqabı dili, alovun dili*).

3) Ümumi ifadəlilik mənasında – fikir ekspressivliyini təmin etdiyinə görə (*musiqi dili, tablounun dili*).

Məlumdur ki, musiqi əsəri təğənni səslərdən ibarət olub musiqi alətləri ilə ifa edilir. Burada forma və mahiyyət mövcud olur. Yəni forma dedikdə – “əsər nədə ifa edilir”;

mahiyyət dedikdə isə “əsər nə kimi fikir aşılıyır” məsələsi nəzərdə tutulur. Bəllidir ki, musiqi ilə həyəcanlı, şadlıq, qəzəb, kədər və s. dərin hisslər ifadə etmək və yaratmaq olar. Burada ikitərəfli münasibət olduğundan musiqi dilin kommunikativ funksiyasına yaxınlaşmış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, musiqi ilə fikir ifadə edilə bilməsinə baxmayaraq, o, dili əvəz edə bilməz. Çünki dilin ifadə etdiyi konkret mənaları “musiqi dili” ilə ifadə etmək olmaz. “Musiqi dili” ilə mücərrəd və həyəcanlı fikirləri ifadə etmək olar.

4) Şərti mənada işlədilən dil (məsələn, *quş dili*) istər bədii ədəbiyyatda, istər şifahi xalq ədəbiyyatında quşların guya danışmasına dair çoxlu misala rast gələ bilərik. İlk baxışda adama elo gəlir ki, doğrudan da, quşlar danışa bilər və ya nə vaxtsa danışmışlar. Elə dahi Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti” hekayətini götürək. Burada bayquşlar guya danışır və hətta onlar padşahı tənqid edir. Bu nə deməkdir? Dahi şair yalanmı danışır? Quşlar danışarmı? kimi suallar meydana çıxır. Nağıllarımızda quşların danışmasına aid nə qədər misal var!

Bütün bu sual və müəmmalara düzgün cavab vermək üçün dilin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Müqayisəli dilçiliyi başqa cərəyan və məktəblərdən fərqləndirən başlıca cəhət, onun dili ictimai hadisə kimi qəbul etməsi, mahiyyətini düzgün qiymətləndirməsidir. Dil ictimai hadisədir dedikdə burada çoxlu fikir və ideyalar əhatə edilmiş olur. Hər şeydən əvvəl bu o deməkdir ki, dil insan cəmiyyətinin üzvi atributudur. Onu

insan məhz cəmiyyətdə öyrənir, Cəmiyyətdən kənarada olan adama dil lazım deyil.

Elmə çoxlu hadisə məlumdur ki, insan övladı cəmiyyətdən kənarada qaldıqda dildən də məhrum olur. Tarzan, Mauqli və s. məhz belələrindəndir. İndiyədək ateist dünyagörüşü uşaqların qorxunc ruhlar tərəfindən oğurlanmasını qeyri-elmi hesab edirdi. Lakin bir neçə hadisə sübut etdi ki, insan cəmiyyətdən kənarada insan ola bilməzdi. Qurd, xallı pələng, ayı və başqa heyvanların uşaqları aparıb “tərbiyə” etmələri haqqında elmə çoxlu hadisə məlumdur. Prof. N.Məmmədov “Dilçiliyə giriş”in 1966-cı il nəşrində, “Azərbaycan gəncləri” qəzetindən (12.IV.1957, N-44) “Tarzan vardırmi?” adlı məqaləni eynilə vermişdir. Dilin ictimai hadisə olmasını düzgün sübut etmək üçün həmin hadisəni əsərdən eynilə vermək faydalı olardı:

“...Almaniya Respublikasında çıxan “Noye berliner illyustrirte” jurnalında bir neçə belə hadisə haqqında yazılmışdır.

Üç il bundan əvvəl 1954-cü ildə (yanvarın 17-də) Hindistanın Laxnau şəhərində belə bir hadisə baş vermişdir.

Dəmir yol çeşidləmə stansiyasının fəhləsi kömür vaqonlarının birinə girəndə vaqonun küncündən qərribə bir səs eşitdi. Fəhlə səs gələn tərəfə baxıb, qarşısında dişləri bir-birinə dəyən çox qərribə, insanabənzər bir canlı görüb, çox təəccüblənmiş və qorxuya düşmüşdür. Tamamilə lüt olan bu canlının bədənində çoxlu çapıqlar və cırmaq

yerləri var idi. Canlının başından uzun, kilgələnmiş hörüklər sallanırdı.

Dəmiryolçu özünə gələndən sonra qarşısında “qurd uşaqları” adlananlardan birinin durduğunu başa düşdü. Dəmiryolçunun vaqonda rast gəldiyi 9 yaşlı oğlan uşağı idi. Bu uşağı Laxnau şəhərindəki xəstəxanaya gətirdilər. Xəstəxananın direktoru doktor Şırana oğlana Ramu adı verdi.

Qurd tərəfindən yemləndirilmiş uşağın xəstəxanada olması xəbəri ətrafa yayıldıqdan sonra naxpurlu meyvəsatan Maxebra Prasad adlı birisi xəstəxanaya gəlib dedi ki, 8 il bundan qabaq qurdlar onun oğlunu oğurlamışlar. O vaxt uşaq 13 aylıq imiş.

Əlbəttə, qurdların yanında böyümüş oğlanla mütənasib bədənli Mauqli arasında yerlə göy qədər fərq var idi.

Ramu iməkləyə-iməkləyə gəzirdi. Onun ayaqlarında və əllərində çox uzun dırnaqları var idi. Ramunun dizinin dərisi çox kobudlaşmışdı. Onun çənəsi son dərəcə irəli çıxmış, dişləri isə ağızından bayıra uzanmışdı. Həkimlər uşağa insan xasiyyətləri aşılacaqqlarına şübhə edirdilər).

Budur, başqa bir hadisə! Hindistan kəndlərindən birində qorxuya düşmüş sakinlər gecələr kəndə “meşə ruhları” gəldiyindən danışırtdılar. Bu ruhlar kəndə gecələr iki adam şəklində gəlirdilər. İməkləyə-iməkləyə qaçan bu insanları iki dişi, iki erkək qurd müşayiət edirdi. Kəndlilər ruhların gəldiyi qurd yuvalarını kəndin ruhanisi Sinqhə göstərdilər. Ertəsi gün ovçular yuvanı əhatə etdilər. Yuvadən iki qız tapıldı. Qızlardan birinə iki yaş, o birinə isə 8 və ya 9 yaş

vermək olardı. Yaxşı, bəs bu qızlar qurd yuvasına hardan düşmüşdür? Yəqin ki, onları qurdlar oğurlamışlar.

Ruhani kiçik qızı Amala, böyük qızı isə Kamala adlandırdı. Çox keçmədən Amala uşaq evində öldü. Kamala isə hələ bundan sonra bir neçə il də yaşadı. Ruhani Kamalanın necə “insanlaşdığı” barəsində xüsusi gündəlikdə qeyd edirdi.

Kamala əvvəllər iməkləyə-iməkləyə gəzirdi. O, günəşin parlaq şüalarından, oddan, onu çimdirmək istəyəndə isə sudan bərk qorxurdu. “Cəngəllik” uşağı otağın qaranlıq küncündə, həm də üzü divara çevrilmiş halda əyləşməyi daha çox sevirdi. Kamala əllərinin köməyi olmadan əti çiy yeyirdi. O, əti dişləri ilə didib dağdır, sonra yalnız döşəmənin üzərinə qoyulduqda yeyirdi. Kamala əsla yağlı şeylər yemirdi. İlk günlər Amala və Kamala gecələr üç dəfə: axşam saat 10-da, gecə saat 1-də və 3-də ulaşırdılar. Yalnız iki il keçdikdən sonra Kamala ayaq üstə durmağa alışdı. Daha iki il keçəndən sonra isə o, ayaq üstə yeriyə bildi. Lakin o ayaq üstə qaçmaq istədikdə əllərini də yerə qoyurdu. Kamala danışmağı da öyrənmişdi. O, dörd ildə yalnız 6 söz öyrənmişdi. Bundan sonrakı üç ildə isə əlavə olaraq 39 söz bilirdi. Kamalanı qurd yuvasında tapanda 9 yaşı var idi. Buna baxmayaraq, onun inkişaf səviyyəsi 6 aylıq uşağın inkişaf səviyyəsində idi. Kamala 17 yaşına çatanda onun inkişaf səviyyəsi dörd yaşlı uşağın inkişaf səviyyəsinə bərabər idi.¹ Bu misalı təfsilən verməkdə

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». B., 1966. səh.10-11. Eyni hadisəni В.И.Кодухов («Введение в языкознание». М., 1987. с. 29-30); В.Н.Перетрухин («Введение в языкознание». Воронеж, 1973, стр. 19); М.Сидоров («Как человек стал мыслить». М., 1965, с. 13-27) misal göstərirlər.

məqsədimiz bundan ibarətdir ki, insan övladı cəmiyyətdən kənarda dil öyrənə bilməz.

Xalq arasında çoxlu rəvayətlər vardır ki, guya bizim cəmiyyətlə əlaqəsi olan, amma tam insan keyfiyyətinə malik olmayan varlıqlar da mövcuddur. Hətta onlarla hesablaşmaq, onları nəzərə almaq lazımdır. Məhz keçmişdə unu dəyirmədən evə gətirəndə kisenin üstünə dəmir parçası qoyarmışlar ki, hal, “bizdən başqalar”ı aparmasınlar. Deyilənə görə, at sahibləri səhər tövləyə gedəndə dəfələrlə atları tərlə görmüşlər. Deməli, “bizdən başqaları” gecə ikən atları minib yormuşlar.

Bir neçə dəfə geyilməmiş paltarda xörək izi və ya yağ ləkəsi görmüşlər. Güman ki, paltarları “bizdən başqaları” geyib məclisə getmişlər.

Başqa bir misal. Deyilənə görə, keçmişdə Şəfa adlı bir qarı evə qayıdanda bir nəfər əcaib qadının evdə qovurma yediyim görmüşdür. Qadının başı kilgələnmiş, dişləri uzanmış, dirnaqları caynağa çevrilmiş, əynində isə nimdaş paltar var imiş. Şəfa qarı özünü itirmədən ehmalca qadına yanaşmış və öz yaxasındakı iynəni (deyirlər hal poladdan və dəmirdən qorxur) onun yaxasına sancmışdır. Əcaib qadın iynəni çıxarmaq üçün çox yalvarmışsa da. Şəfa qarı çıxarmamış və qadını evdə saxlayıb ən ağır işlərdə işlədirmiş. Amma hal cinsindən olan qadın tərsa imiş, yəni hər şeyi tərsinə edərmiş. Buna görə də Şəfa ona əmr verəndə öz istəyinin əksini deyərmiş. Bir gün hal uşaqlardan xahiş etmişdir ki, döşündəki iynəni çıxarsınlar. Uşaqlar iynəni çıxardıqdan sonra hal sərbəstləşmiş və evin damına qalxaraq Şəfanı səsləmiş və demişdir: “Evində

erkək nəsli, ocağında kül qalmasın”. Sonra hal yoxa çıxmışdır. Yaşlılar təsdiq edirdi ki, Şəfa qarının əri, üç oğlu dalbadal ölmüş, beləliklə onların nəsli kəsilmişdir.

Bu hadisələr müasir adama qərribə gəlir. Necə olmuşdur ki, hal qadın azərbaycanca danışa bilmişdir. Bəlkə qaçqın dövründə qız uşağı ata-anasından ayrı düşmüşdür? Bu sirri açmaq hələ mümkün deyil. Bəs indi hamının danışdığı və hətta gördüyü qar adam necə? Bu bir daha sübut edir ki, “bizdən başqaları” vardır, amma gözə görünməzlər. Əgər adi bir insanı da cəmiyyətdən təcrid etsən o danışa bilməz. Bu bir daha təsdiq edir ki, dil ictimai hadisədir, cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətsiz dil yaşaya bilməz, habelə dilsiz də cəmiyyət təşkil etmək olmaz.

Dil xüsusi ictimai hadisədir O, fizioloji, bioloji, psixoloji hadisələrdən və bütün başqa ictimai hadisələrdən öz xüsusi əlamətləri ilə ayrılır.

Dil fizioloji hadisə deyil. Molumdur ki, fizioloji faktorlar bütün canlılara irsən keçir. Belə ki, fiziki gümrahlıq, sifət quruluşu, saçların və gözlərin rəngi, sağlamlıq və ş. ata-anadan övlada irsən keçir. Dil isə irsi-fizioloji faktor deyil. Əgər bizim ana dilimiz Azərbaycan dilidirsə və bu dildə danışırıqsa, bu, heç də ata-anamızın azərbaycanlı olduğuna görə deyildir. Bunun səbəbi odur ki, biz Azərbaycan dili mühitində yaşayırıq. Bunu çox asan sübut etmək olar. Bir azərbaycanlı uşağı öz ana dilini bilməyən ailədə böyüdükdə (belə hallar çoxdur) bu dili bilməyəcəkdir. Əgər dil irsi keçsə idi, yəqin ki, həmin uşağın valideynlərinin babaları ana dilini mükəmməl bilən

azərbaycanlı olduğu üçün onların dili öz övladlarına və nəvələrinə keçərdi. Bu məsələ dilin mahiyyətini dərk etmək, düzgün qiymətləndirmək üçün tutarlı arqumentdir. Dilin irsən keçməsi haqqında hələ qədim dövrlərdə də fikir söyləyənlər olmuşdur. 460 il bundan əvvəl Hindistan padşahı Əkbərin sarayındakı alim-kahinlər dilin irsən keçməsi haqqında təkidlə fikir irəli sürmüşdülər. Hökmdar onların fikri ilə razılaşmamış və apardığı dəhşətli bir təcrübə ilə fikrini sübut etmişdir; təzə anadan olmuş, müxtəlif irsə mənsub olan bir neçə uşağı valideynlərindən alıb adamlardan təcrid etmişdi. Uşaqlara xidmət edən qızların dilini kəsmişdi ki, onlarla danışa bilməsinlər. Xidmətçi qızlar uşaqların bütün maddi və fizioloji ehtiyaclarını təmin edir, amma onları dindirə bilmirdilər (onları dindirmək qadağan olmuşdu). Bir neçə il keçdikdən sonra padşah saray alimlərini toplayıb, uşaqların gətirilməsini əmr edir. Balaca uşaqlar bir neçə yaşında olmalarına baxmayaraq, nəinki başqaları ilə, habelə bir-biri ilə ünsiyyət saxlaya bilmirlər. Bununla hökmdar öz fikrini, dilin irsən keçmədiyini sübut etmiş hesab edir.

Dil psixoloji hadisə də deyildir Dili insan ruhu, psixikası, geniş mənada xalq psixologiyası ilə əlaqələndirmək cəhdləri çox olmuşdur. Doğrudur, xalqın psixologiyası, dünyagörüşü bu və ya digər dərəcədə dildə əks etdirilə bilər, amma insan psixologiyasının dilə təsir etməsindən danışmaq yanlış olardı. Dili insan psixologiyası ilə əlaqələndirən XIX əsrin psixoloji cərəyan nümayəndələri də dili fərdi psixoloji akt hesab

edirlər. Əslində bir nəfərin psixoloji vəziyyətinin dilə heç bir təsiri yoxdur. Bu, ancaq danışanın nitqinə təsir edə bilər. Dili psixoloji hadisə hesab etmək, başlıca olaraq, dillə nitqi eyniləşdirməkdən irəli gəlir. Dil fərdi psixoloji hadisə olsa idi, onda adamın danışması üçün heç də cəmiyyət lazım olmazdı, hər kəs öz-özünə danışardı. Bundan əlavə, dil psixoloji hadisə olsaydı, hər kəsin öz dili ola bilərdi. Onda dil ümumi yox, xüsusi olmalı idi.

Dili bioloji hadisə də hesab etmək olmaz. XIX əsrdə alman alimi Avqust Şleyxer məhz belə hərəkət etmiş, dili bioloji hadisələr sırasına daxil etmişdi. Buna görə də belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, dil bioloji faktor olaraq, təkamül nəzəriyyəsində deyildiyi kimi yaranır, inkişaf edir, öz yüksək dərəcəsinə çatıb, nəhayət, ölür. Dilin inkişaf edərək daha da təkmilləşməsi sübut edir ki, dil bioloji hadisə deyil. Əgər dil bioloji hadisə olsaydı, ölərdi. Molumdur ki, dilin ölmə səbəbi onun inkişafının nəticəsi deyil. Dil yalnız nitq şəklində mövcud olmadıqda, yəni canlı şəkildə işlədilmədikdə istifadədən qaldıqda ölür.

Deməli, dil ona görə inkişaf etmir ki, ölsün, o cəmiyyətin inkişaf etmiş tələblərini daha yaxşı ödəmək üçün inkişaf edir.

Bu dediklərimizdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dil fizioloji, psixoloji, bioloji hadisə deyil, ictimai hadisədir.

Dil ictimai hadisə olaraq cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətlə bağlı olan bütün hadisələr ictimaidir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil spesifik ictimai hadisədir. Bu, dilin başqa ictimai hadisələrlə nə dərəcədə oxşar və ya fərqli olduğunu da izah etməyi tələb edir.

Dilin sinfliliyi haqqında. Məlumdur ki, hər bir sinfin, ictimai zümrənin həyatda öz mənafeyi, öz həyat tərzi, öz mövqeyi vardır. Buna görə də həmin zümrənin şüuru məhz öz zəminində formalaşır və başqalarından seçilir.

30 ilə qədər dilçilikdə hakim mövqə tutan N.Y.Marr nəzəriyyəsi dilçiliyi – yanlış yola aparmış, vulqar materializm platformasından çıxış edərək dili sinfi kateqoriya hesab etmişdir. O, “Dil və təfəkkür” adlı əsərində şüurla təfəkkürün fərqlərini görə bilmədiyi üçün sinfi şüur əvəzinə sinfi təfəkkür və sinfi dil olduğunu iddia etmişdir. N.Y.Marr yazırdı: “Belə rəy deməyin nə qədər məsuliyyətli iş olduğunu tamamilə başa düşərək, bu məsələdə öz yoldaşlarımla çoxundan əsaslı surətdə ayrılaraq, mən israr edirəm ki, sinfi olmayan dil yoxdur, demək, sinfi olmayan təfəkkür də yoxdur”.¹

N.Y.Marrın bu fikrini şərh etməyə ehtiyac yoxdur. O, dilin ictimai mahiyyətini düzgün qiymətləndirə bilmədiyi üçün onun təfəkkürlə əlaqəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini də düzgün izah edə bilmirdi. Onun dili bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab etməsi dediklərimizə sübutdur. Marra görə, hər bir bazisin özünəməxsus əxlaq normaları, təhsil sistemi olduğu kimi dili də olmalıdır.

Bu fikirlərin hər ikisi yanlışdır. Əgər dil sinfi olsaydı, hər bir sinfin öz dili olmalı idi. Əksinə, dildə bütün sinif, zümrə və təbəqələrin dil yaradıcılığı eyni şəkildə öz əksini tapır.

Dili bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab edən Marr tezisini də çox asanlıqla təkzib etmək olar. Əgər dil

¹ N.Y.Marr. «Dil və təfəkkür». M., 1931, səh. 4.

üstqurum kateqoriyası olsaydı, bazis dəyişən kimi o da dəyişməli idi. Halbuki dünya tarixində yüzlərlə dövlət dəyişmiş, özü ilə dil yaradan bir bazis olmamışdır.

Bəs onda dili başqa ictimai hadisələrdən fərqləndirən nədir?

Dil spesifik ictimai hadisə olaraq heç bir hadisəyə oxşamır. Dili başqa ictimai hadisələrdən aşağıdakı fərqlər ayırır:

1. Dil bütün ictimai hadisələrdən qədimdir. Bunu sadə məntiqlə sübut etmək olar. Əgər bütün ictimai hadisələr cəmiyyət formalaşdıqdan sonra meydana gəlsə, cəmiyyətin formalaşması üçün dil lazım idi.

2. Dilin inkişaf qanunları vardır. Başqa ictimai hadisələr isə daxili qanunlarından daha çox səbəb-nəticə əlaqəsinə bağlıdır.

3. Dil obyektivdir, heç bir subyektə, onun iradəsinə tabe deyil. Başqa ictimai hadisələr isə subyektiv olub, müəyyən subyektədən asılıdır. Məsələn, seçkilər keçirilməsi, bu və ya digər yubileyin keçirilməsi, xarici müğənnilərin konserti cəmiyyətlə əlaqədar olduğu üçün ictimai hadisədir. Hər hansı bir subyekt – ixtiyar sahibi olan adam seçkilərin və ya yubileyin keçirilməsinə, konsertə həlledici təsir edər və onları hətta qadağan edə bilər. Amma heç kəs dil haqqında əmr verə bilməz, heç kəs deyə bilməz ki, filan dil inkişaf etdirilsin, filan dilin inkişafı dayandırılınsın və yaxud sabah heç kəs təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə işlətməsin. Bu məsələni görkəmli Azərbaycan yazıçısı Y.V.Çəmənəminli belə izah edir: “Dil qayıрмаqlıq (sünilik) sevməz, zor və gücü

də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik və təbiilik sayəsində elə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyra qoyar. Dilin kökü camaatımızın əsrlərlə yaratdığı el ədəbi) yalındadır. Gərək onlar toplanılsın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin”.¹

4. Başqa ictimai hadisələrin hamısına nisbətən dil dahi sabit və uzunömürlüdür. Başqa ictimai hadisələrin cəmiyyət dən çıxması ona o qədər də təsir etməz. Amma dilin ölüml cəmiyyətdən çıxması həmin cəmiyyətin sonu deməkdir.

5. Cəmiyyətin varlığı üçün heç bir hadisə dillə müqayisə edilə bilməz. Başqa hadisələr öz əhəmiyyətinə görə dildən çox aşağıda dayanır.

6. Başqa ictimai hadisələr subyektiv olduğu üçün sinfi xarakter daşıyır. Dil isə sinfi deyil.

7. Başqa ictimai hadisələr bazislə əlaqədardır, ona xidmət edir. Dil isə bazislə əlaqədar olsa da, ondan asılı – yəni onun üstqurumu deyil.

Dilin cəmiyyət həyatında rolu

Cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dildən istifadə edilməsin. Cəmiyyət özünün mövcudluğu, inkişafı üçün dilə borcludur. Əgər dil olmasaydı, insanlar nəinki müasir inkişaf mərhələsinə çata bilməzdilər, habelə kollektiv şəkildə də birləşə bilməzdilər. Yəni dil – ünsiyyət olmasa, insanlar özləri nə fərd, nə cəmiyyət üzvü

¹ Sitat Y.Seyidovun “Yazıçı və dil” (B., 1979, s.247) kitabından götürülmüşdür.

ola bilərdi. Bəşəriyyətin inkişafında çoxlu kəşflər olmuşdur. Lakin bütün bəşəriyyətin kəşflərinin heç biri öz əhəmiyyətinə görə dillə müqayisə edilə bilməz. Əslində dil və cəmiyyət qarşılıqlı asılılıq münasibətindədir. Dil cəmiyyətin varlığı üçün hansı rolu oynayarsa, cəmiyyət də dilin yaşaması və inkişafı üçün həmin rolu oynayır. Əgər dil olmasa, insanlar bir-birini başa düşməsə, müxtəlif kontinentlərdən olan insanlar arasında necə münasibətlər yaranardı? Dil olmasa, insanlar bir-biri ilə yalnız heyvanların olduğu səviyyədə anlaşıla bilərdilər. Bu işə insan cəmiyyətinin. Bəşəriyyətin ümumi inkişafını təmin edə bilməzdi. Bu haqda maraqlı bir faktı xatırlamaq yerinə düşərdi.

Hind yazıçısı Balvanti Harş nağıl edir ki. “Beş ölkənin (Çin, Yaponiya, Koreya, Vyetnam və Hindistan) yazıçıları Moskvada olarkən bir yerdə bir stolda nahar edirdilər. Həmin günə kimi biz bir-birimizlə şəxsən tanış deyildik, yalnız dilimizə tərcümə edilərək qəzet və jurnallarda dərc edilən əsərlərimizə görə bir-birimizi tanıyırdıq. Görüşdə iştirak edən yazıçılar bir-birinin arxasınca ayağa qalxaraq sağlıqlar deyir, iki kişi və üç qadından ibarət tərcüməçilər işə onların dediklərini bizə çatdırırdılar. Biz başımızın işarəsi ilə razılığımızı bildirir, bir-birimizin əlini sıxır, qucaqlayır, öpür, dünya yazıçılarının sağlığına, xalqlar arasında sülh və dostluq şərafinə sağlıqlar deyirdik.

Əgər bizimlə tərcüməçilər olmasaydı, onda biz başqa bir dilin – hərəkət dilinin, əl dilinin köməyinə möhtac olardıq. Beş müxtəlif ölkənin beş dili əlin barmaqları kimi bir-birindən ayrılırdı. Lakin tərcüməçilər həmin beş

barmağı birləşdirir, bir-birinə məhəbbət və ehtiramla bağlayırdılar. Tərcüməçim məni hər yerdə müşayiət edirdi. Mənimlə baletə, teatr tamaşalarına, mitinqə, konfransa, idman oyunları olan yerlərə, mağazalara gedirdi. Məni maraqlandıran hər şeyi o, yorulmadan tərcümə edirdi. Ancaq bir dəfə nədənsə tərcüməçim yox idi və mən nahar etdiyim zaman su içmək istədim. Çünki mən bir hindli kimi çoxlu su içirəm, elə bil tropik qurşağın istiliyi mənim sümüklərimə çökmüşdü. Lakin mən nə istədiyimi stola xidmət edən adama başa sala bilmədim. Stəkanı götürüb ağızıma yaxınlaşdırdım. Xidmətçi gedib çaxır gətirdi. Mən öz dilimizdə ona dedim: “Çox sağ ol, istəmirəm”. Bundan sonra o, əvvəlcə mənə araq gətirdi, mən onu da qaytardım. Sonra isə kofe, çay, mineral su, meyvə şirəsi, bir sözlə ağına hər nə gəldi gətirib verdi. Yalnız bircə adi suyu gətirmədi. İşarə dili mənim məhz nə demək istədiyimi ona çatdırma bilmədi”.¹

Bu misal dilin cəmiyyət, geniş mənada bəşəriyyət üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu çox aydın şəkildə göstərir. İndi Yer üzündə üç minə qədər dil varır. Bunlar vasitəsilə Yer kürəsinin bütün guşələrində olan adamlar bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilər.

Bir xalqın həyatında dil hansı rolu oynayır? Yaxşı deyilmişdir ki, dil millət varlığının birinci, bəlkə də yeganə amilidir. Xalqın müstəqilliyi – formalaşmış olması onun ana dilinin varlığından asılıdır. Əgər bir xalqın ana dili yoxdursa, həmin xalq yaşaya bilməz. Burada ana dili

¹ Ə.S.Bayramov. İnsan danışmağı və fikirləşməyi necə öyrənmişdir. B., 1963, səh.28-29.

ilə ana vətəni müqayisə etmək olar. Vətənin millət və ya xalq üçün əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, onların varlığı üçün dil daha vacibdir. Belə ki, tarix neçə-neçə vətənsiz xalq tanıyır. Amma onlar ana dilləri əsasında nəinki öz milli varlıqlarını qoruyub saxlamışlar, habelə milli mədəniyyətlərini də yaratmışlar. Və yaxud bir xalqı öz ölkəsindən başqa yerə köçürsən, o, ölməz, öz dili əsasında özünün tarixini, ədəbiyyatını, elmini və s. yaşada bilər. Bunun əksinə olaraq bir xalqa hər şeyi ver. Onu maddi cəhətdən maksimum təmin et, Vətəni lələzərə çevir, amma ana dilini əlindən al. Həmin xalq insan kimi yaşayar, amma millət olaraq elər. Dilin bir nəfər üçün də əhəmiyyəti vardır. Doğrudur, dil ümumi cəmiyyətə məxsusdur. Bununla belə, ayrı-ayrı fərdin cəmiyyət üzvü ola bilməsi üçün onun dilini bilməsi vacib şərtidir. Dil bilmək ayrıca götürülmüş bir fərd üçün no kimi əhəmiyyətə malikdir. Əvvələn, nahaq yerə demirlər ki, dil hünər sahibi xəzinəsinin açarıdır. Neçə dil bilsən bir o sayda adamsan və s. Bəs, ümumiyyətlə, danışa bilməyənlər, lallar cəmiyyətdə nə kimi mövqə tuturlar?

Dilin funksiyaları

Dilin funksiyası dedikdə onun yerinə yetirdiyi vəzifələrin məcmusu nəzərdə tutulur. İşlənmə dairəsindən və geneoloji mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dillər müəyyən funksiyaları yerinə yetirməlidir. Belə ki, bəzi funksiyalar vardır ki, onları yerinə yetirməzsə, dil adlana bilməz. Dilin başlıca funksiyaları ilə yanaşı, onun struktur

elementlərinin yerinə yetirdiyi funksiyalar vardır ki, onlar da bütövlükdə dil funksiyasına aid edilir. Məsələn, inteqral və diferensial funksiyalar əslində fonemlərə aiddir. Fonemin isə öz funksiyasını məhz dil sistemində reallaşdırdığım nəzərə alaraq bu funksiyaları da dilə aid edirlər. Çünki fonemlərdə olduğu kimi, dildə də inkişaf prosesində inteqrasiya və diferensiasiya prosesləri gedir. Dilin osas funksiyalarından bir neçəsinə diqqət yetirək: 1) *kommunikativ*, 2) *ekspressiv*, 3) *nominativ*, 4) *idraki* 5) *emotiv* 6) *inteqrallaşdırma*, 7) *diferensiallaşdırma*.

Kommunikativ funksiya. Bu funksiyanın adı latın mənşəli – *communicatia* məlumat vermə mənasındadır. Bu funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasını şərtləndirir İnsanlar dildən başqa, əl hərəkətləri, uzun mimikası, şərti işarələr, siqnallar, musiqi, rəsm əsəri və s. vasitələrlə də ünsiyyət saxlaya bilər, müəyyən fikir ifadə edə bilərlər. Amma bunların heç biri insanlar arasında dil qədər dərin, dəqiq, sabit ünsiyyət yarada bilməz. Buna görə də “Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir” fikri tamamilə doğrudur.

Dil danışanla dinləyən arasında ikitərəfli münasibət yaratmalıdır. Yəni danışanla dinləyən arasında anlaşma olmalıdır, belə ki, danışanı dinləyən başa düşməli, danışan öz düşündüyü ətrafında dinləyəni daşındırmalıdır. Kommunikasiya o vaxt baş verir ki, danışanla dinləyən arasında tam mənalı düşünmə və daşınma prosesi getsin. Əks təqdirdə iki adam bir-birini başa düşməz.

Bu, dilin kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi deməkdir.

Dilin ünsiyyət vasitəsi ola bilməməsi bir neçə halda mümkündür: a) danışan dinləyən bilmədiyi dildə fikrini ifadə etdikdə, b) bir dilin leksik materialını başqa dilin qrammatik qəlibində təqdim etdikdə və s.

Birinci halda dinləyən eşitdiyi sözləri öz təfəkkür süzgəcindən (analizatorlarından) keçirə bilmədiyi üçün, həmin eşidilən material yalnız birinci siqnal sistemi səviyyəsində qalacaq. Hətta eşitdiyinə düzgün reaksiya da verə bilməyəcək. Nəticədə ikinci siqnal (siqnallar siqnalı) dil yaranmayacaq.

İkinci halda kommunikasiyanın yaranmamasının səbəbi dillərin müxtəlif qrammatik quruluşa malik olmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dili materialını rus dilinin qrammatik qəlibində və əksinə təqdim etdikdə fikir anlaşılır. Rus dilindəki “Qde mı naxodımsa?” cümləsini Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etsək “Biz harada yerləşirik?” kimi tərcümə etsək, fikir alınmaz, hətta belə suala cavab da verməzlər.

Ekspressiv funksiya. Ekspres indi artıq hamının başa düşdüyü tez çatdırma mənasındadır. Dilçilik termini olaraq ifadəlilik, fikri ifadə etmə, çatdırma mənasında işlənir. Dilin bu funksiyası onun fikir ifadəsi vasitəsi olmasını şərtləndirir.

Görkəmli gürcü alimi A.S.Çikobava dilin bu iki funksiyasını müqayisə edərək üstünlüyü kommunikativ funksiyaya verir. O, yazır: “Dil üçün daha vacib olan nədir – ünsiyyət vasitəsi, ya fikir ifadəsi vasitəsi olmaq? İlk baxışda elə görünə bilər ki, axırıncı (fikir ifadəsi vasitəsi olmaq – A.B) çünki dediyini əvvəlcədən

düşünmədən onu sözlərlə ifadə etmək olmaz. Bununla belə, dilin əsas vəzifəsi – ünsiyyət vasitəsi olmasından ibarətdir (kommunikativ funksiya)”¹

Bunu A.Çikobava aşağıdakı fikirlə sübut edir ki, dil insan cəmiyyətində fikir ifadəsi vasitəsi kimi deyil, ünsiyyət vasitəsi kimi, yaranmışdır.

A.Çikobavanın fikri ilə qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Çünki ibtidai insan fikrini ifadə etmək üçün başqasına müraciət etmişdir.

İkinci tərəfdən, danışan fikir ifadə etməzsə, dinləyən nə başa düşəcək? Belə olduqda onlar arasında ünsiyyət olacaqmı? Halbuki, fikir ifadə etmədən, Yəni obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında heç bir məlumat vermədən danışmaq olar. Məsələn, Şerbanm məşhur «Глубокая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокренка» cümləsini götürək. Burada rus dilinin bütün qrammatik qanunlarına əməl edilmişdir. Amma sözlərin mənası olmadığı üçün fikir ifadə edilməmişdir.

Azərbaycan dilində də buna yüzlərlə misal göstərmək olar. Məsələn, Buzovna dağ ciyərinin ayağı altındakı dairəvi kvadratdan doyunca doğrayıb raket plovu oldu. Bu cümlədə qrammatik cəhətdən hor şey öz yerindədir. Amma cümlə bütövlükdə fikir ifadə etmədiyi üçün, ünsiyyət də yarada bilmir. Bu səbəbdən də demək lazım gəlir ki, bu funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı olaqədədir. Bunun əksini düşünmək dillə təfəkkürü təcrid etmək, birinciyə üstünlük vermək kimi yanlış nəticəyə gətirər.

¹ Чикобава А.С. «Введение в языкознание». М., 1952, стр.30.

Nominativ funksiya. Adından da görüldüyü kimi, bir dilin adlandırma funksiyasıdır. Yəni danışan nəyi isə adlandırmalı, nədənsə bəhs etməlidir Bu da təfəkkürün elementləri olan anlayışlarla bağlıdır. Fikir anlayışlar zəncirindən ibarət olduğu kimi, cümlə də sözlər zəncirindən ibarətdir. Əgər danışan heç nəyi adlandırmasa, heç nədən bəhs etməsə, heç bir fikir ifadə etməz, bunsuz isə onu başa düşməzlər – kommunikasiya yaranmaz. Bunu çox asanlıqla sübut etmək olar Avtosemantik (müstəqil mənalı) sözlər işlədilməyən söz yığımını cümlə hesab etmək olmaz, Məsələn, Ah, görəsən, necə, bəli. kaş, heç, amma, qədər, ki, sonra.

Bu söz yığımı da heç bir məna ifadə etməyib. Çünki buradakı dil vahidlərinin müstəqil-nominativ mənası yoxdur. Bu söz yığımı nə fikir ifadə edir, nə də ünsiyyət üçün yarayır. Bu, bir daha subut edir ki, dilin funksiyaları bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədar olub, biri digərini şərtləndirir.

İdraki funksiya. Dilin idraki funksiyası dil vasitəsilə obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələri, ictimai həyatdakı mücərrəd kateqoriyaları dərk etməyə xidmət edir İnsan bütövlükdə dünyanı dil vasitəsilə dərk edir. İlk əvvəl konkret və gündəlik həyatda lazım olan əşyalar haqqında adamda anlayışlar yaranır. Məsələn, çörək, daş, su, xörək və s. haqqında üç-dörd yaşlı uşağın məlumatı olduğu halda, məhəbbət, xoşbəxtlik, xəyanət, sədaqət və s. haqqında onun heç bir anlayışı ola bilməz. Mücərrəd anlayışları dərk etmək üçün mücərrəd təfəkkür inkişaf etməlidir. Bu isə məhz dil vasitəsilə ola bilər. Atalar

sözündə deyilir ki, kar olsun o qulaq ki gündə bir söz eşitməsin. Yəni gündə bir söz eşitməklə insan öz idrakını, dərk etməni, təmin etdiyi kimi, öz təfəkkürünü zənginləşdirir. İdrak prosesində insanın aldığı ilkin məlumat daha çox sözlərlə ifadə edilir. Bir sözlə, insan öz dili vasitəsilə təbiət və cəmiyyət sirlərini öyrənmiş və başqasına çatdırmışdır. Özündən əvvəl yaranmış bütün elmi idraki xəzinəni dil vasitəsilə əxz edir, özünün yaratdığı biliklər sistemini dil vasitəsilə gələcək nəsələ irs qoyur.

Emotiv funksiya. Məlumdur ki, insan öz fikirləri ilə yanaşı, həyəcan, duyğu, hiss və s. bu kimi daxili cəhətləri də başqasına çatdırır. Bunun üçün dildə xüsusi vasitələr vardır. Belə ki, hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb və s. kimi daxili keyfiyyətləri ifadə etmək üçün dildə nidalar mövcuddur. Doğrudur, bu hisslər nidalarla ifadə edildikdə emosionallıq daha yüksək, ekspressivlik daha güclü olur. Dilin qüdrəti ondadır ki, ani hiss və həyəcanı sabit şəkildə ifadə edə bilər, hiss, həyəcan həm ani, həm də subyektiv olur. Onların dillə ifadəsi isə sabit – daimi və obyektiv olur. Məsələn, bir adamın əlinə iynə batdıqda o, “uf!” deyir. Bunun əvəzində o, “əlimə iynə batdı” cümləsini də işlədə bilər.

İntegral (birləşdirici) funksiya. Dilin sosial-ictimai funksiyalarından bəhs edərkən ünsiyyət prosesində onun birləşdirici vəzifəsindən də danışmaq lazımdır. Əslində, dildaxili inteqrasiya dilin xalq dili kimi formalaşdığı dövrdə baş verir. Yəni dil dialektlərarası oxşar və fərqli cəhətləri seçir, dialektlər əsasında yeni bir keyfiyyət

yarandır. Müasir dilçilikdə inteqral funksiya danışıqdan beynəlmiləl dillərin vəzifəsindən bəhs edilir. Bu barədə V.İ.Koduxov yazır: “Dil öz inteqral funksiyasını o vaxt yerinə yetirir ki, o, beynəlmiləl və dünya səviyyəli ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilsin. ...xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməyən dil isə diferensial (fərqləndirici) funksiyayı yerinə yetirmiş olur”.¹

Dilin sistemi və strukturu

Sistem çox geniş anlayışdır. Obyektiv gerçəklikdə, ictimai həyatda, fəlsəfi anlayışlarda və s. sistem vardır. Sistem anlayışı haqqında hələ çox qədim zamanlarda alimlərin məlumatı var idi. Görkəmli yunan alimi Demokrit (y.e.ə. 430-370) sübut etmişdir ki, «hər bir əşya kiçik atomlardan ibarətdir, bir bir əşyanın öz xarici formasının olması isə onun atomlarının düzülmə sistemindən asılıdır. Sistem eynicinsli elementlərin hər hansı bir şəkildə birləşməsindən ibarətdir. Məlumdur ki, vahid, tək bir element sistem yarada bilməz. Sistem yaratmaq üçün müəyyən birləşmə toplusu lazımdır. Lakin hər hansı elementlər toplusu sistem əmələ gətirməz. Əşyalar, elementlər çoxluğu qaydasız (xaotik) və qaydalı (sistemli) şəkildə ola bilər. Məsələn, idarə üsulu sistemi, təhsil sistemi və s. müəyyən ierarxik şəkildə birləşmişdir, hər hansı bir birləşmənin tərkibcə çoxluğu və ya azlığı sistem üçün əhəmiyyətlidir. Düzdür, sistemin əvvəli və axırı olmalıdır. Məhz bu cəhətlə sistem başqa qaydasız

¹ Кодухов В.И. «Введение в языкознание». М., 1987. стр.22.

birləşmələrdən seçilir. Məsələn, kənd təsərrüfatı briqadası nə inşaatçılar briqadasını müqayisə edək. Kənd təsərrüfatı briqadasında ya bağbanlar, ya əkinçilər, ya pambıqçılar birləşdiyi halda, inşaat briqadasında həm suvaqçılar, həm bənnalar, həm rəngsazlar birləşmiş olur. Kənd təsərrüfatı briqadasında eyni xarakterli əməklə məşğul olan adamlar, inşaat briqadasında isə müxtəlif sənət adamları birləşmişdir. İnşaat briqadasını sistemlər sistemi adlandırmaq olar. Çünki həmin briqadanı təşkil edən ayrı-ayrı qruplar eynicinsli sənət sahibləri olub sistem təşkil edirlər. Onların bir-birindən asılı təsəvvürü isə sistemin sistemini yaradır.

Dil də belədir. Dil sistemlər sistemidir A.A.Reformatski sistemə belə bir tərif verir: “Sistem həmcins qarşılıqlı şərtlənən elementlərin birliyi”.¹

Bu tərif dilin yarusdaxili sistemlərinə aiddir, Belə ki, dil səviyyələri eynicinsli vahidlərdən ibarət olur. Məsələn, fonetik sistem fonemlərdən, leksik sistem – leksemlərdən, morfoloji sistem morfemlərdən ibarət olur.

Dilin sistemindən danışarkən onun strukturunu da unutmaq olmaz. Çünki dilin struktur işarələri sistem təşkil edir. Bu iki anlayışı eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, onları təcrid etmək də olmaz. A.A.Reformatskinin tərifinə görə “struktur bir vahid tam tərkibində müxtəlifcinsli elementlərin birliyi”.² Buradan aydın olur ki, dilin strukturu dedikdə dil səviyyələrinin birliyi

¹ Реформатский Л.Л. «Введение и языкознание». М., 1967, стр.25.

² Реформатский Л.Л. «Введение и языкознание». М., 1967, стр.25.

nəzərdə tutulur ki, burada da eynicinsli dil elementləri mövcud olur.

Dilin sistemini sintaktik-üfüqi şəkildə, strukturunu isə paradiqmatik – şaquli şəkildə təsəvvür etmək olar

Struktur ilə quruluşu eyniləşdirmək olmaz. Struktur müxtəlif cinsli elementlər məcmusu kimi, quruluş isə sadə, düzəltmə və mürəkkəb forma kimi başa düşülür. Dil strukturu dedikdə dil yaruslarının bir-biri ilə ierarxik şəkildə əlaqələnməsi nəzərdə tutulur

Dil sistemlər sistemidir dedikdə isə, dilin quruluş ünsürlərinin bir-birini vasitəli şəkildə təşkil etməsi və əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri, leksemlər frazem və ya sintaqmalan, sonuncular cümləni, cümlə isə mətni yaradır. Bu da dil vahidlərinin sistemlər sistemini – strukturunu yaratması deməkdir.

Dil yarusları. Dilçilik ədəbiyyatında rast gəldiyimiz “Dil səviyyəsi”, “Dil yarusu”, “Dil karkası” terminləri eyni mənada işlənir. Dil yarusları haqqında da fikirlər bəzən haçalanır. Məsələn, V.N.Peretruxin dil strukturunu iki yarusla bölür: a) diferensial, b) semantik.

Diferensial yarusda V.N.Peretruxin fərqləndirici elementləri – tonemləri daxil edir. Semantik yarusda isə “informer işarələri” – sözləri, morfemləri, arammatik quruluşu daxil edir.¹ Alimin bu fikri ilə razılaşmaq çətindir. Çünki dilin leksem və morfemlərini eyni səviyyədə hesab etmək düzgün deyil. Axı hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, bir yarusda yalnız eyni cinsli

¹ Петрухин В.Н. «Введение в языкознание». Воронеж, 1973. стр.30.

elementlər birləşir. Leksemlər, morfemlər isə müxtəlif cinsli dil elementləridir.

Dil strukturu üç səviyyədən ibarətdir: a) diferensial, b) semantik, c) konstruktiv. Diferensial yarus dil səviyyəsinin birinci mərtəbəsini təşkil edir. Burada yalnız fərqləndirici elementlər – fonemlər və onların sistemi mövcud olur.

Semantik səviyyə paradiqmanın ikinci mərtəbəsini təşkil edir. Burada leksik-semantik sistem mövcuddur. Bu yarus məna yarusudur.

Üçüncü yarus – konstruktiv yarus dilin ən yüksək mərhələsi, özünəməxsus qrammatik konstruksiyalar mərtəbəsidir. Bu yaruslar mütləq və nisbi şəkildə müstəqildir. Onların mütləq müstəqilliyini şərtləndirən cəhət öz vahidlərinin olmasıdır. Hər bir yarusun öz vahidi vardır. Bu yarusların müstəqilliyinin nisbiliyi isə onunla əlaqədardır ki, bunlar arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Belə ki, bir yarusun vahidi başqa yarusla keçə bilər. Məsələn, “o” səsini götürək. Bu, səs kimi diferensial yarusun, işarə və şəxs əvəzliyi kimi semantik yarusun, cümlənin mübtədası və təyini olduqda isə konstruktiv yarusun vahidi olur.

Dil və nitq

Ta qədim zamanlardan dillə nitq eyniləşdirilmişdir. Hətta A.A.Saxmatov və İ.A.Boduen de Kurtene nitqlə dili eyniləşdirərək “kənd dili”, “şəhər dili”, “vilayət dili” kimi

terminlər işlətmişlər. Bu, dillə nitqin həddlərini qarışdırmaqdan irəli gəlir.

Dillə nitqi ilk dəfə V.Humboldt fərqləndirməyə cəhd etmişdir. Ferdinand de Sössür isə dillə nitq arasındakı mühüm fərqləri göstərmişdir. O, dili sosial hadisə hesab etdiyi kimi, nitqi də belə xarakterizə edir: “nitq həmişə fərddir, ona həmişə fərd hakimdir”.

A.A.Reformatski göstərir ki, F.Sössür dillə nitqi fərqləndirəndə nə qədər haqlıdırsa, “ictimai”ni, “psixi” ilə eyniləşdirməkdə bir o qədər yanılır.

Dillə nitqin oxşar və fərqli cəhətlərinə nəzər salmaq, Uyar cənətlər bundan ibarətdir ki:

- a) hər ikisi ilə məlumat vermək mümkündür.
- b) Dil nitq üçün əsas baza, nitq isə dilin ifadə formasıdır.
- c) Dil nitq şəklində reallaşır.
- d) həm dil, həm də nitq təfəkkürlə bağlıdır.
- e) Nitq şəklində mövcud olmayan dil ölümə məhkumdur.

Fərqli cəhətləri isə daha çoxdur:

- a) Dil ümumi, ictimai, nitq isə fərddir.
- b) Dil fərdin psixoloji prosesləri ilə əlaqədar deyil, nitq isə bundan asılıdır.
- c) Dil kodlaşdırıla bilir. Nitq isə məlumat səviyyəsində qalır.
- d) Dil vahidləri ilə nitq vahidləri eyni deyil. Məsələn, «Alma, almaya bənzər» cümləsində iki dil vahidi, üç nitq vahidi vardır.

e) Dil sabit, nitq isə keçici və anidir. Nitq dinamikdir, dil sabit.

f) Dilin formal qaydaları ilə nitqin qaydaları eyni deyildir.

g) Dil qanunları ilə nitq qanunları müxtəlifdir.

h) Dil maddi deyil, nitq maddidir.

Nitq hər hansı informasiyanı başqasına çatdırmağa xidmət edir. Əslində insanlar dillə yox, nitqlə ünsiyyət saxlayırlar. Yəni insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi nitqdir.

Nitqin öz qanunları vardır. Belə ki, sözlərin seçilməsi, dinləyənin şəxsi və başqa cəhətlərinin nəzərə alınması, tonun alçaqdan yüksəyə inkişafı, emosionallıq, əl hərəkətlərindən və s. istifadə edilməsi nitqin başlıca şərtlərindəndir. Bunların heç birinin dilə daxil yoxdur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edən, təkmilləşən ictimai hadisədir.

Nitq müxtəlif məzmun dan asılı olaraq müxtəlif formalarda ola bilər. Belə ki, nitqdə veriləcək məlumatın xarakterinə görə natiqin seçdiyi üsullar da müxtəlif olmalıdır. Bu həm natiqin avazında, həm cümlələrin qurulmasında, həm terminlərdən və yaxud ümumişlək sözlərdən istifadə etməsində özünü göstərir. Məsələn, əgər natiq elmi-kütləvi möz vuda mühlazirn oxuyursa, onda tenninlərdən, çoxlu konkret faktlardan istifadə edə bilməz. Əgər eyni möz vunu elmi auditoriya qarşısında şərh edərsə, bu zaman o, hər hansı emosionallıqdan uzaq terminlərlə, formul və düsturlarla danışmalıdır.

Dil və təfəkkür

Təfəkkür termini ərəbcə fikir sözündəndir. Amma termin olaraq bu sözün mənası çox genişdir. Təfəkkür həm psixologiya, həm məntiq, həm də idrak nəzəriyyəsi və s. sahələrlə əlaqədardır. Təfəkkür haqqında həm dilçilər, həm filosoflar, həm psixoloqlar, həm də başqa elm sahələrinin nümayəndələri çox danışıbmış və onlarla monoqrafik tədqiqat meydana gəlmişdir. Bununla belə, təfəkkür insan aqlının, zəkasının elə ümmanıdır ki, onu tam şərh etmək mümkün deyil. Təfəkkürə müxtəlif mövqedən yanaşmaq olar. Bizi isə təfəkkürün dil və nitqlə bağlı cəhətləri maraqlandırır.

Məlumdur ki, dil, konkret halda isə nitq insan beynində yaranmış fikrin ifadəsi zəruriliyindən yaranmışdır. İnsan fikirləşməsə, danışa da bilməz, hamıya bəllidir ki, təfəkkür özü maddi olmayıb, yüksək inkişaf etmiş materiyanın – beynin məhsuludur. Beyin başqa canlılarda da vardır. Bəs, onlar niyə danışa bilmir? Bu məsələni bir qədər geniş şərh etmək vacibdir. Dünyanın elə bir mədəni xalqı yoxdur ki, onun xalq yaradıcılığında quşlar, balıqlar, canavarlar, ayılar və s. danışmamış, həm öz aralarında, həm də insanla ünsiyyət saxlamamış olsunlar. Buna çox vaxt biz şərti xarakter verir, əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmirik. Azərbaycan nağıl və əfsanələrində göyərçinlərin bir-biri ilə danışması, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndə “Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Quş dili bilən İsgəndər”, “Quş dili bilən Süleyman”, “Sehrkar” və s. kimi onlarla inam və parçalarda insan kimi başqa

canlıların da danışdığını görürük. Quş dili bilən İskəndər də Süleyman peyğəmbər kimi, bütün quşların danışığını başa düşür və onlarla ünsiyyət saxlayır. İskəndərlə bağlı nağıllardan birində deyilir:

“Bir naxırçının İskəndər adlı bir oğlu var idi. O, həddindən artıq ağıllı və gözəl idi. Naxırçının arvadı öldüyündən o, başqa arvad almışdı. Bir gün naxırçı evdə olmayanda anası çay hazırlayanda İskəndər eşidir ki, iki bülbül biri digərinə deyir: “Bu oğlan gələcəkdə padşah olacaq, anası onun qabağına xörək gətirəcək, atası əlinə su tökəcək”. İskəndər gülür. Analığı acıqlanır ki, mənim nəyimə gülürsən? Koram, keçələm? Oğlan and içir ki, sənə gülmürəm- Onda səbəbini de. – Deyə bilmərəm.

Axşam naxırçı evə gələndə arvad məsələni qəti qoyur ki, ya oğlun, ya mən! Onu evdən rədd eləməlisən. Naxırçı əlacsız qalıb oğlunu bir sandığa qoyub dəryaya atır. Sandıq suda gəlib başqa bir padşahın ölkəsinə çıxır. Balıqçı tor atanda ağır bir şey olduğunu görüb sevinir. Sandığı açıb içindən gözəl bir oğlan çıxdığını görüb sevinir. Oğlanı evə gətirir. Arvadı da sevinir ki, bunu özümüzlə oğulluğa götürək. İskəndər balıqçının evində böyüyür. Bir gün vəzirlə tanış olur. Vəzir onu evinə dəvət edir və onlar qardaşlaşırlar. Bir gün padşahın divanxanasının qabağında çoxlu qarğa toplaşmış qarıldaşır və padşahı işləməyə qoymurlar. Padşah nə qədər qarğaları qovdurursa, onlar getmir. Padşah bu işi vəzirə həvalə edir və qırx gün möhlət verir ki, əgər bir nəfər qarğa dili bilən adam tapmasan boynunu vurduracağam. Vəzir kefsiz halda evə gəlir, İskəndərə heç nə demir. Otuz doqquz gün

keçir, qırxıncı gün İskəndər qardaşının kefsizliyinin səbəbini təkidlə soruşur. Vəzir yenə demək istəmir. Nəhayət İskəndər çörəyi yeməyəcəyini dedikdə, vəzir bir ah çəkib deyir ki, bu gün boynum vurulacaq.

– Niyə, qardaş – deyə İskəndər soruşur.

– Çünki mən bizim padşaha qırx günün içində qarğa dili bilən bir adam tapmalı idim. Bir sürü qarğa divanxananın qabağında qarıldaşib onu işləməyə qoymur. Mən də belə bir adamı tapa bilməmişəm...

– Məni burada qoyub, başqa yerə niyə gedirdin? – deyə İskəndər güldü.

– Sən qarğa dilini bilirsən?

– Nəinki qarğa, bütün quşların dilini bilirəm.

Onlar sevincək çörəklərini yeyib padşahın yanına gəldilər. Vəzir İskəndəri göstərib – bu oğlan quş dili bilir – dedi. Padşah bundan xoşal oldu. Divanxananın yanına gəldilər. Qarğalar yenə qarıldaşır, işləməyə imkan vermirdilər. Padşah qarğaları İskəndərə göstərir. İskəndər qarğalara müraciət edərək deyir:

– Sakit olun.

Dərhal qarğaların səsi kəsilir. Padşah sevinir və deyir:

– De görüm nə istəyirlər?

İskəndər deyir:

– Bir nəfər danışsın. Deyin görüm nə istəyirsiniz?

Qarğalardan biri qabağa yeriyyə:

– Keçən il qıtlıq oldu. Bu ata qarğa balaları üstümə töküüb getdi. Mən çətinliklə balalarımı böyütdüm. İndi gəlib deyir ki, balalar mənimdir.

İskəndər ana qarğanın dediklərini padşaha tərcümə etdi. Padşah sərəncam verdi ki, balalar ana qarğanındır, ata qarğaya heç nə çatmır. Ata qarğa ağzını çevirib çıxıb getdi. Ana qarğa da balalarını götürüb başqa tərəfə uçdu”.

Bu misalı belə uzun-uzadı verməkdə məqsədimiz, o idi ki, dil haqqında qədim insanların anlayışları mücərrəd olmuşdur və yaxud qədimdə insanlar başqa canlıların dilini bilmək qabiliyyətinə malik olmuşlar. Ovçu Pirimin bütün heyvanların, hətta ilanların dilini bilməsi haqqında çox oxumuşuq. Dini təsəvvürlərə görə Süleyman peyğəmbər bütün canlıların dilini bilirmiş. Burada iki şeyi aydınlaşdırmaq lazımdır.

Birinci, indiyədək ateist-marksist mövqeyimiz hər hansı başqa bir fikri qəbul etməyi bizə yasaq etmişdi. Yəni dini mövqedən deyilmiş hər hansı bir fikir doğru da olsa, ateist-marksist metodologiya tərəfindən rədd edilmişdir. Bəlkə buna görə biz indiyədək quşların danışmasına inanmamışıq. Bizə belə gəlir ki, əsatirlərdə və miflərdə yaşayan heyvan və quşların danışması məsələsi şərtidir. Bunu iki səbəblə izah etmək olar. Birincisi, elə bir adam olmaz ki, bütün heyvanların və quşların dilini bilsin. Axı quşlarla heyvanların hər birinin neçə-neçə növü vardır! Bu qədər dili, özü də heç kəsdən öyrənmədən kim danışa bilər?

İkincisi, əsatir və miflərdə, hətta xalq yaradıcılığının real həyata yaxın növlərində otların da dili olması haqqında əfsanə və rəvayətlər vardır. Məşhur “Bir qalanın sirri” filmindəki kiçik bir səhnəyə nəzər salaq: əsərin qəhrəmanı Elşənin hər bir bitkinin – onun sirri haqda

yazılmış kitabı oxumağa hövsələsi çatmır. Kitablar bir-bir ona deyir: – Sən məni oxumalısan, sən məni oxumalısan.

Bu bir daha göstərir ki, insandan başqa canlı və cansızın danışıması sırf şərti məsələdir. Tutaq ki, heyvanlar və quşlar dili olduğu üçün danışa bilərdi. Bos otların danışmasını necə izah etmək olar? Deməli, nəinki otlar, habelə başqa canlılar da təfəkkürü olmadığı üçün danışa bilməzlər. Heyvanların ağzında olan dil adlanan ət parçası onların danışmaq üzvü deyil.

Heyvanların əhlilləşdirilməsi və hətta əhlilləşdirilməmiş heyvanlar üzərində aparılan təcrübələr göstərir ki, onlar instinktiv hərəkətləri ilə az qala şüurluluq dərəcəsinə çatırlar. Məsələn, əhlilləşdirilməmiş aylar üzərindəki müşahidələrdən birini nəzərdən keçirək. Bir dəfə ayı iki balasını çaydan keçirmək istəyir. Su çox olduğu üçün ana ayı belə qərara gəlir ki, balasının birini çayın qırağında qoyub, o birisini o taya keçirsin. Çayın ortasına çatanda geri baxıb görür ki, qoyub gəldiyi bala suya girmək istəyir. Ana geri qayıdıb qucağındakı balanı yerə qoyur, o birini götürüb bir qədər sahilə uzaqlaşdırır. Yenə əvvəlki bala götürüb çaya girir, ortada keri baxıb balanın qaça-qaça suya girdiyini görür. Bu dəfə də əvvəlki kimi eləyir. Amma bu dəfə balasını lap uzağa aparır. Bu üç dəfə təkrar olunduqdan sonra, ayı balasını yıxıb üstünə bir daş qoyur. Gəlib əvvəlki balasını çaydan keçirib o taya qoyur və geri qayıdır ki, daşın altındakı balasını götürsün. Bu dəfə də bu bala tək qalmaq istəməyib anasının dalınca çaya kirir. Ana ayı əvvəlki tək bu balanı da bir neçə dəfə sahilə uzaqlaşdırır,

məqsədinə nail olmadığı üçün onu da yıxıb üstünə bir daş qoyur. Geri qayıdır ki, o taydakı balasını da aparsın. Nə görür? Balası daşın altında ölmüşdür. Ayı hirsə daşı gətirib çaya atır. Qaç-qaç o biri sahilə gəlib, burada da bu biri balasının daşın altında öldüyünü görür və əvvəlki kimi daşı gətirib çaya atır.

Minlərlə belə misalar vardır. Məşhur Amerika telefilmı “Lessi”ni görənlər itin düşünülmüş, insan iradəsinə yaxın hərəkətlər etdiyini təsdiq edərər.

Hələ V.L.Durovun qarğaya “söz” deməyi öyrətdiyi də məlumdur.

Bəs heyvanların insanabənzər hərəkətlərini, quşların “danışmasını” necə şərh etmək olar?

Bu, hər şeydən əvvəl praktik konkret şərtlərlə bağlıdır. Heç bir heyvanda nəinki mücərrəd, habelə konkret təfəkkür yoxdur. Heyvanların heç biri düşünmür. İ.Pavlovun dediyi kimi “düşünmək yalnız insana aiddir”. Bir də görürsən inək uzanıb sanki bir nöqtəyə baxaraq gövşəyir. O heç nə haqqında düşünmür. Onun gələcək haqqında (mücərrəd) heç bir arzu və planı yoxdur.

Bəzən heyvanların bir-birinə nəsə çatdırmağını da onlar üçün dil hesab etmək olmaz. Məsələn, hava qaralıb yağış gözləndə bütün quşlar bir-birinə xəbər verir. Göydə qırğı görünən kimi toyuq və başqa quşlar öz balalarına – cücələrinə xəbər verir, ana toyuq dən tapdıqda cücələrini çağırır. Atlar bir-birinin yanına gələndə biri ağızını o birinin qulağına söykəyib qəribə səslər çıxarır, bəzən “dinləyən” buna mənfi reaksiya da verir.

Heyvanların bütün hərəkətləri sadə vərdiş və həyati tələb nəticəsidir. Əslində bunun sirrini hələ elm açmışdır.

Bu bir həqiqətdir ki, heyvanların danışa bilməməsi, bilavasitə onlarda təfəkkürün olmaması ilə əlaqədardır.

Təfəkkür yalnız insana aiddir. Təfəkkürün dillə əlaqəsinə keçməzdən əvvəl, başqa bir məsələni də izah etmək lazımdır.

Bu da şüur və təfəkkürün eyni olmaması məsələsidir. “Şüur təfəkkürə nisbətən daha geniş anlayışdır. Şüur cəmiyyətin mənəvi həyatının formaları məcmusudur... Şüur beynin funksiyası, obyektiv aləmin inikası, insanın maddi fəaliyyətinin zəruri cəhətidir. Şüur insanın aləmlə real qarşılıqlı təsiri, onun hissi – maddi fəaliyyəti, ictimai-tarixi praktikası əsasında yaranır, fəaliyyət göstərir”.¹

Yuxarıdakı misallardan gördük ki, başqa canlılar da növarası ünsiyyət saxlaya bilirlər. Növarası deyirik ona görə ki, arının vızılısının mənasını milçəklər bilmir, qarğanın qırılısının mənasını toyuqlar bilmir və s. İnsan ünsiyyətinin bir növü olan “bədən dil” bütün başqa canlıların ünsiyyətindən yüksək olub, təkcə danışmaq dilindən geri qalır.

Bədən dili dedikdə konkret olaraq nə başa düşülür? Buraya ilk əvvəl bədənin duruşu, jestlər, mimikalar, göz bəbəsinin və qapaqlarının vəziyyəti (hətta təması) başın hamı tərəfindən qəbul edilmiş hərəkəti, ayaqların duruşu (qoyuluşu), oturma forması, oturma üçün seçilən yer, geyim, əldə tutulan əşyalar, kosmetika və makiyaj,

¹ Geniş məlumat üçün bax: ASE, 1987, X cild, səh.585.

dodaqların, burunun vəziyyəti (hərəkətləri) əlin, barmaqların vəziyyəti (hərəkətləri) və s.

Bəzən bədən dili daha geniş mənə ifadə edir və onda ixtiyarilik daha çoxdur. Bədən dili insanlar bir-biri ilə qarşılaşdığı zaman ilk saniyələrdə çox vacibdir. İki adam qarşılaşdıqda bədən dili 80% təsəvvür yaradır və bu təsəvvür həmişəlik, davamlı olur.

Bədən dili hər bir adama görə fərdi istifadə tələb edir. Bədən dilindən istifadə adamın öz fərdi xüsusiyyətindən asılıdır. Bədən dilindən yerli-yersiz istifadə etmək olmaz. Ondan düzgün şəkildə və yerində istifadə edilməlidir.

Ən qədim dövrlərdə, hələ səsli dil meydana gəlməmişdən insanlar “Bədən dili” deyilən ünsiyyət vasitəsindən istifadə edirmişlər. Bədən dili və onun elementləri vasitəsilə insanlar öz duyğularını, hər hansı bir şeydən razı qalıb-qalmadıqlarını, nəyi bəyənib, nəyi bəyənmədiklərini, habelə ehtiyaclarını, istəklərini bildirmişlər. Bədən dili şərti və ixtiyari olduğu üçün bu haqda bir çox suallar meydana çıxa bilər:

Bədən dili daha ekspressivdir, ya adi danışq dili?

Bədən dilindən necə düzgün şəkildə istifadə etmək olar?

Bədən dilinin işlədilməsi-istifadəsi üçün yaş faktorunun əhəmiyyəti varmı?

Bədən dili üçün zaman və məkanın əhəmiyyəti varmı?

Bədən dili ayrıca götürülmüş fərddən asılıdır mı?

Bədən dilinin səhv istifadə edilməsi (xüsusilə yol hərəkətini tənzimləyərkən) nə baş verə bilər?

Bədən dilini gizlətmək olarmı?

Bədən dilini ayrıca tədris etməyə dəyərini və s.

Bu sualların hamısı haqqında interaktiv metoddla müzakirə açmaq olar. Çünki həmin suallara birmənalı cavab vermək çətindir.

Hamı bilir ki, yaşıl işıq nədir.

Hamı bilir ki, göy gurultusu nə deməkdir.

Hamı bilir ki, üç rəng bayrağımızda nə deməkdir.

İşarələrin xarici görkəminin mənası olduğu kimi, onların funksiyaları da mənalı və müxtəlifdir. Prof. V.Veysəlli R.Yakobsonun fikrinə əsaslanaraq işarənin 6 funksiyasını göstərir.

1. Ekspressiv və emotiv funksiya (bunlar bütövlükdə dilə də aiddir).

2. Əmr, xahiş, göstəriş, nəsihət funksiyası.

3. Referentiv (məlumatverici, şərhedici) funksiyası.

4. Fatik funksiya – Yabancı dil – bədən üzvləri ilə reallaşan funksiya.

5. Poetik və ya estetik funksiya (Bu da sözə və dilə aiddir).

6. Metadil funksiyası (Dildəki simfollarla dilin özünü öyrənməyə yönəlir).¹

Bu işarələr sistemi geniş mənada dilçiliyin müstəqil sahəsini praqmatikanı yaratmışdır. Praqmatika geniş sahədir: buraya sintaksis, siqmatika və semantika daxildir.

Siqmatika müəyyən mənada sintaksislə semantikanın vəhdətindən hasil olur: çünki semantika = işarə -1 əks olunmadırsa. Siqmatika hər bir işarənin konkret obyektlə əlaqə və münasibətini göstərir.

¹ F.Veysəlli. Dil. B., 2008, səh.81–82.

Onda praqmatikanın mənası aydınlaşır: yəni Praqmatika (P) işarənin insan və cəmiyyət (İ(C) münasibətindən ibarətdir.

$P=İ + İ(C)$. Başqa sözlə desək, işarənin insan və cəmiyyətdə doğurduğu məna və münasibət praqmatikadır. Praqmatika deyilən bir sözdən və ya göstərilən bir işarədən çıxanla bilən nəticədir.

Şüur ictimai və fərdi ola bilər. Təfəkkürlə şüuru ayıran cəhətlərdən başlıcası bundan ibarətdir ki, təfəkkür hamıda vardır. Şüur isə fərdi və həyatda qazanılmadır. Şüurun formalaşmasına müxtəlif amillər: fərdi dünyagörüşü, savadı, aldığı tərbiyə, həyatdakı mövqeyi və hətta maddi vəziyyəti təsir edir. Bu baxımdan şüuru hər hansı bir fərdin gerçəklikdəki əşya və hadisələrə münasibəti kimi izah etmək olar. Həyatda davranış, hər şeyə, hər kəsə münasibət məhz fərdi şüurun məhsuludur. Harın və qayğısız bir ailədə böyümüş bir gənclə, zəhmətkeş, halal, vicdanlı bir ailədə böyümüş gəncin həyata insanlara, xalqa, vətənə, acizlərə və kasıblara münasibəti arasındakı fərq onların qazandığı fərdi şüurun məhsuludur. İnsan hər bir şeyi öz şüuru səviyyəsində qiymətləndirir. Obyektiv aləmi öz şüuru ilə əks etdirir. Əgər insan obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələri öz şüurunda əks etdirə bilirsə, bu, onun mücərrəd təfəkkürünün sayəsində baş verir. Belə ki, təfəkkür olmasa, ictimai şüur da olmazdı. Deməli, şüurla təfəkkürü bir-birindən təcrid etmək və onları eyniləşdirmək olmaz. Şüurla təfəkkür bir də öz formalarına görə seçilir. Şüurun fərdi forması olduğu kimi, ictimai forması və onun da bir neçə növü vardır.

Elm, inçəsənət, din, əxlaq, fəlsəfi anlayışlar və s. ictimai şüurun formalarıdır. Çünki bu sahələrdə insanın reallığa və mücərrəd aləmə qarşı münasibəti əks olunur.

Dillə şüurun əlaqəsinə gəldikdə, bu, daha çox nitqlə bağlıdır. Danışanın obyektiv hadisə və aləmə qarşı münasibəti əsasında və başqa faktorlar mövqeyində onun nitqi formalaşır.

İnikas prosesi ilə idrakı eyniləşdirmək olmaz İnikas əsasən, şüurla, idrak təfəkkürlə bağlıdır, İnsan təfəkkürü məhz idrakın nəticəsidir. Yəni insanda təfəkkür olmasa, dünyam dərk edə bilməz, dünyanı dərk etməsə, təfəkkürü olmazdı.

İnsan maddi dünyam, onun sirrlərini dərk etməsəydi, təfəkkürü formalaşmış inkişaf etməz, öz real səviyyəsində dayanıb mücərrəd gələcək haqqında düşünə bilməzdi. Bu səviyyədə ona dil də lazım olmazdı. Fizioloji mənada insanla başqa canlılar tam eynidir. İnsanı bütün canlıların əşrəfi edən onun mücərrəd təfəkkürüdür.

İnsanda mücərrəd təfəkkürün formalaşmasını əməklə, zəhmət prosesi ilə bağlamaq xüsusi bir konsepsiyadır. Əməyi həyatın, ictimai şüurun, təfəkkürün başlanğıcı hesab etmək bu konsepsiyanın əsas tezisidir. İdrak prosesində təfəkkürün və dilin zənginləşməsi prosesi də gedir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilin idraki funksiyasının effektiv inkişafı məhz maddi aləmin dərk edilməsi ilə bağlıdır. İdrak özü “canlı müşahidə” əsasında başlanır. Maddi dünyanın dərk edilməsi hiss üzvlərinin (görmə, eşitmə, dad-bilmə, hamısı və iybilmə) verdiyi məlumatla başlayır. Canlı müşahidə fəlsəfədə işlədildiyi

kimi, fiziologiyada da buna hissi idrak deyilir. Dünyanı hiss etməklə onun dərk edilməsi başlanır.

Hiss üzvlərinə təsir edən hər hansı bir qıcıq obyektiv gerçəklik haqqında insanın ilk biliyidir. Bu bilik yanlış ola bilər. Lakin onu əhəmiyyətsiz hesab etmək olmaz. Məsələn, bilirik ki, ağ rəngli pendir keyfiyyətli olur. Yalnız görmə vasitəsilə dərk (müşahidə) edirik ki, bu pendir ağıdır. Bu bilik hələ onun forması haqqında məlumat olub, məzmunu, mahiyyəti haqqında heç nə demir. Onun mahiyyətim qiymətləndirmək üçün başqa hiss üzvünün (dadbilmə) köməyi ilə onu yoxlayırıq ki, bu da “təcrübə” adlanır. Sonra görmə və dadbilmə vasitəsilə aldığımız biliklər toplusu həmin əşya haqqında əqli ümumiləşdirməyə gətirib çıxaracaqdır ki, bu mücərrəd təfəkkürdür.

Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təfəkkür insanın əmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlmişdir. İnsan öz tələbatını ödəmək üçün həyatda, gündəlik yaşayışına lazım olan əşyaları müqayisə etmiş, fərqləndirmiş və bunun əsasında onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar edərək hissi idrak pilləsindən məntiqi idrak pilləsinə qədəm qoymuşdur. Burada dilin yaranmasına, idrakı funksiyasının kamilləşməsinə zəruri ehtiyac da yaranmışdır. Bu həm də ayrı-ayrı əşya və hadisələrin insan şüurunda ümumiləşmiş inikası deməkdir.

Təfəkkürün (müjərrəd təfəkkür nəzərdə tutulur) başlıca xüsusiyyətləri bunlardır: gerçəkliyi ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir (anlayışlar və əqli ümumiləşmə vasitəsilə);

gerçəkliyi vasitəli şəkildə əks etdirir (duyğu, qavrayış və təsəvvür vasitəsilə); dillə dialektik vəhdət təşkil edir.

Dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini, onun mahiyyətini düzgün dərk etmək, onu real mövqedən qiymətləndirmək dilçiliyin bir sıra mühüm məsələlərinin həllini asanlaşdırır. Belə ki, dilin mənşəyini, inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətdəki rolunu, funksiyalarını, məntiqlə qrammatikanın sərhədlərini, cümlə və hökmün fərqlərini, məfhumla anlayışın ayrılan xüsusiyyətlərini və s. bu kimi problemləri həll etmədən dillə təfəkkürün müxtəlifliyi və vəhdəti haqqında düzgün fikir söyləmək olmaz.

İnsanlar öz fikirlərini məhz dil vasitəsilə bir-birinə çatdırır. Dilsiz insan beynində yaranmış dərin məzmunlu və geniş əhatəli fikirləri ifadə etmək olmazdı. Dil nəinki fikir ifadəsi vasitəsidir, habelə o, fikrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsanların beynində hər hansı bir fikir məhz dil əsasında formalaşır. Məhz öz dilləri – ünsiyyət saxlaya bilmələri sayəsində ibtidai insanlar müəyyən qruplar halında birləşib cəmiyyət yaratmışlar. Buna görə də qətiyyətlə demək olar ki, dil insanı cəmiyyət halında birləşdirən əsas bağ, əsas vasitədir.

İ.Pavlovun işləyib hazırladığı “siqnallar” haqqında təlim insan dilinin həm təfəkkürün inkişafında, həm də ümumiyyətlə, xarici aləmdən alınan məlumatların analiz-sintez edilməsində və nəhayət, alman siqnala cavab hazırlanmasında (ikinci siqnal) rolunu düzgün qiymətləndirir.

Bir sözlə, dillə təfəkkür elə sıx vəhdətdədir ki, onların mexaniki təcrid edilməsi hər ikisinin – həm dilin, həm də təfəkkürün mahiyyətini təhrif etməyə gətirib çıxarar. Onların vəhdətini belə ümumiləşdirmək olar:

a) Dil fikrin maddi cildidir. Təfəkkür ancaq dil materialı əsasında inkişaf edə bilər. Məsələn, adam gördüyü hər hansı hadisə və əşya haqqında beynində mənəli məfhumu anlayış yaranır. Bu onun ana dili əsasında maddi gerçəkliyi dərk etməsidir, İnsan hansı dil əsasında gerçəkliyi qiymətləndirir – dərk edirsə, bu onun ana dilidir. Fikrin ilkin ifadəsi də məhz beyində formalaşmış ilkin dil əsasında olur. Lazım gəldikdə onu tərcümə edir. Deməli dil “fikrin bilavasitə gerçəkliyidir”.

b) Dil təfəkkürün fəaliyyət dairəsini genişləndirir, onu zənginləşdirir. Dilsiz təfəkkürün zənginləşməsi mümkün olmazdı Çünki dilsiz cəmiyyət yaranmaz, cəmiyyətdə insan təfəkkürü inkişaf üçün düzgün yön götürə bilməzdi.

c) İnsan təfəkkürünün bütün nailiyyətləri dil vasitəsilə tarixə düşür, nəsildən-nəslə, bir xalqdan başqa bir xalqa keçir

d) Dil cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif təfəkkür tərzlərini ümumiləşdirir, onları nizama salır.

e) Təfəkkür də öz növbəsində dilin zənginləşməsinə, onun lüğət tərkibində yeni-yeni sözlərin yaranmasına kömək edən Yəni insan təfəkkürü zənginləşdikcə, çoxlu anlayışlar meydana gəlir ki, onların dildə ifadə vasitəsi sözlərdir. Buradan belə bir noticəyə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibinin zənginliyi onun əlaqədar olduğu

təfəkkürün zənginliyi deməkdir. Çünki dildə söz çoxluğu – anlayış zənginliyi deməkdir.

f) Təfəkkür dilin cəmiyyət səviyyəsində dayanmasına kömək edir. Məlumdur ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə onun təfəkkürü də inkişaf edir. Yeni anlayışlar yarandığı kimi, çoxlu keyfiyyətlər köhnəlib sıradan çıxır. Bu da həmin keyfiyyətlərin dildəki işarəsi olan sözlərin istifadədən çıxmasını şərtləndirir. Beləliklə, dil köhnələrdən – arxaiklərdən təmizlənmiş olur.

g) Təfəkkür dildə lazımsız söz birləşmələri və cümlələrin yaranmamasını şərtləndirir. Bu, o deməkdir ki, dildə qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş bir sıra söz birləşmələri və cümlələr yarana bilər ki, onlar gerçəkliyi əks etdirməz. Təfəkkür belə halların qarşısını alır. Məsələn, Dağ təkəri, raket plovu və s.

Göründüyü kimi, təfəkkürün dillə bir çox ümumi əlaqəli cəhətləri vardır. Lakin bu iki ictimai hadisə bir-birindən fərqlənir. Dillə təfəkkürü fərqləndirən cəhətlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Dilin öz qanunları, təfəkkürün öz qanunları vardır. Dil qanunları bunlardır: a) dil yaruslarının qeyri-bərabər inkişaf qanunu; b) analogi inkişaf qanunu; c) təkamül üzrə inkişaf qanunu.

Dilin birinci qanunu onun sabitliyini, ikinci qanunu onun öz kökü üzərində inkişaf edib, ondan ayrılmamasını, üçüncü qanun isə dilin daxili quruluşunda yalnız təkmilləşmə, rəvanlaşma, səlisləşmə, daşlaşma getməsinə təmin edir.

Təfəkkürün isə məntiqi qanunları bunlardır:

- a) Eyniyyət qanunu.
- b) Ziddiyyət qanunu.
- c) Kafi əsas qanunu.
- d) Üçüncünü istisna qanunu.

Eyniyyət qanunu tələb edir ki, eyni olan iki cəhət arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olar. Hər şey özü-özünün eynidir. Müxtəlif eyniliklər bir-birini inkar edə bilər.

Ziddiyyət qanunu öyrədir ki, hər eyniyyətdə bir ziddiyyət də vardır. Məsələn, su içməlidir hökmündə bir istisna, ziddiyyət də vardır. Yəni bütün sular içməli deyil.

Kafi əsas qanunu tələb edir ki, hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün kifayət qədər əsas, dəlil olduqda daha artıq dəlil gətirmək lazım deyil. Məsələn, isimlərə misal çəkərkən bütün əşyaların adlarını çəkmək lazım deyil.

Üçüncünü istisna qanunu öyrədir ki, gerçəklik haqqında hökm ya təsdiq, ya da inkar ola bilər.

2. Dillə təfəkkürün ikinci fərqi bundan ibarətdir ki dil milli, təfəkkür bəşəridir. Ümumbəşəri dedikdə nə nəzərdə tutulur? Bu o, deməkdir ki, bəşər üçün təfəkkür səciyyəvidir. Bütün dünya xalqlarının təfəkkürü eynidir. Yəni təfəkkürün qanunları bütün dünya xalqları üçün eynidir. Təfəkkür və məntiq bütün insanlar üçün eynidir. Belə ki, məntiq qanunlarının obyektivliyi, subyektin iradəsindən asılı olmadığı üçün eynidir. Təfəkkürün yüksək inkişaf etmiş beynin məhsulu olması, onun məhz praktikaya əsaslanması, materiyaya bağlı olması onu millilikdən çıxarır. Bu və ya digər fərdin, geniş mənada xalqın obyektiv gerçəkliyə, bu və ya digər kateqoriyaya

münasibəti müxtəlif ola bilər. Burada subyektiv mülahizələr aparıcı rol oynayır. Subyektiv fikir və münasibətlər fərdi və ictimai şüurla bağlı olub, təfəkkürə aid deyil. Məsələn, köçəri tayfalar üçün insanın əsas əlaməti cəldlik, qorxmamaq, at yükləyə bilmək, ağır şələ götürmək və s. bu kimi cəhətlərdir. Bir şəhərli, incə, gözəl qız həmin qrup adamlar üçün məqbul deyil.

Əlbəttə, belə qiymətləndirmədə təfəkkür yox, şüur rol oynayır.

Dildə isə bəşərilik yox, millilik əsasdır, hər bir xalq öz ana dilini yaratmışdır. Dilin müstəqilliyi onunla müəyyən edilir ki, onun müstəqil fonetik sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu olsun. Müstəqil quruluş isə dilləri bir-birindən fərqləndirir. Dilin nəinki bütün quruluşu, habelə onun ayrı-ayrı vahidləri daha çox frazeoloji birləşmələri məhz onu daşıyan xalqın dünyagörüşü əsasında formalaşır. Biz dilin funksiyalarından danışanda bu məsələyə dolayı yolla toxunmuşuq. Bir dilin materialı başqa dilin konstruktiv qəlibində məna vermir. Bu o deməkdir ki, dil milli keyfiyyətə malikdir. Dilin cümlə konstruksiyası milli simasını daha yaxşı əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, bu və ya digər dildə düşünüb, başqa dilə tərcümə edəndə dərhal hiss olunur.

3. Dili təfəkkürdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də budur ki, dil qrammatik qanunlarla, təfəkkür isə məntiqi qanunlarla əlaqədardır. Dilin qrammatikası forma, təfəkkürün məntiqi isə mahiyyətdir. Yəni hər hansı bir qrammatik məna forma ilə müşayiət edilirsə, məntiqdə formadan daha çox daxili mahiyyətə fikir verilir. Burada

məntiqlə qrammatika öz sərhdələrini müəyyənləşdirməlidir. Doğrudur, bir çox hallarda qrammatik təhlil və təriflər məntiqin köməyinə möhtac olur. Amma bu, onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Məsələn, hər hansı bir sözün hansı cümlə üzvü edilməsində, hətta morfologiyada nitq hissələrinin hansına aid edilməsində məntiqdən istifadə edilir. Çox vaxt feil növlərinin, nəticə və dərəcə budaq cümlələrinin, səbəb və zaman zərfliyinin müəyyən edilməsində məntiqin köməyindən istifadə edilir.

4) Dili təfəkkürdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də onların elementlərinin müxtəlifliyidir.

Dil elementləri fonem, morfem, leksem, frazem, sintaqm, söz birləşməsi, cümlə və mətnidir.

Təfəkkür elementləri isə məfhum, mühakimə, əqli ümumiləşdirmə – əqli nəticədir.

Məfhumla söz bir-birini şərtləndirir.

Mühakimə, müqayisə, sübut və s. kimi cəhətlər dildə yoxdur. Mühakimə əqli ümumiləşdirmə üçün əsasdır. Məsələn, təcrübədən bilirik ki, yağış yağanda yer yaş olur. Səhər tezdən yerin yaş olduğunu gördükdə heç hadisəni görməsək belə, gecə yağış yağdığını yəqin edirik. Bu yəqinlik mühakimə nəticəsində əldə edilir.

Dilin əmələ gəlməsi haqqında nəzəriyyələr

Dilin mənşəyi haqqında düşüncələr dilçiliyi yaradan əsas fəlsəfi məsələlərdəndir. Bu məsələ ətrafında çox qədim zamanlardan başlamış son vaxtlara qədər tez-tez

söhbət açılır. Bəzən dilin mənşəyinin uzaq keçmişə aid olduğuna istinad edərək bu barədə heç danışmamağı məsləhət görürlər. XIX əsrdə Fransa və ümumdünya dilçiliyinin inkişafına çox kömək etmiş olan beynəlxalq linqvistlər cəmiyyəti müxtəlif ölkələrdəki dilçi alimlərə məktub göndərərək deyirdi ki, dilçiliyin bütün sahələrinə aid məqalə yazıb göndərin, çap edərik. Bircə dilin mənşəyi haqqında yazmayın. Çünki bu çox çətin və mübahisəli məsələdir.

Məsələ böyük olduğu üçün də mübahisəlidir. İndiyədək dilçilikdə dilin mənşəyi izah edilərkən bütün dini ədəbiyyat mütləq tənqid edilməli, oradakı səmərəli, inandırıcı fikirlər altüst edilməli idi. Bu mövqe bütün ictimai elm sahələrinin bizdə geri qalmasına səbəb olmuşdu.

İndi isə bütün tarixi kateqoriyalara, o cümlədən elmi problemlərə müstəqil, azad mövqedən və açıq gözlə yanaşmaq mümkündür. Bu səbəbdən biz dini ədəbiyyatın da qənaətlərini şərh etməyi vacib bilirik.

İndiyədək dilin mənşəyi haqqındakı fikirlər iki yerə ayrılır, iki cür də adlandırılırdı, birincilərə idealist fərziyyələr, ikinciyə isə materialist təlim, nəzəriyyə adı verilirdi. Biz də hələlik köhnə çərçivəni saxlamağı lazım bilir və idealist adı altında konara atdığımız mülahizələri – nəzəriyyələri şərh etməyi lazım bilirik. İdealist baxışlar, hər şeydən əvvəl dini kitablarda öz əksini tapmışdır. Tövrat, Zəbur, İncil. Quran kimi mötəbər dini kitabların dördünün də insan, onun dili, mənşəyi haqqında da mövqeyi eynidir. Həmin kitablarda dilin əmələ gəlməsini

insanın əmələ gəlməsi ilə əlaqəli şəkildə götürürlər. Qurani-Kərimin ikinci surəsi olan “Baqara”nın 29-30-cu ayələrində deyilir: “Allah-Taala yeri iki günə yaratdım, onu böyük dağlarla möhkəmlətdi. Yer sakinlərinin bütün ehtiyaclarını isə dörd günə hazırladı. Sonra qazabənzər maddə ilə yeri işıqlandırıb, göyü yaratmağa başladı və hər ikisini öz iradəsi dairəsinə daxil etdi. Daha sonra dua oxuyan, ibadət edən mələkləri yaratdı. Sonra iradəsinin, hikmətinin tələbi ilə Adəmi və onun nəslim yaratmaq istədi. O, mələklərə xəbər verdi ki, elə bir məxluq yaradacaq ki, yerdəki xəlifəsi olsun, orada məskən salsın, nəslini hər yana yayılsın, totpaqda bitənlərdən yesin və onun dərinliklərindən nemətləri, bərəkətləri üzə çıxarsın. Mələklər insanın təbiətindəki hikməti və tanrının ona öz yerinə xəlifə təyin etməsini bilmirdilər. Bir yandan da Allah-Taala mələklərə belə vəhy vermişdi ki, bu növ fərdlərin çoxu dindarlıq və ibadətdə, itaət və dua etməkdə onların səviyyəsinə çatmır. Ona görə də mələklər ilahi dərğahında söylədilər: “Yer üzündə fitnə törədən, qanlar tökən bir kəsini Özünə canişin edirsən? Axı biz dua qılıyıq, ibadət edirik!”

Bu anda Allah-Taalanın cavabı onları heyrət və şübhədən qurtardı. Cavabın xülasəsi belə idi: “Siz bu yaradılmışını sirrindən xəbərsizsiniz və mən bildiyimi siz bilmirsiniz”. Tanrı bunu deyib mələklərə buyurdu: “İnsana səcdə etməyə hazır olun. İndicə insanın bədənini düzəldib, ona can üfürəcəyəm”.

Tanrı insanın bədənini gildən düzəldib, ona can üfürdü. Onun bədəninə həyat nəfəsi dəydi və ağılı, iradəsi, hissləri

işə düşdü. Sonra Allah-Taala ona mərifət və nemət bəxş etdi. Öz nurundan ona bir işıq verdi, aydınlıq saçdı və yaradılmışların adlarını (kursiv bizimdir – A.B.) sirrlərini öyrətdi. Sonra o. məxluqun uzaqdan görünən şəklini təsvir etdi və mələklərin zəifliyini, biliklərinin nöqsanlı olduğunu bildirmək, insanın üstünlüyünü anlatmaq üçün onlara buyurdu: “Əgər düz deyilsinizsə, onların adlarını və sirrlərini mənə söyləyin”. Mələkin bu imtahan qarşısında şaşqın qalıb cavab vrə bilmədilər. Çarəsi mələklər acizliklərinə, elm və mərifətcə gücsüz olduqların etiraf edib dedilər: “Biz səndən öyrəndiyimizdən başqa heçzad bilmirik. Əsl alim və bilici sənsən”. Ancaq Adəmin mənəvi nemət mənbəyindən feyziyab olmaqda, ilahi elminin nurundan bəhrələnməkdə istedadı olduğundan yaranmışların adların (dili – A.B.) öyrənmiş, sirrlərini dərk etmişdi. Ona görə də Allahın əmri ilə yaradılmışlar haqqında bildiklərini mələklərə söylədi və bu yolla ilahinin yaradıcı mövqeyinin hikmətini açıb, dedi”.¹

Quranın Ərrəhman surəsində deyilir: “Allah insanı yaratdı, ona danışmağı (fikrini boyan etməyi) öyrətdi”.²

Demək olar ki, dini kitabların hamısının insanın və onun dilinin yaradılması haqqında mövqeyi eynidir. Məsələn, İncilə görə dünyam Allah-Taala altı günə yaradıb, yeddinci gün yaranmışlara həyat vermişdir.³ Voskrosenie – dirilmə sözü də buradandır. Buna görə də

¹ Bax: «Xəzər» jurnalı, 1990, №2, səh. 32–33.

² Quran 1991. Səh. 545–546.

³ Bibliya. 1991. C.5-6.

rus-xristian həftəsi voskresenie ilə başa çatır. Xristian dininə görə hər şeyə qadir olan allah öz bəndəsi Qriqoriyə tapşırırmışdır ki, əşyaları yaratsın və onlara ad versin.

Dilin mənşəyi haqqındakı nəzəriyyələri iki qrupa bölmək olar: birinci idealist, ikinci materialist nəzəriyyələr. İdealist nəzəriyyələr də öz növbəsində iki qrupa bölünür: fərdi-ilahi və ictimai-idealist nəzəriyyələr. Fərdi idealizmə görə dili bir nəfər yaratmışdır. Bu fikir əvvəllər dini kitablarda deyildiyi kimi, allahın adı ilə bağlıdır. Yəni xəila-qül-aləm kainatı və insanı yaratdığı kimi, onun dilini də yaratmışdır. Allahın iradəsindən (ideyasından) kənarında heç bir varlığın olmadığını göstərən, dini mövqedən çıxış edənlər, dilin allah tərəfindən yaradılıb hazır şəkildə adamlara bəxş edildiyini təsdiq edirdilər.

Əslində isə dilləri Allah yaratmamış, insana fikrini bəyan etmək (danışmaq) üçün qabiliyyət vermişdir ki, bunun əsasında insan özünə dil yaratmışdır.

Dili bir nəfərin adı ilə bağlayanlar sonralar iddia etməyə başlamışdılar ki, dil bir nəfər çox qabil və qadir adamın iradəsi ilə yaranmışdır. Uzağa getmək lazım deyil. Bizim ulu babalarımızın təsəvvürünə görə Azərbaycan dilini Dədə-Qorqud yaratmış, ancaq dörd sözün adını düz qoya bilməmişdir.

*Gəlinə ayran demədi ol Dədə Qorqud,
Ayrana doyran demədi ol Dədə Qorqud.
İynəyə tikən demədi ol Dədə Qorqud
Tikana sökən demədi ol Dədə Qorqud.*

Göründüyü kimi, guya Azərbaycan dilini Dədə Qorqud yaradarkən gəlin əvəzinə ayran (ata-ananı oğuldan ayırdığı üçün), ayran əvəzinə doyuran (ayran içəndə adam doyduğu üçün), iynə əvəzinə tikən (tikdiyi üçün), tikana sökən (doğrudan da, tikan paltara ilişib onu sökür) deməli imiş. Amma aydın idrak duyğusu ilə məsələyə yanaşdıqda dilin mahiyyətini düzgün qiymətləndirdikdə hamıya aydın olur ki, kim olur-olsun, bir nəfər xalq üçün dil yarada bilməz. Heç kəs bütün bir dil üçün leksik sistemi, qrammatik quruluşu, morfemlər sistemini, sintaksis konstruksiyanı yarada bilməz. İctimai idealist nəzəriyyələr isə dili bir nəfərin adı ilə bağlamasa da, onun mahiyyətini düzgün qiymətləndirə bilmədikləri üçün, mənşəyi haqqında tam, düzgün mülahizə irəli sürə bilmirlər. Belə, nəzəriyyələrdən bir neçəsinə diqqət vətirək:

1. Səs təqlidi nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə ictimai idealistlərin dilin mənşəyi haqqında ilkin fikri idi. Hələ qədim yunan və Roma filosoflarının: materializmlə idealizm arasında tərəddüd edən rasionalist qrupu belə iddia edirdi ki, insan özü bir vaxt təbiətin bir hissəsi olmuş, sonra ondan ayrılmışdır. İnsan təbiətdən ayrılarkən öz dilini də göydən, mücərrəd aləmlərdən deyil, elə təbiətin özündən almışdır. Yəqin insan suların, küləyin, havanın, heyvan və quşların səslərini yamsılayaraq özlərinin ilkin sözlərini yaratmış, beləliklə, onu inkişaf etdirib dil şəklinə salmışlar. Əlbəttə, bu mülahizə XIX-XX əsrlərdə də özünə tərəfdarlar tapmışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları adı məntiqdən çıxış etmişsə də, məsələyə çox sadələvhəsinə yanaşmışlar. Doğrudur,

onların “insan dilini mücərrəd aləmdən deyil, təbiətdən götürmüşdür” fikrində cüzi də olsa, həqiqət vardır. Amma diqqət verdikdə aydın olur ki, dili təbiətdən götürməklə təbiətlə təmasda olmaq ayrı-ayrı məsələdir, insan öz dilini təbiətlə təmasda, zərurət nəticəsində yaratmışdır.

Bu nəzəriyyəni asanlıqla təkzib etmək olar. Birinci, sözlər səsləri təqlidən yaranmışdır fikri bütün əşyaların adlarını əhatə etmir. Çünki səs çıxarmayan əşyalar da vardır. İkinci, qrammatik mənaları, mücərrəd anlayışları təqlidən yaratmaq olardımı? Üçüncü, insan səsi (lap elə indinin özündə də) təqlid edə bilmək üçün yüksək inkişaf etmiş səs orqanına malik olmalı idi. Bəsit, inkişaf etməmiş boğazla insan təbiətdəki səsləri təqlid edə bilməzdi. Buna misal olaraq göstərmək lazımdır ki, indi də səs cihazı yaxşı inkişaf etmiş adam başqalarını təqlid edə bilir. Amma bu, hamıya müyyəssər olmur.

Dünyada elə bür dil olmaz ki, orada yamstlama əsasında söz yaranmamış olsun. Məsələn,

Azərbaycan dilində: *qarğa, qurbağa*.

Rusca: *кукушка, кря-кря*.

Farsca: *bol-bol* və s. belə sözlər dildə çox azdır.

2. *Nidalar nəzəriyyəsi*. Bu nəzəriyyə də qədim yunan fəlsəfəsindən başlanır. Yeni eradan əvvəl (341-270-ci illərdə) yaşamış, qədim yunan materialist filosofu **Epikür** tərəfindən əsası qoyulan bu nəzəriyyə əslində səs təqlidi nəzəriyyəsinə rədd etmək prosesində yaranmışdır. Atomist nəzəriyyənin ilkin rüşeymlərini meydana gətirmiş olan Epikür təlimində dili insanın özü ilə, öz iradəsi ilə bağlamaq əsas yer tutur. Epikürə görə, Allahlar heç vaxt

insanın işinə qarışmır. Dili insanın özü yaratmışdır. Yəni ibtidai insanlar daxili hiss və həyəcanlarını ifadə etmək üçün müxtəlif səslər çıxarırmışlar. Bu, onların “təbii səsləri” idi. Bu səslər daxili hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb və s. kimi hissələri ifadə edir. Bu fikri görkəmli fransız maarifçisi, filosofu **Jan Jak Russo (1712–1778)** müdafiə edib dərinləşdirmişdir. O, sübut etməyə çalışır ki, dilsiz insanlar cəmiyyətə öz emosiyaları ilə gəlmişlər. Bu fikirdə bırıq qədər həqiqət vardır. Yəni insanlar fikirlərini ifadə etmək üçün nidalardan istifadə etmişlər. Nidalar nəzəriyyəsinin əsas arqumentlərindən biri də budur ki, nidalar bütün dillərdə eyni cürdür. Yəni ax, of uy, vay, bay və s. nidalar bütün dillərdə vardır və eyni mənəni verir. Bu nidalardan yeni sözlərin yaranma bilməsi də nidalar nəzəriyyəsinin əsaslandığı arqumentlərdəndir. Məsələn, azərbaycanca ufuldamaq, vaysınmaq, bayılmaq, rus dilində axать, oxать və s. Bu nəzəriyyənin dilin yaranması haqqındakı bəzi mülahizələrini qəbul etmək lazım gəlir. Amma bu nəzəriyyənin bütöv şəkildə qəbul edilməsi “dilsiz insan” anlayışını qəbul etmək deməkdir.

Nidaların aniliyi, subyektivliyin və s. çəhətləri sübut edir ki, “dil nidalardan yaranmışdır” fikrini tam qəbul etmək olmaz.

3. *Əmək çıxışları nəzəriyyəsi.* Bu nəzəriyyə dilin yaranmasını əməklə bağlayır. İlk baxışda dilin ictimai zəhmət nəticəsində yaranmasını təsdiq etdiyinə görə bu, materialist təlim təsiri bağışlayır. Bu nəzəriyyə XIX əsrə vüluqar materialistlərdən L.Naure və K.Büxer tərəfindən əsaslandırılmışdır. Belə ki, əmək prosesində bir neçə

adamin ağır bir şeyi götürmək istədiyi vaxt “ha”, “hu”, “hi” və s. kimi səslər çıxarmasını ilkin dilin yaranması hesab edirdilər. Bu fikrin yanlışlığını adi məntiqlə təkzib etmək olar. Deyək ki, bir neçə adam ağır bir şeyi qaldırmaq istəyir və buna görə də həmin “çığırtılardan” istifadə edir. Bəs həmin adamlar o ağır şeyi qaldırmağa getmək üçün bir-biri ilə ünsiyyət saxlamırdılar? İkinci, zəhmət prosesində çıxarılan həmin səslər yalnız işin litmini təşkil etmək üçün əlavə vasitədir. Üçüncü, həmin səslər dilin heç bir funksiyasını yerinə yetirmir. Deməli, dilin “əmək çığırtıları” əsasında yarandığını iddia etmək olmaz.

4. “*İctimai müqavilə nəzəriyyəsi*”. Bu nəzəriyyə XVIII əsrin ortalarında formalaşsa da, əsas kökləri qədim yunan dilçiliyinə gedib çıxır. Qədim yunan dilçiliyinin adlar təmayülündən danışanda biz qeyd etmişdik ki, bəzi dilçilər (Demokrit, Əflatun və s.) adla əşya arasındakı bağdan bəhs edərək ikincilərin müəyyən analogiya, şərtləşmə əsasında yarandığını iddia etmişdilər.

Görkəmli ingilis alimi, klassik siyasi iqtisadın banilərindən biri Adam Smit də XIX əsrdə “ictimai müqavilə” nəzəriyyəsini dilin yaranması üçün əsas hesab etmişdi. J.Russo bu nəzəriyyəyə də biganə qalmamışdır. O, insan cəmiyyətinin inkişafını təbiət və sivilizasiya dövrünə bölür və bu qərara gəlir ki, insan təbiətdən ayrılarda nidalarla, sivilizasiya dövründə isə “ictimai müqavilə” əsasında yaratdığı vasitələrlə ünsiyyət saxlamışdır. Bu nəzəriyyə ona aparıb çıxarır ki, insanın ilk dili müqavilə, şərtləşmə əsasında yarandığı kimi, son dili

də “müqavilə” əsasında yarana bilər Yəni insanlar ictimai inkişafın elə bir mərhələsinə çatacaq ki, hər kəs öz milli dilindən könüllü surətdə əl çəkib, ictimai müqavilə əsasında yaradılmış bir dildə danışacaq və beləliklə, ümumi bir dil yaranacaq Bu, ümumbəşər dilinin yaranması üçün real yol deyil. Bu nəzəriyyəni də asanlıqla rədd etmək olar. İnsanlar müqavilə bağlamağa yığılmaq üçün bir-biri ilə ünsiyyət saxlamalı idilər. Bu nəzəriyyələrdə ümumi bir cəhət vardır ki, onların hamısı dil yaranmasını insanın özündən, özünün yaranması probleminədən kənarında şərh etmək istəyirlər.

5. Dilin əmələ gəlməsi haqqında daha bir mülahizə-nəzəriyyə haqqında da danışmaq lazımdır. Bu da N.Y.Marrın qızgın şəkildə müdafiə etdiyi “əl-hərəkət dili” fərziyyəsidir. N.Y.Marr belə hesab edir ki, insanlar özlərinə dil yaradana qədər on beş min il “əl-hərəkət” dili vasitəsilə əlaqə saxlamışlar. Bu o deməkdir ki, on beş min il insanlar qaranlıqda ünsiyyətdən məhrum olmuşlar. On beş min il ərzində insan təfəkkürü inkişaf etməmişdi ki, əl-hərəkətlə – şərti işarələrlə bir-birini başa düşsün və bununla da kifayətlənsin. Çünki “əl-hərəkət” vasitəsilə dərin mənalara ifadə etmək olmaz.

Bununla belə, dilin əmələ gəlməsində əl hərəkətlərinin rolunu tamamilə inkar etmək olmaz. Əl hərəkətləri ilə fikrin ifadəsi indi də yançı dil (napasnik) şəklində yaşamaqdadır. Doğrudan da, bir sıra hallarda əl hərəkəti fikrin daha yaxşı ifadə edilməsinə kömək edir. Məsələn,

Nədir olur bu cocuqlar ayan, bu boyda, bu boyda?

Hara gedir bu yazıqlar, aman, bu boyda, bu boyda?
(Sabir)

və ya

Cümlə maarif əhlinin haləti göz önündədir, –

Vəchi-maaşı bir belə, dordi, bəlası bir belə!

Mən dəliyəmmi oğlumu məktəbə, dərsə sövq edəm?

Dərsin əzası bir belə, xalqın ədası bir belə! (Sabir)

Bu beytləri deyən adam mütləq əl hərəkətlərindən istifadə edir. Əks təqdirdə fikir zəif ifadə edilir.

6. Dilin mənşəyi haqqında akad. N.Y.Marrın “Yafəs” nəzəriyyəsi də olmuşdur. Bu nəzəriyyə əsrimizin əvvəlində, yəni materialist dünyagörüşünün artıq formalaşdığı bir dövrdə meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyə haqqında geniş danışmağı vacib hesab edirik. Çünki əvvələn, bu nəzəriyyə bizim dilçiliyimizə və dilçi kadrlarımıza çox güclü mənfi təsir göstərmişdir.

Bu nəzəriyyə haqqında çox deyilmiş və yazılmışsa¹ da, bu gün gənc dilçilər və tələbələr bu haqda demək olar ki, az şey bilir.

N.Y.Marr görkəmli alim idi. Onun on cildlik əsəri vardır. O, öz konsepsiyasını müasir dilçilikdə yeni təlim, dünya dilçiliyində isə inqilab hesab edirdi. Əslində isə heç Yafəslə əlaqəsi olmayan bəzi məsələlərin onun adı ilə bağlanması düzgün deyil. Bu nəzəriyyənin mahiyyətini

¹ Меликсетбеков Л.М. «Академик Н.Марр и его яфетическая теория» – Тифлис. 1926; Мещанинов И.И. «Яфетическая теория» БСЭ (первое издание) М.? 1931, том 55.столб 819-821; Мещанинов И.И. “Яфетидология и марксизм” доклад проф. Мещанинова. 18 октября 1929 из-во АзГНИИИ Баку, 1930; Мещанинов И.И. «Краткие очерки основных положений в яфетидологии» – из. общество обследования и изучения Азербайджана том 9. №19 26 стр. 63-76.

düzgün qiymətləndirmək üçün Yafəs haqqında bəzi şeylər demək lazımdır. Yafəs haqqında məlumatı N.Y.Marr özü uydurmamışdır. Yafosin kimliyi haqqında məlumatı biz həmdullah Müstəvfî Qəzvininin (1281–1349–50) “Tarixi-Kuzidə”, XV əsrdə yaşamış Xandəmirin “Xülasətül-əxbar”, yen’ XV əsrdə (1433-1488) yaşamış Miraxundun 7 cilddən ibarət olan “Rövzətüssəfa”, A.Bakıxanovun (1794–1847) “Gülüştani-İrəm” adlı əsərlərindən alırıq.

H.Qəzvini və Xandəmirin məlumatına görə Yafəsin 8, Miraxundun məlumatına görə 11, A.A.Bakıxanovun məlumatına görə 9 övladı olmuşdur. Əlbəttə, oğlanları nəzərdə tutulurdu. A.Bakıxanovun yazdığına görə, Yafəsin hər bir oğlu bir xalqın yaranması üçün əsas olmuşdur. Yafəsin oğlanlarının kimlər olduğunu bilmək, kimin Yafəs xalqlarına aid olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edər.

Yafəsin birinci oğlu Türkdür. A.Bakıxanov yazır: “Türk Yafəsin böyük oğlu və vəliəhdi olub, ədalətli və rəiyyətpərvər bir padşah idi. Bütün Yafəs nəslinin qəbilələri bunun adı ilə türk adlanırlar. Atasının vəfatından sonra özü üçün Türküstanda isti və soyuq bulaqlı bir çox otlaqlar seçmişdir. Bura Suluq deyilir”.¹

Elə həmin səhifədə də A.Bakıxanov Yafəsin İranın və bütün Sam nəslinin hökmdarı Kəyumərsin müasiri və türklərin ilk hökmdarı olduğunu göstərir.

Yafəsin oğlanları aşağıdakılardır:

- 1) Türk
- 2) Xəzər

¹ A.A.Bakıxanov. «Gülüştani-İrəm». Bakı, 1951, səh.31.

- 3) Rus
- 4) Qərrə-Bolqar
- 5) Komari-komok, Bolqar
- 6) Səqlab-slavyan
- 7) Çin
- 8) Boric-firəng.

9) Məsək-monqol, Yəcuclar (səh. 31-35). Əlimizdə olan başqa mənbələrdə Yafəsin əfsanəvi Nuh peyğəmbərin oğlu olduğu göstərilir. Akademik İ.Meşşaninov Yafəs sözünün İncildən götürüldüyünü və Nuhun oğlu olduğunu qeyd edir və bir ağac sxemi ilə Yafəs nəslinin inkişafını göstərir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, bir vaxtlar akad. Meşşaninov da Yafəs nəzəriyyəsinin qızğın tərəfdarı idi. O, 1929-cu il oktyabrın 28-də Bakıda Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunda marksistlərin elmi-tədqiqat assosiasiyasının iclasında etdiyi məruzədə Yafəs nəzəriyyəsini müdafiə edirdi. O, bu nəzəriyyəni linqvistikada marksist metodologiyasının əsası hesab edirdi. Bu mülahizələrin ilkin rüşeymləri alimin hələ 1925-cı il noyabrın 21-də Azərbaycan tədqiq-tətbiq cəmiyyətində “Yafəs nəzəriyyəsinin əsas müddəalarının qısa öçerki” adlı məruzəsində irəli sürülmüşdür.

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, 1935-cı ildə Marrın vəfat etməsindən sonra Yafəs nəzəriyyəsi təftiş və tənqid edilməyə başlanmışdı. Hətta İ.İ.Meşşaninov bu nəzəriyyədən uzaqlaşmağa başlayırdı. 1945-cı ildə Marrın

¹ Мешанинов И.И. Яфетическая теория. БСЭ (первое издание). М., 1931, том.55, стр.809.

vəfatının 10 illiyi ilə əlaqədar olaraq yazdığı məqalədə o, əvvəlcə Marrı böyük alim kimi təqdim edir. Sonra isə onun səhvlərinə toxunur.¹ Yafəs nəzəriyyəsiindən uzaqlaşdığını İ.Meşşaninovun 75 illiyi münasibətilə nəşr edilən məqalələr məcmuəsi də təsdiq etməkdədir ki, sonralar o, Marr təlimindən uzaqlaşmışdır.²

O dövrdə bu nəzəriyyənin islər Rusiyada, istərsə də Azərbaycanda çoxlu tərəfdarları vardı. Hətta Hami və Sami dillərinin indi də mövcud olmasından istifadə edərək bəziləri bu nəzəriyyəni xalqların və dillərin yaranması haqqında ən düzgün təlim hesab edirdilər. Bəllidir ki, Yafəs nəzəriyyəsi xalqların etnik mənşəyini, dillərin və milli mədəniyyətlərin əmələ gəlməsi və inkişafını əfsanəvi Nuhla, onun oğlu Yafəslə bağlayırdı. O vaxtlar Marr filologiyanın, xüsusilə dilçiliyin ən nüfuzlu rəhbəri hesab edilirdi. Ona və onun səhv müddəaları olan “sənət sənət üçündür”, “dil sinfidir, üstqurum kateqoriyasıdır” fikirlərinə, “Yafəs nəzəriyyə”sinə qarşı çıxmaq olmazdı. Bəllidir ki, onu Bakıda bircə prof. B.Çobanzadə tənqid etmişdi. Buna görə də Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyəti B.Çobanzadə haqqında yeddi bənddən ibarət qərar çıxarmışdı. Qərarın dördüncü bəndində deyilir: “Çobanzadənin lisaniyyata aid prinsipləri materialist lisaniyyat nəzəriyyəsinə – yoldaş Mamn Yafetik nəzəriyyəsinə və marksist dilşünaslığa düşmən prinsipləridir”.³

¹ Мешанинов И.И. «Н.Я.Март». Изд. АН СССР, 1960, стр.9.

² Вопросы грамматики (сборник статей посвящ. 75 летию акад. Мешанинова) Изд. АН СССР, 1960, стр.3.

³ «İnqilab və mədəniyyət». 1931, səh. 63.

Halbuki, Marr konsepsiyasını düzgün mövqedən tənqid etdiyinə görə, onu tərifləmək lazım idi. Marrın dilçiliyə, dilçi kadrların inkişafına vurduğu zərər haqqında çox deyilmişdir. Xüsusilə V.Vinoqradov və Serebrennikovun bu haqda sanballı fikirləri vardır: “Dilçilikdə 30 ilə qədər hökmranlıq edən marrizm onun inkişafına çox qüvvətli zərər vura bildi”.¹

Yuxarıda dediyimiz kimi, dilin yaranması problemini insanın özünün yaranması ilə əlaqəli şəkildə götürmək lazımdır. Əslində dilin mənşəyini izah etmək təkcə dilçiliyin imkanı xaricindədir. Ona görə, də bu problemin şərhində məntiq, tarix, etnoqrafiya kimi elmlərdən də istifadə edilməlidir. Hələ bəzən buraya fiziologiya, coğrafiya, arxeologiya, kimya, torpaqşünaslıq və s. kimi elmləri də cəlb etmək lazımdır. Dilin mənşəyini düzgün qiymətləndirmək üçün ona düzgün mövqedən yanaşmaq, onun mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Dilin ictimai mahiyyətini heç kəs inkar etmir. Dilin mənşəyi problemini məhz bu mövqedən əks etdirmək lazımdır. Müasir dilçilik dilin mənşəyi haqqında bütün fikirləri saf-çürük etməli, hamısının müsbət cəhətlərini nəzərə almalıdır. Məhz bundan sonra bu problemi həll etmək mümkün olar. Hələlik ənənəvi dilçilik yalnız marksist-materialist mövqedən çıxış etdiyi üçün, heç bir

¹ Виноградов В.В., Серебренников Б.А. «О состоянии и задачах советского языкознания» «Известия» АН СССР от лит. и яз. 1954. вып. 4. т. XVIII. стр. 317; Галкина-Федорук К.М. «Язык как общественное явление». М., 1954. стр. 13; Звегин В.Л. «Актуальные проблемы современного теоретического языкознания» Вестник МГУ. 1961. Xs 2. стр. 5; N.N.Məmmədov. “Marksizm klassikləri dilin mənşəyi haqqında”. Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, 1954. VI cild, səh 67.

dini baxışla bərişmadığı üçün bu mövqeyi də tam və qəti hesab etmək olmaz. Bizə belə gəlir ki, dilin mənşəyi probleminə hələlik nöqtə qoymaq olmaz. Dilin mənşəyi problemi də başqa fəlsəfi-lingvistik məsələlər kimi yenidən işlənməli və tamamlanmalıdır.

Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, dil:

- İctimai hadisədir. Cəmiyyət həyatının məhsuludur.
- Cəmiyyətdən kənarında dil ola bilmədiyi kimi dilsiz də cəmiyyət ola bilməzdi. Cəmiyyət təşkil etməyən insanın dili olmaz. Çünki ona belə bir şey lazım deyil.
- Dili cəmiyyət özü yaratmışdır. Dil ictimai zərurət nəticəsində insan cəmiyyəti ilə birlikdə yaranmışdır.
- İnsan əvvəlcə nitq elementlərini, sonra isə dil elementlərini yaratmışdır. Bu onu göstərir ki, dil ünsiyyət ehtiyacından yaranmışdır. Dillə nitq dialektik vəhdətdə olub, bir-birinin eyni deyil.
- Dil təfəkkürlə dialektik vəhdətdədir, amma onun eyni deyil. Təfəkkür bəşəri, dil millidir.
- Dil cəmiyyətin inkişafı ilə inkişaf edir. İnkişaf onu ölümə aparmır.
- Dil yalnız nitq şəklində mövcud olmadıqda, cəmiyyət özü öldükdə ölür.
- Dildə ciddi sistem vardır. Dilin quruluş ünsürləri sistem təşkil edir.
- Dil işarələrdən ibarətdir.
- Dil sinfi deyil.

- Dil bazis üzərində üstqurum kateqoriyası deyil.
- Dil tarixi kateqoriyadır.
- Dil bioloji, fizioloji, psixoloji hadisə deyil.
- Dilin əmələ gəlməsində səs təqlidinin, nidaların və s. də rolu olmuşdur.

Dillərin inkişafında əsas proseslər

Müasir dövrdə dillərin dəqiq sayını bilən, demək olar ki, yoxdur. Məsələn, Almaniyada nəşr edilmiş “Dilçilik və dil ünsiyyəti vasitələri haqqında sorğu kitabı”nda dünyada 5651 dil olduğu göstərilir. Bəzi mənbələrdə 3000-ə qədər dil qeyd edilir. 1400 dil hələ müstəqilləşməmiş, ya da ölü dillər sırasında olduğu üçün qeydə alınmamışdır. Bundan əlavə, dünya dillərinin bir çoxunda həddindən az adam danışır. Belə ki, Avstraliyada 250 dildə cəmi 40 min adam danışır. Müstəqillik həddinə qalxmış olan 4200 dildən cəmi 500-ü lazımı səviyyədə öyrənilmişdir. 1500 dil isə tamamilə tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Dünya dillərinin çoxluğuna və onların öyrənilməsi məsələsinə diqqəti cəlb etməkdə məqsəd onların inkişafındakı proses və mərhələlərin çox mürəkkəb bir problem olduğunu göstərməkdir.

Bu, bir tərəfdən dillərin hamısının eyni səviyyədə inkişaf etməməsi ilə, digər tərəfdən isə onların öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, hansı dil müstəqil hesab edilməlidir? sualına cavab olaraq vahid bir meyarın da olmaması bu işi çətinləşdirir. Doğrudan da, elə dillər və onların dialektləri (məsələn, Çin dilinin Pekin və

Şanxay dialektləri) vardır ki, həmin dialektlərin nümayəndələri bir-birini başa düşmür. Belə dialektləri müstəqil hesab etmirik. Amma azərbaycanlılarla qaqauzlar bir-birini çox asan başa düşdüyü halda, onların dillərini müstəqil hesab edirik. Bütün bunlar onu göstərir ki, dünya dillərinin hamısı öyrənilməyincə onların bir sıra problemləri də qaranlıq qalacaqdır.

Konkret olaraq dillərin hamısının eyni inkişaf prosesi keçirdiyini söyləmək olmaz.

Bununla belə, dillərin inkişafı üçün məntiqi və səciyyəvi olan iki proses olmuşdur. Bunlardan biri ayrılma – diferensiasiya, ikinci isə birləşmə – inteqrasiyadır

Diferensiasiya dilin təkamül dövrünün ilkin mərhələsinə aiddir. Belə ki, ibtidai icma quruluşunda və hətta ondan sonra da feodalizm şəraitində müxtəlif siyasi, iqtisadi və sosial faktorların təsiri ilə tayfalar parçalanmağa başlayırdı. Tayfa nümayəndələri özləri ilə öz dialektlərini də aparırdılar. Sonradan yeni yerə köçən tayfaların həyat tərz, məişəti, coğrafi şəraiti və digər siyasi və sosial faktorların təsiri ilə bağlı olaraq onların dialektləri arasında fərqlər meydana gəlirdi. Zaman keçdikcə bu fərqlər dialektin bütün sitemində, bütün səviyyələrində inkişaf etməyə başlayırdı. Beləliklə, fərqli cəhətlərin çoxalması dillərin müstəqilləşməsinə şərtləndirirdi. Bununla belə, həmin dillərin ümumi kökü – ana kökü dəyişməz olaraq qalırdı. Buna görə də müstəqilləşmiş, diferensiallaşmış dillər qohum dillərin yaranmasına xidmət edirdi. Deməli: a) diferensiasiya

qohum dillərin yaranmasının əsas səbəbidir; b) diferensiasiya dillərin sayca çoxalmasına xidmət edir.

İnteqrasiya. Bu proses diferensiasiyanın tam əksidir. İnteqrasiya dillərin sayca azalmasına səbəb olur.

İnteqrasiya müxtəlif dillərin və dialektlərin birləşərək vahid bir dil yaratmasıdır. Dildaxili inteqrasiya ilə dillərarası inteqrasiyanı fərqləndirmək lazımdır. İnkişaf və təkmilləşmə prosesində dialektlərin ümumi cəhətləri və birləşməsi əsasında vahid bir dilin yaranması dildaxili inteqrasiyadır. Tayfa dili ilə, dialektlərin birləşərək xalq dilini yaratması buna misal ola bilər.

Bundan əlavə, (müstəqil hesab edilən dillər arasındakı sıx əlaqə də vahid dilin yaranmasına kömək edə bilər ki, bu da dillərarası inteqrasiya deməkdir. Vaxtilə əsrimizin əvvəllərində oğuz-səlcuq yarımqrupuna və başqa qruplara daxil olan türk dillərinin ümumi bir dilə çevrilə bilməsi ideyası mövcud olmuşdur. İndi belə bir ümumiliyə həm meyl, həm də şərait yaranmışdır. Dillərin inteqrasiyasından danışarkən mütləq çarpazlaşma məsələsinə toxunmaq lazımdır, Çarpazlaşma əslində bioloji və fizioloji aləmlərdə mövcud olur. XIX əsrdə görkəmli alman alimi A.Şleyxer Darvinin təkamül nəzəriyyəsini dilə tətbiq etmiş və bu prosesdə gedən çarpazlaşma problemini də dilə aid etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, dil əvvəllər köklərdən törənmiş – I mərhələ, yeni şəkillər almış – II mərhələ, daxili mənə dəyişmələri, kəsb etmiş – III mərhələ, ali mərhələdir.

Beləliklə, o, köksözlü dilləri inkişafın aşağı, iltisqi-aqqlütinativ dilləri orta, flektiv dilləri isə ali inkişaf

mərhələsində qəbul edirdi. Buradan da belə bir nəticəyə gəlirdi ki, sırf amorf, iltisqi və flektiv dil yoxdur, yəni tipoloji cəhətdən kök sözlü dildə iltisqilik, iltisqi dildə isə flektivlik elementi olmalıdır, bu isə çarpazlaşmanın nəticəsidir. Əlbəttə, bu yanlış mövqe idi. XX əsrdə N.Y.Marr Şleyxerin bu fikrini daha da genişləndirmiş, müqayisəli-tarixi metoda qarşı qoymuşdur. N.Marrin çarpazlaşma prosesində iki dil əsasında heç birinə bənzəməyən üçüncü dilin yaranması fikri də düzgün deyil. Əslində, dilləni çarpazlaşması müəyyən tarixi proses olub, heç bir yeni dil yaratmır. Dialektlərin özünün çarpazlaşmasını belə götürsək, yenə onların heç biri sıradan çıxmır, öz elementləri ilə yeni yaranmış dildə yaşayır. N.Marr dillərin çarpazlaşması kimi tarixi prosesin rolunu həddindən artıq böyüdərək müqayisəli-tarixi dilçiliyin gəldiyi nəticəni – “ana dil” anlayışını inkar etmiş və bu nəzəriyyəni “burjua nəzəriyyəsi” adlandırmışdır. “Dilçilik elminin başçısı” müqayisəli-tarixi metoda qarşı öz Yafəs nəzəriyyəsini qoyur və belə bir yanlış nəticəyə gəlirdi ki, elə bir tayfa, və xalq yoxdur ki, onun dili çarpazlaşma nəticəsi olmasın. O hətta dillərin sonrakı inkişafını da çarpazlaşma ilə əlaqələndirirdi. Çarpazlaşmanı çoxdillilikdən uzaqlaşma prosesi kimi qəbul edən N.Y.Marr belə bir yanlış fikrə gəlirdi ki, nə vaxtsa bu proses vahid dilliyə aparıb çıxara bilər. Bu konsepsiyası ilə N.Y.Marr və onun ardıcılıları müqayisəli-tarixi dilçiliyin mühüm nailiyyəti olan “dillərin qohumluğu” məsələsinə qarşı çıxır və onu burjua

millətçiliyi ilə əlaqələndirirdi. Halbuki, bunlar müxtəlif anlayışlardır.

Dillərin inkişafında əsas mərhələlər

Dillərin inkişafında tarixi proseslər getdiyi kimi, tarixi mərhələlər də olmuşdur. Tarixi proses və mərhələlərin bütün dünya dillərində eyni vaxtda və eyni xarakterdə olmasını qəti söyləmək səhv olardı. Bu, hər şeydən əvvəl, dillərin inkişaf tarixi və yerli şəraitlə bağlıdır. Dillərin inkişafını onu daşıyan cəmiyyətin tarixi və həyat şəraiti ilə bağlı şəkildə götürmək lazımdır. Dünya tarix elminin qəbul etdiyi kimi, insanların sinifsiz cəmiyyətdə birləşərək yaratdığı ilkin icma, qəbilə olmuşdur. Qəbilə üzvləri yalnız qan qohumluğu əsasında birləşirdi. Dünya üzərində qəbilə quruluşunun erkən Paleolitlə son Paleolit arasındakı bir dövrdə mövcud olduğu güman edilir. Zaman keçdikcə qəbilənin icma quruluşu forması da dəyişmişdir. Qan qohumları ilə evlənməyi qadağan edən adət qəbilələrin başqalarından təcrid edilmiş şəkildə yaranmasına imkan vermirdi. Təknigahlılığa keçid, habelə əkinçiliyin, maldarlığın inkişafı və başqa iqtisadi amillər qəbilə üzərindəki matriarxatı, patriarxat ilə əvəz etməyi zəruriləşdirdi. Yeni iqtisadi, təsərrüfat və istehsal münasibətləri qəbilənin dağılmasını, yeni bir keyfiyyətin meydana gəlməsini şərtləndirirdi. Aydın ki, qəbilə özü primitiv olduğu üçün onun dili də primitiv olmalı idi.

Tarixi zərurət nəticəsində qəbilələr birləşərək və ya inkişaf edərək Fratriyaya keçirdi. Tayfa daxilindəki qəbilələr hələ də müəyyən vahid qurum kimi yaşayırdı. Tayfanın əsas əlaməti ümumi ərazi, istehsal sistemlərindəki ümumilik, təsərrüfat həyatının əvvəlkinə

nisbətən ümumiləşməsi, əməyin son nəticəsi üçün bir-birinə yardım ənənəsinin yaranması, qəbilə dillərinin birləşmə-intenrasiya nəticəsində ümumiləşməsi və s. idi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, qəbilədə tayfa elementləri olduğu kimi, tayfada da qəbilə elementləri qalır. Bu cəhət sonralar da davam edir. Tayfanı əmələ gətirən sosial- iqtisadi problemlər içərisində feodal istehsal münasibətlərinin yaranması əsas yer tutur. Feodalizm cəmiyyəti üçün pərakəndəlik əsasdır. Bir xalqı əmələ gətirəcək feodal tayfaları bir-birindən əlaqəsiz şəkildə mövcud olur. Belə ki, tayfalar arasında ictimai-mədəni və iqtisadi əlaqə demək olar ki, olmur. Bu səbəbdən də hər bir tayfa öz ənənəsini, öz təsərrüfat həyatını, məişət tərzini, o cümlədən dilini müstəqil şəkildə saxlayır. Tutaq ki, Azərbaycan xalqını əmələ gətirəcək bırı neçə tayfa Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yaşayır. Bunlar arasında ümumi əlaqə olmadığı kimi, dilləri – dialektlər arasında da ümumilik yoxdur. Eyni anlayışlar müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Böyüklük anlayışını ifadə etmək üçün biri – böyük, digəri – yekə, başqası – iri, bir başqası – nəhəng və s. işlədir.

Zaman keçdikcə tarixi inkişaf tayfalar arasındakı iqtisadi, siyasi, habelə sosial əlaqələri zərurət kimi irəli sürür. Eyni zamanda tayfaların öz ərazisini genişləndirməsi, sayca artması, Yuxarıda dediyimiz faktorların zəruriliyi müxtəlif tayfaların birləşməsi və ya çarpazlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, feodal istehsal münasibətləri inkişaf edərək yeni keyfilyətlərin yaranmasına səbəb olurdu. Təsərrüfatın bütün sahələri

inkişaf etmiş tayfaların tələblərindən geri qalırdı. Yəni feodal təsərrüfat ənənələri, istehsal münasibətləri tayfaların zəruri, tarixi inkişafını təmin etmirdi. Bu səbəbdən də feodal təsərrüfatmda kapitalist münasibətləri meydana gəlirdi. Kapitalist istehsal münasibətləri kəndli-feodal təsərrüfatında iqtisadi inteqrasiya yaratdığı kimi, sənaye sahələrinin də meydana gəlməsini tələb edirdi. Meydana gəlmiş sənaye sahələri feodal təsərrüfatından kütləvi surətdə işçi qüvvəsini özünə cəlb edir. Məsələn, konkret olaraq Azərbaycanı götürsək XIX əsrin ikinci yarısında Tiflis-Bakı dəmir yolunun çəkilməsi. Bakıda neft sənayesinin yaranması Azərbaycanın bütün ucqarlarından – istər Güney, istərsə də Quzey Azərbaycandan – işçi qüvvəsinin kütləvi axınını özünə cəlb etdi. Vahid sənaye ətrafında birləşən çoxlu tayfa nümayəndələri buraya öz dil elementləri – dialektləri, adət-ənənələri, dünyagörüşləri ilə daxil olurdu. Bu o deməkdir ki, xalq dili heç bir dialekt əsasında deyil, bütün dialektlərin əsasında yaranır.

Əlbəttə, xalq dilinin yaranmasında hər hansı bir dialektin payı digərinə nisbətən çox ola bilər. Amma bu o demək deyil ki, bir dil məhz bir dialekt əsasında yaranıb. Deməli ümumxalq dilində bütün dialektlərin payı vardır.

Kapitalist sənaye sisteminin yaranması istehsalı təmərküzləşdirdiyi kimi, tayfa elementlərinin də inteqrasiyasını şərtləndirirdi.

Beləliklə, feodal-tayfa münasibətləri yeni kapitalist münasibətlərinə keçdiyi kimi, tayfalar da birləşərək yeni insan birliyi forması olan xalqı yaradırdı. Göründüyü kimi, hələ ümumxalq ədəbi dilindən söhbət gedə bilməz.

Vahid sənaye – kapitalist istehsal münasibətləri ətrafında birləşən tayfalar öz dil elementləri ilə buraya daxil olduqda, yeni yaranmış xalq dili – əvvəlki dialektlərin məcmusu kimi meydana çıxır.

Ümumxalq danışiq dili sərbəst – azad dildir. Yuxarıda dediyimiz kimi, dildəki sinonimlər tayfa-dialekt elementləridir.

Belə bir şərait ümumxalq ədəbi dilinin yaranması üçün də real zəmin yaradır. Deməli, kapitalist istehsal münasibətləri iqtisadiyyat sahəsində irəliləyiş yaratdığı kimi, sosial-mədəni sahədə də irəliləyiş yaradır. Mətbuat-qəzet – təhsil sisteminin yaranması bu qəbildəndir. Mətbuatın, kitab nəşrinin meydana gəlməsi yeni bir dilin – normativ dilin yaranmasını tələb edir. Belə ki, əgər xalq danışiq dilində bütün dialekt nümayəndələri sərbəst şəkildə öz dialekt elementlərindən istifadə edirdilərsə, qəzet və kitabda bu mümkün deyil. Mətbuat eyni qrammatik və leksik-mənanı ifadə edən müxtəlif forma və vahidlərdən ancaq birini seçib işlədir. Yəni seçmə və əvəz etmə prosesi başlanır ki, bu da ədəbi dilin normalarının yaranması deməkdir. Yeri gəlmişkən, köstərmək lazımdır ki, külli miqdarda eyni mənalı dialekt sözləri ədəbi dilin normalarına uyğun gəlmədiyi üçün dili tərk etməli olmuşdur. Məsələn, dızixmaq – qaçmaq, nalça – kiçik döşək və s. kimi sözlər dilə daxil ola bilməmişdir.

Göründüyü kimi, tayfalar birləşərək, çarpazlaşaraq yeni bir xalqı və onun dilini – xalq dilini yaratmışdır. Ümumxalq ədəbi dili süni dil kimi xalq danışiq dili əsasında seçmə, əvəz etmə üsulu ilə yaranıb.

Zaman keçdikcə xalq inkişaf edərək bütün tayfaları onların ərazisini əhatə edir. Bir xalq kimi formalaşdıqdan sonra tayla adətləri də aradan çıxmağa başlayır. Beləliklə, yeni inkişaf prosesi – xalqın inkişaf edərək vahid psixoloji baxışlarının, ümumi adət-ənənələrinin, ərazi bütövlüyünün və dil ümumiliyinin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, millət və onun dili yaranmış olur.

Ümumxalq ədəbi dili cəmiyyət həyatının bütün sferalarında işlənməyə başladıqdan, dialekt elementlərini sıxışdırıb çıxardıqdan sonra artıq ümumxalq ədəbi dili hesabına zənginləşir. Bununla belə, millət və xalq arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Çünki onların elementləri biri digərində yaşayır.

Ümumxalq ədəbi dili ilə ümummillət ədəbi dil arasında quruluşca fərq yoxdur. Fərq yalnız onların keyfiyyətində və işlənmə dairəsindədir. Belə ki:

a) Ümumxalq ədəbi dilinin yazılı forması yalnız yüksək təbəqəni əhatə edir, aşağı təbəqəyə belə bir formada ünsiyyət gedib çatmır. Bu, onunla əlaqədardır ki, ümumxalq ədəbi dili bütün təbəqələri əhatə edə bilməmişdir.

b) Ümumxalq ədəbi dili dialektlər hesabına zənginləşir. Ümummillət dildə isə dialektlər və dialekt fərqi olmur.

c) Ümummillət ədəbi dilin normaları ümumxalq ədəbi dilinə nisbətən daha çox sabitləşmiş olur.

Bu cəhət bir də ondan xəbər verir ki, ədəbi dillə milli ədəbi dili eyniləşdirmək olmaz. Ədəbi dil milli dildən əvvəl yaranır Belə ki, XII-XIII əsrlərdə artıq Azərbaycan

ədəbi dili formalaşmışdı. Azərbaycan milli ədəbi dili isə yalnız XIX əsrin sonlarında meydana gəldi.

Tarixdə bu proses bütün xalqlarda belə olmuşdur. Məsələn, rus ədəbi dili XII əsrdə formalaşdığı halda, rus milli ədəbi dili XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəldi.

Fransız ədəbi dilinə aid materiallar X-XI əsrlərə aid olduğu halda, frantsz milli ədəbi dili ondan çox sonra XVII-XVIII əsrlərdə formalaşmışdır. Eyni sözləri italyan dili haqqında da demək olar.

XIII əsrdə italyan ədəbi dili əsasında Dante öz əsərlərini yazmışdır. Amma italyan millətinin ümumi dili olmaq üçün bu dil yeddi əsr formalaşma dövrü keçirmişdir.

Daha başqa bir misal: hələ yeni eradan çox-çox əvvəl yunan ədəbi dilində çoxlu bədii və elmi əsər yazılmışdır. Amma yunan millətinin formalaşması, yunan dilinin milli dil ola bilməsi üçün bir çox əsrlər keçmişdir.

Bu proses indi də davam etməkdədir. İndi yüksək inkişaf etmiş milli dillərlə yanaşı xalq və tayfa dilləri də qalmaqdadır. Müasir tayfa dillərinə misal olaraq Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerikada yaşayan atap, alqon, irokez, arovak, mayya, habelə Afrika və Asiyada yaşayan bir sıra azsaylı tayfaların, Dağıstanda yaşayan saxur, rutul, andi, dido tayfalarının dillərini göstərmək olar. Azərbaycanda isə Quba rayonunun Xınalıq,

Ordubad rayonunun Kilit kəndində yaşayan azsaylı – 80-100 nəfər – tayfaların danışdığı dilləri tayfa dillərinə misal göstərmək olar.

Xalq dili səviyyəsində olanlar isə avar, darkin, ləzgi, kumık, lak, noqay, tabasaran, altay, çukot, talış, karaçay, balkar və s. xalqların dilləridir. Adətlərin itməsinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, adətlər daha sabit və dəyanətli olur. Milli dildə tayfa elementi olmadığı halda, millətlər tayfa adətlərindən çətin xilas ola bilər. Belə ki, əfqanlarda köçərilik, azərbaycanlılarda qan intiqamı və yerlibazlıq, Rusiyada duel və s. tayfa adətləridir.

IV FƏSİL

FONETİKA

Fonetika yunanca phone – səs, səslənmə deməkdir.¹ Qədim hind, ərəb və İskəndəriyyə – yunan dilçilik məktəbləri nümayəndələrinin danışıq səsləri haqqında əhəmiyyətli fikirləri olmasına baxmayaraq, sonralar bu sahəyə maraq azalmış, dil səsləri hətta tədqiqatçıların diqqətindən yayınmışdır. Fransa alimi Kordemuanın, XVII əsrdə Y.Krujanıçin və XVIII əsrdə rus alimi M.V.Lomonosovun danışıq səsləri haqqında bəzi mülahizələri istisna edilərsə, XIX əsrin ortalarına qədər bu sahə dilçilərin diqqətindən və tədqiqatdan kənar qalmışdır. Çar Rusiyası dövründə ucqarlarda yaşayan xalqların dilini öyrənmək lazım gəlidiyi kimi Amerika, İngiltərə və Fransa kimi kapitalist dövlətlərinin müstəmləkələrində də yerli dilləri öyrənmək zərurəti meydana gəlmişdi. Buna görə də müstəmləkə xalqlarının

¹ Fonetika dilçiliyin ən çox işlənmiş sahələrindəndir, həm ümumi, həm də xüsusi dilçilikdə fonetika haqqında çox deyilmiş və yazılmışdır. Xüsusi dilçiliyin (Müasir Azərbaycan dili, alman, fransız və ingilis dilinin fonetikasını) təkrar etməmək üçün bu barədə geniş danışmağa lüzum yoxdur. Bax: A.A.Axundov. “Azərbaycan dilinin fonetikasi” (1984) A.M.Qurbanov. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1985); Ə.M.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dili” (1972); F.Y.Veysəlov. “Alman dilinin fonetikasi” (1980); S.M.Babayev., M.Q.Qarayeva “İngilis dilinin fonetikasi” (1983); K.O.Dadaşov “Fransız dilinin fonetikasi” (1989); Zinder L.R. “Общая фонетика” (1979, М.); Матусевнч М.И. “Современный русский язык” (Фонетика. М., 1976); Реформатский А.А. “Из истории отечественной фонологии» (1970).

dil elementlərini təsvir etmək, xüsusilə canlı dil faktlarını toplamaq, onların səslərini lentə yazmaq və s. kimi işlər istər-istəməz fonetikanın meydana gəlməsi üçün həm elmi, həm də ictimai zəmin yaradırdı. Beləliklə, dilçiliyin xüsusi sahələrindən biri olan fonetika yarandı. Bəllidir ki, fonetika bir linqvistik sahə kimi bütün səsləri deyil, yalnız ictimai səsləri öyrənir.

Dünyada olan bütün səsləri qeyd etmək, onları öyrənmək mümkün deyil. Amma müasir elmi-texniki tərəqqinin xüsusi meyarları ilə bütün səsləri akustik və ictimai deyə iki qrupa bölmək olar. Bu səslərin özünün də bir neçə növləri vardır.

Akustik səslər adlandırdığımız səs qrupu insan iradəsi ilə və daha çox ondan kənar yaranan səslərdir. Belə ki, Yer üzündə insan peyda olmamışdan qabaq da təbiətdə səslər baş verirdi. İndi də bizdən asılı olmayan səbəblərdən səslər yaranır. İnsan fəaliyyəti nəticəsində də akustik səslər yaranır. Bu səslərin bütün xüsusiyyətlərini fizika – onun xüsusi sahəsi olan akustika öyrənir.

Fonetika isə yalnız insan səslərini, ictimai ünsiyyət elementi olan səsləri öyrənir.

İstər fiziki səs olsun, istər ictimai, fərqi yoxdur. O, durğun mühitdə dalğalar şəklində ətrafa yayılır. Bunu eşitmək üçün canlılarda xüsusi bir üzv – qulaq vardır. Başqa canlıların eşitmə qabiliyyəti insandan daha yüksək olmasına baxmayaraq, insan səsləri daha yaxşı, mükəmməl surətdə eşidib təhlil edir. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, insan qulağı 16 hersdən¹ 20000 hersə

1 Alman alimi Hersin kəşfidir. Sos dalğalarının vahididir. Bir saniyədəki

qədər olan səsləri qəbul edib, onları fərqləndirir. Ondan aşağı səslər qulaq pərdəsini rəqsə gətirə, bilmədiyi üçün, ultra səsləri isə qəbul edə bilmədiyi üçün insan eşidə bilmir. Ümumi və xüsusi dilçilik sahələri olduğu kimi, ümumi və xüsusi fonetikalarda da vardır. Ümumi dilçilikdə dilin ümumi problemləri öyrənilməsi kimi, ümumi fonetikada da bütün bəşər övladının tələffüz edə biləcəyi səsləri, onların akustik və linqvistik cəhətlərini öyrənir, səslərin tədqiqat metodlarını hazırlayır. Xüsusi fonetika isə konkret bir dilin səs sistemini öyrənir, öz tədqiqatlarını, əsasən, ümumi fonetika çərçivəsində aparır və onun bəzi müddəalarını konkret dilin fonemləri əsasında daha da dəqiqləşdirir.

Fonetikanın dilçilikdə əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunu yaxşı mənimsəmiş bir adam əgər səsləri düzgün tələffüz etmərsə, onun orfoepik normalarını pozursa, nitqi anlaşılmaz olur. Bu səbəbdən də hər hansı bir dili öyrənmək istədikdə mütləq onun səs sistemindən başlamaq lazımdır. Bundan əlavə, hər hansı bir dilin fonetik sistemini yaxşı mənimsəmiş bir adam, həmin dildə işlənən sözlərin mənşəyini dərhal müəyyən edə bilər. Dilin qrammatikasını öyrənmək üçün də fonetikanın əhəmiyyəti böyükdür. Sintaksisdə fonetik vasitələrin, fonetik ritmin əhəmiyyətli dərəcədə rol oynadığını da bura əlavə etsək, dilin səs sistemini öyrənməyin nə qədər lazımlı olduğunu asanlıqla başa düşmək olur. Sözlərin keçirdiyi tarixi inkişaf və təkamül prosesi onların daxili

dalğaların sayına bərabərdir.

formalarında dəyişiklik getməsinə də səbəb olur. Bu isə özlüyündə etimologiyayı tarixi fonetikadan asılı edir.

Fonetikanın növləri

Fonetikanın səsləri öyrənmə aspektinə görə və tədqiqat metodlarına görə müxtəlif növləri vardır.

Danışiq səslərinin öyrənilməsi aspektlərinə görə fonetikanın üç növü vardır: akustik, fizioloji, sosioloji.

Akustik fonetika – səsin akustik cəhətlərini öyrənir. Buraya səs mənbəyi, səs dalğası, səs amplitudası, dalğa uzunluğu, səs tezliyi, tembr, səsin gücü və s. kimi cəhətləri daxildir., Səsin akustik cəhətləri dedikdə, habelə onun uzanması, qısalması və s. kimi keyfiyyətləri də nəzərdə tutulur. Müasir aparatlardan kimoqramların, assiloqramların, palatoqramların köməyi ilə danışiq səslərinin akustik keyfiyyətləri öyrənilir.

Fizioloji fonetika – səsi fizioloji aspektdən öyrənir. Yəni səsin əmələ gəlməsi səbəbləri, səs aparatı, onun quruluşu, danışiq üzvlərindən hər birinin xarakteri, fəal və qeyri fəallığı, havanın ekskursiya və rekursiyası, səs məxrəci, səsin eşidilməsi prosesi, qulaq, onun quruluşu, beynin eşitmə mərkəzi, analizatorlar və s. cəhətləri fizioloji fonetika fiziologiya elminin qənaətləri əsasında şərh edir.

Sosioloji fonetika isə danışiq səslərini ictimai mövqedən öyrənir. Burada səsin ictimai cəhəti – məna yaratma, məna fərqləndirmə xüsusiyyətləri öyrənilir.

Danışiq səslərini tədqiq etmə metodlarına görə isə fonetikanın aşağıdakı növləri vardır: təsviri, tarixi, müqayisəli, eksperimental.

Təsviri fonetika dünya dillərinin fonetik sistemini müasir inkişaf səviyyəsində öyrənir. Konkret dillərin təsviri fonetikasi (xüsusi fonetika) bu və ya digər dilin fonetik sistemim müasir səviyyədə tədqiq edir. Bu fonetikanın əhəmiyyəti məhz canlı dilə əsaslanmasındadır. Hər hansı bir dilin səs sistemi, səs dəyişmələri fonetik qanunları və qanunauyğunluqlar məhz təsviri fonetikada öyrənilir. Bu fonetika orfoqrafiya normaları və ədəbi tələffüz qaydalarının müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Təsviri fonetikanın çıxardığı nəticələr səslə məşğul olan başqa elmlər üçün də əhəmiyyətlidir. Təsviri fonetikada bəzi səs dəyişmələri nəticəsində müxtəlif anlaşılmazlıqlar da yarana bilər. Bu vaxt təsviri fonetika öz nəticələrini tarixi fonetika əsasında yoxlayır.

Tarixi fonetika. Dilin ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin səs sistemində də inkişaf və dəyişmə prosesi gedir. Sözün müxtəlif quruluş ünsürlərində fonetik dəyişmə getməsi dilin öz qanunudur. Dildə gedən səs dəyişmələri, bu və ya digər səsin nə vaxt dildə peyda olması və ya dildən çıxması, başqası ilə əvəz edilməsi və s. bu kimi cəhətlər tarixi fonetikada öyrənilir. Dildə gedən tarixi səs dəyişmələrinin nəzərə alınması təkcə dil tarixi üçün deyil, habelə etimoloji tədqiqat üçün də əhəmiyyətlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində *b – m* səs dəyişməsinə göstərək. Başqa türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində *ö* səsi *m* səsinə keçmişdir. Məsələn,

“Dədə Qorqud” dilində *m* işlənir. Oğlan yenə aydır: “*Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoxdur, qorxmağı Boz atlı Xızır mana gəldi*”. (D.Q.)

Füzulinin dilində isə dişlənmişdir.

Heyrət, ey büt, surətin gördükcə lal eylər bəni,

Surəti-halim görən surət xəyal eylər bəni.

Səbəb nədir ki, Fuzulidə həm *m*, həm də *b* işlənir:

Kargər düşməz xədəngi-təneyi-düşmən mana

Kəsəti-peykanın etmişdir dəmirdən tən mana. (Füzuli)

və ya

Məsti eşq etdin məni, Məcnunu əmin neylərəm,

Ey susamış qanıma, nərgizləri xunxar bir. (Xətai).

Misalardan görüldüyü kimi, *b* səsi “*mən*” sözünün əvvəlində XVI-XVII əsrlərdə müvazi işlənmiş, sonra *m* üstünlük təşkil etmişdir.

Kimi qoşmasının tərkibindəki *m* səsi də vaxtilə bunu əvəz etmişdir. Sözün inkişaf sxemi belə olmuşdur: *kip* – *kipi* – *kibi* – *kimi*.

Yəni müasir Azərbaycan dilindəki *kimi* qoşması ayaqqabı qəlibi mənasında işlənən *kip* sözündən törəmişdir.

Eyni üsulla “*muncuq*” sözünün “*boyun*” sözündən törədiyini sübut etmək olur (*boyun* – *moyun*, *moyuncuq* – *muncuq*).

Tarixi fonetikanın köməyi ilə bir sıra maraqlı dil hadisələrini izah etmək olar.

Müqayisəli fonetika. Fonetikanın bu növü qohum dillərin fonetik sistemini müqayisə yolu ilə tədqiq edir. Qohum olmayan dillərin səs tərkibini yalnız praktik

məqsədlər üçün tutuşdurmaq olar. Əsl müqayisə isə eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin səs tərkibini müqayisə əsasında meydana çıxır.

Eyni bir sözün qohum dillərdə müxtəlif cür deyilməsi, əlbəttə, tarixi inkişafın sonrakı məhsuludur. Amma bu ayrılıq dillər arasındakı yaxınlığı inkar etmir Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ə* səsi türk dilində *e*, tatar dilində *ı*, *a* və s. şəkildə ifadə edilir

Türk dilində: *“Bekir Sami bəy mesaili-siyasiye ve iktisadiye hakkımda Türkiyenin metarbini ihtiva eden sureti melfun muhtiriyi kiraat eyledi”*.¹

Tatar dilində:

Nə mirzə var soyumda, nə aytlu Bay

Babam bir çoban, anam zeydabay. (B. Çobanzadə)

Müqayisəli fonetika qohum dillərin həm müasir, həm də tarixi inkişafını təhlil etməklə diqqətəlayiq elmi nəticələr əldə edir.

Ekspərimental fonetika. Bu, təsviri fonetikanın və akustik fonetikanın birləşməsindən ibarətdir yuxarıda bu iki fonetikanın vəzifələri haqqında danışılmışdı!

Nitq cihazı

Danışiq səslərinə onların səciyyələndirilməsinə keçməzdən əvvəl onların yaranması – fizioloji mənbələri haqqında öləri də olsa bəhs etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, insan bədəninin fizioloji tənzimlənməsi, nitqi, hətta onun davranışı əsəb sistemindən asılıdır. Əsəb

1 Atatürkün milli dil politikası. Ankara 1981, səh. 298.

sistemi vahid bir orqan deyil. O, konkret bir danışıq üzvü kimi çıxış etmir, amma səsin yaranmasında, xüsusilə fəal danışıq üzvlərinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də əsəb sistemini nitq cihazından konarda hesab etmək olmaz. Danışıq üzvlərini iki mövqedən bölünük olar. Birincisi, bədəndə yerləşmə yerinə, ikinci isə danışıq səslərinin tələffüzündəki mövqeyinə görə. Birinci parametərə görə danışıq üzvləri: aşağı, orta və yuxarı; ikinci parametərə görə isə fəal və qeyri-fəal danışıq üzvlərinə ayrılır?

Aşağı danışıq üzvləri. Bu üzvlər ona görə belə adlanır ki, onlar boğazdan aşağıda yerləşir. Bu, əsasən, ağciyərdən ibarətdir. Ağciyər səsin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir. Səsin yaranması üçün mühüm, amma köməkçi rolunu oynayır Ağciyər olmasa səs tellərini hərəkətə gətirən hava axını da yaranmaz. Ağciyər danışıqın tonundan və məzmunundan asılı olaraq havanı tənzimləyir. Ağciyərdəki bronxlar havanı alır. Bu, əslində, insanın bütün orqanlarını: beyni, ürəyi, qanı və s. oksigenlə təmin etmək üçündür. Bu məqsədlə nəfəs aldıqda oksigen hava bronxlara müntəzəm və harmonik şəkildə daxil olub, eləcə də geri qayıdır. Danışıq prosesində isə bu müntəzəmlik pozulur. Ağciyər havanın bronxlardan və nəfəs borusundan keçərək səs kanalına daxil olmasını təmin edir. Səs tellərini hərəkətə gətirən də məhz ağciyərdən gələn havadır.

Diafraqma pərdəsi, nəfəs borusu da aşağı üzvlərə daxil olub səs yaranmasında müəyyən rol oynayır.

Orta danışıq üzvləri. Orta üzv dedikdə, əsasən, qırtlaq nəzərdə tutulur. Qırtlaq halqavari şəkildə olan qığırdaqların birləşməsindən ibarətdir. Qırtlaqdakı qığırdaqlar birbirinə əzələlərlə birləşmişdir. “Qırtlağın içərisində hər iki tərəfdən onun divarına yapışmış olan ət çıxıntıları burada üfiqi vəziyyətdə uzanmışdır. Bu ət çıxıntılarının başlanğıc ucu qalxanvari qığırdağın içəri küncünə, son ucu isə çalavari qığırdaqlarına bitişmişdir”.

Qırtlağın belə bir quruluşa malik olması onun sərbəst hərəkətinə şərait yaradır ki, bu da nəfəsvermə zamanı havanın maneəsiz axınını təmin edir. Ağciyərdən gələn hava qırtlaqdakı ot çıxıntılarının uclarında olan səs tellərinə toxunur. Səs telləri hava axınının təsiri ilə hərəkətə gəlir. Hələ fizikadan məlumdur ki, təzyiq sahə ilə tərs mütənəsbdir. Yəni sahə böyük olduqda təzyiq aşağı olur və əksinə. Səs kanalı daraldıqda səs telləri simli alət telləri kimi daha çox gərilir. Beləliklə, tellər arasındakı “səs çıxıntıları” kiçilmiş olur, nəticədə cingiltili səslər yaranır. Kar səslərin tələffüzü prosesində isə səs telləri az gərilir tellər arasındakı çıxıntılardan hava sərbəst surətdə ağız boşluğuna daxil olur.

Yuxarı danışıq üzvləri. Buna ağız üzvləri də deyilir. Çünki yuxarı üzvlərin əksəriyyəti ağız boşluğunda yerləşir. Bəlli olduğu kimi, səs tellərinin ehtizazı nəticəsində yaranmış səs hələ formalaşmış səs deyil. Səs yalnız ağız üzvləri adlanan üzvlərin köməyi ilə formalaşır. Ağız adlı orqan yoxdur, amma ağız boşluğunda yerləşən üzvlərin hamısı birlikdə ağız üzvlərim təşkil edir. Bunlar

ağız boşluğu, dil, damaq, dilçək, dişlər, dodaqlar, alt çənə, burun boşluğudur.

Bu üzvlərin səsin formalaşması və tələffüzündə öz konkret rolu vardır.

Ağız boşluğu öz həcmnin kiçilib böyüməsi nəticəsində səsin formalaşmasına, avazın dəyişməsinə xidmət edir

Dil. Danışiq səslərinin formalaşmasında ən mühüm rol dilə aiddir. Danışiq prosesində dilin rolu o qədər böyükdür ki, hətta bütövlükdə ünsiyyət vasitəsi onun adı ilə adlanır. Danışiq üzvlərindən elələri vardır, onların iştirakı olmadan bu və ya digər səsi tələffüz etmək olar. Məsələn, dişlərin, dodaqların iştirakı olmadan bəzi səsləri asanlıqla tələffüz etmək olduğu halda, dilsiz səsin tələffüzü mümkün deyildir. Dilin vəziyyəti və iştirakı ilə həm sait, həm də samit səslər formalaşır. Dilin həm ön, həm uc, həm orta, həm də arxa hissəsi səslərin formalaşmasında fəal iştirak edir. Dilin dişlərə yaxınlaşması, dodaqların dişlərə toxunması ilə, habelə dodaqların bir-birinə toxunması ilə ağız boşluğuna daxil olmuş səs maneəyə rast gələrək formalaşır.

Damaq iki: sərt və yumşaq damaqlardan ibarətdir. Damaq ağız boşluğunun yuxarı, burun boşluğunun isə aşağı hissəsini təşkil edir. Damağın ön hissəsi sərt, nisbətən arxa hissəsi yumşaqdır. Bu hissələrin hər birinin öz funksiyası vardır.

Ağız boşluğunda dilçəyində xüsusi rolu vardır. Dilçək yuxarı hissəyə birləşmiş qırtlağa doğru meyl etmişdir. O, mütəhərrik olub, yuxarı qalxdıqda burun boşluğunun yolunu haqlayır. Aşağı endikdə isə burun boşluğunun yolu

açılır, səs axını burun boşluğuna keçir və burun səsləri *m*, *n* kimi sonorlar alınır.

İlk baxışda dişlər əhəmiyyətsiz görünür: hətta çox vaxt belə deyirlər ki, dişsiz adam danışa bilirsə, deməli dişlərin o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Amma bu, belə deyil, əgər dişlər səslərin fərqləndirilməsində rol oynamırsa da, dil və dodaqların müxtəlif səsləri formalaşdırmasında iştirak edir.

Dodaqlar dilə nisbətən qeyri-fəal, dişlərə nisbətən fəaldır. Dodaqlar bir sıra səslərin tələffüzündə heç iştirak da etmir (dodaqdəyməzlər də vardır), Məsələn, *a*, *ə*, *i*, *ı*, *g*, *j*, *z*, *q*, *n*, *d* və s. səslərin tələffüzündə rol oynamır. Amma onlar öz dairəvi şəkli ilə bəzən bir-birinə yaxınlaşmaqla və birləşməklə bir sıra sait və samitlərin formalaşmasına kömək edir.

Alt çənə açıq saitlərin tələffüzündə xüsusi vəzifə daşıyır. Alt çənənin aşağı, yuxarı və enə doğru hərəkətləri ilə ağız boşluğunun həcmə tənzimlənməsinə kömək edir.

Səsin yaranmasındakı iştirakına görə isə danışmaq üzvləri fəal və qeyri-fəal olaraq iki qrupa bölünür.

Prof. Ə.Dəmirçizadə avazlayan (rezonator) üzvlər deyərək üçüncü üzvü də artırır.¹

Fəal danışmaq üzvləri bunlardır: səs telləri, arxa damaq, dil, dilçik və dodaqlar.

Qeyri-fəal danışmaq üzvləri isə bunlardır: dişlər, yuvaqlar, ön damaq, nəfəs borusu və ağciyərlər.

Qırtlaq, udlaq boşluğu, ağız boşluğu və çənələr avazlayan üzvlərdir.

¹ Ə.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dili". B., 1972, səh.32.

Danışiq səsləri

Fizikadan bilirik ki, hər cür səsin yaranması üçün iki cismin bir-birinə toxunması lazımdır. Bu həm akustik, həm də ictimai-fonetik səslərə aiddir. Danışiq səsi dedikdə nitq üzvlərinin fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn hər hansı bir mənanın yaradılmasında iştirak edən, ictimai mahiyyət daşıyan səslər nəzərdə tutulur. Adi danışiq prosesində adam müxtəlif və çoxlu səs tələffüz edir. Bu səslərin hamısı dil üçün eyni əhəmiyyətə malik deyil. Bu, səslərin özünün bir dildə müxtəlif olmasından başqa, müxtəlif dillərdə də müxtəlif cür olur. Məsələn, *z* səsinə götürək – *zalim, Azərbaycan, Zeynəb* sözlərinin tərkibində bu səslər müxtəlif vəziyyətlərdə olduğundan müxtəlif cür səslənir. Səslərin bu xüsusiyyəti ərəb əlifbasında nəzərə alındığı halda, Azərbaycan, rus və başqa dillərdə nəzərə alınmır. Xüsusilə samit səslərin müxtəlif dildə ifadəsi müxtəlif olur. Məsələn, *ç, ş, q, b* və *s* səslər hər dilin səs və səslənmə sistemindən asılı olaraq müxtəlif cür tələffüz edilir. İndi artıq bunları sübut etmək üçün çətinlik çəkmək lazım gəlmir. Fonolaboratoriyada səslərin akustik keyfiyyətlərini çox asan müəyyənləşdirmək olar.

Danışiq səslərinin funksiyası. Dil dedikdə səslərdən ibarət bir cəhət nəzərdə tutulur. Dilin ünsiyyət vasitəsi ola bilməsi üçün ilk növbədə səslər belə bir funksiyaya meyl etməlidir. Əgər danışiq səsləri dilin əsas funksiyasının (kommunikativ və ekspressiv) başlanğıc təməli olmasa, bütövlükdə dil heç bir funksiyanı yerinə yetirə bilməz. Danışiq səslərinin iki funksiyası vardır: prof.

A.A.Reformatski bu barədə yazır: “Biz artıq bilirik ki, dilin maddi işarələri – səslər (ikinci isə hərflər) iki funksiyanı yerinə yetirir: nitqi dinləyəne yetirmə funksiyası (səslər qulaqla, hərfləri görməklə) – pertseptiv funksiya, dilin mənalı vahidlərinin fərqləndirilməsi funksiyası – siqnifikativ funksiya”.¹

Prof. F.Veysəlov da danışığ səsələrinin iki funksiyasından bəhs edir. Əslində bu fikirlər mahiyyətə deyil, formasına görə fərqlənir. “Alman dilinin qrammatikası”ndə oxuyuruq: “Dil səsləri iki funksiyaya malikdir:

1) Linqvistik funksiya – fikri ifadə etmək vasitəsi kimi. Bu funksiyanı dilin kommunikativ və ya sosioloji funksiyası adlandırırlar.

2) Qeyri-linqvistik – səs, danışan haqqında digər məlumatları əldə etmək vasitəsi kimi. Buna səslərin ekspressiv funksiyası deyilir”.²

Əlbəttə, mütləq səsin linqvistik funksiyası vardır. Lakin səs heç vaxt kommunikativ səviyyədə çıxış etməz. Yalnız dilin həmin funksiyasını yerinə yetirmək üçün vasitəçi rolunu oynaya bilər. Çünki kommunikasiya bütün dil elementlərinin (fonem, morfem, ləksəm, cümlə və s.) birləşməsi sayəsində baş verir.

Danışığ səsələrinin təsnifi. Nitq prosesində tələffüz edilən bütün səsləri yazıda işarə etmək, müstəqil səs kimi qəbul etmək mümkün deyil. Dildə yalnız ictimai məna daşıyan danışığ səsəri (fonemlər) haqqında ictimai səs

¹ Реформатский А.А. «Введение в языкознание». М.,1955, стр. 123.

² F.Y.Veysəlov. «Alman dilinin fonetikasi». B., 1980, səh. 9.

kimi danışmaq olar. Danışiq səsləri iki qrupa bölünür ki, belə bir bölgüyə heç bir etiraz yoxdur: *a) sait səslər (vokalizm); b) samit səslər (konsonantizm).*

Sait səslərin təsnifi. Sait səslər müxtəlif meyarlarla bölünür. Bu meyarlar aşağıdakılardır:

1) *Dilin üfüqi vəziyyətinə görə.* Bu vəziyyətə görə sait səslər üç qrupa bölünür: dilönü, incə saitlər (*o, i, e, ü*), dilortası saitlər (*e* saiti), dilarxası saitlər və ya arxa sıra saitlər – bunlara = qalın saitlər də deyilir. Qalın saitlər bunlardır (*a, ı, o, u*).

2) *Dilin şaquli vəziyyətinə görə.* Dilin damağa doğru qalxma dərəcəsi burada əsas rol oynayır. Bununla belə alt çənənin enməsinə də nəzər almaq lazımdır. Alt çənənin vəziyyəti ilə səslərin açıq və ya qapalı olmasını asanlıqla müəyyənləşdirmək olar. Qapalı saitlərdə alt çənə aşağı düşür, dil isə yuxarı qalxır. Bu zaman *ı-i, u-ü* saitləri alınır.

Açıq saitlərdə isə alt çənə aşağı düşür, dilin ön hissəsi alt dişlərə birləşmiş olur. Açıq saitlər: *ö, o, a, ə* – tələffüz edilərkən alt çənənin aşağı düşməsi müşahidə edilir.

E saiti isə yarımçıq və ya yarımqapalı hesab edilir. Çünki bu saitin məxrəci nə tam açıq, nə də tam qapalı saitlərlə uyğun gəlir.

3) *Dodaqların vəziyyətinə görə.* Dodaqların iştirakına görə sait səslər iki qrupa bölünür. Elə saitlər vardır ki, onların formalaşmasında dodaqlar bilavasitə iştirak edir. Bunlara dodaq saitləri deyilir – *o, u, ö, ü* saitləri dodaq saitləridir.

Elə saitlər də vardır ki, onlar dodaqların iştirakı olmadan formalaşır. Belə saitlər dodaqlanmayan adlanır – *a, ə, ı, i, e* dodaqlanmayan saitlərdir.

4) *Məxrəc sabitliyinə görə*. Səsləri tələffüz edərkən danışığ üzlərinin qurulması çox ani olur. Onlar dərhal pozularaq başqa vəziyyətə keçir. Buna görə də başqa məxrəc – başqa səs alınır. Dildə elə iki səs tapmaq olmaz ki, onların məxrəci eyni olsun. Məxrəc eyni ola bilməz. Amma sabit – uzun səbatlı ola bilər. Bu vaxt Cütavazlı səs yaranır. Deməli, məxrəc sabitliyinə görə danışığ səsləri iki qrupa bölünür: təkavazlı səslər, cütavazlı səslər.

Azərbaycan dilində cütavazlı səs – diftonq yoxdur. Amma bəzi fonetik hadisələr zamanı xalq danışığ dilində diftonqlaşma hadisəsi baş verir. Məsələn, qourma, sourma, suumuz və s.

Diftonqlar. Diftonqlar iki saitin bir sabit məxrəcdə tələffüz edilməsindən yaranır Alman dilində “*ai*”, “*oa*” və s.

5) *Kəmiyyətə görə* saitlər adi, uzun və qısa olaraq üç qrupa bölünür. Azərbaycan dilində, əsasən, adi saitlər mövcuddur. Ərəb-fars mənşəli sözlərdə isə uzun saitlər vardır. Onlar dilimizdə də uzun tələffüz edilir. Məsələn, *Sabir, Arif, Aqil* sözlərindəki *a* səsi ilə *armud, at, daş* sözlərindəki *a* səsini asanlıqla müqayisə etmək olar.

İngilis və alman dillərində isə saitlərin uzun tələffüz edilməsi ilə hətta sözün mənası da dəyişir. Qısa saitlər adi vəziyyətdən daha qısa tələffüz edilir. Ə.Dəmirçizadə bəzi sözlərdəki sait düşümünü səs qısalmasının nəticəsi hesab edir (*burun-burnun, ağız-ağzın*).

6) *Gərginliyə görə*. Yuxarı danışiq üzvlərinin gərginliyinə görə sait səslər gərgin və qeyri-gərgin olaraq iki qrupa bölünür. Azərbaycan dilində nə dodaqları, nə qırtlağı, nə də dili gərginləşdirən səs – sait yoxdur.

Samit səslər (konsonantizm). Samit səslərin tələffüzündə səs axını ağız boşluğunda müxtəlif maneələrə rast gəlir. Ağız boşluğunda yaranan vəziyyətlə əlaqədar olaraq küy və ton yaranır. Samitləri aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Fəal danışiq üzvlərinin iştirakına görə,
2. Əmələ gəlmə üsuluna görə,
3. Səs tellərinin iştirakına görə.

Fəal danışiq səslərinin iştirakına görə.

Bu parametrlə samit səslər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Dilönü samitlər: dil-diş samitlər (*d, z, l, n, s, t*), dil-yuvaq samitləri (*c, ç, r, ş*)
2. Dilortası samitləri (*y, x, k, g*).
3. Dilarxası samitləri: dildibi boğaz samitləri (*x, ç, h, q, k*).
4. Qoşadodaq samitləri (*b, m, p*).
5. Qırtlaq samitləri (*h*) (alman dilində) farinqal səs.
6. Dodaq-diş samitləri (*v, f*).

Əmələ gəlmə üsuluna görə.

Küyn yaranma – əmələ gəlmə üsuluna görə samit səslər aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Kipləşən-partlayan samitlər – *b, p, d, t, g, k, q, m, n*.
2. Növlü-sürtünən samitlər – *v, f, j, ş, z, s, l, r, ğ, x, h, y*.
3. Sonorlar – *l, m, n, r*.
4. Kipləşən-novlu – *ç, c*.

Səs tellərinin iştirakına görə.

Səs telləri gərginləşdikdə cingiltili, az gərildikdə isə kar samitlər yaranır. Cingiltili samitləri tələffüz edəndə ağızdan hava sərbəst çıxır. Bunu adi əllə, kağızla, şamla və s. müşahidə etmək olar. Kar samitlərin tələffüzündə isə səs telləri kərkinləşmir, hava axını sərbəst surətdə ağız boşluğuna daxil olur. Müqayisə et:

Cingiltili samitlər: *b, d, v, q, z, j, ç, y, k, q.*

Kar samitlər: *p, t, f, k, s, ş, x, k, ç.*

Danışiq səsi və fonem

Danışiq səsi ilə fonemi eyniləşdirmək olmaz. Əlbəttə, bunlar bir-birindən ayrı da deyil. Lakin müxtəlif əlamətlərlə danışiq səsləri fonemlərdən fərqlənir.

Danışiq səsləri ilə fonemlər arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1. Dildə danışiq səsi çox, fonem isə sayca ondan qat-qat azdır.

2. Danışiq səsi bir səsdən ibarət olduğu halda fonemlər iki səsdən ibarət ola bilər.

3. İki fonem bir danışiq səsinə uyğun gələ bilər.

Məsələn, rusca *шить* (шить), almanca *sch* – ş.

Fonemin əlamətləri

Fonem haqqında danışanlar ona müxtəlif mövqələrdən yanaşmış, onun müxtəlif əlamətlərini ön plana çəkmişlər. Məsələn, N.S.Trubetskiy fonemin əsas əlaməti kimi

relevant – diferensial-fərqləndirici və irrelevant – inteqral-birləşdirici cəhətini ön plana çəkirdi.

Bu mövqeyi Reformatskidə, sonralar L.R.Zinderdə də görmək olar.

Fonemlərin əlamətlərindən danışarkən Ə.M.Dəmirçizadənin də maraqlı konsepsiyasından bəhs etmək lazımdır. Əvvələn, Ə.Dəmirçizadə Moskva fonoloji məktəbinin konsepsiyasını qəbul edir. Buna görə də o, fonemləri yalnız morfoloji mövqedən şərh edərək aşağıdakı əlamətlərini göstərir:

1. Fonem dilin müstəqil bir həlqəsidir.
2. Fonem sözdən aid deyil, ancaq söz daxilində ola bilən mənalı dil vahididir.
3. Fonem dilin məna varada bilən on kiçik vahididir.
4. Fonemlər sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir.
5. Bir fonem bir səsdən, iki səsdən, hətta üç səsdən ibarət ola bilər (monofonq, diftonq, triftonq).
6. Sözdən, ifadədən və daha bir sıra başqa şəraitdən asılı olaraq bir fonem, digər bir fonem çalarlığında işləndikdə yeni bir fonem formalaşması və ya fonem variantı formalaşması mümkündür.

7. Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarətdir.¹

Fonemin söz fərqləndirici və forma fərqləndirici cəhətlərinə L.V.Şerba hələ 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi “Rus saitləri kəmiyyət və keyfiyyət münasibətlərində” adlı əsərində toxunmuşdur.

¹ Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dili”. B., 1972. səh.35–36.

Fonemi müxtəlif mövqedən qiymətləndirənlərin hamısı, əslində fonem nəzəriyyəsinin banisi – Kazan dilçilik məktəbinin banisi İvan Aleksandroviç Boduen de Kurteneyə əsaslanırlar. İ.A.Boduen de Kurtene 1870-ci ildə yazdığı “XIV yüzilliyə qədərki qədim polyak dili haqqında” adlı magistrlik dissertasiyasında fonem nəzəriyyəsinin ilkin müddəalarını irəli sürmüşdür. Alim burada fonemi etimoloji-morfoloji mövqedən izah edir. 1881-ci ildə yazmış olduğu “Slavyan dillərinin qrammatikasının bəzi şöbələri” adlı əsərində əvvəlki fikirlərini daha da dəqiqləşdirir və ümumiləşdirərək fonemə aşağıdakı tərifini verir: “Fonem sözün fonetik hissələrinin müqayisələnməsi nöqtəyi-nəzərdən bölünməyəndir”.¹

Fonemi danışıq səsinə ilk dəfə fərqləndirən Boduen de Kurterie olduğu kimi, fonemin quruluşu haqqında mülahizələri də ilk dəfə o söyləmişdir. O, fonemin danışıq səsinin bir hissəsi olduğunu söyləyərkən, səsin qısa-yumşaq tələffüzünü nəzərdə tutmuşdur. Bundan əlavə o, bir fonemin bir-iki səsdən ibarət ola bilməsini də əsaslandırılmışdır.

Yaradıcılığının birinci mərhələsində Boduen fonemin əsas əlaməti olaraq morfem tərkibindəki funksiyasını götürürdü. O, belə hesab edirdi ki, “fonem morfemin mütəhərrik komponenti olub molum morfoloji kateqoriyanın əlamətidir”.

¹ Б.де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1., М., 1963, стр.121.

Burada alim morfemin antropofonik aspektini nəzərə almırdı. Fonemin antropofonik xüsusiyyətini nəzərə almayıb sırf morfem elementi hesab etmək bəlkə də mümkündür. Lakin onda fonem anlayışı tam hesab edilə bilməz. Məhz buna görə də Boduen yaradıcılığının ikinci mərhələsində öz əvvəlki mövqeyini dəyişərək sırf psixoloji platformaya keçir. Belə ki, 1884-cü ildə yazmış olduğu “Fonetik altəmasıya nəzəriyyəsi təcrübəsi” adlı fundamental əsərində alim əvvəlki mövqeyindən uzaqlaşdığını göstərir, həmin əsərində o, fonemi belə izah edir: “Fonem, fonetika aləminə mənsub olan vahid təsəvvür olub, təəssüratın təsiri ilə insan ruhunda eyni səsin tələffüzündən alınan – dildəki səslərin psixi ekvivalenti olan təsəvvürlərin dürüstləşməsindən yaranır”.¹

Alim sonrakı dövrlərdə də fonemə psixoloji mövqedən yanaşmaqda davam etmişdir. 1917-ci ildə yazdığı “Введение в языкознание” adlı əsərində də fonemi insan psixikasında daim mövcud olan səs təsəvvürü adlandırmışdır. Bəlli olduğu kimi, İ.A.Boduen de Kurtene təlimi əsasında müasir dilçilikdə iki fonoloji məktəb yaranmışdır. Moskva fonoloqları A.A.Reformatski, P.S.Kuznetsov, V.N.Sidorov əsrimizin 30-cu illərində Boduenin fonem haqqında etimoloji-morfoloji mövqeyi əsasında bu nəzəriyyəni daha da dərinləşdirmişlər. Onların ardıcılıları T.V.Bulıkina, K.V.Qorşkov, N.A.Yeskova, V.V.İvanov, İ.S.İlinskaya, K.A.Klimov və başqaları əksər fonoloqları da öz arxasınca aparırlar.

¹ Матусевич М.И. «Современный русский язык» М., 1976, стр.32.

Sankt-Peterburq fonoloji məktəbinə gəlincə, göstərmək lazımdır ki, bu məktəbin nümayəndələri L.V.Şerba və onun şagirdləri L.R.Zinder, M.İ.Matuseviç və başqaları öz müəllimləri Boduenin ikinci fikirlərini üstün tuturlar. Yəni onlar fonemə morfoloji-etimoloji mövqedən deyil, psixoloji mövqedən yanaşırlar, hələ L.V.Şerba fonemin sözfərqləndirici və forma fərqləndirici cəhətlərinə fikir vermişdi.

Sankt-Peterburq fonoloqlarının fonemə verdikləri təriflərə nəzər salaq. L.R.Zinder yazır: “Fonem – ən qısa, başqa sözlə, zamana görə (və ya xətti olaraq) elə bölünməz vahiddir ki, onda struktur cəhətdən müxtəlif əlamətlər meydana çıxır, onlardan bəziləri başqa fonemlərlə ümumi olub, bəziləri onu qeyri-fonemlərdən fərqləndirir”.¹

Zinderin həmfikri olan M.İ.Matuseviç isə fonemə belə bir tarif verir: “Fonem – tarixən əmələ gəlmiş xətti şəkildə bölünməyən ən kiçik dil vahididir ki, bütün başqalarına qarşı qoyulmuşdur... O, nitqdə öz fonetik vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif çalarlıqları ilə mövcud olur”.²

Bütün bu dediklərimizə yekun olaraq göstərmək olar ki, fonem dilin elə kiçik, bölünməz vahididir ki, o, dil sistemində mühüm ictimai vəzifə daşıyır. Onun başlıca funksiyası məna fərqləndirməkdir. Məsələn, *sonəd* və *sənət* sözlərini götürək. Hər iki sözün axırında “t” səsi eşidilir. Amma sözlərin mənası tamam başğadır. *Qənd*, *kənd* sözlərində isə “d”-nin karlaşması mənanı dəyişə

¹ Зиндер Л.Р. «Общая фонетика». М., 1979, стр.42.

² Матусевич М. И. «Современный русский язык». М., 1976, стр.40.

bilmir. Burada eşidilən “t” səsi müstəqil fonem olmayıb “d” foneminin kar variantıdır.

Fonemin başlıca əlamətinin məna fərqləndiricilik olduğunu dedik. Dildə məna (leksik və qrammatik) fərqləndirə bilməyən bir qrup danışiq səsləri isə fonem çalarlığı adlanır. Fonem çalarlıqları da dildə daşdığı vəzifəyə görə iki qrupa bölünür. Məsələn, yuxarıda dediyimiz kimi kənd – kənt, qənd – qənt sözlərindəki “t” səsi “d” foneminin variantıdır. Çünki “t” ayrılıqda fonem ola bilir. Məsələn, *tar* – *dar* sözlərində həm “t” həm də “d” müstəqil fonemdir. Amma bir qrup fonem çalarlığı heç vaxt dildə müstəqil işləmə bilmir. Məsələn, y foneminin kar qarşılığı olan *x*, *d*^o, *q*^o və *s*. çalarlıqlar heç vaxt müstəqil fonem səviyyəsində işləmə bilməz, belə çalarlıqlar isə variasiya adlanır.

Fonetik hadisə və qanunlar

Nitq axını zamanı danışiq üzvləri sürətlə, tez-tez müxtəlif hərəkətlər edir, hər bir səsin öz tələffüz məxrəci olduğu üçün danışiq üzvləri tez-tez müxtəlif cür qurulub-sökülür. Bu proses o qədər sürətlə getməlidir ki, bir səsin məxrəc (artikulyasiya) bazası başqasına uyğun gəlməsin. Bu isə praktik olaraq fizioloji cəhətdən mümkün olmur. Ona görə də səs təhrifləri əmələ gəlir. Yəni danışiq səslərinin bir-birinə təsiri nəticəsində fonetik hadisələr yaranır. Başqa sözlə desək, yanaşı gələn səslərin başlanğıc və son məxrəcinin bir-birinə təsiri və sözdə səslərin vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq fonetik hadisələr əmələ gəlir.

Fonetik hadisələr mövqeli və kombinator olaraq iki qrupa bölünür:

Kombinator hadisələr. Danışiq prosesində tələffüz edilən səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan fonetik hadisələr kombinator adlanır.

Kombinator hadisələrin çox vaxt ədəbi dil normasına çevrilə bilmədiyi üçün onları orfoqrafiyada məqbul saymaq olmaz. Belə ki, *gəllilər, İrbahım, istəkan* və s. şəkildə yazmaq olmaz.

Bəzi fonetik hadisələr də vardır ki, tarixən sabitləşərək qanuna keçir və ədəbi dil normasına çevrilir, (məsələn, ahənk qanunu, cingiltiəşmə, karlaşma və s.)

Bəzi kombinator hadisələrə nəzər salaıq. Kombinator hadisələr bunlardır: *Uyuşma (assimilyasiya); Dissimilyasiya; Eliziya; Akkomodasiya; Aferezis; Diareza; Metateza; Epenteza; Proteza; Qaplologiya.*

Uyuşma (assimilyasiya). Danışiq zamanı səslərin bir-birinə təsir edib onu öz məxrəcinə çevirməsinə uyuşma və ya assimilyasiya deyilir. Bu iki termin dilçiliyimizdə yanaşı işlənir. Azərbaycan dilçiliyində bu fonetik hadisəyə ilk dəfə 1924-cü ildə prof. B.V.Çobanzadə diqqət verib və “Türkcənin səs uyuşması qanunu” adlı məqaləsində bu məsələdən bəhs etmişdir. Adından da göründüyü kimi, uyuşma prosesində bir səs digərinə təsir edərək onu ya tamamilə öz məxrəcinə salır, ya da özünə yaxınlaşdırır.

Uyuşmanın keyfiyyətinə və istiqamətinə görə iki növü vardır. Keyfiyyətə görə uyuşma tam və natamam olaraq iki qrupa bölünür.

a) Tam uyuşma zamanı bir səs başqasına təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə sala bilər. Məsələn,

Azərbaycanca: *gəlirlər – gəlillər, oğlanlar – oğlannar, danlamaq – dannamaq* və s.

Rusca: *отдать – оддать, раскориться – расскориться, сватба – свадьба*.

Almanca: *Zimber – Zimmer*.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bir sıra sözlər fonetik uyuşma şəklində sabitləşmiş və ədəbi dilin normasına çevrilmişdir. Məsələn, indi heç kəs *свадьба* sözünü *сватьба* şəklində deyib yazmaz. Əslində isə bu söz vaxtilə *свата* (elçi), *сватать* (elçilik etmək), *сватьба* (elçilik) sözündən törənmişdir. Eyni səsləri *теперь – менерь* və s. sözlər haqqında da demək olar.

b) natamam uyuşma zamanı bir səs başqasına təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə sala bilməyib, özünə yaxın məxrəcə salır. Məsələn, *əlimdən – əlimnən, damdan – damnan, adamlar – adamnar* və s.

Rusca: *ложка – лошка*.

Uyuşmanın istiqamətinə görə də bu fonetik hadisə iki qrupa bölünür:

1. İrəli uyuşma (прогрессивная ассимиляция),

2. Geri uyuşma (регрессивная ассимиляция).

İrəli uyuşma. Bu fonetik hadisə zamanı bir səs özündən sonra gələn səsə təsir edir. Məsələn, *qarmaq – qappaq, satdı – sattı*.

Geri uyuşma. Uyuşma zamanı səs özündən əvvəl gələn səsə təsir edib öz məxrəcinə salır: Məsələn, azərbaycanca:

gəlirlər – gəlillər; danışirlar – danışillar; rusca: легкий – леккий və s.

Danışiq zamanı səslər öz qonşusuna təsir etdiyi kimi (смежная ассимиляция), yanaşı olmayan səsə də təsir edə bilər, (не смежная ассимиляция).

Bu, bütün türk dillərindəki ahəng qanununun əsas səbəblərindəndir. Rus dilində də yanaşı olmayan səslər bir-birinə təsir edir. Məsələn, indi hamının *менерь* şəklində deyib yazdığı söz tarixən *монерь* formasında olmuşdur. Danışiq səslərinin bir-birinə təsiri zamanı yaranan fonetik hadisələrdən biri də ahəng qanunudur (sinoarmonizm). Bu qanun türk dilləri üçün seçiyəvidir. Bu qanunun türk dillərində sabitləşməsinə həmin dillərin iltisafiliyi ilə izah etmək lazımdır. Türk dillərinin hamısında bu qanun artıq ədəbi dil normasına çevrilmişdir.

Məsələn, türkcə: Biz kendi sorunlarımızı başkalarından daha iyi biliyoruz.

Azərbaycanca: Qışın orta ayı idi. Soyuqdan hamı qaçıb evlərdə gizlənmişdi. (*S.S.Axundov*).

Tatarca: Ul orada süz ikençeqə kitep alınqannamın gizqapıq bulur xakında kayqırışa dedilər ki, tapılanlar çox yazıqdır. (*Q.İbrahimov*).

Türkməncə: Şəxerden sopboş, xiç sərin başını tutman oba qaydı bermeqa kasımın yüreqi etmədi. (*Abu Bakar*)

Misallara diqqət yetirsək, görürük ki, bu dörd türk dilinin hamısında eyni cinsli səslərin biri digərini izləyir. Uyuşmamın bir hissəsi olan ahəng qanunu dilə axıçılıq,

rəvanlıq və musiqililik verir. Ahəng qanununun, əsasən, üç növünü qeyd etmək olar:

1. Saitlər ahəngi (uyuşması).
2. Samitlər ahəngi (uyuşması).
3. Saitlərlə samitlərin ahəngi (uyuşması)

Saitlər ahəngi. Ahəng qanunun tələbinə görə kökdə gələn saitlər (bütün növləri ilə) kökə əlavə edilən şəkilçilərdə özünə uyar sait tələb edir. Bu, xüsusilə dörd cür yazılan şəkilçilərdə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn, *alqış-la-maq. ütü-iə-mək. büzüş-dü-rü-lür, düzəl-di-lir, dilim-lə-mək* və s.

Saitlərin neçə növü varsa, saitlər ahənginin də bir o qədər növü vardır. Yəni qalın, incə, dodaqlanan, dodaqlanmayan saitlərin həmin adda da ahəngi vardır.

Samitlər ahəngi. Samitlər ahəngi geri uyuşma (assimilyasiya) şəklində meydana çıxır. Yəni söz tərkibində hər bir sait özündən əvvəlki saitdən asılı olaraq kar və ya cingiltili olur. Belə ki, kar samitlər söz daxilində kar samitlərlə yanaşı gəlir. Məsələn, *püstə, süstləşmək*. Cingiltili samitlər isə cingiltili samitlərlə yanaşı işlənir. Məsələn, *azğın, pozğun* və s.

Saitlərlə samitlərin ahəngi. Dildə saitlərlə samitlərin həmcinsləşməsi, Yəni uyuşması başqa fonetik hadisələrdən az yayılmışdır. Dilin vəziyyətinə və səs tellərinin vəziyyətinə görə yaranan sait-samit ahəngi qalın və incə saitlərin arxa sıra və ön sıra olaraq bölünməsi ilə formalaşır. Məlumdur ki, e səsi istisna olunmaqla bütün saitlərin arxa-ön variantı olduğu kimi *x, g-k, x* səslərinin – samitlərin də arxa və ön sıra növləri vardır.

Məsələn, *toqqa, bağırtı, qarğıdalı, əkinçi, ikilik, təklik* və s.

Səs əvəzlənməsi (dissimilyasiya). Fonetik hadisələrdən biri də səs əvəzlənməsi – dissimilyasiyadır. Səs əvəzlənməsi uyuşmanın tam əksidir. Əgər uyuşma prosesində müxtəlif səslər bir-birinə təsir edərək onu öz məxrəcinə salırdısa, burada eyni səslər tələffüzdə ağırlıq törətdiyi üçün biri digərini öz məxrəcindən uzaqlaşdırır. Dissimilyasiya – səs əvəzlənməsi çox vaxt dildə sabitləşir. Məsələn, rus dilindəki *лыцар – рыцар, личард – ричард, вельблюд – верблюд, феврал – февраль* şəklində sabitləşmişdir. İndi heç kos *марелка əvəzinə талелька* demir, halbuki Avropa dillərinin əksərində olan bu sözün tərkibində “talel” səs birləşməsi vardır. Məsələn, alman dilində bu söz *teller* şəklində indi də işlənməkdədir.

Azərbaycan dilində də vaxtilə *issi, tüssii* kimi sözlərdə səs əvəzlənməsi gedərək, eynicinsli samitlərin birincisi ikincini öz məxrəcindən uzaqlaşdıraraq, *isti, üstü, saralmaq, qaralmaq* və s. şəklinə salmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində səs əvəzlənməsinə, dissimilyasiya tək-tək olsa da rast gəlmək olur, məsələn, *qərar – qərar* və s.

Səs əvəzlənməsi dissimilyasiyaya yaxın olan hadisələrdən biri də metateza (səslərin yerdəyişməsi), yerini dəyişmiş səslər isə metatetik səs adlanır. Məs-: *vağzal – vazğal, İbrahim – İrbahım, Kəlbəcər – Kəbləcər* və s.

Səs düşümü (eliziya). Tələffüz prosesində səslərin qarşılıqlı təsiri ilə səs düşümü (eliziya) hadisəsi də baş

verir. Bu hadisə həm sözlərin bir-birinə birləşməsi, həm də sözə şəkilçi artırılması zamanı baş verir. Eliziya zamanı sait səslər düşür. Məsələn, *oğul – oğlum, ağız – ağzın* və s.

Səs düşümü bəzən dildə elə sabitləşir ki, onu yazıda da göstərmək lazım gəlir. Məsələn, *alın – alnım, ömür – ömrümüz, Əliabbas – Əlabbas, Əlimərdan – Əlmərdan*. Bəzi hallarda isə səs düşümü sabitləşə bilmir. Belə hadisələr orfoqrafiyada göstərilir. Məsələn, *qovurma – qourma, sovurma – sourma, söyüd – söüd* və s.

Diareza – bu da səs düşümünün bir növüdür.

Diareza mürəkkəb səs birləşməsi zamanı baş verir. Məsələn, rus dilində *честный – чесный, солнце – сонце*. İki müxtəlif səsin yanaşı gəlməsi (mürəkkəb səs birləşməsi) nəticəsində Azərbaycan dilində də diareza hadisəsi baş verir. Məsələn, *dostdur – dosdur*.

Aferezis – iki sözün birləşməsi zamanı ikinci sözün birinci səsinin düşməsinə deyilir. Məsələn, *vasitəsi ilə – vasitəsilə, əlim ilə – əlimlə*.

Qaplologiya isə tələffüz prosesində bütöv hecanın düşməsinə deyilir. Məsələn, *mineralologiya-mineralologiya, tragikokomediya-tragikomediya, gətirdi-gətdi*.

Səs artımı (proteza). Fonetik hadisələrdən biri də protezadır.

Proteza yaranma yerinə görə müxtəlif olur:

a) sözün əvvəlində Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə görə iki müxtəlif cinsli samit səsin,

tələffüzü ağırlıq törədir. Ona görə də söz əvvəlinə sait səs artırılmaqla həmin səs birləşmələri heca ilə ayrılır.

1. *St* səs birləşməsinin əvvəlinə “*i*” artırılır; *stansiya* – *istansiya*, *stəkan* – *istəkan*.

2. *Şk* səs birləşmələri ilə başlanan sözün əvvəlinə “*i*” artırılır. Məsələn, *şkaf* – *işkaf*.

b) *R* ilə başlanan Azərbaycan sözü yoxdur. Belə sözlərin əvvəlinə mütləq “*i*” artırılır. Məsələn, *Rəsul* – *İrəsul*, *Rəna* – *İrəna*, *Rza* – *İrza*.

Mövqeli-dəyişmə. Adından göründüyü kimi, bu fonetik hadisə səsə işlənmə mövqeyindən asılıdır. Tələffüz prosesində səsə zəifləməsinə reduksiya deyilir. Məsələn, Azərbaycan dilində vurğusuz hecadan əvvəl gələn samit səslər zəifləyir. Məsələn, *görüş*, *dərman* və s. kimi səslər fonoloji davamlılığının zəifləməsi ilə seçilir.

Heca

Heca haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır. Bununla belə, heca haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Biz elementar dərsləklərdə hecava “sözün asanlıqla bölünən hissəsinə heca deyilir” demişdir. Doğrudur, bu tərif bəsit də olsa, heca haqqında təsovvür yaradır. Amma sözü başqa cür də bölmək olar. Bəzən bu tərifə “müntəzəm nəfəsvermə zamanı sözün bölünməsinə heca deyilir” deyə əlavə edirlər. Göründüyü kimi, müntəzəm nəfəsvermə artıq hecanı fizioloji amillərlə də əlaqələndirir. hecaların tipləri və növləri haqqında xüsusi dilçilikdə çox

deyilmişdir. Burada əsas heca nəzəriyyələri haqqında bir neçə söz demək lazımdır.

Dilçilikdə heca haqqında çoxlu nəzəriyyələr vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

1. *Ekspirator nəzəriyyəsi*. Bu nəzəriyyə hecanı bir nəfəsvermə zamanı tələffüz edilən səs birləşməsi hesab edir. Bu nəzəriyyə çoxlu tənqidə məruz qalıb, hətta bəzən rədd edilmişdir. Lakin Amerika alimi Stetsonun fəaliyyəti nəticəsində yenidən dirçəlmişdir. O, heca haqqında bu sadə prinsipi elə inandırıcı şəkildə təsdiq etmişdir ki, dünya dilçiləri ona etiraz etmirlər. Stetson heca tərkibində saitın olmasını labüd hesab edir. Hecanın samitlə başlaması və ya samitlə bitməsi məsələnin ikinci tərəfidir.

2. *Hecanın son nəzəriyyəsi*. Bu nəzəriyyənin əsasını O.Yespersen qoymuşdur. O, 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Fonetikaya dair oxu kitabı” adlı əsərində akustik meyara əsaslanır. O, belə hesab edir ki, heca daha çox səslənənin az səslənənlə birləşməsidir. Yespersen heca tərkibi üçün saitın varlığını nəzərə almır. Bu iki nəzəriyyənin arasında bərişdirici mövqe tutanlar da vardır. Məsələn, alman dilçisi E. Sivers belə hesab edir ki, Stetsonla Yespersen bir-birini inkar etmir.

3. *Əzələ gərginliyi nəzəriyyəsi*. Bu nəzəriyyənin on görkəmli nümayəndəsi L.V.Şerbadır. Fransa alimi L.Rudş və M.Qrimman, A.Abele tərəfindən əsası qoyulmuş əzələ gərginliyi nəzəriyyəsini L.Şerba daha da inkişaf etdirmişdir. Bu nəzəriyyə hecanı bir əzələ gərginləşməsi zamanı tələffüz edilən fonetik vahid hesab edir, hər bir əzələ gərginliyi impulsu üç hissədən ibarətdir: gərginliyin

güclənməsi, ən yüksək nöqtəsi və əzələnin zəifləməsi. Bu nəzəriyyədə də inandırıcı cəhətlər vardır. Əsasən, fizioloji cəhətə əsaslanan əzələ gərginliyi nəzəriyyəsinə görə vurğunun da hecalanmada rolu vardır. Məsələn, rus dilində *pyku* – sözü *py-ku* kimi, *pyku* – sözü isə *pyk-u* kimi hecalanmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində həmişə espirator nəzəriyyəsi əsas götürülmüşdür. Fonetistlərdən Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov da birinci nəzəriyyəni əsas götürmüşlər.

Hecanın saitle və ya samitlə başlaması, saitle və ya samitlə qurtarması meyarı ilə hecalar açıq və qapalı, örtülü və örtüsüz olaraq beş növə bölünür. Beləliklə:

1. Tək sait – saf heca, örtüsüz, açıq heca hesab olunur. Məsələn, *a-dam*.

2. Əgər heca saitle qurtarırsa, açıq heca hesab olunur. Məsələn, *ba-ba*, *nə-nə*, *xa-la* və s.

3. Əgər heca samitlə qurtarırsa, qapalı hesab olunur. Məsələn, *qar-daş*, *Ək-bər*, *sağ-Iam*.

4. Əgər heca saitle başlayırsa, örtüsüz hesab olunur. Məsələn, *ət*, *ol*, *ər* və s.

5. Əgər heca samitlə başlayırsa, örtülü hesab edilir. Məsələn, *dörd*, *ba-ba*, *bu* və s.

Çox vaxt saitlərlə samitləri fərqləndirərkən əsas əlamətlərdən biri kimi, onların heca əmələ gətirməsi qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Bir hecadan ibarət olan sözlərdə, əlbəttə, heca əmələgətirmə funksiyasını sait yerinə yetirir. Bəzi hallarda samit səslər də heca əmələ gətirə bilər. Məsələn, alman dilində çoxhecalı sözlərdə (*m*, *b*, *n*) sonorları sait düşməsi nəticəsində heca əmələ gətirir.

Məsələn, Die tafeil sözündə axırcı *e(o)* saiti düşəndə söz Die ta-fl kimi hecalanır.

Vurğu

Sözdə səsin, cümlədə isə müəyyən bir sözün başqalarına nisbətən daha qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir. Söz vurğusu yuxarıda dediyimiz kimi, hər hansı bir səsin yüksək tonla deyilməsi əsasında baş verir. Dünyanın müxtəlif dillərində vurğu müxtəlif xarakterdə olur. Məsələn, Azərbaycan dilində vurğu əsasən, sözün son hecasına düşür. Rus dilində müxtəlif hecaya düşür. Məsələn, *Kira, Lira* sözlərində vurğu birinci hecaya; *Marusya, biblioteka* və s. sözlərdə orta hecaya; *Moskva, reka. lisa* və s. sözlərdə isə sözün son hecasına düşür.

Rus və başqa dillərdə vurğu sözün mənasını dəyişir. Məsələn, *zamok – qifil, zamok – qala muka – un, muka – əziyyət* və s. mənalarında işlənir.

Fars dilində *ruzi* – azuqə, gündəlik yemək şeyi; *ruzi* – bırı gün, *səyyadi* – bir ovçu, *səyyadi* – ovçuluq və s. mənasında işlənir.

Məntiqi vurğu isə cümlədə hər hansı bir sözü xüsusi tonla nəzərə çatdırmaq üçün edilir. Məsələn, *Mən dünən Günayı gördüm*, Yəni başqası yox, mən dünən Günayı görmüşəm. *Mən dünnən Günayı gördüm* – Yəni mən iki gün əvvəl deyil, məhz dünən Günayı görmüşəm. *Mən dünən Günayı gördüm* – Yəni mən dünən başqasını yox, məhz Günayı görmüşəm və s.

İntonasiya

İntonasiya tonlar məcmusu, melodika, ritmomelodikadır. Əgər geniş mənada yanaşsaq, intonasiya cümlənin fonologiyasıdır. İntonasiya cümlənin quruluşundan, danışanın nitqinə münasibətindən, cümlə qunna məqsədindən və s. bu kimi melodik komplekslərdən ibarət mürəkkəb anlayışdır. Danışan situasiyadan, qurduğu cümlələrin xarakterindən asılı olaraq öz nitqinin tempini, sürətini, intensivliyini öz məqsədinə müvafiq surətdə tənzimləyir ki, bu tənzimləmə intonasiyanı yaradır. Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı avazlanma adlandırır. Avazlanmadan danışarkən onun arzu, xahiş, əmr – hökm, sual – təəccüb, təsdiq – xəbər, şübhə – kinayə, sadalama, həmcins avazlanma, qarşılaşdırma və s. növlərini göstərir. Əlbəttə, bu, intonasiyanın bütün növləri deyil. İntonasiyanın yüksələn, alçalan ikiüzlü çağırış, məntiqi və s. növlərini də əlavə etmək olar, intonasiyanın bəzi növlərinə nəzər salaq:

Əmr intonasiyası: *Bahar – Onda salamat qal!*

Həyəcan intonasiyası: *Bahar – Mahmud*

Sual intonasiyası: *Nə deyirsən?*

Sadalama intonasiyası: *Mahmud: – Xeyr, olmaz!*

Həmcins üzvlərin bölüşdürmə intonasiyası: *Mahmud: Yox, yox. yox! Bir az sakit ol, mənim yuxum gətir, yatacaqam.. Boyun getməyinə bir saat qalır. (Ə.H.)*

Orfoepiya

Orfoepiya iki yunan sözünün (orphos və epos) birləşməsindən əmələ gəlib hərfi mənası düzgün danışram deməkdir. Müasir mənada orfoepiya – dilçiliyin dildə mövcud olan tələffüz normalarının məcmusundan bəhs edən sahəsidir. Orfoepiya ədəbi dilə aid olub ədəbi tələffüz normalarından bəhs edir. Düzgün ədəbi tələffüz əslində çox vaxt düzgün yazı ilə əlaqələnilir. Bəzən belə bir sual meydana çıxır. Danışdığımız kimi yazmalı mı və ya yazdığımız kimi danışmalı mı? Bunların heç birini digərinə tabe etmək olmaz. Yəni nə danışdığımız kimi yazmaq, nə də yazdığımız kimi danışmaq olar. Danışığın da, yazının da, hərəsinin öz norması olmalıdır.

Düzgün ədəbi tələffüz normalarını mənimsəmək hər bir mədəni şəxsin borcudur. Əslində, orfoepiya mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Natiqin, aktyorun, diktorun, məruzəçi və ya mühazirəçinin tələffüzü mütləq normativ olmalıdır. Bədii qiraət, deklomasiya və s. ədəbi tələffüz normalarından kənara çıxıb bilməz. Bəziləri ədəbi tələffüz dedikdə, dar mənada yanaşaraq, yalnız yazı normalarına əməl etməyi nəzərdə tuturlar ki, bu da kökündən yanlıştır. Belə ki, Məsələn, *kənd* yazıb *kənt*, *əlbəttə* yazıb *əlbətdə* və s. tələffüz etmək lazımdır

Azərbaycan dilində *y* samitindən qabaq, əgər o bitişdirici mövqedədirsə, *a* və *z* saitlərini olduğu kimi tələffüz etmək olmaz. Məsələn, *başlayaq*, *işləyirik*, *qarşılayırsan*, *daşlayır*, *ərsəyə*, *tələbəyə* və s. şəkildə

yazılırsa, bunları yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir. Bu, orfoepiya normalarına əməl etməmək demək olardı. Bu sözləri aşağıdakı kimi tələffüz etmək lazımdır: *başlıyaq, işliyirik, qarşıhyırsan, daşlıyır, ors/yə, tolobiyə* və s.

Ədəbi tələffüz normalarının da aşağıdakı növləri vardır:

1. Fonetik normalar:

a) saitlərin tələffüzü: *müalicə – malicə, müəllim – məllim, ailə – ayilə, bais – bayis.*

b) samitlərin tələffüzü. Söz sonunda cingiltili samitlər qarlaşır: *kitab – kitap, corab – corap, bulud – bulut, qənd – qənt, kənd – kənt.*

Sözün birinci hecasında da bəzi alınma sözlərdə samit qarlaşır: *avtobus – aftobus, avtomat – aftomat* və s.

2. Qrammatik normalar. Bəzi şəkilçilər yazıldığı kimi oxunmur. Məsələn, *sınız* şəkilçisi tələffüzdə ağırlıq törətdiyi üçün bütöv şəkildə deyil, ixtisar edilmiş formada deyilir. Məsələn, *gəlirsiniz – gəlirsiz, başlayırsınız – başlayırsız, bildiniz – bildiz, ötürürsünüz – ötürürsüz* və s. Bəzən keçmiş zaman şəkilçilərindən *ş* samiti düşür: *bilmişsiniz – bilmisiz, gəlmişsiniz – gəlmisiz* və s.

İdi, imiş bağlamaları feillərə birləşib keçmiş zaman forması yaratdıqda bu bağlamalar öz müstəqilliyini itirib şəkilçiləşir, bunun nəticəsində də bir yerdə yazılır: *görsə imiş – görsəymiş, desə imiş – desəymiş, danışsa idi – danışsaydı, otursa idi- otursaydı*

Yazı

Yazı bəşər mədəniyyətinin on mühüm amili, insanın dildən sonra əldə etdiyi on böyük nailiyyətidir. Yazısız insan cəmiyyətinin bu günkü inkişafını təsəvvür etmək olmazdı. Yazısız nə bu günə qədər, nə də bu gündən sonra heç bir mədəniyyət haqqında düşünmək olmazdı. Yazının əhəmiyyətinə gəldikdə bir daha inanmaq üçün aşağıdakı iki fikri müqayisə etmək faydalı olardı.

Semaşko deyirdi: “Sanitariya mədəniyyəti olmadan heç bir mədəniyyət ola bilməz”.

Çex alimi prof. Ç.Loukotka isə yazırdı: “Yazısız heç bir mədəniyyət ola bilməz”.¹

Bu fikirlərin hər biri ayrılıqda heç bir etiraz doğurmur. Amma onları müqayisə etdikdə (bu, yazının əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün lazımdır), aydın olur ki, yazı daha vacibdir. Ən səliqəli adam yazı yaza bilmirsə, ona mədəni demək olmaz. Amma dahi şəxsiyyətlərdən çoxu heç sabun və ətriyyat işlətməmişlər.

Yazı tarixin yaddaşındadır. Yazısız tarix ola bilməzdi və s. kimi fikirlərlə razılaşmaq lazımdır.

Belə ki, hər bir insan nəslə özündən əvvəlki nəslin yaratmış olduğu elmi, ədəbi, mədəni sərvəti (bilikləri) məhz yazı vasitəsilə öyrənir. Özünün yaratdığı bütün bilikləri yazı vasitəsilə gələcək nəsle miras buraxır. Yazısız nəsillər heç bir əlaqə yarada bilməzdilər. Bəşəriyyətin inkişafı yazı ilə əlaqədardır və ondan o qədər asılıdır ki, yazısız müasir insan ola bilməzdi.

¹ Лоукотка. Развитие письма. М., 1950, стр.13.

Yazısız insan cəmiyyətinin inkişafı olmazdı dedikdə, doğrudan da, qəbilədən millətə doğru inkişafı nəzərdə tutmaq lazımdır.

A.İ.Yefimov haqlı olaraq göstərir ki, millətin, habelə ədəbi dilin yaranması yazı ilə əlaqədardır. O, yazır: “Rus ədəbi dilinin formalaşması, onun vasitə və normalarının cilalanması Rusiyada yazının meydana gəldiyi vaxtdan başlanır... Ədəbi dilin formalaşması və inkişafında yazının rolunu qiymətləndirmək çətinidir. O, (yazı – A.B.) milli mədəniyyətin əsrlərlə yaratdığı və topladığı dəyərləri saxlamağa, qorumağa imkan verir”¹.

Bu gün yazı, yazı sistemi dedikdə böyük bir elm sahəsi – semiotika nəzərdə tutulur. İşarə ilə səsə əlaqəsi semiotikanın əsas mövzudur. Nitq səslərinin hamısını yazıda göstərmək olarmı? Və ya hansı səsi əsas götürmək lazımdır? Bir səsə variantlarını ayrı-ayrı işarələrdə vermək olarmı və s. kimi suallara məhz semiotika cavab verir. Əgər hər bir səsə yazıda işarəsi olsaydı, onda saysız-hesabsız hərflər işarələr meydana gələrdi ki, bu da yazı işini çətinləşdirərdi. Yazıda yalnız fonemlər işarə edilib, onun variantları nəzərə alınmır. Bu barədə bütün alimlərin fikri eynidir ki, hərflərlə səslər sistemi arasında həmişə uyğunluq olmur. P.M.Meliorski yazır: “Bizim dövrümüzdə kimsə mübahisə etməz ki, ən mükəmməl əlifba insan nitqini bütünlüklə – kamil formada əks etdirə bilməz”².

¹ Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1955, с.11-13.

² Мелиоранский П.М. Араб, филолог о турецком языке. СПб. 1900, стр.11.

Müəllif ərəb əlifbasından danışarkən bu fikri söyləmişdir. Əslində təkcə ərəb əlifbası deyil, bütün əlifbalar aid olduğu dilin səslərini tam əhatə etmir.¹

Bununla belə, dilin səs sistemi ilə qrafikası arasında özünəməxsus qarşılıqlı əlaqə və münasibət vardır ki, bu da həmişə tənzimlənən normalar olmalıdır. Müasir dövrdə dünyada bir çox yazı sistemləri vardır. Bunlar təkcə hərfi işarələrin fərqi görə deyil, yazılma istiqamətinə görə – işarələrin vəziyyətinə görə və s. fərqlənir. Belə ki, ərəb və qədim yəhudi yazısı sağdan sola yazıldığı halda, latın və Kiril yazı sistemi soldan sağa hərəkət edir.

İstər heroqliflər olsun, istər hərfi – səsli yazı sistemi bu günə qədər uzun inkişaf və təkmilləşmə dövrü keçmişdir. Bəşəriyyətin yazıya böyük ehtiyac hiss edib onu yaratdığı vaxtdan bəri əsrlər keçmişdir. Bu dövrdə yazı ilkin məqsədini – uzaq məsafəyə fikri çatdırmaq və onu sabit şəkildə əbədiləşdirmək məqsədini qoruyub saxlamışdır.

Fikrin ifadə vasitəsi kimi insanlar birdən-birə yazını meydana gətirə bilmədikləri üçün bu sirri açmağa yollar aramışlar. Fikirilərini ifadə etmək üçün indiki mədəni insanın ulu babaları çoxlu vasitələrdən istifadə etmişlər. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

¹ Тукумцев Г.Р. Звуки и буквы. Методразработка по грамматике. М., 1949. стр. 8; Палей И.Р. Фонетика. Методразработки по русскому языкознанию (сбор. статей) М., 1956, стр.21.

Əşya yazısı

Əşyalarla fikir ifadə etmək bütün xalqlarda olmuşdur. Lakin onu yazının başlanğıcı hesab etməmişlər. Yazının məqsədi nədir? Sualı mövqeyindən yanaşdıqda aydın olur ki, əşyalarla fikri ifadə etmək elə yazının özü imiş və yazı üçün axtarış imiş. Alman alimi İohannes Fridrix əşyalarla fikri ifadə etməyi yazının başlanğıcı və bir növü hesab edərək yazır: “O primitiv vasitələrdən ki, inkişaf etməmiş xalqlar istifadə edirlər, müasir elm onu qanadlı terminlə əşya yazısı adlandırır. Belə primitiv ifadə formaları müasir inkişaf etmiş adamların şüurunda da qalır. İndi artıq həmin əşyalara yazı növü kimi baxmırıq. Onlar bizim anlayışlarımıza çox yaxındır”.¹

Doğrudan da, belə yazının izləri indi də yaşamaqdadır. Məsələn, bazarda satılan şeylərin göydən asılması o deməkdir ki, burada nə satılır. Mağazaların vitrinlərindəki şeylər də həmin məqsədi daşıyır. Adamın – xüsusilə qadının qara geyməsi, başına qara bağlaması onun matəm içində olmasını bildirir. Barmaqdakı üzük, zabit paqonlarındakı ulduz, binaların üstündəki bayraq, qəbirlər üzərindəki heykəllər məhz həmin məqsədi daşıyır. Əslində paqondakı bir orta ulduz əvəzinə mayor, üç orta böyüklükdəki ulduz əvəzinə polkovnik sözləri yazmaq olardı. Göründüyü kimi, adamlar əvvəlki ənənələrindən ayrıla bilmirlər. Əşyalarla fikrin ifadəsi bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqında da olmuşdur. Məsələn, oğlanın qız evinə üzük göndərməsi onu qızıl kimi

¹ Фридрих И. Истории письма. М., 1979, стр.32.

qiymətləndirəcəyini vəd etməsi olduğu kimi, oynayana pul, “şabaş” verilməsi də hərəkətlərini belə qiymətləndirməsi deməkdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızda buna istənilən qədər misal tapmaq olar. Nağıllardan birində deyilir ki, bir nəfər oğlan padşahın qızını sevir və o da qızın xoşuna gəlir. Qız oğlana tapşırır ki, görüş üçün gecə bağın aşağı tərəfinə gəlsin. Oğlan gedib qızı gözləyir. Qız gec gəldiyi üçün yatır. Səhər durub yanında beş-altı aşıq olduğunu görür. Bununla qız deyirmiş ki, hələ sənin aşıq oynamalı vaxtıdır.

Başqa bir misal:

M.H.Təhmasibin “Bir qalanın sirri” filmində həkim Eldostunu həbs edib aparırlar. O, özündən sonra həyətdə sim, nar, qanlı daş və qıfıl qoyur. Heç kəs onun mənasını bilmir. Təkcə müdrik qoca – Kamran baba əşyaların sirrini açmağa bilir ki, Simnar xan onu qanlı qalada həbs edib.

Yeri gəlmişkən, onu da demək lazımdır ki yazının məqsədi başqa adama, uzun məsafəyə fikir çatdırmaq olduğu üçün qədim dövrlərdə örtülü fikirləri, müəmmaları da bura əlavə etmək olar, Hökmdarlar öz qullarına örtülü bir cümlə deyirdilər ki, gediB başqasına desin. Bu daha əlverişli idi. Çünki əşyanı qasidin əlindən ala bilərdilər. Fikri isə almaq mümkün deyildi. Məsələn, bir nəfər öz düşməninə belə bir cümlə göndərir: get filan adama de ki, “sənin zəmilərin biçilməlidir”. Həmin o adam isə cavabında deyir: Get ağana de ki, “cücəni payızda sayarlar”. Söz aparan burada heç nə başa düşmür.

Bu məsələyə aid xalq yaradıcılığında çoxlu misal var. Məsələn, “İlyasın nağılı”nda olduğu kimi. Orada gözəl bir xanımın qapısında dayanan İlyasa xanım sual göndərir: bir inəyim var, nə arıqdır, nə kök, öldürsəm nə qədər əti çıxar? İlyas deyir: qəbulumdur. Cavab düzgün verildiyi üçün onu içəri dəvət edirlər.

Elə həmin “İlyasın nağılı”nda əşyavi yazıya aid istənilən qədər misal var: Xanım İlyası sınamaq üçün ona məcməyidə alma göndərir. İlyas almaları iynələyib geri qaytarır. Bu o deməkdir ki, bədənim belə oxlansa da, sirri vermərəm. Sonra xanım məcməyidə kağız göndərir. İlyas kağızları doğrayıb geri qaytarmaqla deyir ki, bədənim belə doğransa da, sirri vermərəm. Nəhayət, padşah sirri vermədiyini üçün İlyası dar ağacından asanda bir atlı görünür. Atlı nan yerə vurub uzaqlaşır. Bu vaxt İlyas sirri verməyə razılaşır. Çünki xanım göndərdiyi atlının narı yerə vurmağı o demək idi ki, qoy sirr dağılsın, sən ölmə!

Belə misalların sayını yüzlərlə, minlərlə artırmaq olar. Bəs nəyə görə bu üsulla insanlar öz fikirlərini həmişə ifadə etməkdə davam etmirlər. Bunun səbəbi aydındır. Hamı əşyaların mənalandırılmasını bilmədiyini kimi, müəmmalı sözlərin mənasını da bilmirdi. Bu səbəbdən də bu üsulla insanın dərin və geniş fikirlərini ifadə etmək mümkün olmadığı kimi, onları anlamaq, şərh etmək də çətin idi. Ernst Doblxofer bu məsələdən bəhs edərkən göstərir ki, “sözün əsl mənasında yazı haqqında biz o vaxt danışıq bilirik ki, onun on ümdə iki əlaməti olsun:

1. Geniş mənada şəklini çəkmək;

2. Rabitə məqsədi güdulsün, yazı başqaları tərəfindən anlaşılınsın və yazanın özü sonra onu oxuya bilsin”.¹

Əşyavi yazını tədricən şəkli yazı əvəz etməyə başladı. Şəkli yazıya piktoqrafik (latınca pictus – rənglə çəkilmiş, graphe – yazıram) yazı da deyilir. Belə yazılar qaya üzərində, mağaraların qapılarında və s. meydana gəlirdi. Bu o deməkdir ki, yazı öz ilkin inkişaf mərhələsində təsviri sənətlə bağlı, bəlkə də, onun eyni olmuşdur. Bu gün Qobustan daş rəsmlərinə, habelə Gəmiqaya rəsmlərinə baxanda həmin yazı haqqında tam təsəvvür yaranır.

Dünya yazı sistemləri tarixi üzərində uzun müddət tədqiqat aparan V.A.İstrin bu barədə yazır: “Öz inkişafının ilkin inkişaf mərhələsində yazı və qrafik təsviri sənət bir-birinə xüsusilə yaxın idi. Yazı tarixinin “piktoqrafik yazı” adlanan mərhələsində fikri ifadə etmək üçün, demək olar ki, qrafik incəsənətdə olan konkret şəkillərdən istifadə edilirdi”.² Eyni fikri N.A.Dmitreva da təsdiq edir. O, da göstərir ki, “qrafika – bu əsl təsviri nitqdir. Yazı da fikrin ifadəsi olduğu üçün onlar bir-biri ilə əlaqədardır”.³

Bu və ya digər sözü yazana qədər insanlar onun şəklini çəkmişlər. Dağ, yağış, ağlamaq, günəş və s. şəkilləri ilə müəyyən fikir ifadə edilirdi. Deyək ki, bir göz altında damcı şəkli təsvir edilir. Bu, ağlamaq deməkdir. Və ya günəş, ox, kaman təsviri sabah ova gedək deməkdir,

¹ Добльхофер Э. Знаки и чудеса. М., 1963, стр.23

² Истрин В.А. «Развитие письма». М., 1961, стр.20.

³ Дмитриева Н.А. «Изображение и слово». М., 1962, стр.307; Кочергина В.А. «Краткий очерк истории письма». М., 1955, стр.4.

insanlar arasında münasibətlər birtərəfli olduğu, fikirlərinin dərinləşdiyi, genişləndiyi bir dövrdə belə şəkillər birmənalı formada başa düşülürdü. Şokli piktoqrafik yazının qalıqlarına indi də rast gəlmək olar. Belə ki, qəssab dükanının qabağında mal və ya qoyun şəkli, dəlləxnananın qabağında səliqə ilə qırılmış baş, piyadaların keçidi yerində addımlayan adam şəkli və s. şəkli yazının qalıqlarıdır.

İnsanlar arasında münasibətlər mürəkkəbləşdikdə isə həmin şəkillər başqa cür – göz altında yaş gilələri şəkli “səni ağladaram”, “sənin üçün ağlayım” və s. günəş, ox və kaman təsviri isə “sabah günəş doğanda səni bu oxla vuracağam” kimi mənalandırılmağa başladı. Buna görə də piktoqrafiya insanların tələbini ödəyə bilmədi. Bu, yazının yeni mərhələsinin meydana gəlməsini zəruri etdi. Beləliklə də, ideoqrafik yazı yarandı. İdeoqrafik yazı göydən düşmə olmayıb, piktoqrafik yazı əsasında yaranmışdır. Piktoqrafik şəkillər sadələşib, sxemləşmiş, beləliklə, işarələr yaranmışdır. Bu işarələr artıq müəyyən anlayışlar ifadə etmişdir. Buradan da onun adı (idea – fikir, anlayış, graphe – yazıram) meydana gəlmişdir.

Piktoqrafik yazının nə vaxt, hansı əsrdə ideoqrafiyaya keçdiyini demək çox çətinidir. Lakin onların izləri ilə müəyyən tarixi fikrə gəlmək mümkündür. İdeoqrafik yazı müxtəlif xalqlarda müxtəlif olmuşdur. Bəzilərində şəkillər daha da dolğunlaşdırılmış, bir neçə elementlə müəyyən fikir ifadə edilmişdir.

Bəzilərində isə işarəvilik daha üstün olmuşdur. Buna görə də xalqların təsərrüfat həyatı, məişət tərziləri ilə bağlı

olan ideoqrafik yazı izləri uzunömürlü olduğu halda, bəzilərinə tamamilə itmişdir. Ümumi anlayışlar ifadə edən ideoqrafik yazı işarələri bütün xalqlarda eynidir. Məsələn, danışmaq – ağız, dinləmək – qulaq, getmək – iki ayaq, baxmaq – göz işarələri ilə verilir. Qədim mədəniyyətin beşiyi olan Şərqdə ideoqrafik yazı meydana gəlmiş və inkişaf edərək qədim dövrün mükəmməl əsərlərini dövrümüzə qədər yaşatmışdır.

İdeoqrafik yazı sisteminin üç növü olmuşdur. Misir yazısı, Mesopotomiya (Assuriya – Babilistan) yazısı və Çin yazısı. Misir ideoqrafikası sonradan, Firon dövründə heroqliflərlə əvəz edilmişdir. Misir heroqlifləri inkişaf edərək ieratik, daha sonar isə demotik işarələrə keçmişdir. Hər bir inkişaf mərhələsi qədim Misir heroqliflərini konkret hərfi işarələrə yaxınlaşdırırdı.

Heroqlif yazı bütün Şərqdə yayılmaqda davam edirdi. İkinci qədim yazı vətəni Bəhreyn və ya Mesopotomiya idi. Bu, Dəclə və Fərat çaylarının arasında yerləşən sahənin aiddir. Molun olduğu üzrə, həmin ölkədə eramızdan əvvəl II-I ərlərdə Şimalda Assuriya, Cənubda isə Babil dövləti yerləşirdi. Bu dövlətlərin çiçəklənməsi y.e.ə. II əsrə təsadüf edirdi. Mavcrrənnohrin qədim sakinləri şumerlər idi. Şumer dilinin hansı dil ailəsinə daxil edilməsi hələ mümkün olmamışdır. Şumerlərin yazısının inkişafı eramızdan əvvəl IV əsrə aiddir. Qədim şumer yazısı piktoqrafik xarakterdə olub bəzən qədim Misir heroqliflərinə oxşayırdısa, sonralar şumer yazısı fiqurlar formasına düşür və ilkin şəkildən uzaqlaşır. Şumer yazıları əsasən, gildən düzəlirdi. Gildən istifadə

edilməsi onunla əlaqədar idi ki, Mesopatomiya da ağac və daş az idi.

Qədim Assuriya paytaxtı Neynəva şəhərində qazıntılar zamanı çoxlu tarixi memarlıq abidəsi, saray və məbədlər üzə çıxarılmışdır. Bu qazıntı – tapıntılar içərisində ən qiymətli şolər saraylarının birində tapılmış 22 minə qədər gil lövhələrdir. Bu lövhələr, sən demə, şəhər kitabxanasının kitablarının vərəqləri imiş. Assuriya hökmdarı (y.e.o. VII əsr) Aşurbanipalın təşkil etdiyi və topladığı kitabxana çox qiymətli bir elmi tapıntı oldu. Ağillı hökmdarın sarayı yandırılanda hər şey, o cümlədən gil kitabələrin yerləşdiyi qutular külə döndü, amma gil vərəqlər yanmamışdı. Avropaya gətirilərkən həmin vərəqlər qarışdırılmış, bəziləri sınımışdısa da, amma şumer mədəniyyətini öyrənmək işində kitabxananın – yazı lövhələrinin böyük rolu olmuşdur. Savadlı hökmdar olan Aşurbanipal özü bir neçə dil bilir və yazmağı bacarırdı. O, hər yerə adamlar göndərir, dini, astronomik, riyaziyyata, tibbə aid ədəbiyyatı toplayırdı. Bu kitabələr arasında xəstəlikləri müalicə etmək və müxtəlif rənglər almaq üçün kimyəvi reseptlər var idi.

Bu lövhələrdən 12 on böyüyü dilimizə tərcümə edilmiş “Bilqamıs” və ya “Gilqamıs” dastanıdır. Bu məşhur dastanın adı qədim türk dili ilə çox səsleşməkdədir. Bilqamıs – hamısını bil, Gilqamıs – hamısı gil mənaları verir. Hər iki söz qədim türk, o cümlədən Azərbaycan dilinə yaxındır.

Dünya mədəniyyətinin beşiyi olan ölkələrdən biri də Çindir. Çin heroqlif yazısı həm Misir, həm də şumer

yazılarından fərqlənir. Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyə aid olan Çin ideoqrafik yazısı inkişaf edəndə Misir və şumerlilər bu yazını çoxdan atmışdılar. Çin yazısı isə indiyədək hifz olunmaqdadır. Bir neçə il bundan əvvəl Çində latın qrafikasına keçmək haqqında məsələ qaldırılmışdı. Amma çox haqlı olaraq elmi dairələr buna yol vermədilər. Ona görə də indi dünyada ən qədim yazı Çin heroqlifləri hesab edilir. Məlumdur ki, Çin dili amorf dil olduğu üçün burada sözlər qrammatik əlamət qəbul etmir (hallanmır, cəmlənmir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir və s.). Burada hər bir söz, əsasən, bir hecadan ibarət olur. Bu səbəbdən də Çin yazısı ayrı-ayrı sözləri bütöv şəkildə ifadə edən işarələrdən ibarətdir. İndi Çin yazısı heca yazısı olub 40-dan 50 minə qədər ideoqrafik işarədən ibarətdir. Müasir savadlı adam Çin yazısını oxuya bilmək üçün 6-10 min işarə bilməlidir.

Əlifba yazısı

Əlifba ilə qrafikanı eyniləşdirmək olmaz. Qrafika əlifbadan aaha əvvəl meydana gəlmiş, müəyyən müstəvi üzərində nə isə cızmaq, xətt çəkmək mənasından törəmişdir. Əslində qrafika bütün yazı sistemini müəyyənləşdirir, əhatə edir. Qrafik sistem dedikdə təkcə əlifba deyil, apostrof, durğu işarələri, əlifba formaları və s. nəzərdə tutulur. Əlifba qrafikadan asılıdır. Amma əlifba dəyişən kimi, həm qrafika, həm də orfoqrafiya dəyişir. Qrafika ilə əlifbanı nə eyniləşdirmək, nə də bir-birindən təcrid etmək olar. Qrafika hər hansı əlifbadakı səsi, necə

işarə etməyi, onun neçə cür şəkli forması olduğunu da müəyyənləşdirir. Qrafika hərfi işarələrin formalarını, onların yazılma üsullarını əhatə edir. Əlifbanın və ya hərfi-səsli yazının meydana gəlməsi də bəşər tarixində, mədəni inkişaf tarixində bir addımdır. Belə ki, əlifbanın meydana gəlməsi yazını təbiətdən, həyatdan insanın özünə yaxınlaşdırırdı. Əgər ideoqramlar, heroqliflər bu və ya digər hadisənin, əşyanın, anlayışın işarəsi idisə, hərf artıq danışıq səslərinin işarəsi idi. Buna görə də əvvəlki yazı növlərinə nisbətən əlifba yazısı daha sabit, ifadəli və asan idi. İşarələrin mənalərini başa düşmək, sonradan onları şərh etmək çətin idisə, hərflər səsin müstəqim və sabit işarəsi olduğu üçün onları mənimsəmək çox asan idi. Buna görə də hərfi-səsli yazı insanın tələbatını neçə min illərdir ki, ödəməkdədir. Danışıq səslərinin işarəsi olan hərflər sistemi əlifbanı yaratdığı kimi, əlifba sistemi də, müəyyən qrafikanın əsasını təşkil edir. Əlifba, hərfi-səsli yazı sisteminin yaranması dilin formalaşmasına da çox kömək etmişdir.

Əlifba yazısının əhəmiyyəti o dərəcədədir ki, qədim dövrdə (indi də) xalqlar yazısı olan və yazısı olmayan qruplara bölünür. Əlbəttə, yazısı olan xalqın mədəniyyəti sözsüz qəbul edildiyi kimi, dilləri də tədqiq edilirdi. Qədimdə yazısız dilləri tədqiqata cəlb etmirdilər.

Əlifba yazısı da birdən-birə meydana gəlib formalaşmamışdır. O, bir neçə dəfə inkişaf və təkmilləşmə dövrü keçirdikdən sonra müasir şəklə düşmüşdür. Əlifba yazısının maraqlı tarixi vardır

Müasir dövrdə dünyanın əksər əlifbaları, o cümlədən bütün Avropa əlifbaları öz əsasını qədim Finikiya əlifbasından almışdır. Finikiya əlifbasının yaranması haqqında isə çoxlu mübahisəli fikirlər vardır. Məsələn, Roma şairi Lukan və təbiətşünas Pliniy finikiyalıları əlifbanın ixtiraçısı hesab edirdilər, Onların oksinə olaraq Platon, Diodor, Plutarx və Tatsit isə iddia edirdilər ki, finikiyalılar əlifbanı Misirdən almışlar.

Necə olmuşdur ki, Misir yazıları Asiyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır? Belə hesab edirlər ki, semit-hiksəslər eramızdan əvvəl XVI əsrdə Misirdən qovulmuşdular. Onlar özləri ilə bərabər Misir yazısını da aparmışlar. Finikiya əlifbası saitləri əks etdirmirdi. Burada cəmi 22 samit səsi əks etdirən hərf var idi.

Finikiya yazısı Avropaya yunanlar vasitəsilə gətirilmişdir. Asiyada isə Finikiya yazısı əsasında bir neçə əlifba meydana gəlmişdir ki, bunlardan ən geniş yayılanı qədim yəhudi və ərəb əlifbasıdır.

Yəhudi dininin inkişafı Tövrətin öyrənilməsinə maraq, yəhudi əlifbasının yayılmasına və təkmilləşməsinə kömək etmişdir.

Arami yazısı. Aramilər köçəri tayfalar olsa da, qədim şərq mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Aramilər Ərəbistan yarımadasında 2-ci minilliyin sonlarında ön Asiyada Suriya və Şimali Mesopotiyada kiçik dövlətlər yaratmış, Kənan, Finikiya və Net mədəniyyətlərindən bəhrələnərək öz orijinal mədəniyyətlərini yaratmışlar. Sami dillərinin Qərb qrupuna daxil olan Arami dilinin ən qədim yazılı abidəsi

eramızdan əvvəl 9-8-ci əsrlərə aiddir. Hətta “Bibliya”nın (İncilin) bəzi hissələri Arami dilində yazılmışdır(çünki Arami dili qədim yəhudi dilini sıxışdırırdı).

Arami əlifbası da e.ə. I minilliyin əvvəllərində Finikiya yazısı əsasında yaranmışdır. Arami dili Sami dillər qrupuna daxil olduğu üçün Arami əlifbasında da yalnız samit səslər qeyd olunurdu. Samitlərin isə sayı 22 idi. Deməli, Arami əlifbası 22 hərfi işarədən ibarət idi. Arami yazısını bir sıra Sami xalqlar – yəhudilər, assuriyalılar, babillilər qəbul etmişdi. Əhəmənilər dövründə İranın əsas yazısı olmuşdur. Bir sıra əlifbalar – ərəb, yəhudi, erməni, gürcü, pəhləvi, uyğur, monqol əlifbası Arami yazısı əsasında qurulmuşdur. Arami-samilər bir sıra hərfi işarələrin özünü və həyatda oxşarlığından aldıkları kimi adlarını da həmin əşyaların adları ilə adlandırmışlar. Məsələn,

Alif (əlif) – öküz

Bet (betta) – ev

Dalet (dal) – qapı layı, örtülmə

Zayın (ze, zay) – silahlı

Waw – mismar

Yod (yey, yəd) – əl

Kaf – əl (əlin kəfəsi)

Mem – su, dalğa

Nun – balıq Ayn – (eyn) – göz

Pe – ağız

Reş – (re) – baş

Sin – diş

Bu adlar sonradan ərəb əlifbasının yaranmasında əsas olmuş, bəziləri yəhudi əlifbasında da qalmışdır.

Ərəb əlifbası da yəhudi əlifbası kimi sağdan sola yazılır, bəzi hərfləri bir-birinə oxşayır. Bu əlifba da İslam

dininin meydana gəlməsindən sonra Asiya və Avropanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır. Dünyada latın əlifbasından sonra on geniş yayılmış əlifbadır. İslam dininin qəbul edilməsi, ərəb əlifbasının müxtəlif ölkələrdə yayılmasının əsas səbəbi oldu. Müasir dövrdə bütün ərəb ölkələrində, İranda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Çinin Sintszyan əyalətində və s. ərəb əlifbası işlədilir. Əsrimizin 20-30-cu illərinə qədər bütün türk-müsəlman xalqları, o cümlədən Dağıstan xalqları ərəb əlifbasından istifadə edirdi. Sonralar bütün türk xalqları, dağıstanlılar latın əlifbasına, 1939-cu ildə isə kiril əlifbasına keçdilər. İndi türk xalqları içərisində yalnız Türkiyə və Azərbaycan türkləri latın əlifbası işlədir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, ərəb əlifbası Finikiya yazısı əsasında yaranmışdır. Ərəb əlifbası da başqa yazı sistemləri kimi, inkişaf və təkmilləşmə dövrləri keçirmişdir. Burada böyük hərflər yoxdur. Qısa saitlər yazıda göstərilmir. Ərəb əlifbasında 28 hərf vardır. Bunlardan 6-nın iki şəkilli olması məlumdur (*r, d, z, v, a, z*). Qalanı isə dörd şəkillidir. Dörd şəkilli hərflər birləşmənin (sözlə birləşməni eyniləşdirməməli) əvvəlində, həm ortasında, həm də tək işlənir. Ərəb əlifbasının üstün cəhətləri çoxdur: Tez yazılır, az yer tutur, sağdan sola yazmaq daha asan olur, əbcəd hesabı ilə tarixləri müəyyənləşdirmək olur, Yəni hər bir hərfin rəqəmlə ifadə edilən mənası var, səsləri düzgün işarə etmək olur və s. Bu əlifbanın çatışmayan cəhətləri də vardır: yazı yalnız sami dillərin səs sistemini əhatə edir, burada sait səslər yazılmaz, deməli, sillabik – hecayi

dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğun gəlmir. Hər dörd hərf bir-birinin eynidir. Hərflərin mənasını nöqtələr müəyyən edir. Ərəblər özləri deyir ki, başqaları oxuyub bilir, biz isə bilib oxuyuruq.

Yazılanı düzgün oxumaq üçün ərəb əlifbasında 8 diakratik işarə – hərəkə mövcuddur. Bu əlifba əsasında 10 xətt növü işlənir: kufi, çiçəklənən kufi, süls, nəsx, hicazət, siyasət, divani, cami, nəstəliq, rüqə.

Ərəb əlifbası öz inkişafında 9 dövr keçirmişdir. Bu dövrlərin hər birində bu əlifba inkişaf və təkmilləşmə istiqamətində irəliləmişdir.

Yunan əlifbası özünün ilkin inkişaf mərhələsində tamamilə Finikiya əlifbasının eyni idi., Hələ indi də yunan əlifbasının ardıcıl sırası finikiyalılarda olduğu kimi saxlanmışdır. Yunanlar Finikiya – semit yazısını müəyyən qədər təhrif də etmişlər. Y.İ.Katsparjak bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “Yunan sözü olan “alfa” semit dilindəki “alef” (ərəb əlifbasında əlif – A.B.) sözündən olub, ikibuynuzlu öküz deməkdir; yunan dilindəki “beta” – semit dilində “bet” (ev); yunan dilindəki “delta” semit dilindəki “dalet” (qapı) və s. sözündəndir. Qədim yunan yazılarında sağdan sola yazma qaydası saxlanılmışdı. Yunanlarda yazının istiqaməti keçid vəziyyətində olmuşdur; birinci sətir sağdan sola, ikinci sətir soldan sağa, üçüncü yenə sağdan sola və s. başqa sözlə şum edən öküz yolu”

Nəhayət, e.ə. IV əsrdə yunanların yazısı soldan sağa istiqamətində sabitləşdi.

Yunan mədəniyyətinin mərkəzi quldarlıq respublikasının paytaxtı Afina şəhəri idi. Burada Esxil, Sofokl, Evripid, Aristofan kimi yazıçı və şairlər, Sokrat, Platon, Aristotel kimi filosoflar yaşayırdı. Əlbəttə, bu, əlifbanın inkişaf və təkmilləşməsinə kömək etməyə bilməzdi.

Bütün Avropa ölkələrinin yazısı öz əsasını yunan əlifbasından götürmüşdür. Qərbdə əlifba Apennin yarımadasının cənubunda yerləşən yunan müstəmləkələri vasitəsilə yayılmışdır. Romalılar da əlifbanı yunanlardan almışlar. Bu, yunan əlifbasının Qərbi Avropaya yayılmasına şərait yaratmışdır.

Yunan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişafı yunan əlifbasına marağı artırmışdı. Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə də Aristotel və Sokrat fəlsəfəsinə, Evripid və Esxil bədii təfəkkürünə maraq oyanmışdı. Bu isə yunan əlifbasını öyrənməyi ön plana çəkirdi.¹

VI əsrdə gürcülər yunan əlifbasına bir neçə əlavə edərək öz əlifbasını məhz həmin əlifba əsasında qurdular. Amma gürcü alimlərindən yunan əlifbasına qədər onların yazısı olduğunu iddia edənlər də var,

Latın əlifbası. Müasir dövrdə dünyada ən geniş yayılmış əlifba latın əlifbasıdır. Bir sıra elmlər, o cümlədən dilçilik qədim Romaya Yunanıstandan keçdiyi kimi, yazı da buraya yunanlardan keçmişdir. Əslində qədim Romada yazının nə vaxt meydana gəldiyini müəyyənləşdirmək çətindir. Amma eramızdan əvvəl Romada bəzi hadisələrin salnaməsi yazıldığı məlumdur.

¹ Катспаржак Е.И. «История письменности и книги». 1955, стр.26.

Romalılar yunanlardan aldıkları əlifbanı formaca dəyişərək özlərinə uyğunlaşdırmışlar. Yeni eradan əvvəl ikinci əsrdə artıq romalıların yunanlardan aldığı əlifba dəyişiklik nəticəsində tamam əvvəlki formasından fərqli şəkil almışdı. Bu sonradan latın əlifbası deyilən hərfi işarələr idi. Latın əlifbası yunanlarınkına nisbətən daha sadə və əlverişli idi. Ona görə də bütün Avropaya yayıla bildi. Belə ki, həmin əlifba VIII əsrdə İngiltərəyə və Almaniyaya, IX əsrdə Fransaya, XIII əsrdə Çexiyaya, XIV əsrdə Polşaya, XVI əsrdə Macarıstana, XVI əsrdə Litvaya və s. keçmişdir. Latın əlifbası dünyanın bütün xalqlarının dilinin fonetik sistemi ilə asanlıqla uyğunlaşa bilir. Məlum olduğu kimi əsrimizin birinci yarısında bütün türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı Latın əlifbasını qəbul etmişdir. Hətta 1920-ci ilə qədər yazısı olmayan bir sıra Dağıstan xalqları ilk dəfə latın əlifbası ilə yazmağa başlamışlar.

Kirill əlifbası. Bu əlifba öz yaradıcısı görkəmli slavyan maarifçisi, slavyan ədəbiyyatının banisi Kirillin (827-869) adı ilə bağlıdır Kirill slavyan, yunan, latın və yəhudi dillərini, həmin xalqların tarixini və etnoqrafiyasını mükəmməl bilmişdir. Bu əlifbanı yaratmaqda ona qardaşı Mifiodi (815-885) kömək etmişdir. Mifiodi əvvəllər orduda xidmət etmiş, sonra rahibliyə keçərək elmi, ilahiyyat və s. sahələrlə məşğul olmuşdur. Hər iki qardaş qədim dünyanın bir çox elmi və ədəbi əsərini slavyan dilinə tərcümə etmişlər. IX əsrin üçüncü yarısında Kirill və Mifiodi qədim slavyan əlifbasını ixtira etmişlər. Kirill əlifbası da əsasən yunan əlifbası əsasında yaradılmış və

slavyan dillərində olan bir neçə səsin işarəsi oraya əlavə olunmuşdur. Kirill əlifbasında 24 yunan hərfi işarəsi vardır Birinci Pyotr-un əmri ilə Kirill əlifbası əsasında yeni şriftlər hazırlanmışdır. Rusiyada ilk kitab da Kirill əlifbası əsasında yazılmışdır. Əsrimizin birinci yarısında Kirill əlifbasını monqollar qəbul etmişlər. Elə həmin dövrdə də ölkəmizdə yaşayan türk xalqlarının hamısını məcburi surətdə “qardaş birliyində” iştirak etmək üçün Kirill əlifbasına keçməyə məcbur etmişlər. Bu əlifba indi ermənilər və gürcülər istisna edilməklə keçmiş SSRİ xalqları tərəfindən qəbul edilmişdir. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, Pribaltika respublikaları və Moldova artıq bu əlifbadan xilas olmuşdur. Onların ardınca da Azərbaycan gedir.

Kirill əlifbasını 1939-cu ildə bizə elə şəraitdə qəbul etdilmişdik ki, heç nəyi – nə dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini, nə səsin olub-olmamasını nəzərə ala bilməmişdik. Beləliklə, u, m, sz, k, e və s. kimi hərfləri qorxudan qəbul etmişdik. Tutaq ki, bu hərfləri qəbul etdik, bəs Azərbaycan dilinin hansı səsi u və m ilə göstəriləcəkdi? Bu iki hərf 10 il, son üç hərf isə 20 il yazı sistemimizdə yaşadı.

Tarixdə 400-dən çox yazı növü olmuşdur. Bunların hamısından bəhs etmək imkan xaricindədir.

Azərbaycan yazısı

Yuxarıda dediyimiz kimi, yazı xalqın mədəni inkişafının ən mühüm şərtidir. Azərbaycan xalqı dünyanın

ən qədim və mədəni xalqlarından biri olduğu üçün çox qədimdən yazıya meyl göstərməyə bilməzdi. Yazının ilkin növləri olan şəkli – piktoqrafik və fikri – ideoqrafik yazılara Azərbaycanda çox rast gəlmək olar. Qobustan qaya rəsmləri, Ordubad rayonu ərazisindəki Gəmiqaya rəsmləri fikri yazının zəmanəmizə qədər gəlib çatmış ən yaxşı nümunələridir. Qədim qalalardan tapılmış daş kitabelərdəki, saxsı qablar üzərindəki piktoqram və ideoqramlar Azərbaycanda bu yazı növlərinin mövcud olması haqqında tutarlı mənbələrdir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan albanların öz müstəqil əlifbası olmuşdur. Bu əlifbada 52 hərf olmuşdur. Bu əlifbanı 1938-cı ildə gürcü alimi İ.Abuladze tapmışdır.¹

Bu əlifba Qafqaz xalqları yazısının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Ərəblər Zaqafqaziyanı işğal etdikdən sonra albanların mədəniyyəti, dövləti kimi, yazısı da sıradan çıxarılmışdır.²

Alban əlifbasında bizim ulu babalarımızın yazıları olmamış deyil. Amma təəssüf ki, islam dininin qəbulundan sonra alban əlifbası ilə yazılan bütün abidələr məhv edilmişdir. İndi Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətini əks etdirən yazılar içərisində alban yazısına hələlik rast gəlmirik.

¹ Истрин В. Возникновение и развитие письма. 1965, стр. 358.

² Шанидзе Л.Г. «Язык и письмо албанцев». Вестник АН ТССР. 1960, №1, стр.170; Шанидзе Л.Г. «Новые данные об алфавите кавказских албанцев»: труды I конфер. Закавказских университетов изд. АГУ, 1959; Г.Ворошил. «Qədim alban əlifbası və udin dili haqqında» Az.SSR EA-nın xəbərləri 1963, №1, səh. 79.

Azərbaycanda ərəb əlifbasının tətbiqinə qədər, çox güman ki, başqa əlifbalar da işlədilmişdir. Təəssüf ki onlar haqqında elə qəti, dürüst məlumatımız yoxdur. Amma Qobustanda tapılmış daş kitabədə latın əlifbası nümunələri olması¹ göstərir ki, ulu babalarımız bu əlifbadan da istifadə etmişlər.

Ana dilimizdə olan ilk yazılı abidə “Dədə Qorqud” ərəb əlifbasındadır. “Dədə Qorqud”dakı hadisələr VII-VIII əsrlərdəki hadisələrlə səsləşsə də, onun yazıya köçürülməsi XIII-XIV əsrlərə aiddir. Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğun gəlməsə də, xalqımız onu dini əlifba kimi, böyük həvəslə tətbiq edirdi.

Bu əlifbanın xüsusiyyətini böyük Füzuli belə şərh edir:

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn

Ki, fəsadi-qələmi sözü şur eylər.

Gah bir hərf süqutilə qılır nadiri var,

Gah bir nöqtə qüsurilə gözü kur eylər.

XIX əsrdə dünya xalqlarının elmə, maarifə güclü marağı olduğu üçün savad məsələsi ön plana çəkilmişdi. Təsadüfi deyil ki, bu əsri maarifçilik əsri də adlandırırlar. Məhz XIX əsrdə yeni əlifbaya keçmək arzu və təxəyyül olmaqdan çıxıb reallığa çevrildi. Bu həqiqəti o vaxtlar hamı dərk edirdi.

“Qafqazda bir sıra şəxslər çoxdan başa düşmüşdülər ki, ərəb əlifbası tatar (Azərbaycan – A.B.) dilinə uyğun gəlmir. Və bu fikrə gəlmişdilər ki, onun dəyişməsi

¹ Azərbaycan tarixi. I c. 1961, səh.81.

zəruridir. Və ya onu elə dəyişmək ki, o, öz vəzifəsinə uyğun olsun”¹.

Bu işdə böyük filosof-mütəfəkkir M.F.Axundovun xüsusi xidməti olmuşdur. Bu haqda çox deyilmiş və yazılmışdır. Böyük ədib Ə.Haqqverdiyev bu məsələdən danışaraq yazırdı: “Ərəb əlifbasının türk və fars dillərinə uyğun olmaması hamıya məlumdur. Həmçinin bu əlifbanın öyrənilməsi onunla yazmaq, xüsusən bu əlifba ilə yazılmış kitabları oxumaq noinki coçuqlar, hətta savadlı şəxslərin çoxları üçün bir çətin məsələdir. Buna da ən böyük səbəb hürufi müsəvvətinin (saitlərin) yazılmamasıdır. Ona görə də bu əlifbanın istər islahı, istər büsbütün təğyiri yolunda çalışanlar çox olublar: Mirzə Melkumxan, Abdulla bəy Əfəndizadə, osmanlı ədiblərinin çoxu; islahatçılar bir qədər müvəffəqiyyət qazanıblar isə, təğyirçilərin zəhməti Azərbaycanda bar verib, buradan da Şərqi ölkələrinə yayılmaqdadır. Ərəb əlifbasının dəyişilib və təzə şəkil almasının ilk tərəfdarı M.F.Axundzadədir.”²

Mirzə Fətəli Axundov əvvəlcə özü bir layihə düzəldib yeni əlifba təklif etmişdi. Sonralar isə ərəb əlifbasına əlavələr etmək təşəbbüsü göstərmişdir. Onun elmi-ictimai fəaliyyəti dövründə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi həmişə mərkəzi planda olmuşdur. Onun yeni əlifba layihələri respublika arxivində xüsusi şrifflərlə 20 məxəzdə hiş olunmaqdadır.³

¹ Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Изл-во АН Азсрб. ССР Баку, 1949, стр. 391.

² Ə.Haqqverdiyev «M.Fətəli və ərəb əlifbası». M.F.Axundov (məqalələr məcmuəsi). 1962, səh. 90.

³ İbrahimov. «Axundov arxivinin təsviri». 1955, səh.62-70.

Azərbaycanın bütün qabaqcıl ziyalıları yeni əlifba haqqında düşünmüş və az-çox fəaliyyət göstərmişlər. İndi xalqımız yenə də əlifba islahatı zərurəti qarşısında qaldığı bir dövrdə iyirminci illərin islahatına geniş yanaşmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi, 1920-ci ilin dekabrın 30-da Azərbaycan XKS N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etdi. Amma yeni əlifbaya keçmək o qədər də asan deyildi. Dilimizin fonetik sisteminə uyğun olan bir əlifba seçmək lazım idi. Bu işə siyasi rəhbərlik etmək Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası komitəsinin sədri, Azərbaycan MİK sədri S.Ağamalıoğluna tapşırıldı. SAğamalıoğlu bu işə elmi rəhbərlik etmək üçün Simferopoldan prof. B.Çobanzadəni dəvət etdi. 1924-cü ilin sentyabrında Bakıya gələn alim “Yeni yol” qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə deyirdi: “Türklər məlum olduğu üzrə, şimdiyə qədər 13 əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunlardan ən fənasını ərəb əlifbası saymaq mümkündür. Ərəb əlifbası yalnız tellər kibi bir neçə türkcə-ərəbçə və farsca yazmağa alışan ziyalıların əlifbasıdır ki, bu gün təmiz xalq türkcəsilə yazmaq istəyən maarifçilərin işinə gəlməz. Çürük təməl üzərində eyi bina qurmaq, Yeni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək gücdür. Ərəb əlifbasını bütün sistemi ilə dəyişmək lazımdır. Bu təqdirdə yeni bir əlifba meydana gətirmiş olursunuz. Latın əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır ki, digər məmləkətlərdə tətbiqi mümkün olsun... çox asan sübut etmək olar ki, ərəb əlifbası bizi ərəb dili və ədəbiyyatı ilə sıxı-sıxıya bağlamış və türk

xalq dilinin edəbiləşməsinə mane olmuş və olacaqdır”.¹ B.Çobanzadə Bakıya gələn kimi YTƏ elmi şurasının sədri kimi geniş fəaliyyətə başladı. Dərhal latın qrafikası əsasında yeni əlifba layihəsi hazırladı. Bu layihə əsasında bir sıra şəhərlərdə sərgilər təşkil edildi. Bunun nəticəsində bütün türk xalqları Bakıya – Yeni Türk Əlifbası komitəsinə müraciət edib onlar üçün əlifba tərtib etməyi xahiş etdi.

Yeni türk əlifbasına keçmək üçün bütün türk xalqlarının alimləri və ictimai xadimlərinin toplaşaraq məşvərət keçirməsi vacib idi. 1925-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan tədqiq-tətəbbə cəmiyyətinin türkologiya seksiyasının geniş iclası oldu. Burada B. Çobanzadə məruzəsində göstərirdi ki, YTƏ MK türkoloji qurultay çağırmaq təşəbbüsü qaldırmışdır. Təşəbbüs bəyənilmişdir. O, deyirdi ki, «gənc Azərbaycan qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycan paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi».²

Bu iclasda qurultayı çağırmaq üçün təşkilat komitəsi yaradıldı. B.Çobanzadə qurultayın məsələlərini, plan və vəzifələrini müəyyənləşdirirdi. Nəhayət, 1926-cı il fevralın 26-da (martın 5-dək) Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti və şərqsünaslar cəmiyyəti Bakıda I türkoloji

¹ «Yeni yol» qəzeti. 1924, 3 noyabr (№89), səh. 3.

² Чобанзадс Б. Резюме доклада читанного на заседании тюркологической секции об-ва. 20.X.1925 г. (в сборнике – Известии об-ва обследования и изучения Азербайджана. Баку. АССР., 1926, №1, стр. 102).

qurultayı çağırdı. Qurultay maarif sarayında (indiki EA binasında) keçirilirdi. Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Qurultayın aşağıdakı tərkibdə rəyasət heyəti seçilmişdi: S.Ağamalıoğlu – (YTƏK sədri – Bakı), R.Axundov (Az. KP MK katibi), Bartold V.V. (akademik – Moskva), Baytursin (Qazaxıstan), Baraxov (Yakutstan), Berozdin (şərqsünasların elmi cəmiyyəti), Cəbiyev Həbib (Azərbaycan), İbrahim Qalımcan (Tatarıstan), İdelquzin (Başqırdıstan), Köprülüzadə (Türkiyə), Korxmazov (Dağıstan), Naqanov (Özbəkistan), Naqovitsın (RSFSR xalq maarif komissarlığı nümayəndəsi), Oldenburq (akademik), Pavloviç (şərqsünaslar cəmiyyəti), Samoyloviç (professor), Tiistanov (Qara-qırğız), Çobanzadə (Azərbaycan), Akçokraklı (Kırım), Ömər Əliyev (Şimali Qafqaz), Mentsel (Avropa alimləri nümayəndəsi).

Qurultayın 17 iclası oldu.¹

Qurultayın martın 2-də keçirilən səkkizinci iclasında B.Çobanzadə türk əlifbası haqqında məruzə ilə çıxış etdi. Burada yeni əlifba layihəsi də müzakirə edildi. Burada alim yeni əlifbaya keçmək lüzumunu və elmi ədəbi dilimiz üçün sabit terminologiya sistemi yaratmaq zərurətini elmi əsaslarla sübut etdi. Buna görə də qurultaya köhnə əlifba tərəfdarı kimi gələnlər (Məsələn, Tatarıstan nümayəndəsi Həsən Səbri Ayvazov) yeni əlifbaya səs verdilər. Qurultay 7 səsə qarşı 101 səslə yeni türk əlifbasını bəyəndi və ölkəmizdə yaşayan bütün

¹ Стенографический отчет I Всесоюзного тюркологического съезда. Баку, АССР, 1926, 406 стр.

türkdilli xalqlar, habelə Dağıstan xalqları üçün bu əlifbanı tətbiq etmək qərara alındı.

B.Çobanzadə yeni latın əlifbasının bütün türk xalqları üçün ümumiləşdirilməsi (unifikasiya edilməsi) haqqında yazırdı:

«1) unifikasiya edilmiş əlifba tamamilə latın qrafikası əsasında qurulmalıdır. Latın qrafikasında müstəqil işarələrlə göstərilə bilməyən (Məsələn, Ə.Ö. – A.B.) türk-tatar dillərinin spesifik səsləri üçün latın sisteminə uyğun olan yeni işarələr yaratmalı;

2) sətiraltı və sətirüstü işarələrdən istifadə etməməli;

3) fonetik cəhətdən yaxın olan səsləri qrafik cəhətdən də oxşar işarələrlə verməli;

4) daha çox işlək səslər üçün daha sadə işarələr verməli;

5) türk-tatar dilləri üçün, ümumi sözlər üçün ümumi də işarələr qəbul etməli;

6) hər bir dialektin (türk dilləri nəzərdə tutulur – A.B.) spesifik səslərinin göstərilməsi haqda; həmin dialektin nümayəndələrinə ixtiyar verilməlidir ki, latın sistemindən uzaqlaşmamaq şərtilə öz rəylərinə görə öz dillərinə uyğun hərfi işarəni seçsinlər;

7) türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş latın əlifbası əsas götürülməlidir».¹

Yeni latın əlifbasına keçmək haqqında I türkoloji qurultayın qərarı olmasına baxmayaraq, hələ də bəzi mühafizəkar mətbuat orqanları ərəb əlifbası ilə çıxırdı, hətta bəzi qəzet və jurnalların yarısı ərəb, latın əlifbası ilə

¹ Б.Чобанзаде. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов. Культура и письменность. Востока, 1928, книга 3, стр.20.

çap edilirdi. 1929-cu il latın qrafikasına keçidin qəti və dönüş ili oldu.

Bütün türk xalqlarının yeni latın əlifbasına keçməsi dünyada güclü əks-soda doğurmuşdu. Fransa şərqşünası prof. Mosinyon ərəb əlifbasından yeni əlifbaya keçən Azərbaycan xalqının bu qəti addımlarını alqışlayır və onun bütün türk xalqları üçün bir ömək olduğunu qeyd edirdi.

Latın əlifbasının qəbulundan az sonra şəxsiyyətə pərəstiş dövrü başlandı. Stalin istibdadı dövründə milli dil, milli xüsusiyyət haqqında danışmaq burjua millətçiliyi adlandırılır və təhdid edilirdi. Buna görə də latın əlifbasından dərhal 1939-cu ildə Kirill əlifbasına keçməyi bir tarixi zərurət kimi meydana atdılar. Məcburi surətdə rus qrafikasını bizə qəbul etdirdilər.

1939-cu ildə kirill əlifbasına keçərkən dilimizdə səsi olmayan işarələri (*у, ш* və s.) də qəbul etməli olduq. Kim bu hərflərin əleyhinə danışa bilərdi?! Bu iki hərf 1949-cu ilə qədər, *я, ю, е* isə 1959-cu ilə qədər əlifbamızda qaldı.

İndi xalqımız yenidən latın əlifbasına qayıtmışdır.

Orfoqrafiya

Məlumdur ki, qrafikanın və əlifbanın olması hələ sabit ümumi yazı demək deyildir. Bilirik ki, hər bir səsin müxtəlif işarəsi vardır. Məsələn, “a” səsinin *A, a, A, a*; “d” səsinin *D, d, D, d*; “r” səsinin *R, r, R, r* və s. formaları vardır. Bu işarələrin hamısı həmin səsin qrafemi adlanır. Qrafemlərlə yazmaq olmaz. Məsələn, dartmaq sözünü

“dArTmaQ” şəklində yazmaq olmaz. Doğrudur, sözü oxumaq olur. Amma burada müəyyən sistem yoxdur. Müəyyən sistem üçün konkret olaraq qrafemin konkret şəkilləri götürülməlidir. Buna alloqraf deyilir. Yuxarıdakı sözün səhv cəhəti onda idi ki, alloqraflar uyğunlaşdırılmamışdı. Əgər dilçiliyin xüsusi sahəsi olan orfoqrafiya (yunanca orpho – düzgün, graphe – yazıram) olmasaydı, onda alloqrafları uyğunlaşdırmaq zəruriliyi olmazdı. Beləliklə, hərfin qrafiki işarələrilə konkret formaları bir-birinə qarışardı.¹

Qrafem alloqraf münasibəti orfoqrafiyanın elmi-nəzəri problemidir. Orfoqrafiyanın tətbiqi-mədəni cəhəti də vardır. Orfoqrafiya tətbiqi-mədəni cəhətdən ümumi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir.

Orfoqrafiya mədəniyyətin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, odəbi dilin normalarının sabitləşməsinə də kömək edir. Hər hansı bir dildə morfoloji prinsipə əsaslanan orfoqrafiya həmin dilin ədəbi normalarının hamı tərəfindən eyni cür qəbul edilməsini şərtləndirir. Yuxarıda orfoqrafiya haqqında danışarkən bu iki sahə arasındakı əlaqə və münasibətdən bəhs etmiş və göstərmişik ki, bunların biri digərinə tabe olmamalıdır. Yəni nə danışdığımız kimi yazmalı, nə yazdığımız kimi danışmalıyıq.

Orfoqrafiya da sərbəst ola bilməz. Əgər orfoepiya normalarının pozulması o qədər də böyük qüsurlar hesab

¹ Николаевская Т.М. Описание единиц, письменной формы русского языка (в книге опыт описания русского языка в его письменной форме. М., 1964, стр.10.)

edilmirsə, orfoqrafiya normalalarının pozulması ciddi qüsurlar hesab edilir. Orfoqrafiya qaydaları elmi nəzəri cəhətdən əsaslandırıldıqdan sonra dövlət tərəfindən xüsusi qərarla qanunlaşdırılır. Bundan sonra onun pozulmasına yol verilmir. Sabit orfoqrafiya qaydaları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olur:

1) Orfoqrafiya sabit olub, onun dəyişdirilməsi (pozulması), müxtəlif cür yozulması qadağandır.

2) Hamı vahid orfoqrafiya qanunlarına əməl etməlidir.

3) İstər yazıda, istərsə də mətbuatda vahid orfoqrafik qanunlar işlənməli, hamı tərəfindən başa düşülməlidir.

4) Orfoqrafiya dilin və qrafikanın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir.

5) Orfoqrafiya ədəbi dilin inkişafına bağlı olaraq zaman-zaman dəyişilməli, yeniləşməlidir. Yoxsa ədəbi dil inkişaf edib irəliləyər, onun orfoqrafiyası isə geri qalar, beləliklə, dillə orfoqrafiya arasında əlaqə itər.

Orfoqrafiyanın tərtibi prinsipləri

Orfoqrafik qaydaları müəyyənləşdirərkən hansı meyarı əsas götürməli, hansı mövqedən çıxış etməli?

Bu sahədə əsas mövqə ümumxalq ədəbi dilinin normaları, orfoqrafik qaydaların mütərəqqiliyi olmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, orfoqrafiya qaydaları heç bir dilin qaydalarını təqlid etməsin, məhz, öz konkret quruluşundan, səs sistemindən çıxış etsin. Orfoqrafiya qaydaları ilə prinsiplərini eyniləşdirmək olmaz. Prinsiplər ümumi və universal cəhət olub bütün dillərə aiddir. Yəni

bütün dillərin ümumi orfoqrafik prinsipləri vardır. Bu prinsiplərin hər biri konkret dillərə tətbiq edilərkən aparıcı rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan dilində fonetik prinsip aparıcı olduğu halda rus dilində morfoloji, ingilis dilində tarixi-ənənəvi prinsip aparıcı rol oynayır.

Orfoqrafiya qanunları tərtib edilərkən aşağıdakı üç prinsip əsas götürülür: a) fonetik; 2) morfoloji; 3) tarixi-ənənəvi.

Fonetik prinsip. Bu prinsip orfoqrafiyanı orfoepiyaya yaxınlaşdırır. Bu mütərəqqi haldır ki, danışığ ilə yazı arasında fərqlər azalır. Lakin milli ədəbi dildə hələ də yaşamaqda olan dialekt ünsürləri fonetik prinsipi orfoqrafiya üçün əsas götürməyə imkan vermir. Yəni xalq danışığı dilindəki müxtəliflik orfoqrafiyaya gətirilə bilməz. Belə ki, danışıda “gələcək”, “gələcək”, “gəlicək”, “gələcax”, “golecəx” və s. kimi formalar mövcuddursa, onu yazıda yalnız bircə formada vermək lazımdır. Deməli, hər kəs danışdığı kimi yazsa, onda hərc-mərclik yaranar. Bunu aradan götürmək üçün başqa prinsipdən – *morfoloji prinsipdən* istifadə etmək lazımdır.

Bu prinsipin tələbinə görə söz deyildiyi kimi, deyil, morfem şəklində və o konkret morfem kimi qəbul edildiyi formada yazılır. Bilirik ki, çıxışlıq hal şəkilçisi “-dan”, “-dən” qəbul edilmişdir. İndi onu sözlərə yalnız bu şəkildə əlavə etmək lazımdır. Danışıda “nan” işlədilməsinə baxmayaraq, yazıda “dan” forması işlədilir: *atamdan, əlimdən, damdan, Qurbandan* və s.

Kök morfemlər də əslində olduğu kimi yazılır. Məsələn, dilimizdə *deyil* sözü bir çox formada (*degil,*

dögül, döy, döy/ü, dögür, doyir, dəyil, döyülü və s.) işlədilir. Halbuki, bunun bircə morfem forması vardır – “*deyil*”! Morfoloji prinsip ədəbi dil normalalarının sabitləşməsinə və inkişafına çox kömək edir.

Bəzi sözlər nə müasir vəziyyətdəki tələffüzü, nə də morfem tərkibini nəzərə alaraq yazılır. Bu, hər hansı bir sözün tarixən, ənənəvi olaraq necə deyildiyi kimi yazılır. Bu prinsipin orfoqrafiyada geniş tətbiqi, müəyyən mənada nisbi xarakter daşıyır. Məsələn, fransız dilinin orfoqrafiyasında bu prinsip apayırıcı rol oynadığı halda, Azərbaycan dilində o qədər də geniş tətbiq edilmir. Məsələn, Azərbaycan dilində bir sıra sözlər indi tələffüz edildiyi kimi deyil, tarixən işlədildiyi kimi yazılır. *Əlbətdə* – *əlbəttə, köynəy – köynək, pıçaq – bıçaq* və s.

Rus dilində hamı *Москва, основной* dediyi halda, tarixən işlədildiyi formada *Москва, основной* və s. kimi yazılır.

Qrafikanın, orfoqrafiyanın, orfoepiyanın üçünün birləşdiyi bir dilçilik sahəsi vardır ki, bu da transkripsiya adlanır. Bu söz latınca transkriptio – sözündən olub, səslərin danışıda düzgün ifadə formalarını göstərən işarələr sistemindən ibarətdir. Transkripsiyanın iki növü vardır: 1. Fonoloji; 2. Fonetik.

Fonoloji transkripsiya yazıda || kimi göstərilməklə sözün fonemlərlə verilməsinə deyilir. Fonoloji transkripsiyada səslərin qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmır. Bəzən başqa əlifbaların fonem işarələrindən istifadə edilir, yazıda [] kimi göstərilir.

Fonetik transkripsiyanın əhəmiyyəti daha böyükdür. Xarici dilləri öyrənmək prosesində transkripsiyadan istifadə edilməsi mütləq və zəruridir. Çünki xarici dili yazı və kitab vasitəsilə öyrənərkən səslərin düzgün tələffüz edilməsini yalnız transkripsiya vasitəsilə həyata keçiririk... Dünya dilçiliyində əsas transkripsiya işarələri bunlardır:

1) Hərəkələr. Ərəb əlifbasındakı 8 sətiraltı və sətirüstü işarə transkripsiya işarəsidir.

2) || (:) səsin uzunluğunu göstərir.

3) (. – yarımuzunluğu göstərir,

4) v səsin üstündə qoyularaq onun qısalığını göstərir,

5) samit səsi göstərən hərfin altında qoyularaq onun karlaşdığını göstərir.¹

Daktilo yazısı

Müasir dövrdə bir sıra qrafika növləri olduğu kimi, yazı növləri də vardır. Qrafika haqqında yuxarıda qısa da olsa məlumat vermiş və göstərmişdik ki, bu, bütöv yazı sistemim əhatə edir. Yazının növləri isə tamamilə başqadır. Buraya, görməyən adamların qalın kağız üzərində açdıqları deşiklərdən ibarət yazı, Morze əlifbası deyilən yazı sistemi (bundan rabitə sistemində geniş istifadə edilir) də aiddir. Yazı növlərindən biri də daktilo yazısıdır. Daktilos – yunanca barmaq deməkdir. Barmaqlar vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi kar-lalların əsas

¹ F.Y.Veysəlov. «Alman dilinin fonetikasını» B., 1980, səh. 56-60; S.M.Babayev., M.Qarayeva. «İngilis dilinin fonetikasını» B., 1983, səh.6-11; K.O.Dadaşov. «Fransız dilinin fonetikasını». B., 1980.

ünsiyyət vasitəsidir. Daktilo necə yaranmışdır? Əvvəllər adamlar hər şeydən mərc qoyduğu kimi, danışmamaq haqqında da mərcleşirmişlər. Buna görə də danışa bilən adamlar əlləri ilə, işarə vasitəsilə danışardılar. Bu da sonradan daktilologiyanın meydana gəlməsini əsaslandırmışdır. Daktilologiyada bir və ya iki əlin barmaqlarının müxtəlif vəziyyəti hər hansı bir anlayışı ifadə etdiyi kimi, müxtəlif hərfləri də bildirir. Kar-lallar üçün təhsil sistemində daktilologiyadan istifadə edilir. Bir əlin barmaqları əsasında qurulan hərflər daha anlaşılıqlı olur. Azərbaycanda kar-lallar məktəbində təhsil məhz daktilo əlifbası osasındadır.

Stenoqrafiya

Yazı növlərindən biri də çox geniş yayılmış və istifadəsi zəruri olan stenoqrafiyadır.

Bu, iki sözdən ibarətdir (sieno – sıx, graphe – yazıram) hərfləri mənası sıx yazıram deməkdir.

Stenoqrafiya bütün dünyada yayılmış ən populyar yazı növüdür. Belə ki, əvvəllər elə böyük rəsmi məclis olmurdu ki, onun gedişi stenoqramlaşdırılmasın, stenoqrafiya vasitəsilə rəsmi məclislərin (qurultay, sessiya, müşavirə, konfrans, senat, seym, məclis) bütün gedişi yazıda əks etdirilir. Bu isə stenoqrafiyanın əhəmiyyətini artırır.

Stenoqrafiya ilk dəfə qədim Misirdə meydana gəlmiş, sonralar Yunanıstanda və Romada təkmilləşdirilmişdir. Qədim Misir stenoqrafik işarələri haqqında məlumatımız

yoxdur. İndi əldə olan stenoqrafik yazı işarələri qədim romalılara məxsusdur. Qədim dövrün məşhur natiqi Siseronun qulu və şəxsi katibi Tiron Misir stenoqramları əsasında yeni – latın dilinə uyğun bir yazı sistemi yaratmışdır. Tiron bu yazı sistemini başqalarına da öyrətmişdir. Tironun şagirdləri, isə yeni eradan əvvəl 63-cü il dekabrın beşində Katonun Toiolina əleyhinə ittiham nitqini stenoqramlaşdırmışlar. Bu hadisədən iki min il sonra 1937-ci ildə Londonda müxtəlif ölkələrin stenoqrafları bu yubileyi qeyd etmişlər.

Rusiyada stenoqrafiya XVIII əsrdə, Azərbaycanda isə iyirminci illərdə meydana gəlmişdir.

İndi stenoqrafiyanı zəruri edən nədir? Hər şeydən əvvəl bu, adi yazı sürətinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Adi sürətlə yazan adam dəqiqədə 20 söz yaza bilər. Adi tempdə deyilən nitqdə isə dəqiqədə 70-80 söz deyilir. Məruzə və mühazirələrdə, rəsmi nitqlərdə isə sürət daha böyük olur. Belə ki, hesablamalara görə natiqlər bir dəqiqədə 120 söz deyə bilər. Danışqı sürəti ilə adi yazı sürəti arasındakı nisbət aydındır. Bu təxminən – 1/6-ə bərabərdir. Yəni adi yazı ilə mühazirənin – 1/6-ni yazmaq mümkündür. Buna görə də iti sürətlə yazmaq nəinki zəruri, habelə tələbatdır.

Bakı yeni türk əlifbası mərkəzi komitəsi 60-a qədər xalq üçün yeni əlifba tərtib etməkdən əlavə, stenoqrafiya məsələləri ilə də məşğul olmuşdu.

Belə ki, 1930-cu ildə Bakıda milli unitar stenoqrafiya məsələlərinə həsr edilmiş qurultayda milli dillər, o cümlədən Azərbaycan, Ukrayna, özbək, tatar, gürcü, moldov və s. dillər üçün stenoqrafiya sistemi tərtib edildi.

Bu dillər üçün stenoqrafik yazı sistemi olaraq P.R.Burlakovun layihəsi əsas götürüldü. Stenoqrafik yazı ilə adi yazının aşağıdakı fərqlən vardır:

1. Stenoqrafik yazı sürətlə yazmağa – dəqiqədə 120-125 sözü qeyd etməyə imkan verir

2. Stenoqrafik yazıda bir hərf adi yazıdakı hərfin bir hissəsindən ibarət olur. Bəzən adi yazının bir hərfi stenoqrafik yazının üç hərfini təşkil edir. Buna görə də stenoqrafik yazı adi yazıya nisbətən üç dəfə az yer tutur. Adi yazıda m stenoqrafik yazıda 3 hərfi – *k*, *v*, *f* hərflərini bildirir

3. Əgər adi yazıda dəftər 90° bucaq altında qoyulursa, stenoqrafik yazıda dəftər 45° bucaq altında qoyulur

4. Adi yazıda bir xəttədən istifadə edilir. Stenoqrafik yazıda isə iki xəttədən istifadə edilir. Birinci əsas, ikinci isə yoxlayıcı (kontrol) xətt hesab edilir. Yoxlayıcı xəttədən yuxarı qalxan işarə öz mənasını dəyişir, müqayisə et:

r l e l
p o t r

5. Stenoqrafik yazıda ideogramların elementləri qalır. Belə ki, bəzi stenoqrafik işarələr sözlərin adına – məzmununa uyğun gəlir. Məsələn, *v* – (iribuynuzlu heyvan); – (nöqtəyi nəzər); < (bir tərəfdən); > (digər tərəfdən); () – (alqış); () – (sürəkli alqış) və s.t

Bir neçə kəlmə fonologiya haqqında

Geniş mənada fonologiya fonetikanın özünü də əhatə edir. Fonologiya dilçilik elminin bir sahəsi olaraq danışığ səslerini və prosodik vasitələri, söz və morfemlərin səs cəhətini onların ifadə planının fərqləndirilməsini öyrənir. Əslində fonetika ilə fonologiyayı bir-birindən təcrid etmək olmaz (necə ki, onları eyniləşdirmək də mümkün deyil).

Fonetika ilə fonologiyayı ilk dəfə görkəmli slavyaşünas alim, dilçilik tarixinə Kazan və Peterburq dilçilik məktəblərinin banisi kimi İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene (1845–1929), Böyük İsveçrə alimi dilçilikdə sosioloji cərəyanın banisi kimi tanınan Ferdinand-monejen de Sössür (1857–1913) fərqləndirmişdir. Fonologiya jünanca (fono+logiya) kəlmələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Dilçiliyin bu sahəsi dilin seqment vahidlərini xətti ardıcılıqla öyrənir. Fonetika ilə fonologiyanın daha bir fərqi ondan ibarətdir ki, birinci dili bir fiziki hadisə kimi, fonologiya isə daha geniş mənada ictimai hadisə kimi yanaşır. Fonologiyanın əsas vahidi fonemdir. Məlum olduğu kimi dilin ən kiçik vahidi olaraq fonem dil vahidlərinin fərqləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn, *dar-kar-qar-nar-tar* və s. kimi sözlər təkcə bir səslə **d**, **k**, **t** samitləri ilə fərqlənir. Fonologiya isə fonetikaya nisbətən daha geniş sahəni əhatə edir. Yəni fonologiya danışığ səslerini, onların birləşərək yaratdıqları morfemləri söz və cümlələrin ifadə vasitələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir. Buna görə

də dilçilik ədəbiyyatında fonologiyayı fonematika da adlandırırlar. Fonologiyada bir dilçilik sahəsi kimi müxtəlif mövqedən yanaşmanın səbəbi alimlərin öz elmi yanaşma mövqeyindən də asılı olmuşdur. Amma onları birləşdirən bir ümumi cəhət budur ki, həmin alimlərin hamısı a) fonemi fonologiyanın əsas vahidi kimi qəbul edir; b) fonologiyayı səslərin, səs birləşmələrinin yaratdığı sözlərin və daha geniş mənada prosodik vasitələrin funksional fəaliyyət prosesində qazandığı linqvistik-semantik xüsusiyyətləri öyrənir.

L.V.Şerba onları o qədər də fərqləndirmir, N.S.Trubetskoy isə onları eyniləşdirməyi düzgün saymırdı.

Amma fonologiyanın verdiyi imkanlardan istifadə edərək bir sıra dilçilik sahələrinin inkişafını təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, kontrastiv və konfrontativ dilçilik sahələrinin, əlifba sistemlərinin habelə kompüter dilçiliyinin inkişaf etdirilməsində fonoloji tədqiqatların son nəticələri böyük rol oynamışdır.

Morfonologiya

Adından da görüldüyü kimi, bu termin iki sözün morfolojiya və fonolojiya sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Dilçiliyin bu sahəsi də böyük tarixi keçmişə malik deyil. Belə ki, dilçiliyin bu sahəsinin əsasının qoyulması yəni, mahiyyətə fonem dəyişməsi əsasında sözün etimologiyası haqqında fikrin qədim olmasına baxmayaraq, termin kimi onu dilçiliyə 1951-ci ildə

N.S.Trubetskoy daxil etmişdir. Bu termin morfolojiya kimi işləndiyi qədər də fonomorfolojiya maiyyətində işlədilir. Amma onlar arasında tam bərabərlik işarəsi də qoymaq olmaz. Çünki morfonolojiya morfemlərin (müxtəlif tipli morfoloji vahidlərin) yaranmasında fonologiyanın rolunu öyrənsə, fonomorfolojiya isə həm morfolojiya, həm də fonolojiya ilə əlaqədardır, lakin ayrılıqda onların cəminə bərabər deyil, onlardan daha mürəkkəb bir dilçilik sahəsidir. Amerikan deskriptivizmi belə hesab edir ki, onlar morflar və fonemlər eyni mənə dildirib əlavə distribusiyaya münasibətində olduqda onları eyniləşdirmək olar.

N.S.Trubetskoy təliminə görə morfonolojiya fonetika ilə morfolojiyanın arasında müstəqil bir sahədir. Doğrudan da, bu belədir. Əgər morfemlər fonemlərdən yaranırsa, onda tarixi inkişaf nəticəsində morfemlərin (geniş mənada morfolojiyanın) tarixini öyrənmək üçün fonem dəyişmələri (fonolojiya) xüsusi yer tutur. Bu məsələ ilə praktik olaraq şərq dilçiliyində daha əvvəllər böyük cəhətdən fərqiñə varmadan morfonolojiyanın praktik məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Məsələn, M.Kaşğari **a** foneminin geniş mənə-ifadə edən “şəkilçi” olaraq sözlərə qoşulub mənə yaratdığını qeyd edir. Məsələn, “*Ər Kışlaqda yazadı – adam qışlaqda yayı keçirdi; ər aşadı – adam yedi*”. **A** fonemi müasir tatar dilində də həmin funksiyanı yerinə yetirməkdədir.

Daha başqa bir misal. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *yas+tıq* və *dus+taq* sözlərini götürək. Bu şəkildə onların düzgün etimologiyasını müəyyənləşdirmək

çətindir. Amma dilimizin tarixində **t-s** yerdəyişməsinə nəzərə alındıqda *yatsıq* və *dutsaq* (*tut saxla*) mənaları dərhal aydınlaşacaq.

Azərbaycan dilçiliyində morfonologiyadan bir dilçilik sahəsi kimi geniş şəkildə (eninə və dərininə) bəhs edən F.A.Cəlilov olmuşdur.¹

F.A.Cəlilov morfonologiyanın dilçilik sahələri:

1. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, söz yaradıcılığı, etimologiya.

2. Nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərfin morfolojiyası.

3. Morfoloji kateqoriyaların morfonologiyası: kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, dərəcə, növ, inkarlıq, zaman, modallıq və şəxs kateqoriyalarının morfonologiyası haqqında geniş bəhs etmişdir.

Dilimin morfonologiyasını geniş şəkildə izah etmək xüsusi araşdırma mövzusu olduğundan qısaca olaraq deyə bilərik:

1. Dillərin morfonologiyası onların tipologiyasından (tipoloji quruluşundan asılıdır).

2. Morfonologiyanın məqsədi öz sistemi daxilində morfoloji quruluşun sistem elementlərinin əlaqəsini öyrənmək və bunu fonoloji quruluşla əlaqələndirməkdir.

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.

V FƏSİL

LEKSİKOLOGİYA

Leksikologiya dilçiliyin əhəmiyyətli sahələrindən biri olub, dilin leksik tərkibini öyrənir. Bu termin iki yunan sözündən ibarətdir: *lexsis* – söz, *logos* – söz. Yəni söz haqqında söz, söz haqqında elm. Dil strukturunu öyrənən başlıca dilçilik sahələri (fonetika, morfolojiya, sintaksis) kimi leksikologiya da öz tədqiqat istiqamətinə görə üç qismə bölünür: *Təsviri leksikologiya*. *Tarixi leksikologiya*. *Müqayisəli leksikologiya*.

Təsviri leksikologiya – konkret bir dilin və ya dil ailəsinin leksik tərkibini müasir inkişaf səviyyəsində öyrənir. Təsviri leksikologiya bu gün dildə işlənən leksik vahidlərin sistemini, mənə qruplarını, dildə işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənir.

Tarixi leksikologiya – hər hansı bir dilin və ya geniş mənada difailəsinin leksik sistemini tarixi inkişaf aspektində öyrənir. Bəzən elə hallar olur ki, bir dildə iki söz müvazi işlənir, tarixi inkişaf nəticəsində bunlardan biri dildən çıxır (Məsələn, arxaikləşən sinonim sözlər).

Dildə hər hansı bir sözün nə vaxt dildə peyda olması və yaxud hər hansı bir sözün dildən çıxması tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Bundan əlavə, tarixi leksikologiya sözün etimologiyasını (həqiqi – etimoloji mənasını) də öyrənir. Etimologiya iki yerə

bölünür: 1) uydurma, yalançı xalq etimologiyası; 2) elmi etimologiya.

Uydurma – xalq etimologiyası sözün varid formasına əsaslanır və bu formanın keçirdiyi tarixi inkişaf və dəyişikliyi nəzərə almır. Məsələn, rus dilində *Норвегия* – *норвегия*; Azərbaycan dilində: *kommunist* – *qomnist*, *poliklinika* – *poluklinika*, *passport* – *başbilit* və s.

Elmi etimologiya isə sözün daxili formasından çıxış edərək, onun keçirdiyi tarixi inkişaf və təkamül, fonetik dəyişikliyi nəzərə alır. Sözün etimoloji mənasının müəyyənləşdirilməsində üç cəhətlə rastlaşırıq: 1) söz öz ilkin mənası ilə əlaqəsini kəsməmişdir; 2) sözün müasir forması ilə ilkin forması arasındakı əlaqə kəsilmək üzrədir; 3) əlaqə tanıam kəsilməmişdir.

Birinci vəziyyətdə olan sözlər dildə daha çoxdur. Bunların mənasını düzəltməmək çox çətinidir. Məsələn, *su*, *çörək*, *yol gəlmək*, *getmək* və s. Belə sözlər, əlbəttə, dildə təsadüfi yaranmamışdır. Bununla belə, onların mənasını axtarmaq elm üçün o qədər də faydalı deyil. İkinci vəziyyətdə – Yəni ilkin məna ilə əlaqəsini itirməkdə olan sözlər dilçilik üçün daha maraqlıdır. Çünki həmin sözlərin daxili formasından onların keçirdiyi tarixi dəyişiklikdən çıxış edərək ilkin mənasını və müasir mənanın törəmə yuvasını müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, *yastıq*, *dustaq* sözlərini götürək. Bu günkü formada onların it.ənasını müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyil. Amma dilimizin tarixində *s* və *t* səslərinin yerdəyişmə hadisəsini nəzərə aldıqda həmin sözlərin

yatsıq və *dutsaq*. Yəni yatılan yer və tut saxla sözlərindən törədiyini görürük.

Üçüncü vəziyyətdə olan – Yəni ilkin mənə və forması ilə əlaqəni tam itirmiş sözlərin etimoloji mənəsini tapmaqda dilçilik tarixi hadisə və rəvayətlərə əsaslanır. Bəzən hadisə və rəvayət unudulsa da, onunla bağlı ad qalır. Məsələn, Təvəkkül dərəsi, Dilbər döngəsi toponimlərində olduğu kimi, Təvəkkül gözetçi olduğu dərə, Dilbərin igidlik göstərdiyi döngə onların adı ilə adlanır, neçə əsr keçəndən sonra da həmin toponimlər həmin adı daşıyır.

Tarixi leksikologiya təsviri leksikologiyanın bir sıra qaranlıq məsələlərini aydınlaşdırır.

Müqayisəli leksikologiya da tarixi leksikologiya üçün sanki məhək daşı rolunu oynayır. Müqayisəli leksikologiya qohum dillərin tarixi və təsviri leksikasını müqayisə edir. Belə ki, hər hansı bir leksemin bir dildə mənəsini müəyyənləşdirmək üçün onun qohum dildəki mənəsi ilə müqayisə edilir. Belə müqayisə elmi məqsəd daşıyır. Belə ki, müqayisə nəticəsində məlum olur ki, qohum dillərin leksik tərkibində tarixi yaxınlıq, eynilik olmuşdur. Zaman keçdikcə, qohum dillər arasında diferensial cəhətlər çoxaldıqca dil vahidləri – o cümlədən də sözlər arasında mənaca uzaqlaşma baş vermişdir. Məsələn, aşağıdakı sözlərə diqqət edək:

Azərbaycanca	Tatarca
Tüstü	tütün
Yandırmaq	yakmaq

Gənc-cavan	yaş
Qoca	qart

Bu sözlərin müqayisəsindən aydın olur ki, tatar dilində işlənən həmin sözlər dilimizdə ya nə vaxtsa işlənmiş – həmin mənanı ifadə etmiş, ya da bu gün başqa mənada işlənir. Buna görə də nüqayisəli leksikologiya üçün, öz nəzəri nəticələrini yoxlamaq üçün ən tutarlı mənbə tarixi leksikologiyadır.

Leksikologiyanın şöbələri

Dilçiliyin ilkin inkişaf mərhələsində sözlə bağlı sahələr bir-birindən təcrid edilməmişdi. Amma zaman keçdikcə, dilçilik özü inkişaf etdikcə sözə yanaşma mövqeləri, onu qiymətləndirmə yolları, mənalandırma məqamları müxtəlifləşdi. Buna görə də leksikologiyanın öz daxilində müstəqil şöbələr yarandı. Leksikologiyanın şöbələri aşağıdakılardır: *a) semasiologiya, b) onomastika, c) frazeologiya, d) leksikoqrafiya*

Bu sahələrin hər biri geniş monoqrafik tədqiqat obyektidir. Bunların hər biri haqqında geniş elmi tədqiqat əsərləri və dərsliklər yazılmışdır.

Burada isə bu sahələr haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmək lazım gəlir.

Semasiologiya (sema – yunança məna, işarə, logos – elm deməkdir) sözün mənası haqqında elmdir. Leksikologiyanın daxilində belə bir şöbənin yaranmasına nə ehtiyac var? Məlumdur ki, leksikologiya və

semasiologiyanın hər ikisinin vahidi sözdür. Lakin leksikologiya sözə bir lüğəti vahid kimi yanaşıb, onun formalarını, morfem tərkibini öyrənir. Söz yaratma, söz formalarının yaranması, konversiyası, leksik və qrammatik keyfiyyət alması, avto və monosemantik səviyyələr məhz leksikologiyada öyrənilir. Lakin sözlər eyni bir formada, eyni leksik qrammatik səviyyədə qalmır. Funksional fəaliyyətlə əlaqədar olaraq onlar yeni məna və məna çalarlığı (sözlərin üslubi layları) kəsb edir ki, onları leksikologiyanın meyarı ilə öyrənmək mümkün deyil. Ona görə də sözlərin daxili mahiyyətinə nüfuz edə bilən bir sahənin – semasiologiyanın meydana gəlməsi lazımı yaranır. Hətta bəzi tədqiqat əsərlərində frazeologiyayı da semasiologiyanın bir qolu hesab edirlər.

Leksikologiya ilə semasiologiya arasında qəti sərhəd də qoymaq olmaz. Belə ki, sözlərin bəzi qrupları (tabu, evfemizm, arqo və jarqonlar) hər iki elm sahəsinin birləşməsinə tələb edir. Semasiologiya sözün funksional fəaliyyəti zamanı kəsb etdiyi mənaları, onun daxili məna və geniş mahiyyət dəyişikliyini öyrənir. Bu səbəbdən də sözlərin məna qrupları, üslubi layları kimi sahələr semasiologiyanın sahəsinə aiddir. Bu haqda söz bəhsində geniş danışacağıq.

Onomastika. İngiliscə – onomastica, fransızca – onomas – tigue, almanca – onomastik adlanan bu elm sahəsi yunanca – onuma xüsusi ad haqqında elm deməkdir. Bütün sahələrdə termin elmi anlayışı dəqiq itadə etməlidir. Amma ümumi dilçilikdə, habelə Azərbaycan dilçiliyində bu termin müxtəlif cür –

onomosologiya, onomologiya, onomotologiya və s. kimi adlanır. Onomastika dedikdə adşünaslıq da yada düşür. Belə ki, böyük bir zümrənin adlar sistemi onomastika üçün əsas obyekt təşkil edir. Məsələn, antroponimika (şəxs adları), toponimika (yer adları), oykonimika (şəhər və kənd adları), fitonimika (bitki adları), kosmonimika (səma cisimlərinin adları), hidronimika (dəniz, çay və gol adları) və s. onomastikanın daxili şöbələridir. Onomastikanın bütün sahələrinin eyni dərəcəli əhəmiyyət daşdığını demək olmaz. Belə ki, kosmonimika ilə toponimikanın mahiyyəti, bir xalqın tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyəti eyni deyil. Antroponimika – şəxs adları, familiyalar, təxəllüslər və s.-dən bəhs edir.

Şəxs adlarının və familiyalarının öyrənilməsi təkcə dilçilik üçün deyil, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəxs adları, müəyyən mənada, tarixi kateqoriyadır. Yəni hansı bir xalqın vəziyyəti, dünyagörüşü, məişət tərzini və təsərrüfat həyatı və s. şəxs adlarının yaranmasında xüsusi rol oynayır. İslam dinini qəbul edənə qədər yalnız öz adlarımız – Qazan, Beyrək, Tural, Tarakünə və s. mövcud idi. İslam dinini qəbul etdikdən sonra Allahqulu, İmamqulu, Həsənqulu, Hüseyinqulu, Əliverdi, Allahverdi və s. adlar qoyuldu. *Qul*, *verdi* və s. hissələr olmazsa, kimin ixtiyarı vardı uşağını Məhəmməd, Həsən, Hüseyin və s. adlandırsın? İslama fanatik münasibət dəyişdikdən sonra hər kəs Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyin və s. kimi adlar qoya bildi.

Familiyalar da belədir. Əvvəllər neçə mərtəbəli olmasına baxmayaraq, hər kəsin adı, atasının, babasının, böyük babasının və s. adları dəqiq olurdu. XIX əsrin birinci yarısından sonra rus üsulu ilə “ov” “yev” şəkilçiləri artırıldı. Bu, çox böyük qeyri-dəqiqlik yaratdı. Məsələn, bütöv bir nəsil Məmmədov familiyası daşıyır. Kimdir Məmməd? Familiyanı daşıyanların çoxu bunu bilmir və buna heç əhəmiyyət də vermir. Bu səbəbdən də nəsillərin tarixi itir.

Adamın ad və familiyası əhəmiyyətli məsələdir. İndi familia sarıdan özümü zə qayıtdığımız vaxtda adlarımız haqqında da dərindən düşünmək, uşaqlara yüngül zövqsüz adlar vermək olmaz, Unutmaq olmaz ki, bu günkü körpə sabah öz adı ilə cəmiyyət içinə çıxanda utana bilər.

Toponimikanın da əhəmiyyəti böyükdür. Bəllidir ki, yer adları ana dili osasında yaranır. Yer adları müxtəlif münasibətlərlə yaranır. Toponimlər xalqın tarixini öyrənmək işində çox mühüm mənbə rolu oynayır.

Frazeologiya. Frazeologiya termini iki yunan sözünün (frasis – ifadə, logos – elm) birləşməsindən əmələ gəlib dildəki sabit birləşmələri əhatə edir. Frazeologiya geniş mənada iki sahəni əhatə edir: 1) dildəki frazeoloji birləşmələrin məcmusunu; 2) bu birləşmələri öyrənən elm sahəsini.

Dildəki söz birləşmələri müxtəlif xarakterdə olur. Sintaksis bəhsində görəcəyimiz kimi, sözlər elə iisulla birləşə bilər ki, öz əvvəlki mənalarını itirməsin, Yəni birləşmə daxilində öz əvvəlki mənasını saxlasın. Belə birləşmələr nitq prosesində yaranır və həmin sözlər

asanlıqla birləşmə tərkibindən çıxıb başqa sözlərə birləşərək yeni söz birləşməsi yaradır. Belə birləşmələr nitq vahidi olub, sərbəst birləşmələr adlanır. Frazeoloji birləşmələrdə isə birləşmənin komponentləri əvvəlki leksik mənasından uzaqlaşmış olur. Sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən sabit söz birləşmələri dildə sonralar yaranır. Bunu sadəcə belə bir məntiqlə sübut etmək olar ki, sabit birləşmələr sərbəst sez birləşmələri əsasında yaranır. Doğrudur, bunu inkar edənlər də vardır, amma frazeoloji birləşməni göydəndüşmə hesab etmək olmaz. Hər hansı bir söz bu və ya digər əlamətinə görə öz ilkin məna yuvasından uzaqlaşmış səviyyədə başqa bir sözlə birləşir. Burada xalqın dünyagörüşü, həyat təzi ilə yanaşı həmin sözün aid olduğu əşya və anlayışın aparıcı rolu olur Məsələn, Azərbaycan xalqının dünyagörüşünə görə, gözəl odur ki, qaş, gözü qara olsun. Rus xalqında isə sarıya üstünlük verilir. Bu səbəbdən eyni ekspressiv ifadə zonasında müxtəlif idiomatik ifadələrdən istifadə edilir: Niyə, sən qaşın qaradır? Почему, ты рыжая что ли?

Yuxarıda dediyimiz kimi, frazeoloji birləşmələr xalqın dünyagörüşündən və dilin daxili qanunlarından yarandığı üçün nə tərkib hissələrinə ayrılır, nə də başqa dilə tərcümə edilir.

B.N.Qolovinin sözləri ilə desək, frazeologizmlər danışan tər.indən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir.

Sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən frazeoloji birləşmələrin öyrənilmə tarixi o qədər də qədim deyil. Bu günə qədər dünya dilçiləri arasında frazeologiya haqqında hamının qəbul edə biləcəyi ümumi, konkret bir fikir yoxdur. Dildə hazır şəkildə mövcud olan bütün söz birləşmələrinin hamısını frazeoloji birləşmə hesab edənlərlə yanaşı, belə söz birləşmələrinə komponentlərinin parçalanması, üzvlənməsi mümkün olmayan söz birləşmələrini daxil edənlər də vardır.

Dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi Ferdinand de Sössür və Ş. Ballidən başlayır. Rus dilçiliyində V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, O.S.Axmanova, Azərbaycan dilçiliyində H.B.Bayramov, S.Ə.Cəfərov və başqaları frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırma aparmışlar. İndi dilçiliyimizdə frazeologiyanın bütöv bir sistemi hazırlanmışdır.¹

Ümumi və xüsusi dilçilik aspektində frazeologiya haqqında kifayət qədər bəhs edildiyini nəzərə alaraq bu məsələdən geniş bəhs etməyə lüzum görmürük. Frazeoloji birləşmələrin quruluşu, komponentləri arasındakı münasibətlərdən bəhs etmək üçün zərurət yoxdur. Onların xarakteri haqqında qısaca bəhs etmək istərdik.

İdiomlar. Belə birləşmələrdə komponentlərin hər ikisi öz müstəail mənasını itirir. Belə birləşmələr frazeoloji qovuşma da adlanır. Məsələn,

Gözüm su içməyir heç Xuramandan,

Onu başqa ruhda böyütmüş zaman. (S.Vurğun)

¹ H.A.Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., «Maarif». 1978.

O gedən gündən evimizin hər bucağına qəm çilənib.
(A.Babayev)

Bu cümlələrdəki *gözü su içməmək, qom çiləmək* frazeoloji qovuşmadır.

Frazeoloji birlik. Belə birləşmələrdə komponentlərdən birinin mənası bir qədər hiss edilir. Məsələn, *söz salmaq, gözdən pərdə asmaq, pişiyini aqaca dırmaşdırmaq, nazını çəkmək* və s. Məsələn,

*Bir qönçə yetirdim, bəzədim nazını çəkdim,
Aldı fələk əldən onu, yarım yada düşdü.* (C.Cabbarlı).

Rus dilində: *Намылить голову. Дело мастера боится.*

Frazeoloji birləşmə. Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən biri öz əvvəlki mənasında işlədilir. Məsələn, *qayğı çəkmək, dilə-dişə düşmək, daşa dönmək* və s.

Saqiya, cam tut ol aşıqə kim qayğuludur Qayğu çoxmak nə üçün, cam ilə aləm doludur. (Füzuli)

Rus dilində: *точить лясы.*

Qeyd etmək lazımdır ki, dildə frazeoloji söz birləşmələri olduğu kimi, frazeoloji cümlələr də olur ki, onları təhlil etmək, cümlə üzvlərinə ayırmaq olmur. Məsələn, *Sənin ağzın nədir, mənim bir sözümü iki eləyəsən* və yaxud, *Pristavın ağzı nə idi ki, Nəbinin qabağına ağac tuta.*

Bu cümlələri sintaktik çəhətdən təhlil etmək olmaz.

Leksikoqrafiya

Bu termin də yunanca lexis – söz, graphe – yazıram sözlərinin birləşməsindən ibarət olub, ilkin mərhələdə

sözlərin qeydə alınması, dilin leksik tərkibinin təsviri mənasında işlənmiş, zaman keçdikcə adamların bu məsələyə münasibəti dəyişmiş, genişlənmiş və dərinləşmişdir. Bunun nəticəsində də bu günkü lüğətçilik anlayışı meydana gəlmişdir. Dildəki sözlərin bu və ya digər xarakterinə görə qeydə almaq dilçilik tarixində lüğətlərin və bu sahədə müəyyən peşənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. VII əsrdə ərəb alimi Əbül Əsvadm Əli İbn Əbu Talibin tələbi ilə Quranın sinonimlər lüğətini tərtib etməsi, XI əsrdə görkəmli leksikoqraf alim Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğəti-it-türk” adlı üçcildlik lüğət tərtib etməsi bu işin başlanğıcını qoymuşdur.

İspan alimi Kasares leksikoqrafiyanı elmdən çox sənət hesab edir. Çünki leksikoqraf dərin elmi mühakimələr, axtarışlar qarşısında dayanmaqdan daha çox vahid prinsip üzrə material toplayır. Kasareslə tam razılaşmaq olmaz. Çünki lüğətlərin elə növləri vardır ki, nəinki bir, hətta bütün elmlər orada əhatə olunmalıdır. Məsələn, izahlı və ensiklopedik lüğətlərdə bütün elmi terminlər izah edilməlidir.

Tərcümə və izahlı lüğətlər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə sözlük, ikinci hissə məqalə adlanır. Bəzi lüğətlərdə (orfoqrafiya, tezlik və s.) isə yalnız birinci hissə olur.

Lüğətlərin tərtibi prinsipi

Tətbiqi dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi, lüğətçilik üzrə bütün dünya dilçi-leksikoqraflarının əməl etdiyi xüsusi prinsiplər sistemi hazırlanmışdır. Bütün lüğətlərin

tərtibində baş prinsip – əlifba prinsipidir. Bu prinsip lüğətdən istifadə məsələsini asanlaşdırır. İkinci prinsip izahedici lüğətlərin məqalə hissəsinə aiddir. Burada çoxmənalı sözlərin izahı verilərkən lüğəvi məna yuvasına yaxınlıq əsas götürülüb, sözlər izah edilir.

Lüğətlərin növləri

Bütün lüğətlər linqvistik və ensiklopedik olaraq 2 qrupa bölünür.

Lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır:

1) Tərcümə lüğətləri. Bu lüğətlər iki və daha çoxdilli olur. Məsələn, “Rusca – azərbaycanca lüğət”, “Azərbaycanca – rusca lüğət” (ikidilli), “Farsca – rusca – azərbaycanca lüğət” (üçdilli), V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” adlı lüğətləri və s.

2) Orfoqrafik lüğətlər. Bu və ya digər dildəki bütün sözlərin məcmusunu göstərən və onların düzgün yazılma əsaslarını verən lüğətlər. Məsələn, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”.

3) Dialektoloji lüğətlər. Bu və ya digər dialektə işlədilən və ya bir dilin dialektlərində işlədilən dialekt sözlərinin təsviri. Bunlar ədəbi dildəki ekvivalenti və ya izahı ilə verilir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”.

4) Terminoloji lüğətlər. Hər bir elmin öz terminlər sistemi vardır ki, bunların mənasını izah edən lüğətlərə terminoloji lüğətlər deyilir. Məsələn, “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”, “Dilçilik terminləri lüğəti” və s.

5) İzahlı lüğətlər. İzahlı lüğətlər, əsasən, birdilli olur, bir dildə işlədilən söz və sabit söz birləşmələrini izah edir. Məsələn, M.Daim “Толковый словарь живого великорусского языка” adlı lüğəti, dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” və s.

6) Etimoloji lüğətlər. Adından göründüyü kimi, belə lüğətlər dildə işlənən etimonların ilkin – həqiqi mənasını öyrənən lüğətlərdir. Belə lüğətlər bir, iki və ya çoxdilli ola bilər. Məsələn, “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”. “Kartavel dillərinin etimoloji lüğəti” və s.

7) Ensiklopedik lüğətlər. Bu, lüğətlərin ən mükəmməl növüdür. Ensiklopedik lüğətlər formasına görə izahlı lüğətlərdən fərqlənir. Amma məzmununa, əhatə dairəsinə görə öz mükəmməlliyi ilə izahlı lüğətlərdən seçilir. Ensiklopedik lüğətlər xalqın elmi və mədəni inkişafının nəticəsində meydana gəlir. Əgər başqa lüğətləri bir nəfər tərtib edə bilirsə, ensiklopedik lüğətləri böyük bir qrup tərtib edir. Çünki burada bütün elm və sənət sahələrinə, terminlərə, toponimik və antroponimik adlara aid dürüst məlumat vermək lazım gəlir. Buna görə də belə lüğətlərin tərtibi bir nəfərin imkanı xaricindədir. Bunlardan başqa, tezlik, omonim, antonim, sinonim, tarixi və s. lüğət növləri də vardır.

Söz

Söz dilin semantik yarusunun əsas vahidi, təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir. Dilin əsas funksiyalarından biri olan nominativ funksiyası məhz

sözlər əsasında reallaşır. Dil nə quru qrammatik qanunlar, nə də sırf fonetik səslənmələr dilidir. Dil sözlər dilidir. Söz olmasa, obyektiv gerçəklikdəki əşyalan və insan şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmazdı. Dildə sözlərin mexaniki çoxluğu dilin inkişafından xəbər verir. Dilin inkişaf dərəcəsini onun qrammatik quruluşu ilə deyil, leksik tərkibinin zənginliyi ilə ölçürlər. Sözü çox olan xalqın (dilin) təfəkkürü zəngin olur.

Sözsüz dilin nə leksik-semantik, nə də sintaktik-qrammatik səviyyəsi olardı. Cümlədə əsas məna yükü sözün üzərinə düşür. Habelə semantik sahə söz ətrafında yaranır. Sözün ümumi dil strukturunda yeri o dərəcədə əhəmiyyətli ki, qrammatik məna daşıyıcıları olan bütün vasitələr məhz sözlə münasibətə girdikdən sonra ünsiyyət elementinə çevrilir. İstər köməkçi nitq hissələri, istərsə də başqa qrammatik əlaqə vasitələri (artıqlar, prefikslər, infikslər və s.) sözlər vasitəsi ilə və onlarla əlaqədə reallaşır. Dildə söz qədər çoxfunksiyalı, geniş imkanlı vahid yoxdur. Məsələn, *sakit* sözünü götürək.

Sakit dərslər danışır cümləsində isim, *sakit uşaq adamı yormur* cümləsində sifət, *sakitlik* – sözündə struktur ünsür, *sakit* – vəziyyətində isə bir cümlədir. Dildəki sözlər belə elastik xüsusiyyətə malik olmasaydı, nə üslublardan nə üslubi laylardan, nə də çoxmənalılıqdan danışmaq olardı. Hər hansı bir dildə danışan adam həmin dildə çoxlu söz bilir. Lakin bu sözlərin xarakterinə, daxili məna fərqlərinə əhəmiyyət vermir. Onları seçib cümlə tərtib etməyi bacarır. Lakin onların nəzəri təhlilini vermək, elmi cəhətdən mahiyyətini qiymətləndirmək çətindir. Sözün

xaxrakteri mürəkkəb, çoxcəhətli olduğu kimi, funksional fəaliyyətlə əlaqədar olaraq aldığı yem mənalar, mənə çalarlıqları da çoxcəhətlidir. Bu cəhətlər sözü konkret olaraq qiymətləndirməyi çətinləşdirir. Söz haqqında istər fəlsəfi, istərsə də linqvistik mövqedən çoxlu söz deyilməsinə baxmayaraq, dilçilikdə hamının qəbul etdiyi, bütün dillərin bütün sözlərinin əlamətlərini əhatə edə bilən tərif hələ yoxdur.

Sözün tərifi haqqında

Məntiqdən məlumdur ki, tərif təriflənənin əsas əlamətlərini, keyfiyyətlərini, daxili məzmununu, funksional xarakterini əhatə etməlidir. Sözün çoxcəhətliliyi belə bir tərifi verməyə mane olur.

Alimlər çox vaxt sözün müəyyən bir cəhətini əsas götürüb ona tərif vermişlər. Belə tərif sözə başqa mövqedən yanaşanları qane etmir. Bəziləri sözə “məna ifadə edən səs kompleksi” kimi baxmışlar. Onda bəs önlük və ön qoşmalar necə olsun? Axı onlar da məna ifadə edən səs kompleksləridir.

N.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” adlı dərsliyində sözə belə tərif verilir: “Sözün müəyyən səs tərkibindən ibarət olması, müəyyən kollektiv üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşaraq dilin leksik vahidi olmasından ibarətdir”.¹

Bu tərifi tam adlandırmaq olarmı. Qeydsiz-şərtsiz bizcə, bu tərifi də qəbul etmək olmaz. Çünki bu

¹ N.Məmmədov., A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966, səh. 167.

kollektivin anlamadığı söz, başqa kollektiv üçün anlaşılıq ola bilər.

Yuxarıda dediyimiz kimi, sözün tərifi verilməsi çox çətinidir. Çünki söz çoxcəhətli dil vahididir. Bu səbəbdən də bəziləri sözə tərif verməyin mümkün olmadığını göstərmişlər.

Sözə müxtəlif mövqedən yanaşdıqda ona müxtəlif təriflər vermək mümkündür. Əgər sözə məntiqi-semantik mövqedən yanaşsaq, ona məfhum işarəsi kimi baxaraq belə bir təriflə razılaşımaq olar. “Əşya və hadisələrin insan şüurunda ümumiləşmiş inikasına məfhum deyilir. Məfhumların adlarına isə söz deyilir”. Bu tərif də sözün ümumi cəhətlərini əks etdirmir. Çünki bir çox sözlər (əvəzlilər, saylar, köməkçi nitq hissələri) məfhum işarəsi ola bilmir.

Fonetik mövqedən yanaşaraq sözü səs kompleksi kimi də qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki çoxlu morfemlər, artıklar vardır ki, səs kompleksi olub, məna ifadə etmir.

Rus alimlərindən V.V.Vinoqradov, O.S.Axmanova, B.N.Qolovin və Y.M.Qalkina-Fedoruk və s. Sözə müxtəlif təriflər vermişlər. B.N.Qolovin sözə belə tərif verir: “Söz dilin fikir ifadə etmək üçün nitqdə sərbəst işlədilən ən kiçik mənalı vahididir”.¹

Bu tərifi də qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək çətinidir. Çünki burada da sözün anlayış ifadə etmək kimi əsas cəhəti əks olunmur. Y. M. Qalkina-Fedoruk V.Qolovinə nisbətən bir addım irəli getmişdir. Y.Qalkina-Fedorukun tərifinə nəzər salaq. O, yazır: “Söz tarixən birləşmiş insan kollektivi

¹ Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1977, стр.69.

tərəfindən eyni cür başa düşülən və varlığın ayrı-ayrı hissələrini bildirən, qrammatik cəhətdən formalaşmış nitq vahididir”.

Əslində bu tərifini də tam hesab etmək olmaz. Çünki sabit söz birləşmələri də həmin keyfiyyətləri daşıyır. Bununla belə, bu tərif sözün ictimai xarakterini əks etdirdiyinə görə müəyyən mənada məqbul hesab edilə bilər. Prof. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilov da həmin tərifini məqbul sayırlar.¹

Bizcə, sözün əksər əlamətlərini əks etdirə bilən belə bu tərif az etiraz doğurardı: “Müəyyən səs kompleksindən ibarət olub, müstəqil lüğəvi mənə daşıyıb anlayış ifadə edən leksik vahidə söz deyilir”.

Sözün xarici və daxili cəhətləri vardır. Maddi hesab edilən səs tərkibi olması sözün xarici cəhətidir. Bu, sözün mahiyyətini əks etdirmir. Belə olsaydı, sözləri tərsinə oxumaqla da həmin mənəni almaq olardı.

Sözün mənəsi dedikdə onun məntiqi-semantik mahiyyəti nəzərdə tutulur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, mənə anlayışı ilə sözün mənəsi anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. “Mənə” daha geniş məfhumdur. Mənə insan şüurunda bu və ya digər şeyin hadisənin qiymətləndirilməsi, onun haqqında bilik, anlayış əks etdirilməsidir. Bu geniş fəlsəfi anlayış insan təfəkkürünün bütün sahələrini əhatə edir. Çünki mənəsiz nə şüur, nə təfəkkür, nə də dil elementi ola bilərdi. İnsan təfəkkürünün məntiqi-semantik mənələr

¹ Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, səh. 7.

sistemi geniş və mürəkkəbdir. Dil və onun qanunları, daxili qrammatik quruluşdan doğan funksional fəaliyyət prosesində reallaşan qrammatik mənalar da mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Məntiqi-semantik təfəkkürlə dildəki qrammatika arasında üzvi yaxınlıq vardır. Əks təqdirdə dildəki qrammatik mənalar reallaşa bilməz və dinləyicidə müəyyən fikir yarada bilməz. Dinləyənlə danışanı bir fikir ətrafında yaxınlaşdırıb birləşdirən məhz mənadır. Biz məntiqi-semantik mənani ona görə daha geniş hesab edirik ki, insan təfəkküründə mücərrəd cəhətlər daha genişdir. Bəzən bir qrammatik mənanın dinləyicidə başqa bir fikir oyatması da buradan irəli gəlir, Yəni danışanın gerçəklikdəki əşya və hadisələrə müraciəti ilə dinləyənin münasibəti arasında fərq olur. Bu zaman onlar arasında kommunikasiya olmur. Bu çox mürəkkəb problemdir.

Məntiqi-qrammatik mənaların ifadəsinə qayıdaq. Elə mənalar vardır ki, heç bir dil elementi ilə ifadə olunmur. Məsələn, “sıfır mənani” götürək. Sıfır mənə ilə sıfır şəkilçini eyniləşdirmək olmaz. Sıfır mənə hər hansı ifadəlilikdən məhrum olmalıdır. Buradakı sıfır anlayışı onu başqaları ilə müqayisədə meydana çıxır. Məsələn, “qıpqırmızı” anlayışını biz haradan götürmüşük? Əlbəttə, qırmızı haqqında anlayışımız olmasa, onun şiddətləndirilməsi də olmazdı. Söhbət qıpqırmızı olan əşyadan gətdikdə qırmızı sıfır anlayış kimi mütləq xatirimizdə canlanmışdır. Və yaxud başqa bir misal:

1) Biz Qafqaz müsəlmanları razı olmaıq ki, övrətlərimiz evdən eşiyə çıxsınlar və üzüaçıq gəzsinslər (*C.Məmmədquluzadə*).

2) Çünki biz Quranda üz açmağa qədoğan və haram edən açıq bir ayə və işarə görmürük (*C.Məmmədquluzadə*).

Bu iki misalda sıfır mənalara diqqət edək.

Birinci cümlədə *Qafqaz müsəlmanları* birləşməsinin birinci tərəfində forma cəhətdən cümlədə reallaşmayan sıfır yiyəlik anlayışı vardır.

Yenə birinci cümlədə *övrətlərimiz* sözünün mənə sahəsinə fikir verin. Burada mənsubiyyət kateqoriyası forma və məntiqi cəhətdən mövcuddur. Bəs onda söz kimə, hansı şəxsə mənsubdur? Bu sözü formal mənsubiyyət kateqoriyası əlamətinə görə təktərəfli təyini söz birləşməsi hesab edirik. Belə olduqda birləşmənin birinci komponenti öz (bizim) mənası reallaşmış olur. Deməli, “öz” sıfır komponent kimi nəzərdə tutulur.

İkinci cümlədə “*ayə və işarə görmürük*” birləşməsinə nəzər yetirək. Burada görmək təsirli feil olduğundan ayə və işarə sözünü təsirlik halda idarə etməlidir. Formal əlamət isə yoxdur. Onların ifadə etdiyi sıfır qrammatik mənadan bu sözlərin təsirlik halda olduğunu yəqin edirik.

Sözün mənası

Sözün mənası dedikdə maddi səslənmə cildi ilə formalaşmış, hamı tərəfindən eyni cür başa düşülən anlayış işarəsi nəzərdə tutulur. Sözün mənası məsələsinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür yanaşılmışdır. Məsələn, görkəmli rus dilçisi A.A.Potebnya sözün birinci mənası

olaraq xüsusi leksik mənanı, ikinci, ümumi mənası kimi qrammatik mənanı nəzərdə tutur.¹

Sözün mənası dedikdə onun leksik və qrammatik mənalarının sintezini nəzərdə tutanlar, əsasən düzgün hərəkət edirlər. Məsələn, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun əAzərbaycan dilinin semasiologiyasıə adlı əsərində oxuyuruq: əSözün mənasıə dedikdə onun həm leksik, həm də qrammatik mənası nəzərdə tutulur. Leksik məna sözün maddi məzmunudur və adətən, sözün kökündə (əsasında) təzahür edir. Qrammatik məna dil vahidləri arasında, habelə obyektiv aləmə məxsus denotatlar arasında müxtəlif münasibətləri bildirir və adətən, sözün formaları (şəkilçilər, təkrarlar, mürəkkəbləşmə, köməkçi sözlər və s.) vasitəsilə ifadə olunur.²

Doğrudur, sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasında qəti, keçilməz sərhəd qoymaq olmaz. Amma onların sıx əlaqəsini onların ayrılmazlığı kimi də başa düşmək olmaz. Leksik məna sözün mahiyyət və funksiyalarında təzahür edirsə, qrammatik məna forma və qeyri-məfhumi mənalardan ifadəsində tozahür edir.

Sözün leksik mənası. Onun aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1) *Sözün əşyavi mənası.* Buraya sözün real, maddi, əsas, bir sözlə, leksik lüğəvi mənalara daxildir. Burada söz qrammatik formalardan və bu formalarla birlikdə ifadə

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958, Т.1-2, стр.34.

² Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. AZərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1979, səh.27.

etdiyi mənalardan təcrid olunmuş şəkildə götürülür. Belə sözlərin mənası insan şüurunda obyektiv, real şəkildə əks olunur. Buna görə də konkret məna ilə əşyavi məna arasında bir yaxınlıq nəzərə çarpır.

2) *Nominativ məna*. Sözün bu mənası bir-baş onun aid olduğu əşyaya yönəldilmiş olur. Əslində hadisənin özünün də nominativ mənası vardır. Əşyavi mənadan fərqli olaraq, nominativ məna əşyanın keyfiyyətini də əhatə edir. *Alma* sözünün əşyavi mənası olduğu kimi, nominativ mənası da vardır. Amma yaxşı sözünün əşyavi mənası yox, nominativ mənası vardır. *Yaxşı* sözünün ilkin müstəqim mənası hamıya aydındır (pis sözünün əksi kimi). Bu nominativ məna əsasında yeni köçürmə, törəmə, məcazi mənalar da meydana gələ bilər.

3) *Məcəzi məna*. Müstəqim mənadan fərqli olaraq sözün məcazi mənası daha geniş, amma mücərrəd olur. Sözün şüurlu surətdə bu və ya digər əlamətinə görə nitqdə işlədilməsi, həmin əlamət və ya keyfiyyətin başqa əşyalara aid edilib yenidən adlandırılması nəticəsində məcazi mənalar yaranır. Əslində sözlərin məna sistemi, üslubi laylara ayrılması məcazi məna kəsb etməsi nəticəsində baş verir. Aşağıdakı misallara diqqət verək:

Məhəmmədhəsən əmi lap karıxdı və əvvəl bilmədi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrəyə-titrəyə üzünü tutdu atlıya:

– Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydərخان körpüsünə daş daşımağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı məni aldadır, deyir ki, burda deyil. (*C.Məmmədquluzadə.*)

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?

Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi? (Sabir)

Bu misallardan birincidə *daş* sözü nominativ əşyavi mənasında işləndiyi halda, ikinci misalda köçürmə, məcazi mənada işlənmişdir. *Daş* sözünün mənası əlamətinə görə ürəklo əlaqələndirilib məcazi mənada işlədilmişdir.

Sözün əzizləmə mənası. Sözün əzizləmə mənası nominativ və ümumi mənalardan kənarında deyil, həmin semantik sahəyə yaranır. Əzizləmə və kiçiltmə mənasını, bəlkə də mənə çalarını sözə verən ona əlavə edilmiş şəkilçilər ifadə edir. Məsələn, azərbaycanca *evcik, gəlincik, quşcuğaz, mənciyəz*, rus dilində *домик, мушбочка, куколка* və s. müvafiq sözlərin kiçiltmə mənalarıdır.

Dil sistemində söz qədər funksiya dairəsi geniş olan ikinci vahid yoxdur. Dilin funksional fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq söz öz mənasını daralda və genişləndirə bilər. Məsələn, *Vətən* və *maşın* sözlərini götürək. *Vətən* ilkin mənada adamın doğulub, boya-başa çatdığı konkret yerdir. Amma bu nisbi anlayış müxtəlif yerlərdə müxtəlif məqamlarda müxtəlif cür başa düşülür. *Vətən* sözü tarixi inkişaf nəticəsində öz semantik dairəsini genişləndirmişdir. Hər bir söz və hətta söz birləşməsi funksional fəaliyyət prosesində dar ixtisas və ya terminoloji səviyyədən çıxıb ümumişlək xarakter aldıqda mənə genişlənməsi baş verir. Sabit söz birləşmələrinin semantik həcmi genişləndikdə də mənə genişlənməsi baş verir. Məsələn, “topaldıqaç”, “ana, məni qurda vermə” oyunu.

Məna genişlənməsinin əksini söz mənasının daralması təmin edir. Tarixi inkişaf və funksional fəaliyyət prosesində sözlər owołki mənalarını ya tamamilə itirir, ya da ondan uzaqlaşır. Bunun nəticəsində məna daralması baş verir. Məsələn, *aylıq, donluq* sözlərini götürək. *Aylıq – əmək haqqı, donluq isə bir paltara çatan əmək haqqı* mənalarında işlənmişdir. Zaman keçdikcə hər iki sözün mənası daralmış, biri *məvacib*, digəri isə *parça* mənasında işlənmişdir.

Funksional dəyişmədən danışarkən söz mənasının mütərəqqi və regressiv dəyişməsinə də qeyd etmək lazımdır. Sözlər dildəki fəaliyyəti – işlənməsi ilə əlaqədar olaraq öz mənalarını müsbət və ya mənfi istiqamətdə dəyişir. Müsbət mənada olan dəyişiklik mütərəqqi, Yəni mənanın yaxşılaşması adlanır. Məsələn, *köpək uşağı* söz birləşməsi mənfi anlayışı ifadə edir. Məsələn, Allahverdi: Getmək olmur? Köpək uşaqları bir iş görüblər ki, iş olsun? İki tirəlik salıblar, nə o yandan bu yana getmək olur, nə də bu yandan o yana. (*C.Cabbarlı*).

Müasir Azərbaycan dilində *köpək oğlu* və ya *köpək qızı* müsbət – həsəd, tərif mənalarında da işlədilir. Məsələn, *Köpək oğlu oxuyanda adama ləzzət verir*.

Dildə sözlərin mütərəqqi mənada dəyişməsi prosesi olduğu kimi, mənanın pisləşməsi prosesi də gedir. Bəzi sözlər öz əvvəlki yaxşı, müsbət mənalarını itirərək mənfi məna alır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ərov* sözünü götürək. Bu sözün ilkin mənası *ari-ob* yəni *təmiz-şirin su* deməkdir. Sonradan söz evfemist mahiyyət alıb – Yəni pis anlayışı yaxşı sözlə ifadə etmək arzu və tələbi nəticəsində

çirkab mənasında işlənidir Məsələn, həyətin bir səmtində var idi əngənək, yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; erov, Yəni paltarın çirkli suyu axıb, gəlib qapının yanında göl durmuşdu. (*C.Məmmədquluzadə*),

Dildəki sözlər işləndiyi məqamlardan, münasibətlərdən asılı olaraq çoxlu yeni məna və məna çalarlıqları kəsb edir. Bunun nəticəsində sözlərin üslubi laylaşması və semantik qruplaşması meydana gəlir.

Sözün mənasından danışarkən onun ifadə etdiyi anlayışla olan əlaqəsini də aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözün mənası ilə ifadə etdiyi anlayış dialektik vəhdətdədir.

Sözün səs tərkibi – xarici cəhəti maddi olduğu halda, onun ifadə etdiyi məna, mənəvidir. Sözün səs tərkibi onun mənasının yaranmasında aparıcı rol oynamır. Belə ki, *çörək – kəröç, kitab – batik, tələbə – əbələt* və s. cür sözlərin quruluşunda da eyni çür başa düşülmür. Məlumdur ki, hər bir sözün fonetik tərkibini səslərin sayından asılı olaraq çoxlu formada demək olar. Amma yeni məna almaq olmaz. Bu o deməkdir ki, sözün ifadə etdiyi məna ondakı səslərdən asılı deyil. Sözün yalnız bircə formada (fonetik qanunlara əməl edərək) düzdükdə məna alınır.

Məna ilə anlayışı yaxınlaşdıran, hər ikisinin insanın təcrübəsi, biliyi əsasında bu və ya digər əşya və hadisə haqqında təfəkkürdə müəyyən bir inikas yaratmasıdır. Lakin sözün mənası ilə anlayış arasındakı fərqi də görməmək olmaz. Sözün mənası ilə anlayış arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Sözü'n mənəsi anlayışa nisbətən daha genişdir. Əgər məfhum əşya və hadisələrin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasıdırsa, mənə əşya və hadisə haqqında biliklərin tam toplusudur. Hər hansı bir şey haqqında hamıda anlayış ola bilər. Lakin həmin şeyin mənəsini tam şəkildə ifadə etmək üçün məfhumun ifadə edə bilmədiyi daha dərin və geniş anlayışlara malik olmaq lazımdır. Məsələn, balıq haqqında olan anlayış hələ *balıq* sözünün ifadə etdiyi tam mənəni bildirmir. Balıq haqqında geniş, hərtərəfli, dərin bilik olmadan onun mənəsini dərk etmək də olmaz.

2) Məfhumlarda üslubilik olmadığı halda, mənədə üslubilik mövcud olur.

3) Məfhumlarda məcazilik olmur, amma mənə məcazi ola bilər. Yəni *daş* sözünün aid olduğu anlayış-məfhum müstəqim olur (daş haqqındakı biliklərimizin obyektiv, əşyavi inikası). *Daş* sözünün məcazi mənəsi isə daha çoxdur:

a) bərklik mənəsində: *daşqəlbli, daşürəkli.*

b) qazanc mənəsində: *Filankəs daşdan çörək çıxarır.*

c) ev dağıtmaq mənəsində: *Evin daşını daş üstə qoymadılar.*

d) bir işi boynuna almamaq mənəsində: *Daş atıb başını tutdu ki, mənəm bu işdən xəbəim yoxdur.*

e) sakitlik mənəsində: *Daşdan səs çıxdı, ondan yox.*

Sözün funksiyaları

Hər bir dil vahidinin öz funksiyası vardır. Funksiya terminini nisbi mənada başa düşmək lazımdır. Yəni hər bir dil vahidinin ilkin (yarusdaxili) və funksional vəzifəsi olur. Məsələn, fonemin yarusdaxili funksiyası, əsasən, diferensiaslaşdırmadan – mənə fərqləndirmədən ibarətdir. Bu, fonemin ilkin, başlıca funksiyasıdır. Lakin fonem öz səviyyəsindən çıxıb yeni sintaktik (cümlə üzvü), funksiyası da qazana bilər.

Morfem və leksem haqqında da eyni sözləri demək olar. Leksem – söz, əsasən, mənə – anlayış adı kimi dildə işlənsə də, onun bir sıra funksiyaları vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

Normativ funksiya. Bu funksiya bütövlükdə dilin nominativ funksiyasını şərtləndirir. Yəni dil öz adlandırma funksiyasını sözün bu vəzifəsi ilə yerinə yetirir. Bu funksiya sözün nəyi işə adlandırmasını tələb edir. Adlandırma funksiyası dedikdə mənəni və xüsusi adlandırmanı fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, hər hansı əşyanın adını dedikdə anlayış ifadə edildisə, xüsusi adlarda anlayış ifadə edilmir. Məsələn, *at* və *Qurban* sözlərini müqayisə etmək. *At* dedikdə təsəvvürümüzdə müəyyən anlayış – heyvan canlanır və bu ad vasitəsilə biz qoyun, keçi və dəvədən fərqli bir anlayışı nəzərə çarpdırırıq. *Qurban* sözü isə öz adlandırma funksiyası ilə anlayış deyil, Məmməddən, Kamaldan, Yaqubdan fərqlənən bir adı ifadə edir. Bu funksiyaya bəzən diferensiaslaşdırma funksiyası deyilir.

Ekspressiv funksiya. Ekspressiv funksiya da bütövlükdə dilə aiddir. Yəni ifadəlilik, ümumiyyətlə, dil vasitəsilə reallaşır Bununla belə, sözlərin öziində də müəyyən ekspressivlik vardır. Ekspressivlik bütün sözlərdə deyil, bir qrup elə sözlərdə ifadə edilir ki, onlar insanın daxili hiss və duyğularını, həyəcanlarını, şadlıq və kədərini ifadə edir. Bu xarakterli dil vahidlərini bəzən söz hesab etmirlər. Çünki onlarda ekspressivlik olduğu halda, nominativlik olmur. Yəni onların adlandırma funksiyası olmadığından onları dil vahidi hesab etmirlər. Ümumi dilçilikdə J.Vanderies, Ş.Balli, rus dilçiliyində İ.İ.Meşşaninov, V.V.Vinoqradov, Azərbaycan dilçiliyində Z.Verdiyeva, M.Adilov və F.Ağayeva hiss, həyəcan ifadə edən dil vahidlərini (nidaları) söz hesab edirlər. Buna üç əsas vardır: birinci, bu nidalar ümumidir, bütün dillərdə anlaşılır (*ah ax, of, uy* və s.). İkinci, bu sözlərdə emosional-ekspressivlik ifadə edilir. Üçüncü, adi sözlər ilə nidalar arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Çünki bir sıra nidalar əsas söz (məflum işarəsi) ola bilər və əksinə. Çox güman ki, *ah, amma, uf* və s. kimi sözlər əvvəlcə nida olmuş, sonra nominativ funksiya kəsb etmişdir. Məsələn,

Olsaydı məndəki qəm, Fərhadı mübtələda,

Bir ah ilə verərdi, min Bisütunu badə.

Versəydi ahi-məcnun fəryadımın sədasın,

Quşmu qoıar tuturdu başı üstəki yuvadə. (Fiizuli)

və ya

Ahın şərəri etməz əsər bir kəsə hop-hop. (Sabir)

Bu cümlələrdəki *ah* müstəqil söz məqamında işlənmiş isimdir. Suala cavab verir, cümlə üzvüdür. Aşağıdakı misalda isə *ah* sözü nida – emosional sözdür.

Yox kimsə bu dərdi-dildən ağah.

Bu dərdi-dil ilə neyləyim? Ah! (Füzuli)

Siqnikativ funksiya. Sözü siqnikativ funksiyası nominativ funksiyadan daha genişdir. Nominativ funksiya sözü adlandırmasına xidmət edirsə, siqnikativ funksiya onun aid olduğu məfhumu işarə edir. Bütün sözlərin nominativ funksiyası olmadığı kimi, bütün sözlər məfhum ifadə etmir. Məhz bu cəhət bu iki əlaqəli funksiyaları bir-birindən ayırır. Belə ki. biz *alma* sözünü dedikdə onun nominativ funksiyası əşya – meyvə olaraq onu adlandırır, diferensial funksiyası başqalarından fərqləndirirsə, siqnikativ funksiya həmin əşyanın bütün əsas əlamət və keyfiyyətlərinin ümumiləşmiş şəkildə şüurumuzda canlanmasını təmin edir.

Sözün ümumiləşdirici funksiyası. Sözlərin hamısının ümumiləşdirici funksiyası vardır. Hər bir söz aid olduğu əşyanın heç bir konkret əlamətini əks etdirmir. Əgər belə olmasa, heç bir dilin sözlərini yadda saxlamaq olmaz. Məsələn, *ağac* sözü şüurumuzda “*ağac*” anlayışını ümumi şəkildə canlandırıdığından yaş, quru, yarpaqlı, şam, küknar, alma və s. kimi konkret əlamətlər istisna edilir. Əgər hər sözdə onun aid olduğu əşyanın konkret əlamətləri ehtiva edilsə idi, dildə saysız-hesabsız leksik vahidlər meydana gələrdi ki, bu da dilə böyük ağırlıq gətirmiş olar, onun qrammatikasının tərtibini qeyri-mümkün edərdi.

Söz və məfhum

Söz və məfhum arasındakı münasibət sırf fəlsəfi xarakterdə olur. Məfhum nədir? Bu terminin ərəbcə mənası fəlim olunmuş, anlaşılmış deməkdir. Buna görə də məfhumla anlayış terminləri dilçilikdə müvazi işlənir. Məfhum – anlayış, əşya, və hadisələrin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasıdır. Anlayış təfəkkürün ən başlıca elementidir. Obyektiv gerçəkliyin dərək edilməsi əslində anlayışdan başlayır. Əgər gerçəklikdəki obyektiv varlıqlar və hadisələr haqqında insanın anlayışı olmasa, mühakimə, sübut, əqli ümumiləşdirmə kimi təfəkkür prosesləri olmaz.

Anlayışlar vasitəsilə insan hər bir obyektə dərək edə bilir. Anlayışımız olmayan hər hansı bir əşya və hadisənin mahiyyətini dərək edə bilmərik. Obyektiv anlayışla subyektiv anlayışları, habelə konkret anlayışlarla mücərrəd anlayışları eyniləşdirmək olmaz.

Obyektiv varlıqlar təfəkkürdə özünün obyektiv inikasını yaradır. Bunun üçün hər hansı konkret obyekt haqqında üç cəhət məlum olmalıdır: 1) nədir? 2) nə üçündür? 3) necədir?

Hər hansı bir əşya haqqında biz üç məlumatı hiss üzvlərimiz vasitəsilə alırıq. Məsələn, əgər biz *nar* məfhumunu təfəkkürümüzdə olduğu kimi canlandırmaq istəyiriksə, bunu müxtəlif üsullarla etmək olar: adını deməklə, şəklini və ya özünü göstərməklə. *Nar* haqqında əvvəlcədən təsəvvürü olmayan adam bu üç cəhətin heç

birindən özünə məlumat hasil edə bilməyəcək. Yəni əşyanın necəliyi, onun nəliyi və nə üçünliyü haqqında məlumat verə bilməyəcək. Deməli, həmin adamın təfəkküründə nar anlayışı əks olunmur. Bunu bütöv xalqa da aid etmək olar. Əgər bir xalqın Məsələn, yapon xalqının təfəkküründə nar anlayışı yoxdursa, onun dilində heç vaxt nar anlayışım ifadə edən söz ola bilməz.

Anlayışlar “təcrübənin məlumatlarını ümumiləşdirən nəticədir”¹ sözləri ilə tam razılaşmaq olar. Çünki həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar məhz təcrübə biliklər əsasında yaranır.

Əgər bir azərbaycanlı Hindistandakı meyvələrdən birini görsə, onun formasından çıxış edərək mahiyyətini anlama bilməyəcək. Həmin meyvənin hind dilindəki adı da onun anlaşılmasına kömək edə bilməz.

Bəs mücərrəd anlayışlar necə? Onların xarici forması, mövcudluğu yoxdur. Bəs onları insan necə dərk edir, mahiyyəti haqqında necə anlayış əldə edir?

Bu, hər şeydən əvvəl insanın mücərrəd təfəkkürü, onun dünyagörüşü, təhsili, həyatı mövqeyi və nəhayət, tərbiyəsi ilə əlaqədardır. İnsan ictimai inkişafın ilkin mərhələlərində öz primitiv zəkası ilə mücərrəd anlayışların mahiyyətini dərk edə bilməzdi. Mücərrəd anlayışları dərk etmək üçün insanın zəkası kamilləşməli, əqli isə dərinləşməlidir. Bunu çox asan üsulla sınamaq olar. Məsələn, kiçik yaşlı uşaqdan *var*, *yox*, *səadət*, *hüquq*, *yaxşılıq*, *pislik* və s. anlayışların mənasını soruşmaq olmaz. Onlar həmin sözlərin mənasını bilməzlər. Zaman

¹ Кондаков Н.И. Логический словарь. М., 1971.

keçdikcə insan zəkası kamilləşir, əqli dərinləşir, dilu idrakı funksiyası əsasında həmin sözləri müxtəlif məqamlarda, müxtəlif cəhətlərdən o qədər eşidir ki, özündə müəyyən (subyektiv və mücərrəd) anlayış vardır.

Anlayışlar insan təfəkkürünün bir pilləsi olduğundan təfəkkür və onun tərzində dəyişən kimi anlayışlar da dəyişir. Yəni obyektiv hadisələrlə bağlı olaraq insan təfəkküründə gedən dəyişiklik onun ilk növbədə anlayışlarının dəyişməsi ilə şərtlənir. Anlayışlar dəyişən kimi onların adı olan sözlər də dəyişir. Deməli, dildə gedən daimi dəyişiklik – sözlərin köhnəlib dildən çıxması və yeni sözlərin yaranması, anlayışların dəyişməsi ilə əlaqədardır. Əslinə qalırsa, hər hansı bir dilin fonetik sistemim yaxşı bilən adam bir gündə yüzlərlə söz yarada bilər. Məsələn, *mipəl* sözü Azərbaycan dilində nə vaxtsa yarana bilər. Çünki dilimizin fonetik qanunu əsasında yaradılmışdır. Amma belə söz dilimizdə işlənməz, çünki onun ifadə edəcəyi anlayış yoxdur. Dildə sözü yaşadan anlayışlardır. Dildə yeni sözün yaranması da anlayışın yaranmasına bağlıdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, sözlər anlayışların işarəsidir. Bəzən sözlə anlayış eyniləşdirilir, halbuki, bunların mahiyyəti və funksiyaları arasında fərqlər vardır. Sözlə anlayış arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Bir anlayış müxtəlif sözlərlə ifadə edilə bilər: *böyük, yekə, iri, nəhəng; ürək, könül, qəlb; ölmək, rəhmətə getmək, vəfat etmək.*

Sinonim cərgənin dominantı həmin sözlərin anlayış ifadəçisi olur.

2) Elə sözlər vardır ki, məfhum – anlayış ifadə etmir. Məsələn,

Saylar: *beş, yeddi, əlli*. Bu sözlərdə anlayış ifadə edilmir.

Şəxs əvəzlilikləri də anlayış ifadə etmir *mən, sən, o* və s.

Qrammatik söz hesab edilən ikinci dərəcəli – köməkçi nitq hissələri də anlayış ifadə etmir:

Bağlayıcılar: *və, amma, ancaq, çünki, elə ki, belə ki* və s.

Qoşmalar: *ötrü, kimi, san, doğru, üçün, görə* və s.

Ədatlar: *di, gör, ha, ki, bos*.

Modal sözlər: *görəsən, deyəsən, təossüf, bəlkə, ola bilsin* və s. sözlərdə heç bir anlayış – məfhum ifadə edilmir. Lakin bu dil vahidlərini mənadan məhrum hesab etmək olmaz. Bu dil vahidləri özünəməxsus qrammatik mənalar ifadə edir.

3) Qrammatik mənə daşıyıcıları olan qrammatik kateqoriyalarda nisbi-qrammatik anlayış olur. Ancaq onlar sözlərlə deyil, morfemlərlə ifadə edilir. Məsələn, çoxluq mənası anlayışını bildirən kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə edilir. Azərbaycan dilində də *-lar, -lər* şəkilçisini söz hesab etmək olmaz.

4) Məfhum – anlayış ümumbəşəri xarakterdə olduğu halda, sözlər milli soçıyyə daşıyır. Bunun səbəbini geniş mənada təfəkkürün bəşəri, dilin milli xarakterində axtarmaq lazımdır. Təfəkkür kateqoriyaları kimi, onun elementləri olan anlayışlar da bəşeridir. Məsələn, *çörək, daş, duz* və s. sözlərin ifadə etdiyi anlayışlar bütün dünya xalqlarının təfəkküründə eyni cür əks olunur. Bos həmin

anlayışların işarələri necə? Bu anlayışları ifadə etmək üçün hər dilin öz işarəsi – sözü vardır. Məsələn, rus dilində: *хлеб, камень, соль*; fars dilində: *nan, səng, nətək*

Əgər təfəkkür bəşəri olduğu kimi, dil də bəşəri olsaydı, onda dil elementləri olan sözlər də bəşəri olardı.

Söz, onun mənası, funksiyaları məfhumla əlaqəsi və s. məsələlərdən bəhs edərkən onun aid olduğu əşya və hadisələrə olan münasibəti haqqında da danışmaq lazımdır. Bu məsələ sözün nominativ və representativ funksiyalarının sintezini özündə əks etdirir. Sözün aid olduğu əşya və hadisəni düzgün əks etdirməsi, onları dəqiq ifadə etməsi əsas şərtidir. Hər bir söz bir əşyanı və ya hadisəni dəqiq şəkildə əks etdirməlidir. Sözün əşya ilə əlaqəsi məsələsi çox mürəkkəbdir. Qədim yunan dilçilərindən başlamış bəzi müasir dilçilərə qədər çoxları sözün mənə – anlayış cəhətini, onun əşya ilə əlaqəsini eyniləşdirərək bu fikrə gəlmişlər ki, əşyanın adı ilə özü arasında funksional rabitə vardır. (Bu haqda qədim yunan dilçiliyindən bəhs edərkən ətraflı danışılmışdır). Onlar iddia edirdilər ki, əşyanın adı onun ya formasına, ya da funksiyasına görə verilir. Yəni əşya – ad – funksiya arasında bir əlaqə vardır.¹

Əgər əşyanın adı ilə funksiyası, məzmunu və ya forması arasında bir əlaqə olsaydı, ya bir əşyanın bütün dillər üçün bir adı olmalı idi, ya da bir adı daşıyan bütün əşyalar eyni forma və məzmununda olmalı idi.

Amma bir cəhət də vardır ki, bəzi əşyaları insan özü düzəltdiyindən onları funksiyasına və məzmununa, bəzən

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş» B., 1966, səh.171.

də formasına görə özü adlandırır:

a) funksiyasına görə: *qapaq*, *qapı* (qapadığı üçün), *qazma* (qazdığı üçün), *ələk* (ələdiyi üçün), *süzgəc* (süzdüyü üçün), *tutacaq* (tutmaq üçün) və s.

b) formasına görə: *top* (toplaşıb cəm olduğu üçün), *bicək* (əl formasında olduğu üçün), *barmaqılıq* (maşında, dəyirməndə) (barmağa oxşadığı üçün) və s.

c) məzmununa görə: (rus dilində), *контика* (ölçürəgi) – hisləndiyi üçün, *стрела* (ox) – atıldığı üçün, *склад* (anbar) – şey yığıldığı üçün.

d) Bir qrup adlar insan tərəfindən müəyyən əlamət və funksiyaya görə verilir. Məsələn, *ağacdələn*, *goreşən*.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, belə adları daşıyan əşya və obyektlər insanın mücərrəd təfəkkürü formalaşdıqdan sonra, insanın öz iradəsinin tələbi ilə yaranmışdır. Buna görə də onların adları özünə bağlı şəkildə verilmişdir.

Bundan əlavə, toponimik adlar yenə insan tərəfindən düşünülərək verilir. Toponimik adların verilməsinin çox səbəbi vardır. Belə ki, Ağstafa – Oğuz tayfasının, Biləcəri – Bələncər tayfasının, Abşeyron – Əfşəran tayfasının adı ilə adlandırılmışdır.

İnsan iradəsindən kənar yaranmış əşyaların adları isə tam təsadüfidir. Məsələn, *daş*, *ot*, *torpaq*, *ağac* və s. adlar təsadüfi xarakter daşıyır. Onların adını dəyişsək insan təfəkküründə heç bir dəyişiklik yaranmaz.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əşya obyektiv gerçəklikdə mövcud olan zərurət, onun adı isə təsadüfidir. Yəni almaya qarpız desək, (bütün cəmiyyət şərtləssə) bir

müddət qəribə gəlsə də, sonralar hamı ona alışacaq və yaxud Əzimə adlı qızı Humay deyə adlandırsaq (adını dəyişsək) Əzimnin nə xarakterində, nə də formasında Humayın heç bir əlaməti peyda olmayacaq. Deməli, motivləşdirilməmiş adlarda əşya ilə bağlı heç nə olmur.

Dilin lüğət fondu və lüğət tərkibi

Dilin lüğət tərkibinin tədqiqi problemi leksikologiyanın ən mühüm vəzifələrindəndir. Lüğət tərkibi nədir? Lüğət tərkibinin mahiyyəti haqqında elmi dilçilikdə, demək olar ki, mübahisə yoxdur. Bütün dilçilərin qəbul etdiyi kimi, dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmuyuna lüğət tərkibi deyilir. Hər hansı bir dildə danışanların hamısının mənasını bildiyi və bilmədiyini sözlər və sabit söz birləşmələri həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dildəki bütün sözlərin etimoloji mənasını bilmək mümkün deyil. Dilin lüğət tərkibində sözlərin sayının çox olması həmin xalqın təfəkkürünün zənginliyindən xəbər verir. Lüğət tərkibinin zənginliyi həmin dilin inkişafını şərtləndirir. Dilin inkişafını onun qrammatik quruluşunda deyil, məhz leksik tərkibində axtarmaq lazımdır. Belə ki, cəmi 100-200 sözə malik olan dillər vardır ki, qrammatik quruluşa malik olsalar belə, həmin dillərə inkişaf etmiş demək olmaz.

Yuxarıda dediyimiz kimi, müasir dünya dilləri leksik tərkib cəhətdən o qədər inkişaf etmişdir ki, heç kəs öz ana dilindəki sözlərin yarısının belə mənasını bilə bilməz.

Dildəki sözlərin sayı o qədər çox, tərkibi o qədər mürəkkəbdir ki, heç bir liğət aid olduğu dilin bütün sözlərini əhatə edə bilməz. Psixoloqlar öyrənmişlər ki, orta savadlı bir adam ana dilindəki sözlərin 7-8 faizini işlədir, yaxşı təhsil görmüş adamlar öz nitqində cəmi 6000-9000 söz işlədir.

Bir maraqlı müqayisə V.İ.Dalın tərtib etdiyi “Canlı Velikorus dilinin izahlı liğəti”ndə 220000-dən artıq söz vardır.

Rus alimləri “Puşkin dilinin iüğəti”ni tərtib etmişlər. Burada cəmi 21290 söz vardır. Belə çıxır ki, XIX əsr rus ziyalıları içiisində ən çox söz işlətməmiş olan A.S.Puşkin rus dilindəki sözlərin 10 faizindən də azını işlətməmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, biz ana dilimizdə olan sözlərin cüzi bir hissəsini işlədirik. Bu mövqedən yanaşdıqda dildəki bütün sözləri fəal və qeyri-fəal deyə iki qrupa bölmək olar. Dildəki qeyri-fəal sözlərin sayı fəal sözlərdən çoxdur. Fəal sözlər gündəlik həyatda, ünsiyyət prosesində hamının işlətdiyi və başa düşdüyü sözlərdir. Qeyri-fəal sözlər məsələsində müəyyən mübahisələr vardır. Məsələn, prof. N.Məmmədov “Dilçiliyə giriş”də yazır: “Qeyri-fəal sözlər isə insanın istər danışdığı zamanı işlətdiyi və istərsə də osoləri oxuduğu zaman başa düşmədiyi sözlərə deyilir”.¹ Bizə belə gəlir ki, bu fikirlə razılaşımaq olmaz. Passiv – qeyri-fəal sözlər – bizim mənasını bilib, işlətmədiyimiz sözlərdir. Məsolon gündəlik həyatda məişət, təsərrüfat, ictimai fəaliyyətlə bağlı olan *su, at, çörək, getmək, qələm, yol* və s. kimi

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş. B., 1965, səh.192.

sözlər tez-tez fəal şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, insanın gündəlik həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olmayan bir sıra sözlər hər kəsin dilində həftədə, ayda bir dəfə də işlənir. Məsələn, *zirvə, dərə, təpə, mağara* və s. kimi sözlərin mənasını bilsək də az işlədirik. Buna bənzər fikrə A.A.Reformatskidə də rast gəlmək olar. O, yazır: “passiv sözlər – bu o sözlərdir ki, həmin dildə danışan başa düşür, amma özü işlətmir (məsələn, xüsusi texniki və ya diplomatik sözlər, habelə müxtəlif ekspressiv ifadələr)”.¹

Doğrudur, dildə olan bəzi poetik-ekspressiv sözlər vardır ki, (məsələn, *sevmək, hicrana düşmək, vüsala çatmaq*) onlar adi danışmada işlədilmir. Lakin bunun mənalərini hamı başa düşür.

Fəal və qeyri-fəal sözlər anlayışı xarici dil öyrənmək prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, xarici dili öyrənirkən onun bütün fəal və qeyri-fəal sözlərini deyil, gündəlik həyatda və mühitdə lazım olan sözləri öyrənmək lazımdır. Amma bu məsələdə də ifrata varmaq, fəal və qeyri-fəal deyə sözlər arasında sədd qoymaq olmaz.

Bir vaxtlar Amerika və İngiltərədə bu dili öyrənmək üçün “zəruri sözlər” siyahısı tərtib edilib reklam kimi təbliğ edilirdi. Bu, ingilis dilini öyrənməyə xidmət etmədi. Əksinə ziyan verdi. Çünki həmin siyahını (“Tuna Basis English”) tərtib edənlər dilin bir qanununu unutmuşdular ki, bu gün fəal olan söz sabah passivləşir və yaxud sosial həyatın bu sahəsində fəal işlənən söz başqa sahə üçün qeyri-fəal və əksinə ola bilər. Ümumi dilçilik elminin bu cəhətini bilməmək xarici dil müəllimlərinin

¹ Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, стр.102–103.

hazırlanmasında nöqsanlara aparıb çıxarır. Dildə sözlərin passivləşib yenidən fəallaşması prosesi də gedir. Məsələn, Azərbaycan dilində vaxtilə geniş şəkildə işlənən *icarə*, *icarədar*, *kürk*, *sahibkar* və s. kimi sözlər bir müddət dilimizdən çıxmışdı, indi yenidən işlənməyə başlayıb.

Dildəki sözlərin fəal və qeyri-fəallığı xalqın təfəkküründən, fəaliyyət və dünyagörüşündən, cəmiyyətin siyasi əsasından, onun bazisindən asılıdır. Dialektik inkişaf və aramsız dəyişmə dildə, şüurda mütləq öz əksini tapmalıdır. Buna görə də dildəki sözlərin bir qrupu köhnələrək dildən çıxır, yeni sözlər yaranır.

Neologizmlər

Neo – yeni, logos – söz deməkdir. Neologizm yeni yaranmış sözlərə deyilir.

Həyat durmadan dəyişir, yeniləşir, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlir. Həmin anlayışları adlandırmaq üçün yeni sözlərin dildə yaranması da təbii haldır. Məsələn, Rusiyada XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş siyasi hərəkətlə əlaqədar olaraq *bolşevik*, *bolşevizm*, *mənşevik*, *revolyusiya*, Azərbaycanda meydana gəlmiş yeniliklərlə bağlı *inqilab*, *inqilabçı*, *fırqə*, *fırqəçi* və s. kimi sözlər o vaxt neologizm hesab edilirdi.

Neologizmlər əmələgəlmə, yaranma mənbəyinə və yollarına görə müxtəlif olur. Neologizmləri iki qrupa bölmək olar:

a) Dilin öz materialı əsasında yaranan yeni sözlər. Belə sözlər müstəqim və kalka olaraq iki qrupa bölünür.

Məsələn, *əyləc*, *toxtac*, *önləmək* və s. dilimizin öz materialı əsasında yaranmışdır. Amma bu sözlərin tormoz (saxlayan), *önləmək*, (qabaqlamaq) əsasında yaranmadığını demək olmaz. Belə sözlər dilimizdə çoxdur: *açıqlamaq* (şərh etmək), *yetçəkər* (skvoznyak), *soyuduşu* (xolodelnik), *dondurma* (morojenoe) və s. Belə sözlər kalka üsulu ilə yaranmış yeni sözlərdir. Bundan əlavə, bəzən dildə olan bir çox əcnəbi sözləri dilin öz materialı əsasında düzəldilmiş, düşünüüb tapılmış sözlərlə əvəz etmə də yeni sözlər yaranmasına səbəb olur. Məsələn, *familiya*, *olay* – hadisə, *güvənc* – fəxr etmə və s. Belə sözləri dildə yaratmağın müsbət və nöqsan cəhəti vardır. Yaxşı cəhət bundan ibarətdir ki, dil doğmalaşır, öz soy kökünə daha möhkəm bağlanır. Çatışmayan cəhəti odur ki, xalq illərdən bəri adət etdiyi sözü unuda bilmir. Bundan əlavə, yeni yaranmış söz dilin qrammatik quruluşuna çətin daxil olur. Bəzən isim və feil düzəldən şəkilçilərin artırıldığı sözü hansı nitq hissəsinə aid etmək çətin olur. Məsələn, *yuyum* (moyka) sözünün isim və ya sifot olduğunu fərqləndirmək çətin olur. Bu vəziyyət bəzən purizmə aparıb çıxarır. Ona görə də yeni söz yaradılması prosesində ehtiyatlı olmaq lazımdır. 30-cu illərdə Azərbaycanda belə bir hərəkət başlamışdı. Zəncir – *düzgü*, pəncərə – *görüük*, astronomiya – *göybil* və s. kimi adlandırılırdı. Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” bu terminoloji komissiyanı “Dilbil komissionu” adlandırmışdı. Çünki bütün elmlərin adlarının sonuna bil sözü artırirdilər: *yerbil*, *göybil* və s.

Yeri gəlmişkən, onu deyək ki, bu hərəkət (o vaxt purizm adlanırdı) bizdə dayandısa, müasir Türkiyədə indi də davam etməkdədir. Rəsmi ədəbiyyatda göstərilidiyinə görə, bu hərəkət başlananda türk dilindəki sözlərin yetmiş beş faizi ərəb mənşəli idi. İndi isə həmin rəqəm türk dilinin öz materialı əsasında düşünüülüb tapılmış sözlərin xeyrinə dəyişmiş, Yəni 75-80% öz milli sözləri olmuşdur.¹

b) Dildə yeni yaranan sözlərin bir qrupu da başqa dillərdən keçən sözlərdir. Belə sözlər “adətən, dilin daha çox təmasda olduğu dildən keçir”. Vaxtilə fransızlarla ingilislərin sıx əlaqəsi olduğundan çoxlu fransız mənşəli söz ingilis dilinə keçmişdir Avropada fransız və alman dilləri mötəbər hesab edildiyindən XIX əsr Rusiyasında hamı bu dillərə meyl göstərmişdir. Buna görə də həmin dillərdən rus dilinə çoxlu sözlər keçmişdir.

Azərbaycan dilini götürmüş olsaq, XIX əsrə qədər, dilimizə külli miqdarda ərəb və fars sözləri keçmişdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının ərəblərlə, ərəb dili və dini ilə əlaqəsi farsların vasitəsilə olduğundan ərəb sözləri dilimizə fars dili vasitəsilə keçmişdir. Rusiyanın təhdinə keçdikdən sonra Azərbaycan dilinin Şimal qolu Cənubdan fərqlənməyə başlamışdır: Rus dilindən və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər dilimizə axın təşkil etmişdi.

20-ci illərdə isə bu axın daha da güclənmiş, dilimizdə Avropa mənşəli leksikonun çəkisini artırmışdı.

¹ Ə.Rəsulov. R.Rüstəmov. Türk dili. Bakı, 1989, səh.6.

Neologizmlər dilə keçəndə ilk mərhələdə gəldiyi dilin fonetik tərkibinə uyğun şəkildə, əslində olduğundan fərqli şəkildə işlədilir. Sonralar həmin sözlər ya dildən çıxır, ya da əslinə yaxın şəkildə dildə vətəndaşlıq qazanır. Məsələn,

Mən bir başa düşə bilmirəm ki, bura klubdur, zavoddur, akitpropdur, ya da ki, məktəbdir, gəlmisən, dərslərini də də. *(C.Cabbarlı).*

Bacım, anam, bura klubdur, nədir ki? Sovprob gedir, qosmoloko gəlir, akitprop gedir, kolxozsentr gəlir. *(C.Cabbarlı).*

Bu hansı zakunda yazılıb ki, əri kolxoz olmasın, arvadı tovlayıb aparasan, hə? *(C.Cabbarlı).*

Sən bir spokoy ol, mən sənə işin əslini subutalni dokumentalni danışıq. *(C.Cabbarlı).*

Zakunda arvad vurmağa palaqayıs yoxdur. *(C.Cabbarlı).*

Odur ha, yenə də salıb oğul-uşağı dalınca, tuman da dizdən yuxarı, baldırları da ki, iltiriski kimi işıq salır. *(C.Cabbarlı).*

Arvadları da doldurun dama, kişiləri də, olsun hopçılıq. *(C.Cabbarlı).*

Sən məscidə at bağlamaq istəyirsən, uçqulla eləmək istəyirsən, ancaq deyirlər sən yaxşı adamsan, bütün arvadlara kömək eləyirsən, mən də bircə sənə küman gətirirəm. *(C.Cabbarlı).*

Misallarda verilən akitprop (агитпропoгaндa – təbliğat, iaşviqat) sovprob (советские проблемы – sovet problemləri), qosmoloko (süd birliyi), kolxozsentr (kolxoz mərkəzi), zakun (zakon, qanun), spokoy (sakit),

subutalni, dokumentalni, palaqayıs (пологается), iltiriski (электрически), horçılıq (общий sözündən), uçqulla (школа) sözləri rus dilindən təhrif edilmiş şəkildə dilimizə keçmiş, dilimizə daxil olub vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədiyindən dildən çıxmışdır.

Bəzi sözlər ədəbi dildə işlənməsə də xalq danışıq dilində qalır. Məsələn,

Bayaq selsovetin əliylə ərizə yazmışdılar ki, Almaz intriqantdır. (*C.Cabbarlı*);

İki gündür salamımı da almırlar, deyirlər ki, Almaz ilə çaşqa-loşka olmuşam. (*C.Cabbarlı*);

Bizim də vallah nöyütümüz qurtarıb. (*C.Cabbarlı*);

Mənə deyir, səni kolkosa götürmürəm, mollasan, cadu-pitikçisən, mamaçasan, arvadların qarnını korlayırsan. (*C.Cabbarlı*).

Buradakı *intriqa*, *çaşqa-loşka*, *nöyüt*, *kolkos* sözləri xalq danışıq dilində geniş işlənmişdir.

Bir qrup yeni keçən söz isə dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Məsələn,

İmamyar: Öz partiyamız üçün, kolxoz yolunda hər bir işdə candan-başdan keçməyə hazırım. (*C.C.*)

Biri də odur ha, o başda oturan çılapqalı kişi. (*C.C.*)

Qonaqlar yığışmışdılar zal otağına. Stolun üstünə qoyulmuşdu samovar. (*C.Məmmədquluzadə*).

Daha xarakterik bir misal. XIX əsrin ortalarında bizim babalarımız kartofa kim deyirdi. Məsələn,

Hətəm xan ağa: – həkim sahib, vallah, heç başa düşmədim ki, nə danışdınız. Qlifform kimdir? Linney kimdir? Turnefort kimdir? Niyə onlar zəhmət çəkib otlara

dərəcə qərar vdfiblər? Germanı nədir, kartofl kimdir, o niyə azarlamışdır? O nə böyük şəxsdir ki, vətən bu mərtəbədə onun etimadi-məzəcəinə və tuli ömrünə talibdir? (M.F.Axundov).

Bu misallardakı *zal*, *stol*, *samovar*, *kartof* və s. sözlər öz dövrü üçün neologizm olsa da, sonralar dilimizdə hamı tərəfindən başa düşülən sözlər olmuşlar.

Neologizmlərin ümumi və xüsusi deyilən növləri də vardır.

Ümumi neologizmlər dilə başqa dildən keçir və hamı tərəfindən işlədilir. Xüsusi neologizmlər isə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən dilə gətirilir. Bu, müxtəlif elm sahələrinə aid kəşflərin adı, yazıçı və şairlərin düşünüb tapdığı sözlərdən ibarətdir. Məsələn, kimyada ANAZ (Академия Наук Азербайджана). Rəsul Rzanın dilimizə gətirdiyi *toxtac*, *oyloc*, *göy qurşağı*, S.Vurğunun ilk dəfə ədəbi dilə gətirdiyi *sayrışmaq* sözü və s. bu qəbildəndir.

Arxaizmlər

Tarixi inkişaf nəticəsində insanın sosial həyatında, məişətində, təsərrüfatında, dünyagörüşündə dəyişiklik davam edir, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlir. Bu proses elə həmin sferalarda bəzi anlayışların (habelə onların adlarının), bəzi əşyaların (onların adlarının) köhnəlib dildən çıxmasına səbəb olur. Müəyyən mənada demək olar ki, dildən çıxan sözlər dilin arxivinə, lüğət tərkibinin qeyriişlək sferasına keçir. Arxaik sözlərə belə bir tərif

vermək olar: müəyyən səbəb nəticəsində köhnələrək dildən çıxan sözlərə arxaik sözlər deyilir.

Dildə sözlər birdən-birə arxaikləşmir, müəyyən müddət dildə onu əvəz edən sözlə bəzən müvazi işlənir. Məsələn, *səs – ün, xəstə – sayru, sağ – əsan* və s. kimi sözlər XVI əsr Azərbaycan dilində müvazi -işlənmiş, sonra *ün* öz yerini “səs”ə, *sayru* “xəstə”yə, *əsan* “sağ”a vermişdir. Məsələn,

Can olmaz isə, sən tək canan yetər mana,

Vəslin bu xəstə könlümə dərman yetər mana. (Xətai)

Quş beçələri ünü yuvadan,

Məktəb ünü tək gəlir havadan. (Xətai)

Həm söylə, nigar, sağ, əsənmi?

O fitnəli yar sağ, əsonmi?

Der sağdır, əsəndir, ol pəriru,

Səndən vəli eyləmiş bəri ru. (Xətai)

Bəzən dilin öz sözünü alınma sözlər dildən çıxarır. Məsələn, “*su*” Azərbaycan dilinin öz sözü olduğu halda ərəb sözü *tərəf* onu dilimizdən çıxarmışdır. Belə ki, XVI əsrdə fəal surətdə Azərbaycan dilində işlənən *su* sözünü *tərəf* sözü əvəz etmişdir.

Cular axadır çəməndə hər su,

Nərkiz gülünün gözündə uyğu. (Xətai)

Eyni sözü “*us*” – ağıl sözləri haqqında da demək olar. Məsələn,

Usum yeridi, bulandı beynim,

Öz yolunu görməz oldu eynim. (Xətai)

Arxaikləşmiş sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Feillərin arxaikləşməsi: ayıtmaq (demək), irişmək (yetmək), ağırlamaq (adını anmaq). Məsələn,

Dəli ozan aydır:

And içəyim bu köz boğaz qısrağa bildikim yoq. (D.Q.)

Al ilə ala gözrin aldatdı aldı canımı,

Alinə bax, no al edər, kimsə irişməz alinə. (Nəsimi)

Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın. (Füzuli)

b) Müxtəlif səbəblərdən arxaikləşən sözlər: *duş* – yuxu, *çağ* – vaxt, *suç* – günah və s. Məsələn,

Düşdə gördü dün Xətan, yar olubdur həmdəmi.

Ya düşumdur, ya xəyalım, bu nə halətdir mana. (Xətai)

Mən səninlə seyləşəndə gor zimistan, gər bahar,

Hər nə çağ görsəm səni, aləm gülüstandır mana.

(Xətai)

Yalınıq gördü kim, yanar, sazdan çıxdı, Beyrəkin ayağına düşdü, qılınçı altından keçdi. Beyrək dəxi suçundan keçdi. (Dədə Qorqud).

Köhnələrək dildən çıxan sözlərin bir qrupunu da tarixizmlər təşkil edir. Bunlar müəyyən tarixi hadisə, köhnə ictimai-siyasi qurumun məişət həyatı, təsərrüfat fəaliyyəti və s. ilə bağlı olaraq köhnəlib dildən çıxan əşyaların adlarıdır: Məsələn,

a) köhnə ictimai münasibətlər ilə bağlı olan arxaizmlər: *bəy*, *xan*, *barin*, *nökər* və s. Məsələn,

Qurbanəli bəy atlardan bərk başladı nökrinə çığırmağa və qonaqların hamısı qaçdılar akoşqaların qabağına. (*C.Məmmədquluzadə*).

b) köhnə idarə üsulu ilə bağlı olan arxaizmlər: *qorodovoy, polis, pristav, yasovul, qlava, katda* və s. Məsələn,

Pristavın həyatınə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyatə girmək heç kəsə izn verilmir. (C.M.).

Əgər səni qorodovoy eyləyələr, min il qulluqdan çıxmazsan, bir də mən iyirmi beş ildir ki, polis qulluğundayam. (Ə.Haqverdiyev).

c) köhnə çəki və ölçü adları bildirən arxaizmlər: *girvənkə, arşın, qulac* və s. Məsələn,

Ada, Mirzə Həsən, durma tez şəhərə adam göndər, yarım girvənkə zəfəran gətirsin. (C.M.).

Hörüklərin dar girvənkə qulaq-qulac ilandır (Rahim).

d) köhnə geyim adları bildirən arxaizmlər: *çuxa, əba, qəba, tuman, arxalıq, çəpkən, çadra, çarşab, rübənd* və s. Məsələn,

Köhnə qara laskirddən arxalıq gen və uzun olmaq cəhətə həmçinin özko arxalığa oxşayırdı. (C.M.).

d) köhnə silah adları bildirən arxaizmlər: *ox, kaman, nizə, kürz, qılnc, əmud*. Məsələn,

Dəli Həsən ilə Koroğlu dava eləyəsi oldular, qılncılarını çəkib bir-birinə lüçüm etdilər. Qılncıdan murad hasil olmadı, əmuda ol atdılar, əmuddan murad hasil olmadı, nizəyə əl uzatdılar. (Koroğlu).

e) köhnə ticarət sistemi ilə bağlı arxaizmlər: *baqqal, tacir, sövdəgər* və s. Məsələn,

Ay nənə bir qırmızı saqqal kişi,

Ağzı dualı qoca baqqal kişi. (Sabir)

Dilin lüğət tərkibində daim dəyişmə və inkişaf etmə prosesi gedir.

Dilin əsas lüğət fondu

Yuxarıda dedik ki, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısının mənasını bilmək, onları işlətmək heç bir adama müyəssər olmaz. Təkcə ona görə ki, bütün elm sahələrinə aid olan terminlərin mənasını heç kəs bütünlükdə bilə bilməz. Amma dilin leksik tərkibində elə bir sfera vardır ki, oradakı sözlərin mənasını hamı bilir və gündəlik həyatda onları işlədir. Leksikonun bu sferası lüğət fondu adlanır. Lüğət fondu haqqında bütün alimlərin yekdil fikri bundan ibarətdir ki, bu fond dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir. Amma buraya hansı sözlərin və necə daxil olması haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Bozon belə hesab edirlər ki, dilin əsas lüğət fondu həmin dilin yalnız öz sözlərindən ibarət olur. Bəzən isə sözlərin sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etməsini lüğət fonduna keçid üçün şərt hesab edirlər. Bu mənada A.A.Reformatskinin fikri daha dəqiq və elmidir. O, göstərir ki, dilin lüğət fonduna keçən sözlər üç əsas suala cavab verməlidir: kimə? hansı şəraitdə? nə vaxt?

Yəni

kimə? – hamıya

harada? – hər yerdə

nə vaxt? – hər vaxt

Aydın olan sözlər dilin lüğət fonduna daxil olur:¹ Yəni kimdən nə vaxt istəsən *çörək, su, daş, ev, ata, ana* və s. sözlərin mənasını soruşsan, düzgün cavab ala bilərsən. Bu o deməkdir ki, əslində dilə başqa dillərdən keçmiş və ya gəlmiş sözlər də həmin üç suala cavab verdikdən sonra lüğət fonduna keçmiş hesab edilir. Məsələn, yuxarıda misal çəkdiyimiz kimi, XIX əsrin ortalarında bizim babalarımız kartofa kim deyirdi. Yəni kartof sözünün mənasını bilmirdik. İndi kimdən, harada və nə vaxt istəsən kartof sözünün mənasını soruşa bilərsən. Hamı düzgün cavab verəcək. Çünki kartof xalqımızın məişətinə keçmiş, orada (əvvəlcə lüğət tərkibində) o qədər işlənmişdir ki, artıq dilimizin özünüküləşmişdir. Deməli, lüğət fonduna həmin dilin öz sözləri və özünüküləşmiş sözlər daxildir.

Bütün dediklərimizə əsasən lüğət fonduna belə bir tərifi vermək olar: hər hansı bir dildə danışanların hamısı tərəfindən hər yerdə, hər vaxt anlaşılan sözlər sferinə lüğət fondu deyilir. Dilin lüğət fondu onun milli mənzərəsini edir. Yəni dili leksik cəhətdən yaşadan, onun müstəqilliyini şərtləndirən lüğət fondudur. Lüğət fondu ilə lüğət tərkibini eyniləşdirmək olmadığı kimi, onları təcrid

¹ Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, стр.98.

etmək də olmaz. Onlar arasında aşağıdakı ümumi və fərqli cəhətlər vardır:

1. Lüğət fondu lüğət tərkibinin içərisində yerləşir. Daha doğrusu onun bir hissəsidir.

2. Lüğət tərkibi ilə lüğət fondu arasında ziddiyyət yox, qarşılıqlı əlaqə vardır. Yəni onlar bir-birini zənginləşdirir;

3. Dilin lüğət tərkibi daha sürətlə dəyişdiyi halda, lüğət fondu ləng dəyişib müəyyən mənada sabit olur;

4. Dilin lüğət fondu qohum dillərin lüğət fonduna daha yaxın olur. Çünki buradakı köklü sözlər əsrlərlə dilin lüğət fondunda işlənmiş başqa sözlə, ümumi bir mənbədən törəmişdir;

5. Alınma sözlər ilk dəfə lüğət tərkibinə daxil olur.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbələri və yolları

Yuxarıda dediyimiz kimi, xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi faktorların təsiri ilə lüğət tərkibi durmadan dəyişir və zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün iki əsas baza – mənbə mövcuddur:

1. Dilin öz milli bazası – lüğət fondu.

2. Başqa dillər.

Dilin öz milli bazası – lüğət fondu hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqi haldır. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütiin üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşılıqlı və ifadəli olur.

Dilin milli bazası hesabına lüğət tərkibi aşağıdakı yollarla zənginləşir:

Leksik yolla. Bu üsulla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünü küləşmiş sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir. Məsələn,

Ömür birdir, gün birdir, yetsə dəm, saat deməz,

Baqi olmaz can bu təndə, fanidir, ədvar bir. (Xətai)

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,

Bilməzsəm, gözümə dursun.

Yaxşı qaftanların çox geymişəm,

Bilməzsəm, kəfənim olsun. (Dədə Qorqud)

Dilimizin XI-XII əsr abidəsi olan “Dədə Qorqud”dan və XVI əsrdə yaşamış Şah İsmayıl Xətaidən gətirdiyimiz misallarda *ömür, bir, gün, yetmək, saat, can, ton, fani, man, nemət, çox, yemək, bilmək, gözə durmaq, yaxşı, geymək, kəfən, olmaq* və s. sözlər klassik dilimizdə olduğu mənalarında işlənir. Yəni onlar hazır şəkildə müasir Azərbaycan dilinə klassik dilimizdən keçmişdir.

Morfoloji yolla. Bu yolla sözlər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaradır. Beləliklə, şəkilçi artırmaqla dilin öz sözləri hesabına yeni sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir. Məsələn, *beynəlmiləlçi, qabaqcıl, kolxozçu, bələdçi* və s. kimi sözlər məhz şəkilçi artırılaraq, yeni mona kəsb edib lüğət tərkibinə keçmişdir.

Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri yeni söz yaradılmasında fəal iştirak edir. Bu, hər şeydən əvvəl, dilimizin ilti-saqilik xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bu şəkilçilərin bir neçəsinə diqqət yetirək:

a) *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçiləri, əsasən, qoşulduğu sözdən peşə, sənət, ixtisas sahibi anlayışı yaradır. Bu şəkilçilərin funksiyası əvvəllər məhdud olmuş, sonralar genişlənərək yeni ictimai-siyasi mənalı sözlər yaranmasına xidmət etmişdir. Yəni *suçu, çörəkçi, qapıçı* və s. qədimdən mövcud olduğu halda, *partiyaçı, qulluqçu, komsomolçu* və s. sonradan yaranmışdır.

b) *-ıcı, -ici, -ucu, -ücü* şəkilçiləri əsasən feildən isim düzəldəndir. Bəzən düzəltmə sifətlər də bu şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Məsələn, *göstərici, sorucu, qoruyucu, oxucu, boğucu, ötürücü, kəsici, bilici, üzücü, yorucu* və s.

c) *-inc, -inc, -unc, -ünc* şəkilçiləri feillərdən sifət, bəzən də isim düzəldir. Məsələn, *qorxunc, qaxınc* və s.

d) *-cul, -cil, -cul -cül* şəkilçiləri müxtəlif nitq hissələrindən sifətlər yaradır. Məsələn, *kefcil, işcil, qabaqcıl* və s.

e) *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçiləri dilimizin un qədim və ən məhsuldar şəkilçilərindən hesab edilir. Bu şəkilçilərin işlənmə diapozonu da çox genişdir. Belə ki, bu şəkilçilər həm isimlərin, ham sifətlərin, həm sayların və həm də substantivləşə bilən başqa sözlərə artırılaraq yeni mənalar yaradır.

İsimdən: *daşlıq, ağaqlıq, otluq, zibillik, əkinçilik*

Sifətdən: *yaxşılıq, pislik, aclıq, qorxaqlıq*

Saydan: *beşlik, üçlük, çoxluq, azlıq* və s.

f) *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçiləri müsbət anlayış ifadə edən sifətlər (*-sız* şəkilçisinin əksi) və isimlər yaradır. Məsələn, *şəhərli, bakılı, qorxulu, sulu, ağıllı, dilli, başlı, atalı-analı, ağıl-qaralı* və s.

g) *-sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçiləri dörd cür yazılan *-lı* şəkilçisinin əksinə olaraq mənfi anlayış yaradır. Bu şəkilçi hər hansı bir əşyada bu və ya digər əlamətin olmadığını bildirir. Başqa sözlə isimlərdən mənfi mənəli sifətlər yaradır. Məsələn, *ağılsız, dilsiz, duzsuz, savadsız, başsız, dilsiz-ağızsız, əlsiz-ayaqsız* və s.

h) *-ış, -iş, -uş, -üş* şəkilçiləri feil köklərinə artırılaraq isim yaradır. Məsələn, *gülüş, barış, (sülh), dönüş, gəliş, bildiriş, uçuş, yaranış* və s.

i) *-laş, -ləş* şəkilçiləri isim, sifət və saylara artırılaraq düzəltmə feil əmələ gətirir. Məsələn, *gəncləş, cavanlaş,*

yaxşılaş, birləş, kirəcəlaş, duzlaş, əlləş və s. Bu üsulla şəkilçilərin sayını artırmaq da olar.

Sintaktik yolla. Bu üsulla dilin öz sözləri və özününküləşmiş sözlər birləşərək bir anlayış ifadə edir. Məsələn, *seçki qabağı, bayram sayacağı* və s. Bu proses müasir dövrdə də getməkdədir. Məsələn, genosid əvəzinə *soyqırım*, fəmiyyə əvəzinə *soyad*, mənşə əvəzinə *soykök* və s.

Kalkayolu ilə. Buna vaxtilə basmaqəlib üsulu deyirdilər. Bu üsulu fərqləndirən cəhət nədir? Burada anlayış gəlmə, söz milli olur. Yəni başqa xalqdan gəlmiş anlayışı ifadə etmək üçün dilin milli bazasından istifadə edərək adlandırılır. Məsələn, *udarnik – Zərbəçi, kolxoznik – kolxozçu, xolodilnik – soyuducu, morojenoe – dondurma, skvoznyak – ydçokorvo* s.

Başqa dillərdən alınma sözlər

Alınma sözlər dildə böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər belə bir dil olarsa, deməli o, inkişaf etməmişdir. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən sıx əlaqədədir. Bu dillərin da yaxınlaşması, birinin digərinə söz verməsi üçün zəmin yaradır.

Bəzən dilimizin lüğət tərkibindən çoxlu ərəb-fars, rus və Avropa sözləri olduğundan məyus olurlar ki, öz sözümüz azdır. Buna heç bir əsas yoxdur. Çünki neçə əsrlərdən bəri dilimizə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlər

artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. İndi xüsusi filoloji məlumatı olmayan çox adam *məktəb, kitab, həkim, sinif, kədər, qəm, zalım, məzlum, eşq, aşıq, məşuq* və s. yüzlərlə belə sözlərin ərəb mənşəli olduğunu bilmir.

Başqa dildən sözalmanın iki üsulu vardır:

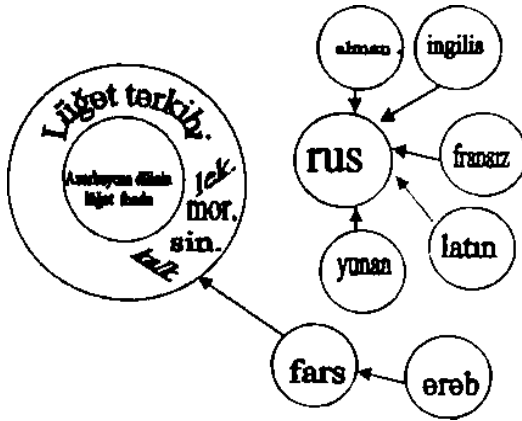
Birinci: alınma – vasitəsiz keçmə. Alınma sözlər bir dildən başqa birisinə üçüncü dilin iştirakı olmadan keçir, Belə sözlər az təhrif olunmuş olur. Məsələn, lüğət tərkibinin başqa dillər hesabına zənginləşməsini göstərən sxemə baxaq: Burada Azərbaycan dilinin başqa dillərdən söz alması göstərilmişdir:

– rus dilindən alınma sözlər: *traktor, kombayn, kolxoz, samovar, komsomol* və s.

– fars dilindən: *şəkər, kandar, kargüzar, xakəndaz, payəndaz, dilbər, dilsuz, xətkəş, rəngsaz, sənətkar, cəfakar* və s.

– ərəb dilindən fars dilinə, fars dilindən də Azərbaycan dilinə keçən sözlər. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar ərəblərlə birbaşa əlaqədar olmadıqları kimi, Azərbaycan dili də ərəb dili ilə birbaşa əlaqədə olmamışdır. Doğrudur, ərəblər istər xilafət dövründə, istərsə də XIV əsrə qədər Azərbaycanda nüfuzu olduğu vaxtlar dilimizə bəzi ərəb sözləri keçmişdir. Amma farslar bu iki xalq arasında olduğu kimi, fars dili də ərəb və Azərbaycan dilləri arasında orta mövqedə dayanmışdır. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, biz, hətta islam dinini də fars traktovkasında qəbul etmişik. Bu cəhətin dildə əksini bir də onda görmək olar ki, ərəb sözləri dilimizə çoxlu fars dili şəkilçisi artırılaraq gəlmişdir. Məsələn,

zölmkar, cəfakeş, balakeş, saatsaz, əlaqədar, əzabkeş, kədərnak, surətbaz və s.

Ərəb sözləri dilimizin fonetik qanunlarını qəbul etdikdən sonra özününküləşmişdir. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli sözlər: *eşq, aşiq, məşuq, hökm, hakim, məhkum, həkim, təhkim, mühakimə, elm, alim, məlum, cəhd, cahid, cəhl, cahil, zölm, zalım, məzlum* və s.

Başqa dildən sözalmanın ikinci üsulu – üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsidir. Belə sözlərə qısaca olaraq gəlmə sözlər demək olar. Çünki onlar bir dildən başqasına keçib sonra üçüncü dilə keçir. Bu mənada Azərbaycan dilinin gəlmə sözlər hesabına zənginləşməsində rus dilinin böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan Rusiyaya qatıldıqdan sonra dilimizə rus dilinin öz sözləri və başqa dillərdən aldığı sözlər kütləvi şəkildə keçmişdir. İndi dilimizdə işlənən Avropa mənşəli sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün etimoloji lüğətlərə baxsaq, dilimizdə çoxlu Avropa mənşəli sözlər olduğunu görürük:

a) Alman sözləri: *şlaqen – vurmaq, baum – ağac* (şlaq-baum), *hals – boğaz, tux – dəsmal*, (halstux-qalstuk), *apfeil – alma, sin – Çin* (apelsin), *soldat, ştat, marka, abzas, bint* və s.

b) İngilis sözləri: *vaqzal, xuliqan, mitinq, folklor, futbol, lift, pozisiya, opponent, park, klub* və s.

c) Fransız sözləri: *loja, adres, avanqard, büro, püre, kalife, albom, bloknot, briqada, dram, janr, qastronom, beton, marşal, milyon, partizan, redaktor, redaksiya, feilyeton* və s.

d) Latın sözləri. Latın mənşəli sözlər bütün dünya dillərinin lüğət tərkibində vardır. Belə sözlərin müxtəlif dillərdə geniş şəkildə işlənməsi təsadüfi deyil. Ölü dil olduğu üçün bütün dünyada tibb terminləri və dərman reseptləri bu dildə aparılır. Bundan əlavə, qədim Roma bir sıra anlayışların, hətta elmlərin vətəni olduğu üçün onların adları da latıncadır. Konkret Azərbaycan dilində aşağıdakı latın mənşəli sözlərə rast gəlinir: *proses, radio, respublika, seriya, universitet, firma, familiya, klassik, kurs, laboratoriya, laborant, orden, norma, pms- pek intonasiya, kanal, institut, diktör, direktör, dissertant, dissertasiya, diktatura, diktant, akt, assistent, auditoriya, qonorar, qlobus* və s.

e) Yunan mənşəli sözlər. Latın dili haqqında dediklərimiz yunan dilinə də aiddir. Belə ki, bir sıra elmlərin vətəni Yunanıstan olduğu üçün çoxlu elmi terminlər yunan mənşəlidir Yunan mənşəli sözlərə dünyanın bütün dillərində rast gəlmək olar.

Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə keçmiş aşağıdakı yunan mənşəli sözlərə rast gəlirik: *aqronom, avtomat, omonim, sinonim, antonim, antoqonizm, atom, astronomiya, qrammatika, demokrat, demokratiya, demoqoq, dialekt, dialektika, monument, monoloq, dialoq, drama, drammatizm, dramaturgiya, ideya, idealizm, idealist, kafedra, poeziya, telefon, filosof, fizika, filologiya* və s.

f) İtalyan sözləri. İtalyan mənşəli sözlər də dilimizdə işlənməkdədir. Məsələn, *opera, ariya, duet, balet, kvartet, konsert, kamera. libretto, solo, pianino* və s. Göründüyü kimi, italyan sözləri daha çox musiqi ilə bağlı sözlərdir ki, bütün dünya dillərinə keçmişdir. Bunun səbəbi ilk növbədə İtaliyanın musiqi vətəni olmasıdır.

Sözlərin keçməindən bəhs edərkən bəzən onların uzun dolayı marşrut üzrə hərəkət etdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmiş olan *sarofan* sözü fars mənşəlidir. Fars dilində bu söz *sər* (baş) – *pa* (ayaq) – başdan ayağa geyilən paltar mənasındadır. Bu söz fransız dilinə keçmiş, *f* samiti *p* ilə əvəz edilmiş, oradan rus dilinə keçmiş sonra *sarofan* şəklində Azərbaycan dilinə gəlmişdir.

Eyni sözü ərəb mənşəli *çamadan, protokol, alkoqol* və s. sözlər haqqında da demək olar. Ərəb dilində *came* (paltar) – *dan* (qab) sözü rus dilinə *çamadan* kimi keçmişdir. Rus dilində *c* samiti olmadığından əvvəlcə *çamadan*, sonralar *çemodan* şəklində işlənmiş, Azərbaycan dilinə rus dilində olduğu kimi keçmişdir. Əgər belə olmasaydı, bu sözü ərəbcə olduğu kimi

işlədərdik. Eynilə *protokol* (bəratül qövl) *söz qalığı*, *Əlköhl* və s. sözlər rus dilinin fonetik qanunlarına tabe olduqdan sonra Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Göründüyü kimi, başqa dillərdən Azərbaycan dilinə sözalma prosesində rus dili xüsusi rol oynamışdır. Rus dili XIX əsrin əvvəlindən başlayaraq Anadolu türkcəsindən başqa, demək olar ki. bütün türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. XIX əsrin görkəmli alimi, yazıçı və mütəfəkkiri M.F.Axundovdan başlamış Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyalıları rus dilini yaxşı bildikləri kimi, bu dilin yaxşı cəhətlərini qeyd etmiş və öyrənilməsini vacib saymışlar. S.Ə.Şirvani, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və onlarla başqaları rus dilinin zənginliyindən bəhs etmiş və bu dili öyrənməyi tövsiyə etmişlər.

Başqa dildən sözalmanın xeyrini yuxarıda dəfələrlə göstərmişik. Amma sözalma kortəbii olmamalı, elmi prinsipə əsaslanmalıdır. Necə etmək lazımdır ki, gəlmə və ya alınma söz dilin leksik tərkibini zənginləşdirsin? Bu suala belə cavab vermək olar: Əgər söz zərurət nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda dili zənginləşdirir. Məsələn, rus dilindən *samovar*, *traktor*, *kombayn*, *bolşevik* və s. kimi sözlər öz ifadə etdikləri anlayışla birlikdə dilimizə keçmişdir. Yəni bu sözlər haqqında Azərbaycan xalqının təfəkküründə anlayış olmadığı kimi, dilimizdə də sözlər yox idi. Həmin sözlər təfəkkürümüzü zənginləşdirdiyi kimi, dilimizi də zənginləşdirmişdir. Bunu ümumişlək sözlər haqqında demək mümkündür.

Əgər biz *maşın* sözünü almaqla dilimizi zənginləşdiririksə, *xleb* (çörək), *voda* (su) və s. sözləri alıb işlətsək, dilimizi zibilləmiş olarıq. Çünki bəmin sözlərin ekvivalenti öz dilimizdə vardır. XIX əsrdə Rusiyada bir avropalılışma meyli var idi. Bu proses əsrimizin əvvəllərinə qədər davam etdi.

N.Nərimanov dilə söz gətirərkən ehtiyatlı olmağı, lüzumsuz yerə sözləri tərcümə etməməyi tələb edirdi. Məsələn, *liberal*, *teatr*, *fanatik*, *despotizm* sözlərini tərcümə etməməyi tələb edirdi. Böyük ədib bəzi Avropa mənşəli sözləri tərcümə edərək dilimizi bayağılaşdıranlara qarşı amansız mövqe tutur.

Nərimanov bəzi sözlərin tərcümə edilməsinə cəhd göstərən tərcüməçiləri bunda təqsirləndirirdi ki, onlar sözün mənasını, ilkin mənşəyini bilmir, bu səbəbdən xüsusi isimləri də tərcümə etməyə cəhd edirdilər. Məsələn, *boykot* sözünün mənşəcə xüsusi isim olduğunu bilməyib onu tərcümə etmək istəyənlərə deyirdi: “Boykot” sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, ibtida, Tiflis, Moskva, Mariya... sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-hasdır, əfəndim! Anladınız?!...

Lakin bu xoşbəxt şəxs kim olubsa, bilmirsiniz, zənn edirəm. Mən söyləyəyəm: İrlandiya dövlətində cənab Lord İmanın böyük mülklərinə baxıcı Çarlz Boykot olub, cəmi ixtiyarat onun əlində imiş. Cənab Boykot Lordun mülklərini icarəyə verib, icarədarlar ilə çox yaman rəftar edirmiş. İcarədarlar cənab Boykotun zülmələrinə, əziyyətlərinə xeyli vaxt davam edib ah və nalə edərlərmiş. Lakin bunların barəsində olan zülm bir payəyə çatdı ki,

kənar şəhərlərdə də cənab Boykota lənət edirdilər. Axirül-əmr İrlandiya camaatı icarədarlara olunan zümləri qəbul etməyib lənətnamə düzəltdi ki, “Boykot” ilə heç kəsin əlaqəsi olmasın. Belə də həqiqət oldu. Böyük, kiçik- hamı əlaqəsini “Boykot”dan bilmərrə üzdü... Boykot cənabları tək-tənha qalıb İrlandiyadan qeyri dövlətə qaçdı... İndi bir dürüst diqqət ediniz millətin qeyrətinə, hümmətinə, ittifaqına, ittihadına! Bəli, “Boykot” cənablarını Boykot etdilər. Yəni onu topsuz-tüfəngsiz camaat öz arasından rədd etdi”.¹

Görkəmli dramaturq, Azərbaycan elminin, mədəniyyətin fədailərindən biri Ə.Haqqverdiyevin də dilin təmizliyi haqqında diqqətəlayiq fikirləri vardır. O, dilimizə rus cümlə konstruksiyalarının lazımsız gətirilməsinə qarşı yazırdı: “90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (Özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub rnaçburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Böylə ziyalılarımız indi də az deyildir. Bir neçə cümlə göstərmək yersiz olmaz: “O adamlar hansılar ki, bu işdə iştirak edirlər”, “Mənim qardaşım tarda yaxşı oynayır”, “Əhmədin qızı ərə çıxdı”, “Bu işin müqabilində bir ölçü götürmək lazımdır” və i.a. Dilə qarışmış hədsiz rus sözlərindən isə danışmağa ehtiyac yoxdur”.²

¹ M.Məmmədov. Nərimanov və ana dili. B., 1971, səh.73.

² Ə.Haqqverdiyev. Əsərlər. II cild, B., 1971, səh.439.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin mənə qrupları

Dilin lüğət tərkibində çoxlu sözlər mövcud olur. Onlara müxtəlif mövqelərdən yanaşaraq qruplaşdırmaq, tədqiq etmək mümkündür. Belə üsullardan biri də sözlərin forma və məzmununu nəzərə alaraq onların cəhətli və mürəkkəb olduğu kimi, sözlər də çoxcəhətli, çoxaspektlidir. Göstərmək lazımdır ki, sözlər dildə işləndikcə xalqın təfəkkür tərzini, məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq ilkin mənasını genişləndirir, yeni-yeni mənə çalarlığı alır, müxtəlif mənələrdə işlədilir, öz formasını dəyişir və s. Bu proses dildə həmişə davam etdiyindən sözlərin forma və mənə münasibətləri də dəyişir. Buna görə də dildə mənələrin şaxələnməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi baş verir. Beləliklə, bəzən söz ilkin lüğəvi mənasından uzaqlaşır, yeni-yeni mənələr kəsb edir. Bu prosesin tədqiqi leksikologiya ilə semasiologiyanın birgə fəaliyyətini, tələb edir. Bu, xüsusilə çoxmənalılıqda lazımdır. Sözlün nominativ vəziyyətdə tədqiqi bəzən istənilən nəticəni vermir. Ona görə də semasiologiya – leksikologiyaya kömək edir.

Çoxmənalılıq

Sözün çoxmənalılığı və ya polisemiya dildəki bu və ya digər leksik vahidin ilkin mənadan başqa yeni mənalarda işlənməsini öyrənir (poli – yunanca çox, sema – məna, işarə deməkdir), Sözlərin bir əşyadan başqasına köçürülməsi, bir əşyanın əlamətinin, ya onun bir cəhətinin adlanması çoxmənalılığı şərtləndirir. Burada sözün işarə etdiyi əşyanın xarici (qeyri-funksional) cəhəti əsas götürülür. Belə düşünmək səhv olardı ki, hər yerdə köçürmə, məcazi məna dil faktıdır. Çox vaxt köçürmə üslubi, habelə bədii-üslubi mahiyyət daşıyır. Bunlar obrazlı ifadələr adlanır.

Dildə çoxmənalılığın yaranması bir neçə səbəbdən ola bilər.

Metafora

Funksional çoxmənalılıq. Sözlər aid olduğu əşyanın əsas funksiyasına görə başqa əşyalara köçürülür, funksional köçürmədə əşyanın xarici forması deyil, onun daxili məzmunu- vəzifəsi əsas rol oynayır. Məsələn, *ayaq* sözü insan və ya başqa canlıların dayanmasını, ayaqüstü durmasını təmin edən bədən hissəsidir. Bu funksiyayı başqa əşyalarda görmək olar. Belə ki, mizin, sobanın, şkafın və s. əşyaların bu funksiyasını yerinə yetirən hissəsinə də ayaq deyilir *Ayaq* sözünün bir neçə işlənmə məqamına nəzər salaq:

Dəmirçioğlu bir güc verdi, Koroğlu baxdı ki, Qırat elə ayağı bağlı, buxovlu qalxır. (*Koroğlu*)

Çətin məqam mənasında: məsələn, Dar ayaqda satıb balalarına xərclik düzəldərsən. *Ayaq* sözü tək cə funksiya etibarilə deyil, ümumi məna və oxşarlıq üzrə də keçir. Məsələn, yerin, zəminin ayağı, musiqidə muğam ayağı (Yəni musiqi tonunun yüksək başlanğıc laddan aşağı lada düşməsi) və s. mənalarında işlənir. Sürət mənasında: Uşaq ayağı ilə yol getsən, axşama mənzilə çatarsan. Son, axır mənasında: O, sözünün nə başını bilir, nə ayağını. Və ya Bəlli Əhməd ölüm ayağındadır (*Koroğlu*).

Miqdar mənasında: Sən bir dəfə gəlincə mən beş ayaq gedib gəlmişəm və s. haqq-hesab mənasında: Mənim ayağımda on min qoyun var.

Baş sözünün əsas aid olduğu fizioloji orqan insanda düşünmək üçündür. Bu söz heyvanlarda ümumi oxşarlığa görə adlanmışdır. Bəzən çox bilikli adama da *baş*, bəzən *kəllə* deyirlər. Bu, başın əsas funksiyası olan düşünmək funksiyasına görə yaranmışdır.

Eyni sözləri *dərmək* sözü haqqında da demək olar. *Dərmək* qodım (urk dili lüğətlərində *toplamaq* mənasında işlənmişdir. İndi dilimizdəki *nəfəsini dərmək* məhz özünü toplamaq mənasında işlədilir. Bəzən danışıda: “Göyörtini yu, qoy suyu dərilsin” (Yəni suyu bir yerə yığılsın) mənasında da işlədilir.

Eyni mənəni “Dədə Qorqud” dilində də görə bilirik: “Bin yerdə ipək xəlicəsi döşənmiş, İç oğuz (Taş oğuz) bəngləri söhbətə dərilmişdi” (D.Q. 1988. səh.94). Və yaxud: “Bir yığıdın qara dağ yumrusunca varı ola yığar –

dərər qismətindən artığın yeyəməz” (D.Q. səh.31). Qeyd etmək lazımdır ki, çoxmənalılıq müxtəlif funksiyalarla əlaqədar olaraq genişlənə və təkrarlana bilər. Vəzifə oxşarlığına görə keçən sözlər elo məcəzəyə bilər ki, hətta onun ilkin mənası ilə əlaqəsi zəifləyər. Məsələn, *dayı* ananın qardaşı mənasında indi də dilimizdə işlənir. Amma onun yeni mənası (hami – proteksionist) meydana gəlmişdir. Məsələn,

– Ə, Fırtışqulu, hansı məktəbi qurtarmısan?

– Bəs dayım sizə deməyib? (televiziya verilişindən).

Başqa bir misal: *yol* keçib getmək üçün düzəldilmiş yerə deyilir. Məsələn, Binanı təhvil verəndən sonra məlum oldu ki, heç ora yol da çəkməyiblər. *Yol* sözünün bu oxşar funksiyası əsasında dildə çoxlu mənalər yaranmışdır. Məsələn,

a) Biz də hər bir yolla camaatı elmdən saxlayırdıq və elm dalınca gedənlərin küfrlərinə hökm verirdik. (Ə.H.).

b) Niyə sən məni yoldan çıxartdın? Mən də üç yetimə bir- birinin dalınca qəyyum olub üçünü də quru yerdə qoydum. (Ə.H.)

c) Əkinçilərin bəzisi bir yol xərcini düzəltmək üçün buğdanın bir azını qabaqca döyüb satırdılar (Ə.H.).

Metaforalar çoxmənalılığın əlamət üzrə də keçməsidir ki, burada həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar, yeni mənalər alır. Yuxarıda konkret adların keçməsinə gördük. Halbuki, mücərrəd anlayışlar əsasında da sözlər metafora təşkil edir. *Ara* sözünü götürək. Bu söz Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə izah edilir: iki nöqtə, iki şey arasındakı məsafə. Lakin *ara* sözünün məna dairəsi

genişlənərək çoxlu yeni mənalar kosb etmişdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

1. Öz nominativ mənasında:

Ölüm qaş ilə göz arasındadır (məsəl).

2. Yer mənasında:

Yarım saat bir arada qalmadıq.

Eşq atəşin canımıza salmadıq. (*M.P.V.*)

3. Münasibət mənasında:

Nə deməkdir dost-dostundan əyilmək,

Gərəkdir düzələ yol, ara gərək. (*M.P.V.*)

və ya

Güman var yaxında aramız düzələ. (*Ə.V.*)

4. Tədbir tökmək mənasında: Aradan qaldırmaq:

Fəxrəddin iki ailə arasında davam edən düşmənçiliyi aradan qaldırmaq və Rüstəm bəylə barışmaq qərarına gəlir. (*N.V.*)

5. *Ara sözü* dilin bütün qrammatik əlamətlərini qəbul edərək, hətta birləşmə komponenti kimi çıxış edərək müxtəlif mənalarda işlədilir. Məsələn,

Nədənsə, divar yazan uşaqlarla mənim aram yoxdur.

6. Zaman mənasında: Aradan beş-on gün keçdi. (*C.M.*)

7. Bəd əməl sahibi mənasında (ara qarışdırma).

Onun gəncliyində nalayiq və qoçalığında miyançı, ara qarışdırın, evlər yıxan, hətta qatil olduğunu göstərir. (*N.V.*)

8. *Ara sözü* -*lıq* şəkilçisi qəbul edərək aralıq mənasında həm isim, həm də sifət məzmununu kəsb edir. Məsələn,

“Aralıq övrəti” Nurcahan xüsusi mülkiyyətinə hakim olduğu burjua-mülkədar cəmiyyətində insan sifətlərini

tamamilə itirmiş, son dərəcədə vicdansız və heysiyyətsiz bir qadındır. (N.V.).

Forma oxşarlığına görə, Yəni xarici əlamətlərinə görə sözlərin keçməsi. Bu üsulla yaranan çoxmənalılıq daha geniş yayılmışdır. Çünki burada həcm, xarici şəkil, rəng və s. kimi əlamətlər metafora yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Məsələn, *topa* – toplanmış mənasında həm pambıq, həm də bulud ilə əlaqədardır. Hətta *insan topası* da işlədilir *Budaq* – ağacda, *budaq* – qohum dillərdə və s. *Göz* – bulağın gözü, qoyun gözü. *Çəkmək* – dərd çəkmək, cərimə çəkmək, yol çəkmək, ah çəkmək, sədd çəkmək və s.

Səslənməyə görə sözlərin keçməsi: Külək ulayır, qurd ulayır. Bülbül cəh-cəh vurur, xanəndə cəh-cəh vurur. Arı vızıldayır, maşın vızıldayır.

Təəssürat, assosiasiya və s. təsirilə oyanan təsəvvürlərin keçməsi.

Qırmızı xətt və ya bir əsərdən hər hansı bir fikrin qırmızı xətt kimi keçməsi. Fikrin məğzi, fındığın məğzi; hərarətli baxış, hərarətli söz, hərarətli alqış, hərarətli təbrik, hərarətli münasibət.

Metaforaların bir növü də hərflərin mənalandırılmasıdır. Ərəb əlifbasında hər bir hərfin öz yeri və mənası vardır. Geniş mənada hürufilik təriqətinin özü hərflərin məzmun və mahiyyətindən istifadə etmək nəticəsində yaranmışdır. Ərəb hərflərinin əbcəd hesabında öz sabit yeri vardır. Bundan əlavə, hər bir hərfin oxşar cəhətindən istifadə edilərək Şərqi xalqlarının dilində və ədəbiyyatında çoxlu metaforalar yaradılmışdır. Məsələn,

Əlif qəddim dönübdür

Qəmindən dalə sənsiz – Yəni düz qəddim sənin qəmindən əyilmişdir. Şərq ədəbiyyatında “lam” hərfi – saça, “mim” hərfi – gözəlin dodağına, “te” dişlərinə, “qaf” qaşına bənzədilir. Məsələn,

Qaf qaşını te dəndanı zülfü lam

Görməyəndə mən oluram əlalhal. –

Yəni “q”ya oxşar qaşını, “t” dişini, “l” zülfünü görməyəndə “qətl” oluram (ölürəm) və s.

Füzuli ərəb hərflərinin formasından çıxış edərək Məcnunun vəziyyətini belə şərh edir:

Düş, ey əlif, istiqamətindən!

Şərm eylə bu qəddi-qamətindən!

Qəddi həvəsilə dəni urarsan,

Ol getdi əcəb ki, sən durarsan!

Ey nun! Çü nihandır əbruyi-yar,

Sən dəxi nəzərdə durma zinhar!

Ey mim çü ağzı oldu caib,

Oldu sənə həm adəm münasib! (Füzuli)

Və yaxud:

Dost bizi buyurdu xidmət şəriyə,

Dedik ki, baş üstə kafü lamu kaf!

Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiiyim,

Çoxların eləyib həyyu lamu kaf.

Rəqəm metaforaları. Bütün dünya xalqlarında rəqəmlərə mənə verilmişdir. Bu, Şərq xalqlarında da vardır. Bir, iki üç, beş, yeddi, qırx, yüz və s. rəqəmlər müqəddəsdir. Bu, xüsusilə klassik ədəbiyyatımızda geniş yayılmışdır. Məsələn,

Cəhənnəmin hər dərəsində qurx üç dərə var, hər dərənin yetmiş quyu kimi çuxur yerləri var, hər çuxurun içi yeddi yüz illik yoldur. Hər ili üç yüz altmış gündür, hər bir günü dünya illərinin min ilidir. (Ə.H.)

Biz ərəb əlifbasındakı hərflərin müəyyən rəqəm bildirməsini dedik. Klassik ədəbiyyatda çox vaxt ili göstərmək üçün söz yazır, homin sözləri hərflər-rəqəmlərə çevirib ili müəyyənləşdirirlər.

Metonimiya

Metaforalar sözlərin oxşarlığına görə keçməsi idisə, metonimiya sözlərin əlaqə üzrə keçməsidir. Bir neçə əlaqə ilə bir-birinə bağlanan sözlərin birinin adı başqasına köçürülür (meta – dəyişmə, nim – ad). Metonimlər də metaforalar kimi çox geniş yayılmışdır. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- a) məkana görə adın köçürülməsi;
- b) zamana görə adın köçürülməsi;
- c) müəllif – əsər köçürülməsi;
- d) canlı – məkan keçürülməsi (forma – mündərəcə);
- e) maddi əsasa görə köçürmə.

Məkana görə köçürmə. Məkana görə sözlərin köçməsi, əsasən, məkanla bağlı olanlara məkanın adının verilməsi əsasında olur. Məsələn, Auditoriya sakit idi. Bütün şəhər meydana axışırdı və s.

Əgər gündə hər əli ilə bir inqilabçı tutub boğazından asdırsa, iki aydan sonra Rusiyada qurd quzu ilə otlar, nə Dum lazım olar, nə də mum (Ə.H.).

Pirin tərifi çəmi ətraf kəndlərə və şəhərə düşdü, bütün kənd oraya axışdı. (Ə.H.).

Tabut yavaş-yavaş keçir şəhərdən,
Şəhər görməmişdir bu izdihamı.
Başlar uzanmışdır pəncərələrdən,
Çünki sığışmayır yollara hamı.
Kimindir bu tabut? Kimdir bu ölən?
Deyin filosofdur, dahidir nədir?
Kimdir arxasınca bu şəhər gedən?
Bizim bu qəhrəman adı fəhlədir. (S.V.).

Bütün sovet laboratoriyalarına, bütün dünyaya xəbər vermək lazımdır. (C.C.).

Ayə, Dəmirçioğlu, vur, qabaq sənin, dal mənim (Koroğlu).

Bu cümlələrdəki *auditoriya, şəliər, Dum, kənd, laboratoriya, qabaq, dal* və s. həmin yerlərlə əlaqədar olan adamları əvəz etmişdir.

Bundan əlavə, “Danışır Bakı”, “Göstərir Moskva” cümlələri metaforik cümlələrdir.

Zamana görə adın keçməsi. Zaman anlayışı bildirən sözlər mənaca genişlənərək başqa adlara keçə bildiyi kimi, müstəqil şəkildə də işlənərək yeni məna ifadə edir. Məsələn, *gün, həftə, ay, il* və s. zaman anlayışı ifadə edən sözlərdir. Bu sözlər müxtəlif məqamlarda işlənərək yeni mənalar kəsb edir. Məsələn,

Sən gedəndən sonra nə gecəm gecədir, nə gündüzüm – gündüz.

Hər gecəm oldu kədər, qüssə fəlakət sənsiz, Hər nəfəs çəkdim, hədər getdi o saət sənsiz. (Nizami)

Axır, əvvəl, gün və s. sözlər daha çox mənalarda işlədilir, Məsələn,

Əvvəl nə idi bu aşinalıq?

Axır niyə eylədin cüdalıq?

Bu günləri kim, qəm içrə zarəm,

Hicran ələmilə biqəraram

Gər naleyi-ömrə kilki-təqdir,

Gündür deyibən, qılırsa təhrir. (*Füzuli*)

Müəllif – əsər münasibəti əsasında adın köçürülməsi.

Müəlliflə əsərin yerini dəyişmək və ya bunsuz müəllifi əsər əvəzinə işlətməklə metonim yaranır. Məsələn,

Mən Molla Nəsrəddini darmadağın edəcəyəm. Sabiri əzbər bilməyən və sevməyən yoxdur. Cavanlıqda, o, Sədini dofələrlə oxumuşdu

Canlı ilə onun əlaqədar olduğu məkanın əsasında yaranan metonimlər. Hər hansı bir müəssisənin kollektivi əvəzinə müəssisənin özünün adı işlənirsə, onda metonimlər yaranır. Məsələn,

Bakı Dövlət Universiteti tələbə qəbulu elan edir. Dillər Universiteti tələbələrin mədəni istirahətinə ciddi fikir verir. Bütün zavod onu lənətlədi və s.

Aydındır ki, tələbə qəbulu elan edən, tələbələrin mədəni istirahətinə ciddi fikir verən, lənətləyən təşkilat deyil, onlarla əlaqədar olan adamlardır.

Sineqdoxa

Dildə bəzən bir şey haqqında danışarkən onun bütövünü deyil, bir hissəsinin adını deməklə təsəvvür

yarandır. Bəs nə üçün bütöv əvəzinə hissə işlədilir? Məsələ burasındadır ki, bəzən tamın hissəsini işlətdikdə cümlə üslubi-ekspressivlik cəhətdən daha effektiv olur. Məsələn,

Ağa, axı bu buğdaya səkkiz göz baxır!

Burada göz bədənin bir hissəsi kimi çıxış etmir. Öz funksiyası ilə yanaşı adam mənasını da ifadə edir. Cümləni “Bu buğdaya dörd adam baxır” kimi işlətsək əvvələn rəqəmin təsiri azalacaq (səkkiz əvəzinə dörd), ikinci “göz baxır” ilə “adam baxır” ifadələri arasındakı məna effektivliyi göz qabağındadır. Sineqdoxanın müəyyən növləri vardır.

Hərfi sinekdoxa. Bir sözü bildirmək üçün onun bir hərfini göstərmək və bununla da fikri ifadə etmək mümkündür. Bizcə, abreviaturların bütün növləri sinekdoxadır. Məsələn, Heç bir şəxs qəbləlməvt cəhənnəmi görə bilməz. Fəqət bir nəfər adam ftlanu ildə (bu sənəni göstərir), filan ayın fiian günündə (haman günü göstərir) adı “T” hərfi ilə başlanan bir şəhərdən, adı “Ş” hərfi ilə başlanan şəhərə, adı “Q” hərfi ilə başlanan müqəddəs bir şəxsin yanına gəlib, ondan cəhənnəmə gedib səyahət etmək üçün əlac istəyəcəkdir (*Ə.H.*)

“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nı oxuyan hər hansı bir adam dərhal yəqin edir ki, “T” – Tiflis”, “Ş” – Şuşa, “Q” – Qoşunəli sözlərini əvəz edir.

Tamın – bütövün bir hissəsi. Tam – bütöv mənası bildirən bir əşyadan bir hissə həmin tamı əhatə etmir, əksinə, ondan müəyyən qədər götürüldüyünü bildirir. Məsələn,

Dərmandan bir qaşığı ağzıma qoyanda ağzım, sonra boğazım, axırda qarnım lıanusı odlaşdı. (Ə.H.)

Koroğlu əlini atıb qazanlardan birini çəkdi qabağına, bir pəncə, iki pəncə, üçüncü pəncədə aşpaz baxdı ki, çıxdı qazmağa. (Koroğlu).

Sinekdoxanın başqa bir növü bir neçə hissənin ifadə etdiyi mənanı bir bütövlə ifadə edənlərdir. Başqa sözlə desək, bəzən hər hansı bir anlayışı ifadə etmək üçün eyni məna sahəsinə daxil olan bir neçə sözün – anlayışın əvəzinə bir söz işlənir. Bu söz həmin anlayışların toplusu kimi çıxış edir. Məsələn,

Təaccüblü burası idi ki, burnuma plov iyi gəldi, yəqin etdim ki, cəhənnəmdə hamıdan çox yananlar plov yeyənlərdir. (Ə.H.).

Plovyeyənlər sözü ilə müəllif varlıları, xalqın qanını soranları, allah qorxusu ilə camaatın hesabına varlananları və s. nəzərdə tutur. Və ya:

Bir kəndçi ola xam, gələ at almağa nagh.

Vay halına, dəllallar işindən ola agah,

Bir növ soyarlar onu, göstərməsin allah!...

Qəssablığı bunlar kimi şeytan da bacarmaz

Şeytan nəçidir, cin nədi, xortdan da bacarmaz! (Ə.V.)

Müəllif *qəssablıq* dedikdə amansızlıq, soyğunçuluq, fırıldaqçılıq, hiyləbazlıq və s. kimi anlayışların məcmusunu nəzərdə tutmuşdur.

Omonimlər

Bu termin iki yunan sözünün (homos – eyni, onuma – ad) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Omonimlik eyni

sözlə müxtəlif anlayışların ifadə edilməsi zamanı yaranır Formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə omonimlər deyilir.

Omonimlərin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) Leksik omonimlər.
- 2) Omofonlar (fonetik omonimlər)
- 3) Omoqraflar (qrafiki omonimlər).

Leksik omonimlər. Belə omonimlər heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən, heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan omo- nim mənə ifadə edirlər. Məsələn, *sağ (qol) – sağ (sağlam), kök (ağac kökü) – kök (adam), tar (çalğı aləti) – tar (toyuq üçün düzəldilən yer).*

Konversiya əsasında düzələn omonimlər də bu qəbildəndir. Konversiya müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin eyni səs tərkibi ilə (adla) ifadə edilməsidir. Məsələn, *at (feil) – at (isim); tut (feil) – tut (meyvə, isim), və s.*

Rus dilində *столовая (isim) – столовая ложка (sifət), metr (100 sm), metr (стихотворный размер).*

Bəzən sözlər öz etimoloji mənalarından da uzaqlaşaraq omonimlik əmələ gətirirlər. Rus dilində italyan dilindən götürülmüş *banda* sözü “banditlər yığımı” kimi mənalandırılır.

Sonralar italyan musiqiçilərinin jarqonu kimi rus dilinə keçmiş *banda* sözü səhnədə çalan “nəfəsli orkestr” anlayışını ifadə edir.¹ Aydınır ki, səhnədə, orkestrdə banditlər deyil, bandistlər çalır.

¹ Реформатский. «Введение в языкознание». 1955.

Ərəb dilindən dilimizə keçən *eyş* əvvəllər təkcə həyat, yaşamaq mənasında işlənirdi. Sonralar yaşamağın ləzzətli, kefiçində olmaq kimi növü də *eyş* ilə ifadə edildi (*eyş-işrət*) və s.

Başqa dillərdə də omonimlər geniş yayılmışdır:

İngiliscə: *seal – seal, case (hadisə), case (telefon)*.

Almanca: *Das sachach – sachach*.

Fransızca: *court (qısa) – court (qaçır)*.

Omofonlar. Omonimlərin bir növü də omofonlardır. Omofonlar yalnız səslənməyə görə eyni olur. Onların yazılışı müxtəlif olur. Omofonlar çox vaxt nitq prosesində səslərin təhrifi ilə əlaqədar yaranır. Məsələn, *külək qapını aşdı (açdı), oğlan dağı aşdı. Şaşdı (sancdı) – şaşdı (ağrıdı)*.

Omofonlara hər bir dilin dialektlərində daha çox rast gəlmək olur. Çünki ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə nitq prosesində daha çox səs təhrifləri baş verir. Məsələn, *qaşdı (qaçdı) – qaşdı (qaşlı)* və s.

Bəzən poeziyada sözlər ritm və qafiyə xatirinə omofon şəklinə salınır. Bu həm fonetik-üslubi, həm də semantik-məntiqi cəhətdən fikri qüvvətləndirir. Məsələn,

Ələsgər də sözün deməz tərsinə

Tərs gəzən dünyada düşər tərsinə.

Tər sinəyə qismət olsun tər sinə

Qoy söykənsin narın üzə narın üz.

Əzizim dərdə Kərəm

Qoy yansın dərdə Kərəm.

Qoşaram qəm kotanın

Sürərəm dərd əkərəm.

Buradakı *tərsinə* sözləri cinaslardır. Tərsinə sözünü bir vurğu altında işlətməklə (fonetik vasitə) – omofon yaranmışdır. Eyni sözləri “*dərd əkərəm*” haqqında da demək olar.

Omoqraflar. Omoqraf – qrafiki omonim deməkdir. Bununla sözlərin yazılışı eyni olub, səslənməsi müxtəlif olur. Məsələn, *gəlin (isim) – gəlin (feil), qazma (alət, zirzəmi) – qazma (feil), açar (isim) – açar (feil).*

Omoformlar da dildə geniş yayılmışdır. Müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər, hər hansı bir morfoloji əlamət qəbul edərək başqasının eyni qrafiki şəklinə düşür. Bunun nəticəsində də omoqraflar yaranır. Məsələn,

*Əzizinəm göy bağlar,
Göy bağçalar, göy bağlar.
Gözəldə nə qaydadır,
Ağ buxağa göy bağlar.*

Buradakı *bağlar* ismi *bağlayar* (feilin müzare gələcəyi üçüncü şəxs tək) feili ilə omofortn əmələ gətirmişdir.

Çoxmənalılıq ilə omonimliyi eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, həm çoxmənalılıq, həm də omonimlik eyni dil materialı əsasında müxtəlif təfəkkür elementlərinin işarəsidir, Yəni eyni səs kompleksi – söz müxtəlif mənaları ifadə edir. Yeri gəl- mişkən, göstərmək lazımdır ki, əgər sinonimlər dildə mənani daha dəqiq ifadə etmək üçün işlədilərək dil üçün müsbət hal kimi qiymətləndirilirsə, omonimlər dilin söz kasıblığını göstərir. Omonimlərlə çoxmənalı sözlər arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

a) çoxmənalı sözlər eyni məfhumun və ya anlayışın işarə- sidirsə, omonimlər müxtəlif məfhumun eyni işarəsidir. Məsələn, *baş müəllim, baş həkim, baş redaktor, dəstə başı, həkim başı* və s. Buradakı? *baş* sözləri demək olar ki, eyni anlayışı bildirir. *Qaz* (təsirsiz qaz), – *qaz* (quş). Bu sözlər isə tam müstəqil anlayışların eyni səs tərkibi ilə ifadəsidir.

b) çoxmənalılıqda sözlər biri digərini yada salır, Yəni yaxın olur. Omonimlərdə isə bu cəhət yoxdur.

c) əgər sözlərin sinonimləri bir-birinə yaxın deyilsə, deməli onlar çoxmənalı deyil, omonimdir. Məsələn, *dağ-təpə, dağ-isti*.

d) sözlərin antonimi yaxın deyilsə, çoxmənalılıq yox omonimdir. Məsələn, *ağ – qara, ağ* (böyük mənasında) – *kiçik*.

Dilimizdə *ağ eləmək, aq yalan danışmaq* indi də böyük mənasında işlənməkdədir.

Kiçik və *qara* sözləri yaxın mənalı olmadığından *ağ* sözləri omonimdir.

Sinonimlər

Sinonim – yunanca – eyni adlanma deməkdir. Dildə sinonimlərin əhəmiyyəti böyükdür. Məlumdur ki, anlayışlar müxtəlif mənə çatadıqlarına malik ola bilər. Belə mənə çalarlıqlarını sinonimlərlə daha dəqiq ifadə etmək, həm fikrin reallaşması, həm də mənənin başqasına çatdırılması cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən məntiqə əsaslanaraq sinonimlərə belə bir tərif verilir ki,

mənaca eyni, şəkilcə müxtəlif olan sözlərə sinonimlər deyilir. Bu fikir yanlışdır. Eyni məzmunu malik olan iki dil vahidi dildə yaşamaz. Eyni mahiyyəti nə fonem, nə leksem ola bilər. Belə vahidlər dildə olmuşdur. Bu on əvvəl xalq dilinin formalaşdığı ilkin mərhələdə ola bilər. Çünki xalq dilini əmələ gətirən tayfa dil elementləri ümumxalq dilinə keçərkən ya bir-birinin eyni olmamalıdır, ya da bir-birim inkar etməlidir. Belə ki, bir tayfa *əyləş*, bir tayfa *otur*, bir tayfa *qaxıl* bir tayfa *şöngü*, başqa birisi *çaxıl* və s. şəkildə eyni anlayışı ifadə edir. Xalq dilinə keçərkən bunların hər biri öz yerim ona görə tuta bilər ki, eyni məzmun və mənaya malik deyildir. Əgər *oturmaq* ilə *qaxılmaq* eyni mənaya malik olsaydı, biri digərini inkar edərdi. Yəni dildə biri qalardı. Onların hər ikisinin dildə yaşamasının səbəbi budur ki, eyni mənayı müxtəlif üslubi çalarlıqda ifadə edirlər. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarıraq olar ki, hər bir dildə yüzlərlə, bəlkə də minlərlə eyni monalı söz sinonim ola bilməmiş, bir-birini inkar edərək dildən çıxarmışdır. Dialektlərə nəzər salaq:

Albalı əvəzinə – turşgilas, dəli gilas, nargilə (Ağsu) və acıbəhli (Quba).

Qarğıdalı əvəzinə – peyğəmbəri (Bakı), məkə (Ordubad), şormaca-buğda (Şamaxı), qorqunde (Zaqatala).

Maya əvəzinə – xamralı (Gəncə, Qarabağ, Ağdam), pasatı (Qax).

Döşəkçə əvəzinə – nalça (Ordubad). *Sürü* əvəzinə – xızan, xıl, umman (Sabirabad).

Tamam əvəzinə – eyzən, lül, teyxa, sivit, zır (Naxçıvan, Ordubad).

İclas əvəzinə – yığnaq, ortalıx (Qazax), mərəkə (Qazax, Qarabağ), kimgə (Zaqatala).

Ağçaqanad əvəzinə – hünü (Qazax, Sabirabad), didilü (Sabirabad, Salyan), mığmıği (Qazax), mığmığ (Ordubad).

Mıx əvəzinə – kora (Ağsu), qadax (Salyan, Sabirabad) və s.

Göründüyü kimi, birinci sözlər ədəbi dilimizdə, qalanları isə dialektlərdə eyni mənada işlədilir.. Əlbəttə, bunları sinonim hesab etmək olmaz. Çünki birincilər (ədəbi dildəki sözlər) dialektlərdə işlənən həmin sözləri dildən çıxaracaq.

Rus dilində də *огромный, крупный, великий, боньшой. великоленный, гениальный* və s. sözlər tayfa elementi kimi sinonimik cərkə təşkil edir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, sinonimlər eyni anlayışın müxtəlif çalarla ifadəsidir. Bu səbəbdən də məfhumun işarəsi olan bir söz başqa sözlərin (sinonimlərin) yerində işləyə bilər. Belə sözlərə dominant deyilir. Məsələn, *böyük, yekə, iri, nohonk, zırpi, zırhov, dahi* və s. sözlərin hamısının ilkin – anlayış mənası *böyük* deməkdir. Ona görə də böyük sözü bu sözlərin hamısının yerində işləyə bilər.

Sinonim sözlərin bir məna xətti üzrə düzülüşünə sinonimik cərgə deyilir. Sinonimlər, adətən, bir nitq hissəsinə aid olur. Sinonimlər bəzən zaman keçdikcə, dildə gedən dəyişikliklə əlaqədar olaraq, öz xarakterini və

ifadə formalarını dəyişir. Məsələn, *dinləmək*, *eşitmək*, *qulaq asmaq*, *qulaq kəsilmək* və s.

Sinonimlər leksik və sintaktik olaraq iki qrupa bölünür.

Leksik sinonimlər

Yalnız bir sözdən ibarət olan sinonimlərə leksik sinonimlər deyilir. Leksik sinonimlər isimlərlə, sifətlərlə, qeyri-müəyyən saylarla, feillərlə ifadə edilə bilər.

a) isimlərlə:

Bir çürük qoz Qasıma düşməyəcək Ağdaşdan,

İtirib yol, izi getmiş bütün əhli başdan.

Qaralıb qəbləri, qanqaradır qart daşdan

Aylıbdır oranın milləti, qurbanın olum. (*Vahid*).

Dükanda saxlayırdım: əyfun, bəng, tiryək

Əyfun içib edərdim hər gündə qeyb idrak. (*Vahid*)

Göstərmək lazımdır ki, ismi sinonimlər də başqa sinonimlər kimi həmişə biri-digərini əvəz edə bilmir. Məsələn, *ürək*, *könül*, *qəlb*, *dil* (farsca) bir-birini həmişə əvəz edə bilməz. Fizioloji üzvdən söhbət gedəndə *ürək*, poetik kontekstdə isə *könül*, *qəlb* işlənməlidir. Məsələn, *könlüm ağrıyır* demək olmaz.

b) sifətlərlə:

Böyük, *yekə*, *iri*, *nəhəng*, *zırpı*, *zırhov*, *zorba*, *yekəpər* sözlərinin hər biri öz üslubi məqamında işlənir. Bu sözlərin işlədilməsindən asılı olaraq müəllifin obyektə qarşı modal subyektiv münasibəti aydınlaşır. Məsələn,

Keçmişdə Bibiheybətdə atan şaxlıq edərdi,

Tovlardı avam kəndliləri novhə edərdi.

Səndən də atan zırpı idi, lap yekəpərdi. (*Vahid*).

Bir zorba qazan, əlli kilo vəzni qazanın,

Çıxsa remezan, canı çıxar molla Zamanın. (*Vahid*).

Ümumi keyfiyyət bildirən sinonimlər daha çox işlənir. Məsələn, *yaxşı – qəşəng, qoca – yaşlı* və s.

c) Saylarla:

Belə sinonimlər, əsasən, qeyri-müəyyən saylardan əmələ gəlir. Məsələn,

Mən meşədə xeyli ağac qırmışam

İstəmişəm, əyməyə, sındırmışam.

Bu yoldan çox adam gedib qayıtmayıb, bala, gəl getmə (*Azərbaycan nağılları*).

d) Feillərlə:

Feili sinonimlər bir hərəkətin müxtəlif mənə çalarlarını göstərir. Məsələn, *qaçmaq – yüyürmək, yatmaq – yumulmaq, yemək – tıxmaq, uçurmaq – yıxmaq* və s.

Üslubi və va sintaktik sinonimlər

Leksik sinonimlərə nisbətən sintaktik sinonimlik yaranması üçün daha geniş imkan vardır. Çünki sintaktik ifadəlilik və semantik mənə sahəsi imkan verir ki, hər hansı bir fikir şəraitindən, üslubi münasibətdən, subyektiv mövqedən asılı olaraq müxtəlif formalarda ifadə edilsin. Burada poetik təşbəhlərin, bədii priyomların da böyük rolu vardır. Məsələn, hər hansı bir şeyin, Məsələn, alovun göyə yüksəlməsini dirəyə bənzətməklə bədii ədəbiyyatda üslubi sinonimlik yaranır.

Sintaktik sinonimlərdə bütün cümlə sinonim məqamında işlənir. Məsələn,

O, mənim qardaşımı öldürmüşdü, mən də onun ağzını torpağa qadadım (*S.Rəhimov*).

Daha mən bundan sonra yerlərə lazım olmayacağam!
Gəlirəm! Gəlirəm. Bu yerdə Cavadın səsi birdən kəsildi.
(ƏHaqverdiyev).

Birinci cümlədə *öldürmək* əvəzinə *ağzını torpağa qadamaq*, ikinci cümlədə *səsi kəsilmək* – *ölmək* əvəzinə işlədilmişdir.

Gözlərini əbədi yummaq, dünyasını dəyişmək, dünyadan köçmək, o dünyaya təşrif aparmaq, cəhənnəmə vasil olmaq və s. misallarda ölmək hadisəsi üslubi-sinonimlər şəklində verilmişdir. Xarici dillərdə də sinonimlər geniş yayılıb.

İngilis dilində: *large – wide splendid, fine*

Alman dilində: *grob, alt.die frau, Dassueid (qadın)*

Fransız dilində: *grand, puissant, gigantesque*

Dubletlər

Dildəki dubletləri sinonimlərlə və antonimlərlə eyniləşdirmək olmaz. Onlar daha çox sinonimlərə oxşayır, amma onların eyni deyildir. Məlumdur ki, bəzi terminlər bir neçə elmə aid olur. Dublet termini də bir neçə elmə aiddir. Dublet sözü fransız sözü olub cüt, qoşa deməkdir. Bu anlayış isə müxtəlif sahələrə aiddir. Məsələn,

- 1) Hərbdə qoşalüləli silahdan eyni vaxtda atılan güllə;
- 2) Muzeylərdə saxlanılan eksponatların düzəldilmiş oxşan (rəsm əsərlərinin surəti);
- 3) Zərgərlikdə bahalı bəzək oşyalarının saxtası;
- 4) Fizikada atomların spektr xətlərinin ikiyə bölünməsi;

5) Musiqidə eyni kökdə qoşa registr.

Bizi maraqlandıran dilçilikdəki dublet terminidir. Bu termin dilçilikdə də eyni anlayış ifadə edir. Məna və səs təşkili etibarilə yaxın, mənşə və anlayış etibarilə eyni olan sözlərdən biri digərinin dubleti adlanır. Dilçilikdə dubletlərin bir neçə növü qeyd olunur:

Etimoloji dublet. Mənşəcə bir anlayışı ifadə edən müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmış sözlər. Məsələn, *köşk* sözü dilimizə fars dilindən keçmişdir. Eyni söz rus dilinə keçərək *кусок* şəklini almışdır. Bu sözlərin hər ikisi Azərbaycan dilində işlənərək biri digərinin dubleti olur.

Rus dilində: *воласть – власть, сторона – страна*

İngilis dilində: *hostel – hotel – hospital*

Fransızca: *chose – cause , natif- naïf*

Variant dubletlər. (*Dublet forması*). Belə dubletlər fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə olur.

a) fonetik səviyyədə. Məsələn, döy-döyülü-dögül-degil-dəyil-dəyir, əsasən-əsasən (vurğunun dəyişməsi ilə) və s.

b) leksik səviyyədə. Hasar – barı, kürk – şuba, aş – plov.

c) morfoloji səviyyədə. Ədəbiyyatşünas – ədəbiyyatçı, nainsaf- insafsız.

d) sintaktik səviyyədə. Sözlərin cümlədəki mövqeyindən və ya sintaktik funksiyasından asılı olaraq yaranmış variantlar. Məsələn, *ki* sintaktik vəzifəsinə görə həm bağlayıcı, həm də ədat ola bilər. Məsələn,

Bir də görürsən ki, olub heyvərə,

Əlli uşaq banladı birdən-birə.

Sən ki bilirsən qara lələşini!

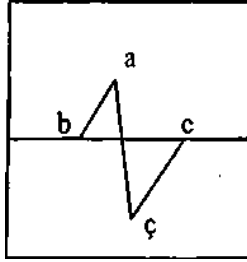
Bu misallarda birinci “ki” bağlayıcı, ikinci “ki” isə ədatdır (cümlənin mənasını qüvvətləndirir).

3. Eyni elmi anlayışı ifadə edən terminlərdən biri. Məsələn, dilçilik – linqvistika, dilşünas – dilçi, qolkipər – qapıçı, aeroport – təyyarə meydanı, sürət – obraz, mənzərə – peyzaj, final – son, kulminasiya – zirvə və s.

Antonimlər

Antonim əks ad (anti – onuma) deməkdir. Antonim həyatın özündəki ziddiyətləri əks etdirmək üçün yaranmışdır. İnsan təfəkküründə əks anlayışlar olduğu kimi, dildə də əkslikləri ifadə etmək üçün sözlər olmalıdır. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, antonimliklə inkarlığı eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, *yaxşıdır* – *yaxşı deyil*, *getmək* – *getməmək* və s. əks mənə bildirirsə də, onları antonim hesab etmək olmaz. Çünki antonim əks adla (iki sözlə) ifadə edildiyi halda, inkarlıq bir (eyni) sözün müxtəlif formada işlədilməsidir.

Antonimlər eyni mənə xəttinin əks qütblərini təşkil etməlidir. Bu mənada bəzi dərslərdəki “mütləq” və “nisbi” antonim anlayışlarını qeydsiz qəbul etmək olmaz. Bəzən belə hesab edirlər ki, *dağ-dərə* mütləq antonim, *dağ-düz* nisbi antonimdir. Bizə belə gəlir ki, bunlar məntiqdə belə ola bilər. Amma dildəki ifadəsi onların hər ikisinin mütləq antonim hesab etməyi tələb edir. Sxemə baxaq:

Belə çıxır ki, a ilə b mütləq, a ilə c ilə ζ nisbi antonimlərdir. Əgər diqqətlə fikir versək görürük ki, b və ζ nöqtələri hər iki əks qütb üçün ortaqdır. Başqa bir misal. Əla ilə qeyri-kafi antonim əks qütblərdir, bəs əla ilə kafi? Axı kafi qeyri-kafi ilə əla arasında ortaq təşkil edir. Bu səbəbdən də eyni mənə xəttində paralel mənalar ifadə edən sözləri antonimlər hesab etmək olmaz. Antonimlər leksik və kontekstual olaraq iki qrupa bölünür. Leksik antonimlər daha geniş yayılmışdır. Məsələn,

Enəlim kəndi doğma yurdumuza.

Orada cənnət də var, cəhənnəm də var. (*H.Cavid*)

Biz tarixə sığınmadıq,

Dünən vardıq, bu gün varıq.

Biz keçmişə gülək gərək,

Gələcəyə addımladıq. (*B.Vahabzadə*)

Bir cahili-bibakdır, heç anlamaz hay-küy, Xalqın qatar isti aşına çünki soyuq su. (*Ə.Vahid*)

Kontekstual antonimlər

Leksik antonimlər elə anlayışları ifadə edir ki, onlar bütün məqamlarda və ayrılıqda əks mənalar ifadə edir.

Kontekstual antonimlər isə yalnız mətn daxilində antonim funksiyasında çıxış edir. Yəni belə sözlər müəyyən mətn içərisində qarşı-qarşıya qoyulmuş vəziyyətdə antonim olur. Məsələn, *qan* və *su* sözləri ayrılıqda antonim deyil. Amma *Damanımızdakt qandır, su deyil (Mayakovski)* cümləsindəki *qan*la *su* mətndaxili antonimlərdir. Və yaxud *aşağı* və *bura* sözləri antonim məna ifadə etmir. *Bura* sözü *yuxarı* sözünün əvəzinə işlədildikdə mətndaxili antonim yaranır. Məsələn,

Varsa aşağı hissədə kər gazi madamlar,
Pullu, oxumuş, çəkməli, kastumlu adamlar.
Burda dəxi var fəhlə, çarıq geymiş avamlar,
Bax hallarına, gəl buradan var, tramvay,
Salma bizi yüz möhnətə zinhar, tramvay! (*Vahid*)

Əks anlayışlar insan təfəkkürünün bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi, dilin də geniş sahələrini əks etdirir. Dildə əks məna bildirən hər vahidi antonim hesab etmək olmaz. Çünki adından da göründüyü kimi, antonimlər sözləri əhatə edir. Dildə əks anlayışlar ifadə edən çoxlu morfemlər vardır. Məsələn,

Azərbaycan dilində: *sız – lı, dır – deyil*

Rus dilində: *ый – не, есть – нет*

Fars dilində: *əst – nist, ba – bi*

Bu morfem və ön qoşmalar əks qrammatik məna bildirsələr də antonim deyil.

Antonimlər nitq hissələri ilə ifadəsinə görə ismi və feili olaraq iki qrupa bölünür. İsmi antonimlər adlardan ibarət olur. Buraya isimlərlə, sifətlərlə, saylarla, zərflərlə ifadə

edilən antonimlər daxildir. Feili antonimlər isə yalnız feili sifət və feili bağlamalardan ibarət olur.

a) isimlərlə ifadə olunan antonimlər:

Vaqif, nə çox yan baş-ayaq atarsan,
Mənə dersən, nə bu qədər ağlarsan?

Sənin də başında məhəbbət meyli Əgər olsa, eylər əsər ağlarsan- (*Vidadi*).

Qışda qatıq üçün ağlamaq olmaz,
İnşaallah, gələr hahanağlarsan! (*Vaqif*)

Nə yaradır ürəyinin yarası,
Bu vaxtadək olmayıbdır çarası.

Uzun illər kəsilməyib arası
Şamu-səhər, leyli-nahar ağlarsan. (*Vaqif*)

b) sifətlərlə ifadə olunmuş antonimlər:

Gədəbəy əhli mənə verməyəcəkdir səsini
Bunların yox tanıyan yaxşısını, həm pisini. (*Vahid*).

Pudralanıb üz közü undan da ağ,

Əyri qoyub beretkanı qız sayaq.

Sağrısı enli, şalvarı dar balaq.

Hansı tərəfdəndi, hayandandı bu?

Gör necə bir modabaz oğlandı bu? (*Vahid*)

Ehsana gələn molla qədimdən demə çoxdur,

İndi bir adam qalmayıb ac, cümləsi toxdur. (*Vahid*)

İndi nəzakətdən açaq söhbəti,

Bəzi cavanlardan edək qeybəti.

Eyləməyirlər qocaya hörməti,

Ədəb və hörmət ki ayıb, zad deyil

Şəninə layiqsiz olan ad deyil. (*Vahid*)

c) saylarla ifadə olunmuş antonimlər: Saylar konkret miqdar bildirdiyi və çoxmənalılıq ifadə edə bilmədiyi üçün antonimlik yaratmaq imkanı zəifdir. Belə ki, konkret rəqəmləri qarşı qarşıya qoymaq olmaz. Hətta *bir* sayı ki, çox məqamlarda işlədilə bilər, onu yalnız *min* sayma qarşı qoymaq olar. Məsələn, *Min* deyirəm, sən təreşitmirsən.

Qeyri-müəyyən saylarda isə məhdud dairədə *az-çox* sayları antonimlik yaradır. Məsələn,

Fəhlə, mənə bir söylə, nədən hörmətin olsun?

Axır nə səbəb sez deməyə qüdrətin olsun?

Əl çək, a bala, dövlətlilərə xidmətin olsun,

Az-çox sənə verdiklərinə minnətin olsun. (*Sabir*)

d) zərflərlə ifadə edilən antonimlik:

Zaman zərfləri daha çox antonimlik yarada bilər. Məsələn, *Gec* gəlib, *tez* öyrənənlərdəndir (zərbül məsəl).

Yer zərfləri: *yuxarı-aşağı*, *uzaqda-yaxında* və s.

e) feili antonimlər dildə geniş yayılmışdır. Sifətlər əlamət və keyfiyyətin əksliklərini bildirdiyi kimi feillərdə də hərəkət əkslikləri mövcuddur: *ağlamaq-gülmək*, *yatmaq-durmaq*, *getmək- gəlmək*, *ölmək-dirilmək*, *atmaq-tutmaq*, *yıxılmaq-durmaq* və s.

Musiqi həm ağladır, həm güldürür insan olanı

Musiqi aləminin özgə fəsahtləri var. (*Vahid*)

Getmə, bu naz ilə közəlim, bir dayan kərüm,

Eşqindən mən yanan kimi, bir sən da yan görüm.

(*Vahid*)

Getmək və *dayanmaq* ayrılıqda antonim ola bildiyi halda, *getməmək* *dayanmaq* vəziyyətində antonim deyil.

Antonim feillər əks mənada həm də müstəqil söz kimi eyni qrammatik formada çıxış edir. Məsələn,:

Ey yıxan könlüm evin, indi gəl abad eylə,
Daimi eyləmə viranə bu qəmxanəsini. (*Vahid*)

Feili sifətlərlə də antonimlik yaratmaq mümkündür. Məsələn,:

Elə bil yol çəkir onun gözləri Fəqət nə galaiLvar, nə də bir gedən. (*S.Vurğun*)

Burada feili sifətlər substantivləşmişdir.

Lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər heç bir mənə köçürməsi olmadan üslubi ifadəliliyinə görə laylara bölünür. Bu layların sorhədi həm nisbi, həm də mütləq şəkildə başa düşülməlidir. Nisbi şəkildə layın başa düşülməsi ona görədir ki, bu laylar arasında qəti sədd qoymaq olmaz. Bir laydan bir söz başqa birinə keçə bilər. Amma başqa laydan gələn sözlər dərhal özünü hiss etdirir. Bu isə layların müstəqilliyinin ilkin şərtidir. Əgər dilin lüğət tərkibini bir dairəyə bənzətsən oradakı üslubi laylaşmanı aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

Üslubi layı belə qəbul etsək, onda təsdiq etmək asandır ki, laylaşmanın ən yüksək pilləsini poetik lay təşkil edir. Poetizmlər adi danışmada işlənmir. Yalnız şeir, sənət üslubunda həmin sözlərdən istifadə edilir. Hətta “sevmək” sözü poetik laya aid olduğu üçün “istəmək” sözü ilə əvəz edilərək danışmada işlədilir. *Eşq, aşiq, məşuq, məşuqə, canan, dilbər, vüsal* və s. kimi sözlər poetizmlərdir.

Ey xoş ol günlər ki, mən həmrəz idim canan ilə,
Ncməti-voslin görüb nazın çəkərdim can ilə. (*Füzuli*)

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, poetik üslubu şərtləndirən cəhətlər içərisində poetizmlər vəzn və qafiyədən daha vacibdir. Hər cür vəzn və qafiyə poetik sözlərsiz poeziya yarada bilməz, Məsələn,

Görünür buludlar göydə şor kimi,
Qızarıb dan yeri pomidor kimi.

Vəzn, qafiyə, təşbeh və daxili bölgü olsa belə poetizmlər olmadığı üçün bu misallara şeir demək olmaz.

Terminlər

Terminlər yalnız dilin lüğət tərkibində olub, fonda çox nadir hallarda keçir. Terminləri adi ümumişlək sözlərdən fərqləndirmək lazımdır. Əvvələn, terminlərin, işlənmə dairəsi çox məhduddur. Onlar yalnız elmin bu və ya digər dar çərçivəsində işlədilir. Hər bir elmin öz terminləri olmalıdır. Bu terminləri yalnız həmin elm sahəsi ilə bağlı olan adamlar başa düşür. Məsələn, mübtada, xəbər, omonim, paradiqma və s. dilçiliyin; təşbeh, istiarə, vəzn, qafiyə, tərkibbənd, taziyanə və s. ədəbiyyatşünaslığın;

leytmotiv, lad, mayə, zəngulə, balikəbutər, ayaq, nəva, busəlik, zəminxarə və s. musiqişünaslığın, palpasiya, perkusiya, sirroz, infarkt və s. tibb elminin işlətdiyi terminlərdir.

Bu sözlər – terminlər adi danışıda başa düşülmür. Bunları işlətdikdə dildə ağırlıq yaranır. Təkcə ədəbi dilin elmi üslubunda terminlərdən istifadə edilir.

Terminləri adi sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların funksiyasıdır. Rerezentativ funksiya terminlərin əsas funksiyasıdır. Bu funksiya təəo edir ki, terminlər aid olduğu anlayışı dəqiq, birmənalı və müstəqim şəkildə ifadə etsin. Buna görə də terminlərdə çoxmənalılığa yol vermək olmaz. Onların köçürmə, üslubi mənaarı aa ola oiməz.

Bəzən terminlərdə ortaqlılıq ola bilər. Yəni eyni termindən iki və daha çox elm istifadə edə bilər. Məsələn, akkumulyasiya funksiyası, tembr, tezlik, amplituda və s. Həm fizikanın, həm də dilçiliyin işlətdiyi terminlərdir. Ortaq terminlər elmlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində meydana gəlir. Buna görə də dilçilikdə ədəbiyyatşünaslığın, tarixin, məntiqin, fəlsəfənin, riyaziyyatın, tibbin və s. elmlərin işlətdiyi terminlərə rast gəlirik. Bu elmlərin işlətdiyi terminləri dilçilik əsində olduğu şəkildə və həmin funksiyaya uyğun işlədir.

Bəzən isə termin öz mənası ilə əlaqədar olaraq iki elm üçün ortaq şəkildə işlənir. Məsələn, *qoşma* həm dilçilikdə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda işlədir. Dilçilikdə dil vahidləri qoşulduğu, sonra əlavə edildiyi üçün, ədəbiyyatşünaslıqda isə şeir növü olaraq qoşulduğu üçün

işlədilmiş, sonra hər bəndi dörd misradan ibarət şeir növünə deyilmişdir.

Hər bir dilin elmi terminlər sisteminin (terminologiyasının) yaradılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu və ya digər dildə elmi əsərlərin yaradılması, elmi anlayışların terminlərlə ifadəsindən asılıdır. Hər bir dildə termin yaratmanın iki bazası vardır. Bu mənbələrin (bazaların) birinin naqis cəhəti digərinin üstün cəhətidir və əksinə, birinin müsbət cəhəti başqasının çatışmayan cəhətidir. Əgər bir dilin terminoloji sistemini yaratmaq üçün yalnız lüğət fondundan istifadə edilsə, birinci, lüğət fondunda elmi anlayışları ifadə etmək üçün sözlər azlıq edər və ya tapılmaz, ikinci, milli elm dünya elmi standartı səviyyəsindən aşağı düşər.

Əgər standart – alınma – beynəlxalq terminlərdən istifadə edib, ana dili materialına məhəl qoymasan, onda elmi dil elə ağırlaşar ki, başa düşmək çətin olar. Ona görə də hər iki bazadan düşüncəli şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Terminologiya yaratmaq, onu sistemləşdirmək elmi problemdir. Buna görə də o, dövlət səviyyəsində idarə edilir.

Terminlərdə bəzən sinonimliyə yol verilir. Bu da milli ilə beynəlmiləlin yanaşı işlənməsi nəticəsində baş verir. Məsələn,

Dilçilikdə: səs düşümü – eliziya, səs artımı – proteza.

Ədəbiyyatşünaslıqda: surət – personaj, mənzərə – peyzaj.

Tibb elmində: miningit – sərsəm, paralic – iflic və s.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, başqa dillərə nisbətən Azərbaycan dilində terminologiya problemi daha kəskin olmuş, çox vaxt yanlış təsirlərə məruz qalmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, milli dilimizin terminologiya problemi 20-ci illərdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan tədqiq-tətəbbö cəmiyyəti nəzdində istilahl-terminoloji komitəsi yaradılmışdır. Bu komitə o vaxtlar çox faydalı işlər görmüşdür. Amma buna baxmayaraq, termin yaradıcılığında milli dilimizə deyil ərəb və fars dillərinə üstünlük verilmişdir. Məsələn, bucaq – zaviyə, xüsusi isim – ismi-xas, əvəzlilik – zəmir, say – ismi-tədad və s. kimi adlandırılmışdır.

Ümumişlək sözlər

Lügət tərkibində ən geniş sahəni ümumişlək sözlər tutur. İşlənmə dairəsində təsəvvür etsək, belə sözlərin üslubi layın ən böyük sahəsini tutduğunu asanlıqla təsəvvür etmək olar. Ümumişlək sözlər, əsasən, lügət fondundan keçmiş sözlər olub hamı tərəfindən başa düşülür və işlədilir. Belə sözlərdə ekspressivlik nisbətən az olur. Hətta yalnız belə sözlər əsasında şeir də yazmaq olmaz, ümumişlək sözlər nominativ mənada işlədilir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, ümumişlək leksika poeziyada və ya nəsrə iştirak etmir. Bu yanlış fikir olardı. Əslində bütün fikirlər belə sözlər əsasında formalaşır. Poetizmlər və başqa üslubi layın vahidləri fikrin poetik, ədəbi-elmi, vulqar və s. üslubi niyyətini reallaşdırır. Məsələn,

Bu torpağın hər daşında bir igidin adı var
Qoy kəsməsin ayağını bu dağlardan ilk bahar.
(*S.Vurğun*).

Şeirdə *bu, torpaq, daş, ad, var, dağ, bahar* və s. ümumişlək sözlərdir, hamı tərəfindən işlədilərək başa düşülür. İstər söz olsun, istər söz birləşməsi adi ümumişlək söz ilə poetik söz arasındakı poetik-estetik-ekspressivlik dərhal hiss olunur. Məsələn, müqayisə üçün keçi buynuzu – hicran əzabı, qarpız qabığı- vüsal həsrəti, qoz ağacı – sevgi şərbəti və s. birləşmələrə müraciət edək. Birincilər adi (estetik ekspressivliyi zəif), ikincilər isə poetik-ekspressiv söz birləşmələridir.

Tabu

“Tabu” – Polineziya sözüdür. Böyük okean adalarında yaşayan yerli əhalinin dilində işlənmiş və əslində “qadağan” deməkdir. Bu qadağanlar müxtəlif ola bilər: müəyyən neyvani ovlamaq, müəyyən bitkini yemək, ağaca toxunmaq və s. Belə qadağan, sözlərə də tətbiq edilir. Bu və ya digər sözün tələffüz edilməsi qadağan edildikdə həmin hadisə dilçilikdə tabu adlanır”.¹

Tabu – qadağan edilmiş sözlərdir. Bəzən bunu qeyri-sensor sözlərlə də eyniləşdirirlər. Tabu uslubi səviyyədən və işlənmə sahəsindən asılıdır. Dildə elə səviyyə (danışanların aşağı səviyyəsi) vardır ki, orada heç bir tabu yoxdur. Yəni hər cür söz işlədilir. Bu, hətta vulqar sözlərə

¹ Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. «Azərbaycan dilinin semsiologiyası», Bakı, «Maarif», 1979, səh. 42.

də aiddir. Tabu cəmiyyətdə geniş yayılmış anlayışdır. Buna hüquqi, əxlaqi, etnoqrafik və dilçilik mövqelərindən yanaşmaq olar.

Tabuya hüquqi mövqedən yanaşma hələ dildə və məişətdə tabu anlayışı meydana gəlməmişdən-cəmiyyət bu və ya digər hərəkəti qadağan hesab etmişdir. Hələ qəbilə dövründə başqasının sahəsinə girmək, onlar ilə əlaqədə olmaq, başqa qəbilənin adından istifadə etmək, əmlakına toxunmaq tabu – qadağan idi. Sonralar bu anlayış həm genişləndi, həm də konkretləşdi. Müasir dövrdə hüquqi tabu artıq konkret məna daşıyır. Hətta hüquqi tabu hərəkətə deyil, danışığa da aiddir. Məsələn, dövlət əleyhinə, dövlət başçısı əleyhinə və müəyyən sirləri danışmaq olmaz.

Dövlət kəşfiyyat işlərində hər sözü danışmaq olmaz. Orada çox şey üstüörtülü şəkildə, çox vaxt ixtisarla verilir. Kəşfiyyatçı özü onu başa düşməlidir. Yazanda isə ixtisarı, fasiləni üç nöqtə əvəz edir. Musa Qoçayevin “Maye qızıl” romanında iki kəşfiyyatçı bir-biri ilə məhz bu üsdubda danışır:

“Corc onu bir az da təriflədi, özü də ustalıqla, astalıqla:

– Narahatlığınızı hiss edirəm, şef... Ağillı adamlar narahat olurlar.

– Doğrudur, Corc, doğrudur. – Bu tərif Boylun canına yağ kimi yayıldı, – həmin dəqiq məlumatlarda göstərilir ki, Raysex işdon qovulmuş bir nəfər çəkisti guya ələ alıb, özü də pul ilə... Bu, məni çox narahat edir... hələlik özü bir şey yazmır... amma... çəkist, pul... nə isə... inana

bilmirəm... Ola bilsin ki, ... dilim də tutmur... ola bilsin ki, çekistlər onu Raysex dəstəsinə yeritmişlər”.

Hərbi sirrlər də hüquqi tabu hesab ediliç. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək qadağandır. Buna görə də “N” horfı ilə hərbi hissəyə işarə edilir.

Əxlaqi tabu. Əxlaqi tabunun hərəkət və ünsiyyət prosesindəki təzahür formaları vardır. Əxlaqi tabunun hərəkət forması əsasən hüquqi, etnoqrafik tabularla əlaqədardır. Ünsiyyət forması isə daha çox dildə təzahür edir. Məsələn, əxlaq normalarına görə heç kəs uzaq məsafədən durub qadın adını ucadan çağırmmalıdır. Və yaxud qadın cinsindən olanların adını kişilər arasında çəkmək düzgün sayılmır. Məsələn, A.Şaiqin “Məktub yetişmədi” hekayəsinə baxaq:

Mirzə məktubu yazandan sonra Qurbandan soruşur: – Məktub kimə çatacaq? – Yaz ki, çatacaq Qurbanın uşaqlarının anasına.

Keçmiş əxlaq normalarına görə kişi öz uşaqlarının adlarını da böyüklərin yanında deyə bilməzdi; nökərinizdir, arvadını isə filankəsin qızı deyə adlandırardı.

Bədii ədəbiyyatda da belə idi. Məsələn, A.Bakıxanov “Kitabi Əsgəriyyə” adlı əsərində qadın adı işlətməyib ki, hansı qızın adını çəksə, atası gəlib mərəkə salar ki, niyə mənim qızımın adını çəkmisən? Buna görə də əsərin qəhrəmanı mərsiyəxan qızı adlanır.

Dediklərimizə Ə.Haqverdiyevin “Xəyalat” pyesindəki bir epizodla yekun vurmaq olar. Hətəmxan ağa Mirzə Fotali ilə dalaşır ki,:

“Hələ bunlar hamısı bir kənara, sən mənim özümü mosxərəyə qoyubsan, bu heç, bu övrət-uşaqla nə işin var? Sən özün hərçənd müsəlmanlıqdan kənar bir adamsan, amma yenə na qədər olsa, sənin qanın müsəlman qanıdır. Heç sənə müsəlmanın ismətinə toxunmaq yaraşarmı? Qardaş, niyə mənim övrətimin, qızımın adım camaat bilsin? Eyb olsun sənincün, eyb olsun!”

Şərq xalqlarında belə bir adət var. Cavan gəlin valideynlərinin yanında ərinin adını çəkməməlidir. Bu, həməxlaqi, həm də etnoqrafik tabudur.

Vulqarizmlər

Vulqar sözlər ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir. Onlar ədəbsiz sözləri, bəzən söyüş və qarğışları əhatə edir. Vulqar sözlər tabunun bir növüdür. Vulqar sözlər dilin on aşağı üslubi layını təşkil edir. Əgər poetizmlər nitqi gözəlləşdirsə, vulqar sözlər nitqi mənasızlığa düşürür, zibilləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, vulqar sözlər poetizmlərdən daha təsirlidir. Çünki insana tərifdən daha çox söyüş və ya ədəbsiz söz təsir edir. Vulqar sözlər dildə ağızdan-ağıza keçərək yaşayır. Əslində onlar lüğətlərdə verilmir.

Ədəbi dildə vulqar sözlərin bəzisi, mənacə məqbul görülməni işlədilir. Onlar müəllif dilində deyil, bədii surətin daxili aləmini açmaq üçün işlədilir.

Məsələn, C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” pyesindəki Hacı Zamanın dilindən eşitdiyimiz vulqar sözlər onun xarakterini müəyyənləşdirməyə kömək edir. “Hacı Zaman:

– hanı hanı o? Bəs son qız olasan... hanı o küçüyün balası?... Mənim qızım teatrlara, oyunbaxxanalara getsin? Xalq mənə tənə vursun, itin balası, it! Dağıdaram beynini... Şeytan kimi girdin beynimə, filankəsin qızı oxudu filan oldu... fit, fit, fit, fit götürdü iki kəssəaltı da soxdu mənim evimə ki, bunlar da ona tərbiyə versin... Bunların hamısının səbəbi sənənsən, mürtədin qızı, mürtəd”.

Yazıda vulqar sözləri işlətməmək üçün bəzən üç nöqtədən istifadə edirlər. Məsələn,

Şagird Zülfəli: Uçtel, Əsədin nənəsi əlində ağ şey söyə-söyə gəlir.

Uçitel: Rədd ol!

Şaban nənə: Hanı mənim balam? Bunu niyə burda dustax eləmişən? A sənin atan-anan tünbətün düşsün! A səni uşkol açdığın yerdə quruyub daşa dönəydin! A səni belə əkib doğanuvun atasına nəhlət (Əsədə) Bala, dur gedək!

Uçitel (acıqlı yeriyir qabağa): Olmaz, o gedə bilməz, sən özün burdan rədd ol.

Şaban nənə: Ədə, buna bax ey! Məni hələ qovmağına bax ey! Ay sənin belə!... (C.Məmmədquluzadə).

Və yaxud, M.F.Axundovun “Xırs quldurbasan” əsərində:

Oruc: Mənciyəz... yeyərəm! Mənim nəyimə gərəkdir ad-san!

Evfemizmlər

Evfemizm yunan sözü olub “eu” yaxşı, “pheme” danışıram oeməkdir. Termin olaraq evfemizm yaxşı

danışmaq, hər hansı bir sərt mənanı yumşaltmaq, onu vulqar çalardan xilas etmək deməkdir. Əgər ümumiyyətlə, dilin ədəbilik mövqeyindən yanaşsaq, vulqarizmlər – tabular – evfemizmlər xəttini asan müəyyənləşdirmək olar. Yəni ədəbi dil formalaşmağa başladığı ilkin mərhələdə onda çoxlu vulqar söz və ifadələr olmuş, sonra vulqar sözlərin işlədilməsi məqbul görülməmiş (mədəniyyətin təsiri ilə), sonra isə evfemizmlər yaranmışdır. Müasir mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildə çoxlu evfemizmlər yaranır. Məsələn, *yox əvəzinə xeyr, yalandır əvəzinə düz deyil, Həqiqətə uyğun deyil, xoş getdin əvəzinə xoş gəldin* və s. hətta *ölüm* sözünün əvəzinə *həyat* sözü müxtəlif formalarda işlədilir. Məsələn,

Sara: Mənim üçün nə qorxursan, atam qocalmışdı, onsuz da həyatına çox qalmamışdı. Atam ölübsə, sənin canın sağ olsun, indi mənim ümidim bircə sənsən...

Bəhram: Doğrudur, Sara, ustad-xilqət səni mənim üçün, məni sənin üçün xəlv eləmişdir (*C.Cabbarlı*).

Burada *ölmək əvəzinə həyatına az qalmar allah əvəzinə ustad-xilqət* sözləri evfemizm məqamında işlədilmişdi.

Dildə sinonim söz və ifadələrin çoxu evfemizmlər yaratmaq üçün yaşayır. Məsələn, *gəlmək* – *buyurmaq*, *təşrif gətirmək*; *demək* – *ərz etmək*, *buyurmaq*, *fərmayiş etmək*, *getmək* – *təşrif aparmaq*, *yola düşmək* və s.

Rus dilində *в положении* – *временная əvəzinə* işlədilir.

Disfemizmlər

Disfemizmlər evfemizin əksi kimi yaranmışdır. Əslində distemizmlər tabu olsa da, mənani sərt, kobud, mənfi mənada, təsirli ifadə etmək deməkdir. Disfemizmlərdə üslubi modallıq, subyektiv münasibət, daha güclü olur. Məsələn, *cəhənnəmə vasil olmaq* (ölmək əvəzinə), *rədd olmaq* (getmək əvəzinə), *cəhənnəmə itilmək* (getmək əvəzinə).

Disfemizmləri sinonimik cərgədə də axtarmaq olar. Sinonim sözlərlə ifadə edilən mənə cərgəsinin dominantı neytral götürərək evfemizmləri sağda, disfemizmləri solda təsəvvür etmək olar. Məsələn, *rəhmətə getmək, ömrünü bağışlamaq – ötmək – cəhənnəmə vasil olmaq*; getmək sözünün evfemist və disfemizmistik cərgəsinə baxaq: *təşrif aparmaq, hüzurə varid olmaq – getmək – bayıra basmaq, itilib getmək*.

Bu söz və ifadələr bədii dildə daha çox işlədilir. Məsələn,

Mir Bağır ağa: Şeyx Nəsrullah adam yeyən deyil ki! İstəyirsiz mən bu saat gedim. (*C.Məmmədquluzadə*).

Məşədi Oruc (oxuyur); Şeyx cənablarının qəsdı bizim şəhərimizdə bir gün qalib və əhli qübur-ziyarətinə müşərrəf olub sonra yola düşməkdir... (*C.Məmmədquluzadə*).

Bir bu qədər danışıdığın girmədi heç də kəlləmə.

Fikrini tazələşdirib dünki sözü bu gün demə.

Çadra içində qalmadan qızlar usandı, ay xala,

Bas bayıra, sənın yerin təkyə, filandı, ay xala! (*Vahid*)

Misallardakı *yola düşmək* evfemizm, *getmək* adi – neytral söz, *bayıra bas* ise disfemizmdir.

Jarqonlar

Bir və ya bir neçə dil materialı əsasında düzəldilən fikri başqalarından gizlətmək üçün istifadə edilən süni ünsiyyot vasitəsi jarqon adlanır Jarqon müəyyən qrup tərəfindən düzəldilir və onlar tərəfindən də başa düşülür. Jarqonlarla danışmaq və ya jarqonizmləri işlətmək bir necə məqsədlə ola bilər:

1) öz çirkin, qorxulu fikirlərini başqalarından gizlətmək üçün (cəmiyyət içində);

2) üstüörtülü jarqonlarla bir-birini başa salmaq – nəyi isə anlatmaq üçün (həbsxanalarda);

3) süni surətdə başqalarından ayrılmaq üçün (aristokratlıq nümayiş etdirmək üçün).

Jarqonlarla ictimai dialektləri eyniləşdirdikdə onların işlənmə dairəsi genişlənmiş olur. Məsələn, hərbi jarqon, dənizçi jarqonu, oğru jarqonu, dəftərxana jarqonu, idmançı jarqonu, dini- ruhani jarqon, aristokratiya jarqonu və s

Amma jarqonlarla ictimai dialektik arasında tam bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün olmazdı. Belə ki, jarqonların başqaları tərəfindən başa düşülməməsi jarqon yaradanların əsas məqsədi olduğu halda, ictimai dialektlərin başa düşülməməsi və ya çətin anlaşılması konkret mövzudan, ixtisasın xüsusiyyətindən asılıdır. İctimai dialektlərin nümayəndələri öz fikirlərini

gizlətməyi qarşılarına məqsəd qoymurlar. Bundan əlavə, jarqonlarda ədəbi dil qanunları pozulur.

Atanda sozunü canilər *ayıq ol səni axtarırlar, gəldilər* və s. mənasında işlədirlər. Burada ədəbi dil qanunu pozulmuşdur. Söz mənaca öz yerində işlədilməmişdir.

İctimai dialektlər isə ədəbi dilə daha yaxındır. Jarqonları arqotizmlərdən də fərqləndirmək lazımdır. Jarqonlar vulqar mənada da işlənə bildiyi halda, arqo vulqar mənalar daşımır. Bundan əlavə, jarqonları işlədənlər tabu kimi onları müəyyən mənada gizli-məxfi saxlayırlar. Arqo isə dildə qeyri-normal heç nə yaratmayıb, təkcə konkret bir zümrə tərəfindən başa düşülür. Məsələn, tələbələrin işlətdiyi “*quyruq*” – kəsir – akademik borc, müəllimlərin işlətdiyi “*pəncərə*” (birinci və üçüncü dərəcə arasındakı boş vaxt) sözləri arqoya misal ola bilər. Bu sözlərdə heç bir mənfi anlayış yoxdur. Amma təkcə müəyyən qrup tərəfindən anlaşılır. Jarqonlar isə müxtəlif zümrənin şərti olaraq işlətdiyi elə sözlərdir ki, onlar xalq dilində müstəqim mənada işləndiyi halda, jarqon səviyyəsinə keçdikdə süni şəkildə mənalandırılır. Məsələn, qurd (pul), əriştəsini kəsmək (tutmaq), işini bitirmək (öldürmək), şestorka (satqın), yalançı, horiiuuuək, (aldatmaq), ütmək (soymaq), başını qırmaq (aldadıb pulunu almaq), sulamaq (içirtmək), səkkiz qramlıq (güllə).

Musa Qocayevin “Maye qızıl” əsərində bir nəfər cani ilə günahsız bir adam arasında söhbət bu cəhətdən maraqlıdır.

“Cavan qaraltı hirsli halda əlini qaldırıb endirdi:

– Sən dedin mən də inandım? Mənim anam on ildir ki, ölüb... Bəsdir uydurdun...

– Üç min manatı aldığına görə onsuz da hökumətə düşmənsən. Bunun üçün alınına səkkiz qramlığı vurmağa əsas vardır.

– Səhv etmişəm, qaytararam... ÇK-ya, milisə gedərəm.

– Yaxşı, yaxşı, ağlama... görürəm qorxaqsan. Mən deyən deyilsən, Pulu da sənə halal edirəm. Zəhərin olsun, xərclə. Əyləş, məni burda gözlə. Yanğın düşəndə bir yana qaçma... yoxsa, özündən küs. Yerini dəşiyində də olsan tapacağam. Mən sənə çatmamış getsən, öldürüləcəksən. Harda olsan tapıb, – o , əlini boğazına çəkdi – işini bitirəcəyəm”.

Keçmişdə aristokratiya “qara camaatdan” seçilmək üçün özünə müxtəlif söz və danışiq tərzini seçdiyi kimi, ruhanilər də özlərini “avam xalq”dan ayırmaq üçün xüsusi jarqonlardan istifadə edirlər. Məsələn, dari-fəna, dari-bəqa, tövbə, xəvfi-cəhənnəm kimi sözləri işlətməklə və ya onları geniş bir anlayışın əvəzində işlətməklə jarqon yaradırdılar.

Jarqonizmlərdən danışanda, varvarizmləri də unutmaq olmaz. Aristokrat təbəqə yuxarıda dediyimiz kimi, öz dilindəki materialları anlaşılmaz etdiyi kimi, başqa dildən də sözləri alaraq öz nitqində işlədir. Bu halda varvarizm meydana gelir.

Məsələn,

Şeyx Nəsrullah: ...Sizin dünyanız ibarətdir altı cür ləzzətdən: mətəm, məşrub, məlbus, mənkuh, mərkub və məşmum, vəssalam! (C.M.)...

O ki qaldı mənkuhatm müəzzəm faydaları, buradp mətlob bir az tuldur (bir az sakit olub yavaşca deyir) sudməndtər daruyi ki, cərəb xarxari-şahidan külüzarra furu minişanəd, əmri təzvin nikahi-mitəəst (C.M.).

Misalda Şeyxin nitqinin birinci hissəsi varvarizm, ikinci hissəsi isə jarqondur.

Loru sözlər

Loru sözlər elmi ədəbi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan sözlərdir. Onlar bədii üslubda və danışıq dilində işlədilir. Əslində heç bir vulqarlıq ifadə etməsə belə, onların elmi üslubda, ümumiyyətlə, ədəbi dildə işlədilməsi müsbət sayıla bilməz. Məsələn, *gop*, *goplamaq*, *gopamaq*, *nallamaq* (vurmaq mənasında), *zollamaq*, *lələş*, *kalan*, *güpəmək*. Bunlar xalq danışıq dilində geniş yayılmışdır: İstəyirsən yenə bir töhməti güpəsinlər qabırğana? Sən ki bilirsən qara lələşini? Deyirlər Yusifin oğlu kalan yerdən evlənib və s.

VI FƏSİL

QRAMMATİKA

Qrammatika termini yunanca *gramma* sözündən olub, hərf, yazı, savad mənasını verir. Qrammatika uzun müddət dil haqqında bilik, elm kimi başa düşülmüş və dilçilik elmini bütövlükdə əhatə etmişdir. Buna görə d dilçilik sözünün sinonimi olmuşdur. Müasir dövrdə isə qrammatika dilin konstruktiv səviyyəsini öyrənən dilçilik sahəsi olub, söz formalarından, onların dəyişmə və birləşmə qanunlarından, cümlə tərtibi məsələlərindən bəhs edir.

Müasir mənada qrammatika dilin qrammatik quruluşu haqqında elm sahəsi kimi başa düşülür.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin müstəqilliyinin əsas şərti onun özünəməxsus qrammatik quruluşunun olmasıdır. Əgər oir dil müstəqil qrammatik quruluşa malik deyilsə, onu müstəqil dil də hesab etmək olmaz. Müxtəlif dialektlər məhz mütləq qrammatik həddə yüksəldikdən sonra müstəqilləşir. Bir çox dialektlər mütləq qrammatik həddə yüksələ bilmədiyi üçün ölüb sıradan çıxır. Mütləq qrammatik həddə yüksələ bilən dialekt özünün qrammatik quruluşunu da formalaşdırır.

Qrammatik quruluş nədir? Dilin qrammatikası ilə qrammatik quruluş arasındakı əlaqə nədən ibarətdir?

Qrammatik quruluş obyektiv olub, heç bir subyektin təsirinə məruz qalmır. O yalnız dilin ümumi qanunları əsasında inkişaf edir və dəyişir.

Qrammatik quruluş sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin birləşmə, tərtib edilmə qanunlarının məcmusudur.

Sözün quruluş ünsürlərinin, hər bir qramemin, sözlərin birləşmə üsulu, cümlələrin tərtib edilmə qanunları dilin qrammatik quruluşunun məhsuludur. Qrammatik quruluş dilin özü formalaşdığı gündən formalaşır. Buna görə də qohum dillərin qrammatik quruluşu eyni olur. Belə ki, aqqlütinativ dillərlə flektiv dillərin qrammatik quruluşu arasında mühüm fərqlər vardır. Dillərin təsnifindəki əsas prinsiplərdən biri də qrammatik quruluş, qrammatik tipdir. Məsələn, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu rus və başqa Hind-Avropa dillərindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində prefikslər yoxdur, suffikslər inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilində olan bütün prefikslər alınma olub, alınma sözlərin də tərkibində işlənir, *la*, *bi*, *na*, *anti*, *a* və s. sözləri dilimiz üçün səciyyəvi deyil (Buna görə də dildən çıxır).

Sintaktik səviyyədə sözlərin birləşməsi üsulunu götürsək, hər hansı söz birləşməsi və cümlə üzvlərinin məntiqi və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi dilin qrammatik quruluşuna əsaslanacaq. Məsələn, “Bakı şəhər metropolitenindən istifadə edilməsi qaydaları” mürəkkəb söz birləşməsinin müxtəlif sistemli dillərdə qurulmasına nəzər salaq.

Azərbaycan dilində: Bakı şəhər metropolitqindən istifadə edilməsi qaydaları.

Rus dilində: Правила пользования метрополитеном города Баку.

Fars dilində: Qovaide-estefadəkərdane əz metropolitene-şəhri-Baku.

İngiliscə: The rules of wage of Baku metropoliten.

Almanca: Die Regel der Benur zung Bakuer stadt untergrundbohn.

Fransızca: Reqe de Utilizasijöndü metro döla wel dö Baku.

Göründüyü kimi, sözlərin birləşmə daxilindəki yeri bir-birinə nəinki uyğun gəlmir, qohum olmayan dillərdə, hətta bir-birinin əksini təşkil edir. Rus və fars dilləri yaxın olduğu halda, Azərbaycan dili ilə tamam əks vəziyyətdədir. İngilis və alman dillərinin qrammatik quruluşu qohum olduğundan sözlərin birləşmə üsulu da eynidir.

Deməli, dilin qrammatik quruluşu dil müstəqilləşdiyi gündən formalaşmış əsrlərlə inkişaf edir, öz daxili qanunları əsasında dəyişir. Dilin qrammatik quruluşunda da dəyişiklik və təkmilləşmə gedir. Amma bu, quruluş elementləri olan morfemlərə – qrammatik məna daşıyan kateqorial formalara aiddir. Məsələn, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda dəyişiklik dedikdə dilin konstruktiv səviyyəsində deyil, kateqoriya-məna səviyyəsində gedən dəyişiklik nəzərdə tutulur. Yəni tarixi inkişaf, qrammatik konstruksiyasını deyil, məna ifadə edən formaların dəyişməsi və təkmilləşməsidir.

Qrammatika isə dilin qrammatik quruluşunu öyrənən elmdir. Qrammatika, bəzilərinin düşündüyü kimi, dilə qanunlar tərtib edib vermir, əksinə oradakı qanun və kateqoriyaları ümumiləşdirib, dilin özünə qaytarır. Qrammatikanın ən başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yalnız aid olduğu dilin qrammatik quruluşundan çıxış edir. Bir dilin qrammatikasını başqasının qrammatik quruluşu əsasında yazmaq olmaz. Bir halda ki, qrammatika qrammatik quruluşa tabedir, onun qanun və kateqoriyalarından çıxış edir, onda qətiyyətlə demək olar ki, birinci obyektiv, ikinci subyektiv təsirə məruz qalandır. Başqa sözlə, qrammatika bir elm sahəsi olaraq alimin mövqeyindən asılıdır. Hər hansı bir dilin qrammatik quruluşu dilçi alimlər tərəfindən düzgün və ya səhv tədqiq edilsin, fərqi yoxdur. O, obyektiv şəkildə inkişaf edir. Məsələn, vaxtilə Azərbaycan dilçiliyində mübtədani ikinci dərəcəli üzv qəbul edirdilər. Bundan qrammatik quruluş deyil, qrammatika zərər çəkirdi. Çünki mübtədalar obyektiv olaraq Azərbaycan dilində mövcud idi və yaşayıb inkişaf edirdi. Amma qrammatikada bu məsələ düzgün şərh edilmədiyindən elmi mübtədə anlayışı dilçiliyimizdə öz yerini tapa bilmirdi.

Başqa bir misal. Vaxtilə feili sifət və ya feili bağlama tərkibləri türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində rus dilçiliyinin təsiri altında budaq cümlə hesab edilirdi. Yəni də dilimizin qrammatik quruluşunda nə həmin tərkiblər, nə də təyin və zərflik budaq cümləsinə xələl gəlirdi. Təkcə dilçiliyimizdə – qrammatikada yanlışlıqlar baş verirdi.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu və ya digər dil ünsürü – qramem qrammatikada ya düzgün, ya da səhv qiymətləndirilməsindən asılı olmayaraq, onlar öz qanunları daxilində inkişaf edir. Buradan, hətta belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, dilin qrammatikası, yazılıb yazılmaması həmin dilin qrammatik quruluşunun inkişafına o qədər də təsir etmir. Doğrudur, ədəbi dilin normalarını müəyyənləşdirən qrammatika qrammatik quruluşda sabitləşmə prosesinə kömək edir. Amma bunu dil inkişafının bütün dövrlərinə aid etmək olmaz. Digər tərəfdən, dilin qrammatik quruluşu inkişaf edib formalaşmasa, onun qrammatikasını da yazmaq olmaz. Qrammatik quruluşu tam formalaşmamış dil üçün tərtib edilən qrammatikalarda qanun və kateqoriyaları ümumiləşdirmək onlara tərif vermək çox çətin olar. Bundan olavə, belə qrammatikalarda çoxlu istisnalar meydana gələr ki, bu da qrammatika üçün böyük çatışmazlıqdır. Məsələn, təsəvvür edək ki, Azərbaycan dili üçün XIV əsrdə qrammatika yazmaq lazım imiş. XIV əsr dilimizin quruluşuna nəzər salaq; hələ isim halları sabitləşməmişdir. Məkani halların hamısı – yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar bircə formada – yerlik hal formasında çıxış edir; feilin zamanları forma və məzmunca tam dəqiqləşməmişdir. Gələcək zamanla keçmiş zaman (*apararam, görərəm* və s.), indiki zamanla gələcək zaman (*alır, gəlir* və s.) eyni formada çıxış edir. Bu vəziyyətdə uğurlu qrammatika yazmaq mümkün olardınıb Əlbəttə, yox! Dilçilik ədəbiyyatında qrammatik universallar və universal qrammatika terminlərinə çox rast gəlirik. Bunları

müxtəlif anlayışlardır. Universal qrammatika – ümumi. Por-Royal qrammatikasının adıdır.

Qrammatik universal isə müxtəlif dillərdəki ümumi cəhətlər və onların qrammatik ifadəsidir. Müxtəlif dillərin qrammatik quruluşundakı universal cəhətlər, qrammatikalarda oxşar şəkildə izah edilə bilər. Amma bu, yenə də qrammatikların bir-birini təqlid etməsi üçün əsas vermir. Qrammatika yalnız aid olduğu dilin quruluşundan çıxış etməlidir.

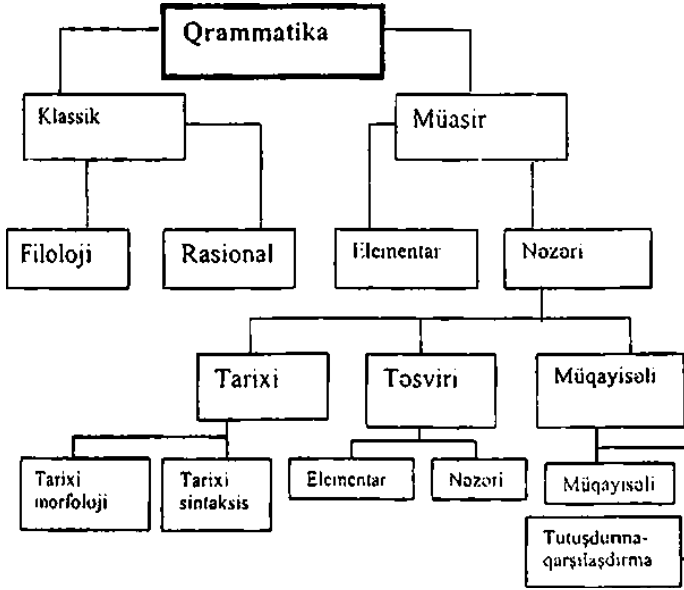
Qrammatikanın növləri

Dilin qrammatik quruluşuna müxtəlif mövqələrdən yanaşmaq müxtəlif cür qrammatikaların yaranmasını şərtləndirir. Qrammatik quruluşa yanaşma mövqeyi, əlbəttə, ümumi inkişafın nəticəsidir. Dilçiliyin ilkin inkişaf mərhələsində diaxronik, müqayisəli və s. qrammatikalardan danışmaq belə olmazdı. Dilçiliyin müasir inkişafı səviyyəsində qrammatikaların aşağıdakı növlərini göstərmək olar: *assosiativ, xarici, daxili, ümumi, deskriptiv, tarixi, izahedici, təsviri, sintaqmatik, sinxron, qarşılaşdırma-tutuşdurma, müqayisəli, müqayisəli-tarixi, formal, nəzəri, normativ, tipoloji, məntiqi* və s.

Bu qrammatika növləri haqqında geniş bəhs etməyə lüzum yoxdur. Amma dünya dilçiliyində qrammatikanın ən geniş yayılmış növlərini iki qrupa belmək olar.

1. Klassik növlər.
2. Müasir növlər.

Bu növlərin özünün də müxtəlif növləri vardır. Bu haqda aşağıdakı sxem daha yaxşı təsəvvür yaradır.

Filoloji qrammatika dünya dilçiliyinin ilkin qrammatikasıdır. Panininin yazdığı “Veda və sanskrit dillərinin qrammatikası”, Appalon Diskol və frakiyalı Dionisinin yaratdığı “Yunan dilinin qrammatikası” ilk filoloji qrammatikalardır. Bunlara ona görə filoloji deyilir ki, yalnız yazısı olan dilləri tədqiq edir.

Rasional qrammatika isə ümumi olduğu üçün belə adlanır. 1660-cı ildə Fransanın Por-Royal monastırında Lanslo və Arno tərəfindən yazılmışdır. Ümumi adlanmasının səbəbi məntiqlə müqayisə və bütün dünya dillərinə guya yaraması idi. Həmin əsərin müəllifləri belə hesab edirdi ki, bütün dünya xalqlarının təfəkkürünü bir məntiq əhatə etdiyi kimi, dillərini də bir qrammatika əhatə edir.

Qrammatikanın müasir növləri aşağıdakılardır:

a) Təsviri qrammatika. Qrammatikanın bu müasir növü (sinxron qrammatika) bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu müasir inkişaf səviyyəsində öyrənir. Təsviri qrammatikanın da iki növü vardır:

1. Elementar-normativ.

2. Nəzəri.

Elementar qrammatika normativ məktəb qrammatikası da adlanır.

Elementar qrammatika ilə nəzəri qrammatika arasında metodoloji cəhətdən fərq yoxdur. Amma tədqiqatın ekstensivliyi (dərindənliyi) və intensivliyi (genişliyi) cəhətdən onlar fərqlənir. Elementar qrammatikalar obyektin məntiqə əsaslanaraq keyfiyyətə, nəzəri qrammatikalar isə linqvistik qanunlara əsaslanaraq kəmiyyətə tədqiq edir.

b) Tarixi qrammatika. Adından geründüyü kimi, qrammatikanın bu növü dilin qrammatik quruluşunu tarixi inkişaf aspektində öyrənir. Bu növ qrammatikalar da öz növbəsində iki qrupa belünür:

1. Tarixi morfolojiya.

2. Tarixi sintaksis.

Tarixi morfolojiya dilin qrammatik morfoloji kateqoriyalarının keçirdiyi inkişaf və təkamül prosesini izləyir. Bundan əlavə, qrammatik məna daşıyan köməkçi nitq hissələrinin tarixini öyrənir.

Tarixi sintaksis isə bəzən ədəbi dil tarixi də adlandırılır, dilin söz birləşməsi və cümlə quruluşu konstruksiyalarının keçirdiyi tarixi təkamül prosesini öyrənir.

c) Müqayisəli qrammatika. Müqayisənin məqsəd və effektinə görə bu qrammatika iki qismə ayrılır:

1. Müqayisəli.

2. Tutuşdurma-qarşılaşdırma.

Müqayisəli qrammatika yalnız eyni sistemli dillərin qrammatik quruluşunu müqayisə edə bilər. Bu qrammatika öz qarşısında elmi məqsəd qoyur. Tutuşdurma qrammatika isə qohum olan və olmayan dillər arasındakı qrammatik qanun və kateqoriyaları qarşılaşdırır. Bu qrammatikanın qarşısında əməli məqsəd qoyulur. Məsələn, ingilis və Azərbaycan dili qrammatik quruluşunu yalnız tutuşdurmaq – qarşılaşdırmaq olar ki, bu da tədris-təlim prosesi üçün lazımdır.

Qrammatikanın hissələri

Qrammatika dilin konstruktiv yarusunu birtərəfli deyil, müxtəlif cəhətlərdən öyrənir. Dil vahidlərinin formal quruluşunu öyrənərkən onun semantik – geniş mənada məntiqi cəhətinə, başqa bir mövqedən öyrəndikdə isə dil vahidlərinin xəyali, məntiqi, semantik cəhəti əsas götürülüb, şəkil tərəfinə az fikir verilir. Qrammatikanın bu iki (morfologiya və sintaksis) sahəsini bir-birindən təcrid etmək olmaz. Aralarındakı mahiyyət fərqləri onları başqa-başqa keyfiyyət kimi qəbul etməyə əsas vermir. Onlar bir-biri ilə vəhdətdə olub, dilin qrammatik quruluşunu özünəməxsus aspektdə öyrənir. Qrammatikanın ənənəvi birinci hissəsi morfologiya, ikinci hissəsi isə sintaksis adlanır.

Morfologiya

Bu termin əvvəlki qrammatika kitablarında şəkliyyat adlanırdı. Bu, təsadüfi deyildi. Çünki qrammatikanın bu sahəsi məhz forma-şəkil mövqeyindən çıxış edir.

Morfologiyanın vahidi morfemdir. Morfem dilin elə kiçik mənalı struktur elementidir ki, onu hissələrə ayırmaq olmaz. “Ən kiçik vahid” ifadəsini fonem haqqında da işlətmışdik. Bunlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, fonem dilin ən kiçik mənasız, morfem isə ən kiçik, amma mənalı vahididir. Morfemlər kiçik hissəciklər olsa da, dil sistemində – dilin qrammatik quruluşunda çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Morfemləri aşağıdakı parametrlərə görə növlərə bölürlər:

1. Morfemin tərkibinə görə.
2. Morfemin funksiyasına görə.

Tərkibinə görə morfemlər birfonemli, ikifonemli və çoxfonemli olur. Məsələn, *a, ə, ı, i* fonemləri morfem funksiyasını kəsb edə bilər. Yəni yönlük və təsirlik halın qrammatik əlaməti olduqda tək fonem morfem kimi çıxış edir. Cütfonemli morfemlərdə iki fonem olur. Məsələn, *və, ki, ək, su, lu* və s. cütfonemli morfemlərdir.

Çoxfonemli morfemlərin tərkibində bir neçə fonem olur. Əgər affikslərdən başqa, köməkçi nitq hissələrini də morfem kimi qəbul etsək, çoxfonemli morfem haqqında aydın təsəvvür yaranar: *lakin, amma, bəlkə, çünki* və s.

Funksiyasına görə. Funksiyasına görə morfemlərin bir çox növü qeyd edilir. Bu morfemlərin hər biri dildə müəyyən vəzifə daşıyır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, funksional fəaliyyət prosesində morfemlər də leksemlər kimi forma və məzmun etibarilə müxtəlif vəzifələr kəsb edir. Məsələn, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri bəzən formaca eyni olur: onun kitab-ı, *kitab-ı* oxudum. Buradakı morfemləri formaca eyni, məzmunca müxtəlifdir. Buna görə də belə morfemlərə morfomonim adı vermək olar. Bəs nə üçün morfonem yox, morfomonim? Çünki belə morfemlər həmişə təkmorfemli olmur. Morfemləri funksiyasına görə aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Kök morfemlər.
2. Affiksal morfemlər.

Kök morfemlər sözün əsas leksik mənasını ifadə edir və ya leksik mənanın əsas bazası rolunu oynayır. Aqqlütinativ dillərdə bu daha asan seçilir. Məsələn, əlcək, seçicilər sözündəki ə/və *seç* kök morfemlərdir.

Rus dilində стол-ик, трактор-ист və s. kök morfemdir.

Affiksal morfemlərin aşağıdakı növləri vardır:

Derivation (sözdüzəldici) morfem, sıfır morfem, birləşdirici morfem, müsbət morfem, mənfəi morfem, seqment morfem, superseqment morfem (prosodik morfem), suffeksal morfem, affiksal morfem və s.

Derivation morfem – sözə birləşərək yeni leksik məna yaradır. Dildəki sözdüzəldici şəkilçilər derivation morfemlərdir. Məsələn, qaz-ma, sor-aq, kitab-xana, kamen-şik, maşın-ist və s.

Sıfır morfem – belə morfemlər formal mənada sözün tərkibində iştirak etmir. Amma onu asanlıqla bərpa etmək olur. Məsələn, çox vaxt III şəxsədə mübtədə ilə xəbər

uzlaşmır. Yəni miibtoda cəmdə, xəbər isə təkdə işlənir. Buna baxmayaraq, xəbərdə iştirak etməyən (sıfır morfem) *-lar, -lər* morfemini fikrən nəzərdə tuturuq. Məsələn, onlar gəl-di(lər), quşlar uç-du(lar) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində də formal morfem iştirak etmir. Məsələn, məktəb(in) direktoru, dəniz(in) qırağı, alma(nın) ağacı və s. Buradakı ziyəlik halı müəyyən edən *-in* sıfır morfem kimi söz tərkibində iştirak etmir.

Birləşdirici morfem – Adından da göründüyü kimi, birləşdirici morfemlər iki müxtəlif morfemi bir leksik və ya qrammatik məna ətrafında birləşdirir. Məsələn, üz-bə-üz, qaz-o-provod, par-o-voz, dal-ba-dal, vur-ha-vur və s.

Müsbət və mənfi morfemlər. Dildə elə morfemlər vardır ki, müsbət, elələri də vardır ki, mənfi anlayış ifadə edir. Bu, daha çox derivation xarakterli morfemlərə aiddir. Məsələn, *li* – müsbət, *sız* – mənfi, *dir* – müsbət, *deyil* – mənfi anlayış ifadə edən morfemlərdir.

Seqment morfem. Seqment morfemlər sözün quruluşuna daxil olan ünsür-morfemlərdir.

Seqment morfemlərlə yanaşı dilçilik ədəbiyyatında *superseqment* (sverxseqment) morfemlər haqqında da bəhs edilir. Əslində belə hallar sabit formalarda ifadə edilmədiyindən onları qeydsiz-şərtsiz morfem hesab etmək olmaz. Superseqment morfemlərə əslində prosodikanı aid edirlər. Nitqin superseqment cəhətləri, tonun yüksəlməsi, alçalması (melodiya), daha güclü və zəif vurğuların müəyyən məqsəd üçün işlədilməsi (dinamika), nitqin bəzən sürətli, bəzən ləng ifadəsi (temp),

sözlər və ifadələrarası fasilə (pauza) supersegment morfemlər hesab edilir. Amma bunu formal -morfeem hesab etmək olmaz. Ona görə də supersegment adı verilmişdir.

Affiksial morfeem dedikdə isə buraya həm. prefikslər, həm infikslər, həm də suffikslər daxildir.

Morfemlər, onların xarakteri, növləri, funksiyaları morfologiyanın əsasını təşkil edir. Morfologiya sözü də, əslində, morfeemlər haqqında elm deməkdir. Amma bu, qrammatikanın haqqında bəhs etdiyimiz sahəsinin dar mənasıdır. Geniş mənada morfologiya, morfeemlərdən əlavə, sözlərin leksik-qrammatik qruplarını da əhatə edir. Bu mövqedən yanaşdıqda morfologiyanın özünün də müxtəlif növləri vardır: aqqlütinativ morfologiya, analitik morfologiya, flektiv morfologiya, sözdəyişmə morfologiyası, sözdüzəltmə morfologiyası, sözbirləşmə morfologiyası.

Dillərin qrammatik tipinə uyğun olaraq onların morfologiyası da bir-birindən ayrılır:

Aqqlütinativ morfologiya morfonoloji dəyişikliyə məruz qalmayan, hər bir morfeemin sabit yeri olması ilə seçilən morfologiya nəzərdə tutulur. Buraya Azərbaycan və başqa türk dillərinin morfologiyaları daxildir.

Analitik morfologiya, adından da göründüyü kimi, birləşmə məsələlərindən bəhs edir. Burada köməkçi sözlərin avtosemantik leksemlərlə birləşməsindən bəhs edilir. Bundan əlavə, sözün qrammatik formasının qrammatik kateqoriya şəklində ifadə edilməsi də analitik morfologiyaya daxildir.

Analitik söz formalarının qrammatik kateqoriya məqamında çıxış etməsi də analitik morfologiyanın obyektidir.

Flektiv morfologiya. Bu morfologiyada qrammatik əlaqələrin ifadəsi fleksiya vasitəsilə reallaşır. Bu zaman morfemlər morfonoloji dəyişikliyə məruz qalırlar. Məsələn, ərəb dilində *nur – ənvar, rizq – ərzaq* sözlərini götürək. Burada sözün əvvəlinə *ə* artırılmaqdan əlavə, kökündə də dəyişiklik getmişdir.

Sözdəyişmə morfologiyası. Burada elə formalardan bəhs edilir ki, onlar sözün formasını dəyişir. Buraya adi qrammatik kateqoriyalar daxildir. Onlar söz formasını dəyişir.

Sözdüzəltmə morfologiyası isə, əsasən, derivatoloji funksiya daşıyır. Burada sözyaratmanın forma və üsullarından bəhs edilir.

Sözbirləşmə morfologiyasında isə söz birləşməsinin morfoloji cəhəti öyrənilir. Birləşmənin morfoloji əlamətlərini öyrənən dilçilik sahəsinə sözbirləşmə morfologiyası deyilir.

Sözün morfoloji quruluşu

Dildəki morfemlər hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan asılı olaraq söz tərkibində struktur element kimi birləşir. Morfemlərin söz tərkibində birləşməsi – üsulu, sistemi məhz dilin öz qrammatik quruluşundan asılıdır. Lakin bırı çox dünya dilləri üçün bir universal

cəhət vardır ki, o da sözün kök, əsas və affikslərdən ibarət olmasıdır.

Kök mürəkkəb anlayışdır. Buna görə də kökün ümumi tərifini vermək çətindir. Bu, kökün mürəkkəb təbiətindən asılıdır.

Kök amorf dillərdə bir cür, aqqlütinativ dillərdə başqa cür, hətta flektiv dillərin özündə (ərəb dilində) başqa cür olur.

Kökün, fonemə bənzər bir cəhəti var. Bu ondan ibarətdir ki, fonemlər kimi köklər də məna fərqləndirici keyfiyyətə malikdir. Əslində söz kökləri istər ərəb, istər yunan dilçiliyində, istərsə də Avropa dilçiliyində məna daşıyıcısı olub məna yaratdığına və mənaları fərqləndirən minimal morfem olduğuna görə müəyyənləşdirilmişdir.

Kök əsas mənənin daşıyıcısı olub, heç bir affiks qəbul etmədən, morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə mənəni ifadə edir. Bu cəhətdən yanaşdıqda kökün müxtəlif növlərinin olması aydın olur. Amorf deyilən Hind-Çin dillərində köklər, əsasən bir hecadan ibarət olur.

Kök ərəb dilində çox vaxt üç samitdən ibarət olur (Məsələn, *təqsir* sözünün kökü – *q, s, r*; *qəsd* – sözünün kökü *q, s, d* və s.; *q, s, r* kökündən – *təqsir, müqəssir, qüsur, qasir, məqsur, q, s, d* – kökündən – *qəsd, qasid, məqsud, məqsəd* və s. sözlər yaranmışdır).

Aqqlütinativ dillərdə isə kök ayrılıqda məna verib, bütün morfoloji vəziyyətlərdə dəyişməz qalır. Azərbaycan dilinin kökləri bu qəbildəndir. Məsələn, *baş* kökündən *başlanğıç, başçı, başlı, başsız, başlamaq* və s. sözlər yarandıqda kök dəyişməz qalır. Kökün bir növü də

morfoloji kökləridir. Söz keçmişdə işləndiyi həqiqi mənada götürülür. Müasir vəziyyətdə onu kökə və şəkilçiyə ayırmaq lazım gəlir. Məsələn, *ulaq, qaşiq, qurşaq, dodaq, ayaq* və s. sözləri hissələrə ayrılır.

Etimoloji köklər isə tarixən etimon kimi götürülmür. Müasir vəziyyətdə kökə və şəkilçiyə ayırmadığımız bir sıra kök sözlər etimoloji cəhətdən təhlil edildikdə hansı kökdən yarandığı mütləq müəyyənləşməlidir. Bu mənada bir sıra hallarda morfoloji köklərlə etimoloji köklər bir-birinin əksini təşkil edir. Etimoloji cəhətdən yanaşdıqda *ulaq* sözünü u-laq, qaşiq – qa-şiq, qurşaq sözünü qur-şaq, dodaq – do-daq, ayaq sözünü a-yaq ((ay-aq)) aya-q hissələrinə ayırmaq olar.

Əsas sözün quruluşunda müstəqil morfem deyil. Sözün kök və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət hissəsi əsas adlanır. Məsələn, baş-çı-lar sözünün kökü *baş*, əsası başçıdır. Belə əsaslara birinci əsas deyilir. Çünki bir kök və bir sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. İkinci əsas söz kökü üstəgəl iki sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur. Məsələn, baş-çı-lıq.

Üçüncü əsas kökə üç sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yaranır. Məsələn, yar-ad-ı-cı-lıq, sür-ün-dür-mə və s.

Şəkilçi (affiks). Şəkilçi sözə qrammatik məna verən və ondan yeni məna yaranmasına kömək edən morfemdir. Bu cəhətdən yanaşdıqda, işlənmə yerinə görə affiksləri üç qrupa bölmək olar: 1) *Suffikslər*. 2) *Prefikslər*. 3) *İnfikslər*.

Suffikslər sözün sonuna qoşularaq onu forma və ya məzmunca dəyişən morfemlərdir. Flektiv və amorf dillərə nisbətən, aqqlütinativ dillərdə suffiks – son şəkilçi daha

çox inkişaf etmişdir. Çünki leksik və qrammatik mənalar iltisqa-i-aqqlütinativ dillərdə yalnız şəkilçilər – qrammatik formalar vasitəsilə yaranır. Bu dillərdə kök dəyişmədiyindən mənə və forma dəyişməsi affikslər hesabına olur. Affikslər öz funksiyasına görə iki qrupa bölünür:

1. Sözdüzəldici şəkilçilər (affikslər).
2. Sözdəyişdirici şəkilçilər (affikslər).

Sözdüzəldici şəkilçilər elə qrammatik formalardır ki, bunlar vasitəsilə yeni məzmun yaranır. Ümumi dilçilikdə buna derivatologiya deyilir. Sözdüzəldici şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar, milli və alınma qruplarına bölünürlər. Dildə sözyaratmanın ən geniş yayılmış forması kimi sözdüzəldici şəkilçi artırmaq ta qədim zamanlardan – dilin ilkin inkişaf mərhələsindən başlayır. Bəzi qrammatik kateqoriyalara nisbətən sözdüzəldici şəkilçilər dildə daha əvvəl formalaşır.

Azərbaycan dilində *-çit⁴*, *-liq⁴*, *-lit⁴*, *-sitz⁴* və s. məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilər olduğu halda, *-cı-(dam-cı)*, *-ic(çək-ic)*, *-laq(ot-laq)*, *-inc (gül-ünc)*, *-ar (aç-ar)* və s. şəkilçilər qeyri- məhsuldardır.

Mənşəyinə görə sona qoşulan şəkilçilər milli və alınma olaraq iki qrupa bölünür. Azərbaycan dilində milli şəkilçilər alınmalara nisbətən qat-qat çoxdur. Alınma şəkilçilər də iki qrupa bölünür: ərəb və fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli şəkilçilər.

a) Ərəb mənşəli şəkilçilər. Ərəb mənşəli bir sıra şəkilçilər ərəb sözləri ilə birlikdə dilimizə keçib tarixən geniş miqyasda işlənmişdir. Azərbaycan milli ədəbi dili

formalaşdıqdan sonra həmin şəkilçilər öz yerini milli mənşəli: affikslərə verib dilimizi tərk etmişdir. Məsələn, -*at* cəmlük bildirən şəkilçidir. Ərəb sözləri ilə işlənilib, sonralar dilimizdən çıxmışdır: *Hürufat* (hərflər), *əlamət* (əlamətlər), *xüsusat* (xüsusilik, xüsusyyəət) və s. İndi dilimizdə qalan ərəb mənşəli şəkilçilər öz əvvəlki funksiyasını, demək olar ki, itirmişdir. Məsələn, *təyinat*, *xəcalət*, *kəramət*, *dəyanət*, *keyfiyyəət*, *mətanət* və s. kimi sözlərdə biz cəmlük axtarmırıq.

b) *Fars mənşəli sözdüzəldici şəkilçilər* dilimizdə daha çoxdur. (Bu haqda əvvəldə bəhs etmişik). Onlar fars dilində müstəqil söz – söz kökü olduğu halda, Azərbaycan dilinə isim düzəldən şəkilçi kimi keçmişdir. Məsələn, *xətt-keş*. *Keş* şəkilçisi *keşidən* feilinin köküdür, isim düzəldən şəkilçi kimi dilimizə keçmişdir. Eyni sözləri *baz*, *paz*, *dar*, *ondaz*, *kar*, *saz*, *duz*, *suz*, *avər bər* və s. şəkilçilər haqqında da demək olar.

c) *Rus və Avropa mənşəli şəkilçilər*. Belə şəkilçilər dilimizdə azdır. Bunun iki səbəbi vardır. Birinci, bu dillərin özündə prefiks və infikslər daha çox inkişaf etdiyindən affikslər az yayılır. İkinci, bu şəkilçilərin alınma tarixi son dövrlərə – milli ədəbi dilimizin normaları sabitləşdiyi dövrə təsadüf edir. Buna görə də belə şəkilçilər kütləvi surətdə dilimizə keçə bilməmişdir. Alınma sözlərə öz şəkilçilərimiz artırılmışdır: *traktorist*, *motorist*, *kombayner*, *svarşik* və s. sözlər dilimizin öz şəkilçisi ilə *traktorçu*, *motorçu*, *kombaynçı*, *qaynaqçı* və s. kimi verilir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözü axırına qoşulub onu formaca dəyişən şəkilçilər, kök morfemə leksik deyil, qrammatik məna verir. Bu səbəbdən də sözdəyişdirici şəkilçilər ilə qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sinonim mənada çıxış edir. Məsələn, kitabxanalar sözünə baxaq, *xana* şəkilçisi yeni məna yaratdığı halda *-lar* şəkilçisi heç bir məna yaratmamış, sözü formaca dəyişmişdir. Bu da kəmiyyət kateqoriyası səviyyəsindədir. (Bu haqda qrammatik kateqoriyalardan danışanda geniş bəhs edəçəyik).

Prefikslər. Adından görüldüyü kimi, prefiks sözü önünə artırılıb, ona leksik-qrammatik mündərəcə verən morfemdir. Prefiks, əsasən, Hind-Avropa dillərində geniş yayılmışdır. Sami dillərdən ərəb dilində də prefikslərə rast gəlmək olur. Aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində prefiks yoxdur. Vaxtilə dilimizdə ərəb və fars mənşəli bir çox sözlə birlikdə onların prefiksləri də işlənirdi. İndi həmin prefikslər Azərbaycan dilinin öz milli şəkilçiləri ilə əvəz edilmişdir. Ərəb dilindən “la”, fars dilindən “bi”, “na” kimi prefikslər Azərbaycan dilində vaxtilə geniş işlənirdi. Məsələn, *laməzhəb*, *laşərik*, *lakəlam*, *bivəfa*, *bimürvət*, *bisavad*, *naümid*, *nainsaf*, *naqabil*, *nahəmvar* və s. sözlərdə işlədilən önlüklər – prefikslər indi dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz edilmişdir. Bir neçə sözdə əvəz etmək mümkün olmadığından həmin prefikslər gəlmə sözlərdə indi də işlənməkdədir. Məsələn, *namərd* – kişisiz, *narazı* – razısız işlədilə bilməz.

Avropa dillərində, o cümlədən nıis dilində prefikslər geniş yayılmışdır. Prefikslər sözü önünə qoşularaq ona

verdiyi mənaya görə bir neçə qrupa bölünür. Məsələn, inkarlıq bildirən prefikslər, boş, yəni leksik mənadan məhrum olan prefikslər.

İnkarlıq bildirən prefikslər qoşulduğu, daha doğrusu önünə olavə edildiyi sözün mənasını inkar edir. Məsələn, *неизвестный, неграмотный, bisavad, nainsaf, laqeyd* və s.

Boş adlanan prefikslər əsasən feillərin növ kateqoriyaları ilə əlaqədar işlənir. Məsələn, *научить, сдавать* və s.

Alman dilində də prefikslər geniş inkişaf etmişdir. Bu dildə prefikslər kökdən ayrılıb onun sonuna da qoşula bilir. Başqa sözlə, alman dilindəki prefikslər ayrılan (tranbaze) və ayrılmayan (untrenbaze) olaraq iki qrupa bölünür. Məsələn, *ab* prefiksi *abgeben* və *gebenab* şəklində feilə birləşə bilir.

İnfikslər. İnfiks sözün ortasında – kök tərkibində işlənən elə morfonemlərdir ki, kökün mənasını dəyişir. Bu, həm yeni mənayaratma, həm də formayaratma istiqamətində olur. İnfikslər, əsasən, flektiv dillərdə mövcuddur. Bu, həmin dillərdə kökün dəyişə bilməsi ilə əlaqədardır. Aqqlütinativ, dillərdə kök dəyişməz olduğu üçün onun tərkibinə olavə heç bir vahid – fonem, morfem daxil edilə bilməz. Bu mövqedən yanaşdıqda ərəb dilindəki feil bablarını yaradan saitlər, alman dilində güclü feillərin kökündə dəyişiklik yaradan elementlər infiks adlana bilər. Məsələn, ərəb dilində *z, k, r* üç samitli: kökdə saitlər artırıldıqda *Zakir, zikr, məzkur* və s. mənalar alınır. Bu, yeni mənə yaratmaq üçün sait əlavəsidir. İsimlərin

cəmliyini əmələ gətirmək üçün də belə flektiv kök dəyişməsindən istifadə olunur. Məsələn, *şair – şüəra, rizq-ərzaq, türk-ətrak* və s.

Alman dilində də feilin kökündə dəyişiklik getməsilə yeni (zamanla və növlə bağlı) mənalar yaranır. Məsələn, *werden, wurde, geworden*.

Rus dilində də infikslər vardır. Məsələn, *parovoz, samolet, paroxod* və s. Sözlərindəki o ünsürü infiks vəzifəsi daşıyır.

Sözlərin leksik və qrammatik qrupları

Ənənəvi dilçilikdə nitq hissələri adlandırılan söz qrupları dildəki mənasına, forma və funksiyasına görə birləşirlər. lile dilçilikdə nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü də bu üç prinsipə əsaslanır. Nitq hissələrinin təsnifində əsas götürülən prinsip – leksik, qrammatik (morfoloji) və sintaktik prinsiplərdir. Bu prinsiplərə görə nitq hissələri əsas, köməkçi və xüsusi olaraq 3 qismə bölünür. Əsas nitq hissələri avtosemantik (müstəqil mənalı) mahiyyətdə olmalı, yeni söz yaradılması üçün əsas olmalı – sözdüzəldici şəkilçi qəbul edə bilməli və cümlə üzvü olmalıdır. Buraya – avtosemantik nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərf daxildir. Köməkçi (sinsemantik) nitq hissələri isə yuxarıdakı tələblərə cavab verə bilmir. Bunlar dildə leksik məna deyil, qrammatik məna ifadə edir. Bu nitq hissələri cümlə üzvləri və cümlələr arasında ya əlaqə yaradır (bağlayıcı, qoşma), ya da mənanı qüvvətləndirir (ədat və modal sözlər). Nidalar

xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd olunur. Çünki nidalarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin xüsusiyyəti vardır. Belə ki, nidalar bəzən bütöv bir sözlə bəzən də mənasız səs kompleksi ilə ifadə edilir. Məsələn, *ah* müstəqil söz olduğu halda, *tfu* müstəqil söz deyil. Son vaxtlar təqlidi və vokativ sözləri də nitq hissələrinə daxil edirlər.

Sözlərin leksik-qrammatik cəhətdən qruplaşdırılması hələ qədim dilçilərə məlum idi. Yunan alimləri adlar və feillər qrupunu müəyyənləşdirmiş, cümlənin məhz ad – feil konstruksiyasından ibarət olduğunu göstərmişdilər. Qədim yunan alimi Əflatun ad dedikdə mübtədanı, feil dedikdə xəbəri nəzərdə tuturdu. Əlbəttə, bu o dövr dilçiliyi üçün müsbət hal idi. Məşhur yunan alimi Aristotel özündən əvvəlki fikirləri daha da dərinləşdirmişdi. Yeni eradan əvvəl V əsrdə formalaşmış dilçilik görüşlərinə görə nitq hissələri iki qrupa bölünürdüsə, Aristotel dövründə buraya bir nitq hissəsi – bağlamalar da daxil edildi. Aristotel bağlama adı altında artıqları, qoşma və bağlayıcıları müstəqil söz hesab edirdi. Yunan dilçiliyində məntiqlə qrammatika arasındakı sərhəd müəyyən mənada qarışdırılırdı. Yunan alimləri (o cümlədən Aristotel) mübtəda ilə subyekti eyniləşdirdiyinə görə adlar adı altında yalnız başlanğıc formada adlıq halda işlənənləri nəzərdə tutmuşlar.

Feillərdə isə əsas məsdər deyil, indiki zaman I şəxsin təkli nəzərdə tutulmuşdur. Yunan dilinin qrammatika dövrü başladıqdan sonra nitq hissələrinin sayı artırılmışdır. Belə ki, İskəndəriyyə dilçiləri nitq

hissələrinin sayını səkkizə çatdırmışdılar (ad, feil, feili sifət, artıql, əvəzlik, zərf, qoşma, bağlayıcı).

Bunun səbəbi onda idi ki, İskəndəriyyə qrammatikləri nitq hissələrinin təsnifi zamanı leksik və sintaktik cəhətləri nəzərə almamış, yalnız morfoloji prinsipi əsas götürmüşlər.

Məlumdur ki, Roma dilçiləri həmişə yunanların ardınca getmişlər. Nitq hissələri məsələsində də onlar məhz yunanlan təqlid etmiş, yalnız öz dillərində olmayan artikli çıxarmışlar.

Orta əsrlərdə cümlə ilə hökm eyniləşdirildiyi üçün nitq hissələri də cümlə və hökm üzvü mövqeyindən şərh edilmişdir.

Nitq hissələrinin ümumi linqvistik mövqedən düzgün şərh edilməsi XIX əsrdən dilçilik müstəqil elm kimi formalaşdıqdan sonra mümkün olmuşdur.

Moskva qrammatika məktəbinin nümayəndələri nitq hissələrinə formal-morfoloji mövqedən yanaşmışlar. Belə ki, F.F.Fortunatov və başqaları nitq hissələrini qrammatik əlamətlərinə görə, hallana və təsriflənə bilənlər və bilməyənlər meyarı ilə təsnif edir. Məlum olduğu üzrə, bu məqbul mövqe deyildir. Çünki köməkçi nitq hissələri bu bölgülərə daxil ola bilmir. Əlbəttə, morfoloji əlamət nitq hissələrinin təsnifində iştirak edir. Lakin onu yeganə prinsip kimi qəbul etmək olmaz.

Morfoloji əlamət dedikdə təkcə nitq hissəsinin forması deyil, onların yeni sözyaratma cəhətləri də nəzərdə tutulur. Bu əlaməti əsas götürəndə amorf dillərdəki sözlər nitq hissəsi təşkil edə bilmir. Buna görə də sintaktik

funksiyanı mütləq nəzərə almaq lazımdır. Morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etməyən köklər Çin, Vyetnam, Siam, İndoneziya və s. dillərdə məhz sintaktik funksiyasına görə isim, sifət, feil kimi qiymətləndirilir. Əslində, nitq hissələrinin təsnifində tək cə sintaktik prinsipi də əsas hesab etmək olmaz. Çünki bu prinsipi görə nitq hissələri cümlo üzvlərinə əsasən qruplaşdırılır. Yəni mübtəda – isim, təyin – sifət, say, xəbər – feil kimi müəyyənləşdirilir.

Bütün dünya dillərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən prinsip leksik prinsipdir. Bu, dillərarası universal cəhətdir. Çünki nitq hissələri, hər şeydən əvvəl, öz leksik mənaları əsasında qruplaşdırılır.

Nitq hissələrinə leksik, morfoloji və sintaktik mövqedən yanaşdıqda onları ümumi qrammatik kateqoriya kimi qəbul etmək olar. Bu da hamının qəbul edə biləcəyi mövqe deyil. Belə olduqda köməkçi nitq hissələri qrammatik kateqoriya funksiyası daşımadığı üçün nitq hissələri dairəsinə daxil edilə bilmir. Əslində köməkçi nitq hissələrinin yalnız bir morfoloji funksiyası olduğu üçün onları nitq hissəsi hesab etməmək olar. Çünki onlar leksik funksiyadan məhrumdur.

Nitq hissələrindən daha əvvəl hansı yaranmışdır?

Bu suala məntiq əsasında cavab vermək olar.

Say isimdən əvvəl necə əmələ gələ bilərdi? İnsanlar nəyi saymalı idilər? Habelə sifət isimdən əvvəl necə yarana bilərdi? Yenə də həmin məntiqi fikri təkrar etmək olar ki, nəyin əlamət və keyfiyyətini göstərməli idilər?

Bəlkə əvəzlilər əvvəl yaranmışdır? Əgər insanların əşya haqqında anlayışı olmasaydı, nəyi əvəz etməli idilər?

İsim (əşya) haqqında anlayış insanın birinci anlayışıdır. Bu, bütün diinya xalqları üçün ortağ cəhətdir. Qrammatika baxımından da belədir. İlk nitq hissəsi isimdir. Əgər belə yanaşsaq. Yəni ismi birinci qəbul etsək, onda başqa nitq hissələrinin yaranması haqqında obyektiv təsəvvür əldə etmək olar. Deməli, insanlar qabaqca əşya – ad haqqında anlayış əldə etmiş, sonra onun sayı, əlaməti haqqında anlayışlar, daha sonra onu əvəz edən sözlər meydana gəlmişdir. Deməli, saylar və sifətlər məhz ismin bu və ya digər cəhətini göstərmək üçün, əvəzlilər məhz ona işarə etmək üçün yaranmışdır.

Feillərin isə əsas əlaməti iş, hal və hərəkət bildirməkdir. Anlayışların əsasını təşkil etmək cəhətdən yalnız feillər isimlərə qarşı qoyula bilər. İsim – əşya, anlayış adıdır, feil – iş, hərəkət adıdır. Bütün dillərdə feil vardır. Feillər o dərəcədə dilin özü ilə bağlıdır ki, onlar bir dildən başqa bir dilə keçmir.

Bəzi əlamətlər və qrammatik mənalar cəhətdən feil isimdən də zəngindir. Feil ən zəngin nitq hissəsidir. Feili başqa nitq hissələrindən ayıran formal cəhət onun xüsusi qrammatik kateqoriyalarının çox olmasıdır. Feilin növ, zaman, təsirlilik, şəxs, inkarlıq kateqoriyaları və bu kateqoriyaların hər birinin müxtəlif formaları vardır.

Bundan əlavə, feilin əmr, məsdər, lazım, arzu, vacib, şərt formaları da vardır.

Məsdər forması ismin bütün əlamətlərini qəbul edir. Lakin təsirlilik və inkarlıq kateqoriyası ilə məsdər feil

qrupuna daxil olur. Göründüyü kimi, feil çox zəngin itq hissəsidir. Buna görə də o, müxtəlif vaxtlarda ismə qarşı qoyulmuşdur. Hətta feilin isimdən əvvəl yarandığını iddia edənlər də tapılırdı. Dilin mənşəyi haqqında “əmək nəzəriyyəsi”, “əmək müqaviləsi”, “əmək çıxırıqları” və s. fərziyyələrin nümayəndələri iddia edirdilər ki, dildə ilk dəfə işlə, əməklə, hərəkətlə bağlı sözlər – feillər yaranmışdır. Hind-Avropa dillərini tədqiq edənlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, sözlərin ilkin kökləri iş-hərəkət bildirir. Məsələn, ərəb dilində *zülm*, *zalim*, *məzlum* və s. sözlərin kökü *zülm* iş bildirir – feildir. Həmin feildən sonra isimlər, feili sifətlər və s. yaranmışdır. Vaxtilə yalnız Hind-Avropa dillərini nəzərə alaraq bütün söz köklərinin feillərdən yarandığı güman edilmişdir. Məntiqə görə insanlar bir şeyin özünü bilmədən onun əlamətini bilməzdilər. Feillər isə eyni zamanda əlamət bildirir. Bu səbəbdən də feillərin ilkin yarandığını güman etmək səhv olardı.

Saylar – insanın əşya haqqında azlıq və çoxluq anlayışı meydana gəldikdən sonra yaranmışdır. Məlumdur ki, azlıq-çoxluq anlayışını kəmiyyət kateqoriyası ilə də ifadə etmək olur. Amma fərq burasındadır ki, kəmiyyət kateqoriyası ismin qeyri-müəyyən, saylar isə müəyyən miqdarını bildirir. Bunların hansı tez yaranmışdır? Əlbəttə, kəmiyyət kateqoriyası. Çünki konkret, miqdar anlayışı mücərrəd çoxluq anlayışından sonra yaranmalı idi. Miqdar etalonu bir olmuş, sonralar başqa miqdarlar birlə müqayisədə yaranmışdır. Beləliklə, say miqdar

anlayışının adı kimi çıxış etmişdir. Ərəb dilində bu termin ismi-tədad adlanır.

Saylar və say sistemi haqqında irəlidə danışılmışdır.

Sifət – ad qrupuna daxil olan, əşyadakı nisbi əlamət və keyfiyyəti bildirir. Rus dilində, haqlı olaraq, say və sifət “имя числительное”, “имя прилагательное” terminləri ilə adlandırılır. Sifət də ismin bütün qrammatik əlamətini qəbul edib substantivləşir. Lakin müqayisə-dərəcə kateqoriyası ilə isimdən ayrılır. Cümlədə təyin, zəiflik substantivləşdikdə isə, mübtoda, xəbər, tamamlıq rolu oynayır.

Əvəzlik də adlar qrupuna daxildir. Çünki ad bildirən sözləri əvəz edir. Əvəzlik isim, sifət və saydan sonra yaranmışdır ki, onları əvəz edə bilsin. Əvəzliyin mənaca aşağıdakı növləri vardır: işarə əvəzlilikləri, şəxs əvəzlilikləri, sahiblik əvəzlilikləri (Hind-Avropa dillərində), təyin əvəzlilikləri, qayıdış əvəzlilikləri, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, sual əvəzlilikləri, inkar əvəzlilikləri Bu əvəzliliklər içərisində ən tez yarananı işarə əvəzliyidir ki, vaxtilə şəxslərə də işarə edilmişdir. İşarə əvəzliyi ilə şəxsi bildirmək daha əvvəllərə aiddir. Hətta bütün dillərdə üçüncü şəxsə işarə ilə şəxs əvəzliyi eynidir. Birinci və ikinci şəxsləri bildirən sözlər isə sonralar yaranmışdır. *Bu, o* şəklində formalaşan işarə əvəzlilikləri lap qədimdir.

Zərflər – müəyyən mənada, adlar qrupuna daxil oluna bilər. Belə ki, sifətlər kimi əlamət bildirir. Amma zərflər əlamətin əlamətini (feillərin əlamətini) bildirdiyi üçün sifətlərdən ayrılır.

Köməkçi nitq hissələrindən qoşma dildə əsas nitq hissələrindən sonra yaranmış və qrammatik mənanın ifadə formalarından biridir. Qoşmalar cümlə üzvləri ilə əlaqələnib onlara yeni məna verir. (Bu haqda irəlidə bəhs edəcəyik).

Bağlayıcılar isə cümlə və cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradır. Bağlayıcılar əlaqələndirdiyi iki üzvü həm tabelilik, həm də tabesizlik əsasında birləşdirə bilər. (Qrammatik məna ifadəçisi kimi bağlayıcıdan irəlidə bəhs ediləcək).

Ədatlar – cümlədə mənanı qüvvətləndirmək üçün işlədilir. Cümlədən ədatı çıxardıqda o, qrammatik cəhətdən heç nə itirmir, amma məntiqi ekspressivliyi azalır. Ədatlar mənacə bir neçə qrupa bölünür: a) sual odatları: *bəs, mı, mi, mu, mü.* 2) arzu bildirən ədatlar: – *kaş, barı, təki,* 3) əmr ədatları: *gör, görüm, di;* təsdiq və inkar bildirən ədatlar: *xeyr, bəli, yox, qətiyyə, heç;* qüvvətləndirici ədatlar: *ha, lap, ən, zil, düm, hətta, elə, daha, artıq, hey* və s.

Ədatların müstəqil mənası yoxdur. Onlar yalnız başqa avtosemantik sözlərlə birlikdə və yaxud semantik-ekspressiv sahədə reallaşırlar.

Nida – köməkçi nitq hissəsi kimi xüsusi cəhətlərə malikdir. Nidalar cümləyə emosionallıq verir. Belə sözlər cümlədə hiss, həyəcan, şadlıq təəccüb, qəzəb, qorxu və s. kimi hissləri ifadə edir. Nidalar bir sıra cəhətləri ilə başqa köməkçi nitq hissələrindən seçilir. Onlar müstəqil söz kimi də ifadə edilir; nidalar anidir; subyektivdir.

Köməkçi nitq hissələrindən danışarkən modal sözlərdən də bəhs etmək lazımdır. Modal sözlər cümlədə ara söz kimi çıxış edir. Əslində, əsas nitq hissələrindən ibarət olan modal sözlər danışanın nitqdə ifadə etdiyi fikrə münasibətim bildirir. Azərbaycan dilində modal sözlərin iki qrupu qeyd edilir: 1) ismi modal sözlər; 2) feili modal sözlər.

Əlbəttə, həqiqətən, bəlkə, beləliklə, ümumiyyətlə və s. kimi modal sözlər ismi modal sözlər adlanır.

Feillərdən ibarət olub, nitqə münasibət bildirən sözlər feili modal sözlər adlanır: *deyəsan, görəsən* və s.

Mənalarına görə modal sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) təsdiq bildirənlər: *həqiqətən, həqiqətdə, əslində, şübhəsiz, doğrudan, şəksiz, əlbəttə* və s.; b) yckunlaşdırıcı modal sözlər: *deməli, xülasə, beləliklə, əlqərəz, ümumiyyətlə* və s.; c) ehtimal bildirən modal sözlər: *yəqin, bəlkə, ola bilsin ki, dəyəsan, ehtimal ki, çox güman ki, sanki*.

Xarici dillərdə də modal sözlər – feillər geniş yayılmışdır. Alman dilində: *können* (bacarmaq), *müssen* (malı, məli), *sollen* (məcbur olmaq), *wollen* (istəmək), *dürfen* (icazəsi olmaq).

İngilis dilində səkkiz modal feil vardır: *can* (bacarmaq), *may* (icazəsi olmaq), *must* (malı, məli), **shaed** (məcbur olmaq, I şəxs), *ought* (məcbur olmaq, II-III şəxs), *aught* (gərək), *dare* (cəsarət), *to olo to = to have to* (vaciblik), *need* (vaciblik, gərəklik).

Fransız dilində: *done, tiens, l-bien*.

Cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqəyə girməyən nitq hissələrindən biri də vokativ sözlərdir. Keçmiş qrammatika kitablarında vokativ sözləri ayrıca qeyd etmədilər. Vokativ sözlər çağırış vəzifəsi üçün dildə yaranmış olsa da, sonralar öz funksiyasını genişləndirmişdir. Vokativ sözlər nominativ mənadan daha çox ekspressiv mahiyyət daşıyır. Təsadüfi deyil ki, dilin mənşəyi haqqında bəhs edənlər – vokativ nəzəriyyə tərəfdarları belə sözlərin məhz bu cəhətini nəzərə almışdılar Müəyyən hadisənin yaxınlaşdığını bildirmək üçün ibtidai insanlar bu və ya digər səs çıxarmış, başqalarına məlumat vermişlər. Beləliklə, həmin siqnallar – vokativ səslər ekspres- sivlik kəsb edərək ünsiyyət elementinə çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu üsulla başqa canlılar da ünsiyyət saxlayır.

Zaman keçdikçə vokativ siqnallar müstəqil vokativ söz səviyyəsinə yüksəlmişdir. Pişiyi, iti, atı, toyuğu və s. canlıları çağırmaq üçün istifadə edilən söz kompleksləri əslində vokativ sözlərin ilkin mərhələsi olmuşdur. Bu gün dilimizdəki qada(ş) (bu söz qardaş sözündən deyil), az (a qız), a(də), a(yo), a(lo), ə(rə) və s. sözlər vokativ sözlərdir.

Qrammatik məna və onun ifadə formaları

Fikrin reallaşması üçün – dilin ekspressiv funksiyasının həyata keçirilməsi üçün qrammatik mənənin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər leksik məna dilin nominativ funksiyasını reallaşdırırsa, qrammatik məna nominativ vahidlərin ekspressiv ifadəlilik sistemində fəaliyyət

göstərməsini şərtləndirir. Əgər qrammatik mənalar olmasaydı, sözlər təkcə adlıq səviyyədə işlənər, ünsiyyət yaratmazdı.

“Qrammatik mənə” anlayışını geniş şəkildə başa düşmək lazımdır. Bu, birinci növbədə sözün leksik mənası ilə paralel şəkildə işlətdiyimiz və qruplaşma zamanı nəzərə aldığımız mənadır. Məsələn, hər bir əşyanın öz leksik-lüğəvi mənasından başqa, qrammatik mənası da nəzərdə tutulur ki, hansı nitq hissəsinə aiddir. Bundan əlavə, həmin nitq hissəsinin hansı qrammatik əlamətlər və vəziyyətlər qəbul etməsi və edə bilməsi nəzərə alınır. Dildə *kitablar*, *dəftərim*, *məndən*, *yaxşıyam* və s. kimi sözlər yoxdur. Hər hansı bir dildə anlayışın adı olan *kitab*, *dəftər*, *mən*, *yaxşı* və s. sözlər vardır. Bu səbəbdən də lüğətlərdə birinciləri axtarmaq olmaz. Çünki lüğətlər qrammatik mənə cəhətindən təcrid olunmuş sözləri əhatə edir.

Qrammatik mənaları ifadə etmək üçün hər bir dilin özünəməxsus forma və vasitələri vardır. Hər hansı bir dil özünün qrammatik-tipoloji xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilir. Elə dilin müstəqilliyinin də əsas şərti budur.

Dediyimiz kimi, hər bir dilin qrammatik quruluşu, onun forma və vasitələrinin əsas mənbəyidir. Deməli hər hansı bir dildə müəyyən qrammatik mənə yalnız öz qrammatik özülü əsasında ifadə edilir. Buna görə də qrammatik mənələrin ifadə formaları müxtəlifdir. Özlüyündə aydındır ki, qohum dillərin qrammatik quruluşu təxminən eyni olduğu üçün onlarda qrammatik mənələrin ifadə üsulları

da eyni olmalıdır. Məsələn, türk dillərinin qrammatik kateqoriyaları təxminən eynidir. Əgər müxtəlif sistemli dillərin qrammatik mənalarının ifadə formalarında bir uyğunluq nəzərə çarparsa. bu. tam təsadüf və ya qrammatik təqliddir. Məsələn, Azərbaycan və rus dilləri müxtəlif ailələrə mənsubdur, onların hər ikisində hal kateqoriyası var, hələ sayı da uyğun gəlir. Əlbəttə, bu təsadüfdür. Əgər halların daxili mahiyyətinə nüfuz etsək, aydın olar ki, bu dillərin halları və onların ifadə etdikləri mənalar arasında çoxlu fərq vardır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dildə müəyyən qrammatik kateqoriyanın olub-olmaması və yaxud müəyyən qrammatik mənənin qrammatik forma və ya başqa vasitələrlə ifadə edilməsi dilin zənginliyinə və kasıblığına, inkişaf etməsinə və geri qalmasına dəlalət etmir.

Əgər rus dilində mənsubiyyət kateqoriyası, fars və fransız dilində hal kateqoriyası, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdursa, bu o demək deyil ki, həmin dillər bu cəhətdən kasıbdır. Dilin inkişaf etməsini onun qrammatik quruluşunda axtarmaq olmaz.

Dünya dillərində qrammatik mənaları ifadə etmək üçün, əsasən, iki üsul vardır: 1. *Qrammatik kateqoriyalar*. 2. *Qrammatik vasitələr*.

Qrammatik kateqoriyalar. Qrammatik kateqoriyalar qrammatik mənaların ən geniş yayılmış ifadə formalarından biridir. Qrammatik kateqoriyaların tədqiqi hələ qədim yunan dilçiliyindən başlamışdır. Yunan dilçiliyində qrammatika təmayülünün nümayəndələri –

xüsusilə Appolon Diskol və Fiakiyalı Dionisi qrammatik kateqoriya anlayışını geniş mənada götürürdülər. Belə ki, bu gün ümumi qrammatik kateqoriya adlandırdığımız, sözlərin leksik qrammatik əlamətlərinə görə ümumi cəhətləri üzrə təsnif olunan qruplar yunan dilçilərinə də məlum idi. Ümumi semantik, morfoloji-sintaktik əlamətlər əsasında birləşən söz qrupları ümumi qrammatik kateqoriya kimi qəbul edilir. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda yunan dilçiliyi ilə müasir dilçilik arasında fərq görünür. Lakin xüsusi qrammatik kateqoriya adlanan qrammatik formalar haqqında indi də tam fikir yoxdur. Bu sahədəki fikir ayrılıqlarının şərhinə keçməzdən əvvəl qrammatik kateqoriya və qrammatik forma məsələsini izah etmək lazımdır. Qrammatik forma ilə kateqoriyanı eyniləşdirmək olmaz. Qrammatik formaların mənə və əhatə dairəsi daha genişdir. Belə ki, bütün qrammatik kateqoriyalar qrammatik forma olduğu halda, bütün qrammatik formalar qrammatik kateqoriya deyil. Deməli, qrammatik kateqoriyalar qrammatik formanın bir hissəsidir. Belə ki, bütün sözdüzəldici, sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik forma olduğu halda, yalnız forma düzəldən şəkilçilər qrammatik kateqoriya ola bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında qrammatik kateqoriyalar müxtəlif cür şərh edilir. A.A.Reformatski qrammatik mənə daşıyıcısı olaraq kateqoriya ilə vasitələr arasında kəskin sədd görmür.

B.N.Qolovın qrammatik kateqoriyaya belə bir tərif verir: “Qrammatik kateqoriya – bu qrammatik mənənin onun maddi ifadəsinin real lisani vasitəsidir”.¹

Bu tərif o qədər də etiraz doğurmur. Amma B.N.Qolovının qrammatik kateqoriyalara yanaşma mövqeyini qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olmaz. O, bütün qrammatik kateqoriyaları dörd qrupa bölür:

1. *Sözlərin qrammatik kateqoriyası*. Bu bölgü altında o, sözlərin ümumi leksik-semantik, morfoloji, sintaktik əlamətlər altında birləşməsinə (isim, feil, zərf və s.) nəzərdə tutur.

2. *Söz formalarının qrammatik kateqoriyaları*. Bu ümumi formal əlamətlərlə eyniləşən söz formaları qrupunu əhatə edir. Buraya o, hal, zaman, cins, formalarını və s. daxil edir.

3. *Söz mövqələrinin qrammatik kateqoriyaları*. Burada, əsasən, sözlərin (cümlə üzvlərinin) mövqeyindən bəhs edilir, mübtədanın, xəbərin və başqa üzvlərin müstəqil və asılı mövqeyi nəzərdə tutulur. O, hətta ara sözləri, xitab və xüsusiləşmələri də buraya daxil edir.

4. *Söz konstruksiyalarının qrammatik kateqoriyaları*. Burada müəllif nitq prosesində bir cümlə tərkibində eyni qrammatik formalara malik ifadələrin təkrarını nəzərdə tutur.

Belə bir bölgü elmi tədqiqat baxımından etiraz doğurmaya bilər. Çünki müəllif bütün morfoloji və sintaktik forma cəhətlərini əhatə edir. Bu, tədris nöqtəyi-nəzərindən o qədər də düzgün deyil. Çünki qrammatik

¹ Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1973, стр.145.

forma dedikdə hələlik, yalnız morfoloji kateqoriyalar nəzərdə tutulur.

Prof. N.N.Məmmədov da “Dilçiliyə giriş”də qrammatik kateqoriyalar haqqında birtərəfli tərif verir. O yazır: “Qrammatik kateqoriyalar dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə (?) bağlıdır... Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya (?) və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur”.¹

Burada etiraz doğuran nədir? Birinci, dil özü obyektiv gerçəklikdə mövcud deyil. İkinci, həmcins əşya ilə qrammatik kateqoriyanı necə əlaqələndirmək olar? Bundan əlavə prof. N.Məmmədov qrammatik kateqoriyaları növlərə ayırmadan izah edir.

Azərbaycan dilçiliyində prof. M.H.Hüseynzadə də qrammatik kateqoriyalardan bəhs etmişdir. O, dildəki qrammatik kateqoriyaları ümumi və xüsusi olaraq iki qrupa bölür. Prof. M.Hüseynzadənin bölgüsündə ümumi dedikdə sözlərin morfoloji, sintaktik, leksik, semantik cəhətlərinə görə ümumi oxşarlığı (nitq hissələri) deyil, yalnız isim kateqoriyalan nəzərdə tutulur. Burada bir həqiqət vardır. Çünki ümumi kateqoriyalar adlandırılan isim kateqoriyalan adlara və substantivləşən bütün sözlərə aid olur.² Bu meyarla yanaşdıqda cins kateqoriyasını da ümumi hesab etmək olar. Çünki bu kateqoriya adlarda cinsi müəyyənləşdirdiyi kimi feillərdə də müəyyən dərəcədə iştirak edir. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində olmadığı üçün M.Hüseynzadə ondan bəhs etməmişdir.

¹ N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». B., 1980, s.183-184.

² M.H.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. 1983, səh.42.

Deməli, ümumi qrammatik kateqoriya dedikdə əksər nitq hissələrini əhatə edənlər nəzərdə tutulduğu kimi, xüsusi qrammatik kateqoriyalar dedikdə də bir nitq hissəsinin xüsusi qrammatik əlaməti nəzərdə tutulur.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar bunlardır: *Hal kateqoriyası. Kəmiyyət kateqoriyası. Xəbərlilik kateqoriyası. Cins kateqoriyası. Müəyyənlik kateqoriyası.*

Xüsusi qrammatik kateqoriyalar isə bunlardır: *Mənsubiyyət kateqoriyası. Dərəcə kateqoriyası. İnkarylq kateqoriyası. Təsirlilik kateqoriyası. Növ kateqoriyası.*

Hal kateqoriyası. Hal kateqoriyasının ümumiliyini qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Bu kateqoriya rus dilində, doğrudan da ümumidir. Məhz bu mövqedən çıxış edərək N.K.Dmitrev 1951-ci ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda bu kateqoriyanı ümumi adlandırmışdı. Bu ənənə uzun müddət dilçilərimiz tərəfindən qəbul edildi. Əslində isə hal kateqoriyasını ümumi hesab etmək olmaz. Çünki Azərbaycan və başqa türk dillərində sifətlər və saylar yalnız substantivləşdikdən (isimləşdikdən) sonra hallanır. Rus dilində bu kateqoriya isim, sifət və sayları əhatə edir. Buna görə də hal kateqoriyasını ümumi hesab etmək olmaz.

Bu kateqoriya formaca morfoloji, məzmunca sintaktik mahiyyətdədir. Tabelilik əlaqəsində olan iki üzvdən biri digərini müxtəlif qrammatik vəziyyətə salır. Bu zaman ikincinin qəbul etdiyi formal əlamətlər toplusu hal kateqoriyası adlanır. Hal kateqoriyası dünya dillərində ən geniş yayılmış qrammatik formalardan biridir. Hal kateqoriyasının ifadə etdiyi qrammatik mənalar bütün

dillərə aiddir. Lakin hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq həmin mənalara müxtəlif cür ifadə edilir. Dilin təkamül üzrə inkişaf qanunu əsasında hal olan bütün dillərdə bu kateqoriya uzun təkmilləşmə dövrü keçmişdir.

Hal sözü bir termin kimi müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Bu terminin çoxmənalılığı hələ qədim yunan dilçiliyində özünü göstərmiş və zəmanəmizə qədər davam etmişdir. Məsələn, Aristotel hal dedikdə tək cə isimlərin deyil, sifətlərin və feillərin də müxtəlif qrammatik vəziyyətlərini nəzərdə tutmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində də tək hal, cəm hal sözlərinə son vaxtlara qədər rast gəlirdik ki, bu da kəmiyyət kateqoriyası mənasını ifadə edirdi.

Məlumdur ki, qədim romalılar latın dilinin qrammatikasını yunan dilinin qrammatikası əsasında tərtib etmiş, öz dillərində altı hal müəyyənləşdirmişlər.

Qədim slavyan dillərində, ismin altı halı vardı. Müasir rus dilində də altı hal sabitləşmişdir. Ədəbi dil normaları sabitləşməyə qədər alman dilində səkkiz hal olduğu halda, indi onlar təkmilləşərək dörd hal (nominativ, dativ, genitiv, akkusativ), şəklində formalaşmışdır.

Azərbaycan dilində də əvvəlki qrammatika kitablarında 7 hal olduğu göstərilirdi. Sonralar əlmünadi (çağırış) hal sıradan çıxmış, dilimizdə cəmi 6 hal qeydə alınmışdır.

Əlbəttə, isim halları və hal kateqoriyasındakı istisnalar nə qədər az olsa, dilin qrammatikasını tərtib etmək bir o qədər asan olar. Məsələn, eston dilində 15, macar dilində 22 hal olması həmin dilin qrammatikasını öyrənməyi çətinləşdirir. Dünya dilləri içərisində on çətin hal

kateqoriyası olan rus dilidir. Bu dildə isimlər üç cür hallanır (birinci, ikinci və üçüncü hallar). Belə ki, qadın cinsi ilə kişi cinsi müxtəlif cür hallandığı kimi, cəm isimlər tamamilə başqa cür hallanır.

Qadın cinsinə aid olan isimlər birinci, kişi cinsinə və orta cinsə aid olan isimlər ikinci, incəlik (мягкий знак) qəbul etmiş qadın çinsli isimlər isə üçüncü hallanmaya aiddir. Bir neçə istisnadan başqa, elə sözlər də vardır ki, rus dili hallanma sisteminə daxil ola bilmir. Məsələn, *Tbilisi, Oslo, palto* və s. sözlər hallanmır.

Rus dilində söz birləşməsinin bütün komponentləri hallanır. Müxtəlif sistemli dillərdə hal kateqoriyası eyni qrammatik mənanı ifadə etmir. Aşağıdakı müqayisəyə fikir verək:

Azərbaycanca: O, suya getdi.

Rusca: Он пошел за водой.

Tatarca: Ul suvqa barqan.

Farsca: U boraye (be) ab rəft.

Almanca: Er grinq ftir das wesser.

Müqayisədən görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində suya yönliik halda, rus dilində “творительный падежд”ə tatarca yönlük halda, almanca “dattv”-də ifadə edilmişdir. Fars dilində hal kateqoriyası olmadığından önlüklər vasitəsilə ifadə edilmişdir. Deməli, eyni məna müxtəlif dillərdə müxtəlif hallarda ifadə edilir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, hal mənasının qrammatik ifadəsi hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Belə ki, ərəb dilində, qrammatik quruluşunun mürəkkəbliyi ilə olaqədar olaraq, hallanma sistemi də çox mürəkkəbdir.

Həmin dildə ısımlərin üç halı vardır. Bunlar adlıq, yiyəlik və təsirlik hallardan ibarətdir. “Yiyəlik hal, yiyəlik, sahiblik bildirməkdən əlavə, bir sıra başqa leksik qrammatik vəzifələr də daşıyır. Təsirlik haldan təkə vasitəsiz tamamlıq bildirmək üçün deyil, çox müxtəlif leksik-qrammatik məqsədlər üçün istifadə edilir”.¹

Bundan əlavə, ərəb dilində bir neçə hal sistemi də vardır ki, bunlar bir-birindən fərqlənir.

a) Tənvinli hallanma. Tənvinlərin dəyişməsilə ifadə olunan hallanma tənvinli hallanma adlanır. Belə ki, adlıq halda (un), yiyəlikdə (in), təsirlikdə (ən) şəkilçiləri artırılır. Məsələn,

dar(un) – (bir) ev

dar(i) – (bir) evin

dar(ən) – (bir) evi

Artikli hallanma. Dünya dillərində artikllərin bir funksiyası da müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməkdir. Artikl hallanmada fəal iştirak edir. Ərəb dilində müəyyənlik ən çox morfoloji yol – isim, sifət və ya zərflərin əvvəlinə bitişdirilən (əl) artikli və ya müəyyənlik ədatı ilə bildirilir. Artikl qoşularkən sözlər tənvinləri atılır. Üç hallı sözlərdə adlıq halda (u), yiyəlik halda (i), təsirlik halla (o) qalır. Məsələn,

müəyyənlikdə:

əl kitabı – kitabın

əl kitabı – kitabı

əl kitabə – kitabı

qeyri-müəyyənlikdə:

¹ Ə.C.Məmmədov. Ərəb dilinin qısa kursü. B., 19881, səh.20.

kitabı – (bir) kitab
 kitabı – (bir) kitabın
 kitabə – (bir) kitabı

Bundan əlavə, ərəb dilində iki hallı hallanma (yiyəlik və təsirlik hal), bitişik vəziyyətdə hallanma (bitişik əvəzlik qoşulmuş isimlərin hallanmasına deyilir), ikisamitli isimlərin hallanması (Məsələn, ab (un) – ata, ax (un) – qardaş) və s.

Fars və fransız dillərində adlar hallanmır. Yəni hal mənalarını ifadə etmək üçün xüsusi formal əlamət yoxdur. Burada ön qoşmalar həmin vəzifəni yerinə yetirir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki hal mənalarını fars dilində belə ifadə edirlər.

Farsca	Azərbaycanca
A. Madər	Ana
Y. Məhəbbətə-madər	Ana məhəbbəti
Yn. Be madər	Anaya
Təsir. Maderra	Ananı
Yer. Dər madər	Anada
Çıx. Əz madər	Anadan

Fransız dilində də hal mənalarını ifadə etmək üçün bir sıra ön qoşmalardan istifadə edilir.

Alman dilində isimlərin dörd halı vardır. Burada sözün əvvəlində gələn artikllər də hallanır. Məsələn, cins bildirən artikllər belə dəyişir:

Nominativ	der	die	das
-----------	-----	-----	-----

Genitiv	des	der	des
Dativ	dem	der	dem
Akkusativ	den	die	das

İngilis dilində hal şəkilçisi yoxdur. Halların ifadə etdiyi monaları bildirmək üçün *in, at, on, to, from* kimi önlüklərdən istifadə edilir, *in* önlüyü bir qayda olaraq harada, nədə sualı vermək mümkün olan cümlələrin tərkibində işlənir, *da, də* mənası ifadə edir.

at önlüyü *da, də, yanında, nəzdində* mənalari verir və *in* predloquna nisbətən daha geniş dairədə harada sualına cavab verir. Buna görə də *at* predloqu *in*-ə nisbətən geniş mənə verir. Məsələn,

At the table – Stolun arxasında.

They are at school – Onlar məktəbdədir.

They look at the map – Onlar xəritəyə baxırlar.

On önlüyü üstündə mənası verir. Nəyin üstündə? Nədə? sualına cavab verən üzvlər olan cümlədə işlədilir. Məsələn,

The lamp is on the table – Lampa stolun üstündədir.

London is on the Thames – London Temza çayının üstündə yerləşir.

Put the book on the table – Kitabı stolun üstünə qoy və s.

to önlüyü hərəkətin istiqamətini bildirib *sarı, doğru, içinə, üstünə* mənalalarını ifadə edir. Məsələn,

Go to Baku – Bakıya gedin.

Take the box to the river – Qutunu çaya tərəf aparın.,

Turn to the right – Sağa (doğru) çevrilin.

Bu önlük Azərbaycan dilindəki yenlik halı da bildirir.
Məsələn,

You must tell this to Aras – Siz bunu Araza deməlisiniz.

Azərbaycan dilindəki çıxışlıq halın ifadə etdiyi mənanı (-*dan*, -*dən*) ingilis dilində *from* önlüyü ilə ifadə edirlər.
Məsələn,

The ship comes from İnan – Gəmi İrandan gəlir.

Take the lamp from the room – Lampanı otaqdan götürün.

Yuxarıda dediyimiz kimi, hal kateqoriyası inkişaf və təkmilləşmə prosesi keçirir. Dil inkişaf etdikcə onun bütün qrammatik formaları cilalanır və rəvanlaşır. Yuxarıda Azərbaycan dilində məkani hallar eyni qrammatik forma ilə ifadə edilmişdir. Yəni təkcə yerlik hal forması yönlük və çıxışlıq halları bildirmişdir. Sonralar isə hər bir halın öz forması – yönlük halda -*a*, *ə*, *ya*, *yə*, çıxışlıq halda -*dan*, -*dən* sabitləşmişdir. Hal şəkilçilərinin hələ indi də dilimizdə sabitləşdiyini demək olmaz. Məsələn, təsirsiz feilin təsirlik halda idarə etməsi mümkün olmadığı halda dildə bu cəhətə rast gəlirik. Məsələn, Xəstə bütün gecəm yatdı. Burada *gecəni* sözü *yatdı* təsirsiz feili tərəfindən təsirlik halda ifadə edilib. Başqa bir misal: bəzən (dialektlərin təsiri ilə) yönlük halla təsirlik hal dəyişik salınır. Məsələn, *Allah Vahidə rəhmət eləsin əvəzinə, allah Vahidi rəhmət eləsin; ölənə ağlamaq əvəzinə, öləni ağlamaq, atasını söymək əvəzinə, atasına söymək* və s. rast gəlirik. Bu, əlbəttə, keçid mərhələsidir, hansı formanın sabitləşəcəyini indidən demək çətindir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dilində də ismin altı halı vardır:

Yalin hal (adlıq)

İlişik hal (yiyəlik hal) – *in, un, ün, nin, nun* Varimli hal (yönlük hal) – *a-e. ya-ye*

Bəlli işlənmiş hal (təsirlik hal) – *u, i, yu, yü.*

Durumlu hal (yerlik hal) – *da-de, ta-te*

Çıxımlı hal (çixışlıq hal) – *dan, dən, tən, ten.*¹

Kəmiyyət kateqoriyası. İnsanın əşya haqqındakı əlavə anlayışlarından biri də onun kəmiyyətidir. Əşyanı hərtərəfli dərk etmək prosesi onun azlıq-çoxluğunu, ondakı əlamətin qədərini bilməyi də tələb edirdi. Ona görə də insan əşyanı dərk etmək üçün onun mücərrəd kəmiyyətinə də nüfuz etməli olmuşdur. Hələ qədim insanlarda əşyanın konkret miqdarını hesablamaq, bunun üçün hansı ədədi etalon götürmək kimi biliklər olmadığı vaxtlarda onun qeyri-dəqiq kəmiyyəti haqqında anlayışlar olmuşdur. Bu, onu göstərir ki, konkret saylardan daha əvvəl kəmiyyət anlayışı yaranmış və o hər bir dilin özünəməxsus vasitələri ilə ifadə edilmişdir.

Kəmiyyət anlayışı aqqlütinativ dillərdə daha asan üsulla-konkret qrammatik forma ilə ifadə edilir. Bütün türk dillərində xüsusi şəkilçilər vardır ki, onunla kəmiyyət anlayışı ifadə edilir. Məsələn, adam-adamlar, dəftər-dəftərlər.

Rus dilində də xüsusi *ı, i* artırmaqla cəmlik anlayışı alınır. Məsələn, книга-книги, тетрадь-тетради.

¹ Ə.Rəsulov, R.Rüstəmov. «Türk dili». B., 1989. səh.79.

Bundan əlavə, *анин, янин* şəkilçiləri ilə bitən sözlər *ане, янее* vasitəsilə cəmlənir. Məsələn, крестьянин – крестьяне.

Bundan əlavə, bir sıra hallarda müxtəlif cəmlənmə üsullarına da rast gəlmək olar. Məsələn, учитель-учителя.

Fars dilində de kəmiyyət kateqoriyası xüsusi forma ilə (*an (yan), ha*) ifadə edilir. Fars dilinin tarixində *an* daha çox işlənmişdir. Müasir fars dilində isə “*ha*” forması üstünlük təşkil edir. Məsələn,

mərd (kişi) – *mərdan* (kişilər)

zən (qadın) – *zənan* (qadınlar)

kitab – *kitabha*

keşvər (ölkə) – *keşvərha* (ölkələr).

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, *an* işlənən sözlərdə də *ha* əlavə edilə bilər. Məsələn, *mərdha, zənha*.

Flektiv dillərdə bu kateqoriya, əsasən daxili fleksiya vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn, vəkil – vəkola, nəcib – nəcəba, qərib – qüraba, şəhid – şühəda, rizq – ərzaq və s.

Bu misallar flektiv dillərdən biri olan ərəb dilinə aiddir. Ərəb dilində cəmləşmə çox mürəkkəb üsulla gedir. Bu dildə kəmiyyətin ifadə formalarından bəzilərinə diqqət yetirək.

Ərəb dilində üç qrammatik kəmiyyət vardır:¹ *Tək (müfrəd), cəm və təsniyyə (ikilik)*.

¹ Ə.С.Мəммədov. Ərəb dilinin qısa kursu. B., 1988, səh.76. Bundan sonra ərəb dilinə aid məlumatlar bu kitabdan götürülüb.

Cəmlənə bilən isim və sifətlər (qismən də saylar), ya cəm şəkilçiləri, ya da daxili dəyişikliklər (elm – ülm, caridiyə – caraudu) vasitəsilə cəmlənir.

Cəm şəkilçiləri ilə cəmlənməyə “düzgün” və ya xarici cəm, daxili dəyişikliklər yolu ilə cəmlənməyə “sınıq” və ya “daxili” cəm deyilir. İsim və sifətlərin çoxu sınıq cəmlə cəmləndiyi halda, müəyyən bir hissəsi düzgün cəmlə cəmlənir. Düzgün cəmdə sözün sonuna *un* və ya *ən* şəkilçisi artırılır. Məsələn, mudarrisun (müəllim) – mudarrisunə (müəllimlər).

Sınıq və ya daxili cəmlənmə daha inürəkkəbdir. Ərəb dilində qırxadək daxili cəm modeli vardır. Bunların seçilib, qrtıplaşdırılması müəyyən qaydaya tabe olmadığından sözlərin cəmdə necə işlədildiyini əzbərləmək lazımdır. Bu da dilin praktik şəkildə mənimsənilməsindən sonra mümkün olur. Daxili, sınıq cəmlənmədə sözün daxili quruluşu dəyişir. Ərəb dilində cinslər üzrə də cəmlənmə müxtəlif çür olur. Kişi cinsində adlıq *-un*, yiyəlik və təsirlik hallarda isə *-inə* şəkilçiləri işlədilir.

Qadın cinsində adlıq halda *atun*, yiyəlik və təsirlik halda *anın* şəkilçiləri əlavə olunur.

İngilis dili də flektiv dillərdəndir. Burada həm daxili, həm də xarici cəmlənmə vardır. İsimlərin çoxunda kəmiyyət – çoxluq anlayışı *s* suffiksini köməyi ilə ifadə edilir. Əgər söz təkcə *o*, *s*, *sh*, *ch*, *x* – lə qurtarırsa, onda suffiks *es* forması qəbul edir. Əgər söz *y* ilə bitirsə, onda *y* *i*-yə keçir və söz *ies* şəkli alır. Məsələn,

A map (xəritə)	maps (xəritələr)
A dress (paltar)	dresses (kibritlər)
A match (kibrit)	matches (kibritlər)
A baby (uşaq)	babies (uşaqlar)

Alman dili ingilis dili ilə bir ailəyə daxil olmasına baxmayaraq, burada cəmlənmə ingilis dilindən fərqlənir. Alman dilində cəmlənmə zamanı kişi cinsində və orta cinsdə artikl dəyişir, Die (qadın cinsinə aid artikl) formasına keçir. Məsələn,

Kişi cinsində:

Der mamı (kişi) – Die manner (kişilər)

Der kol lege – Die kollegen

Orta cinsdə:

Das Buch (kitab) – Die Bucher (kitablar)

Das kind (uşaq) – Die kinder (uşaqlar)

Das haus (ev) – Das hauser (evlər)

Qadın cinsində bəzən sözün daxilində umlaut (yumşalma) gedir. Artikl dəyişmir. Məsələn,

Die şadt (şəhər) – Die şadte (şəhərlər)

Die wand (divar) – Die wande (divarlar)

Die mutter (ana) – Die mutter (analar)

Göründüyü kimi, alman dilində cəmlilik yaratmaq üçün xüsusi suffikslər vardır. Bu suffikslər bütün hallarda dəyişməz qalır. Alman dilində dörd cəmlənmə tipi vardır.

Fransız dilində də cəm forması yaratmaq üçün xüsusi şəkilçilərdən istifadə edilir. Bu dildə qeyri-müəyyən ismi cəm halda işlətmək üçün onun qarşısında, *des*, müəyyən ismi cəm halda işlətmək üçün onun qarşısında *les* artikli

qoymaq lazımdır. Orfoqraftya qaydalarına görə cəm halda olan ismin sonuna s hərfi əlavə edilsə də, oxunmur. Məsələn,

Un livre – des livres

Le livre – les livres

Xəbərlik kateqoriyası. Xəbərlik kateqoriyası bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Obyektiv gerçəkliyin inikası məhz təfəkkürdə xəbərlik kateqoriyası vasitəsilə reallaşır. Obyektiv gerçəklik haqqında hər hansı təsdiq və inkarın-qrammatik ifadəsi xəbərlik kateqoriyasının özüdür.

Dünya xalqlarının hamısının təfəkküründə gerçək həqiqətlər əks olunduğu üçün xəbərlik (təsdiq və ya inkar) onlann hamısında vardır. Bu gerçəkliyin ifadəsi isə dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Aqqlütinativ dillərin hamısında və flektiv dillərin bəzində xəbərlik (predikativlik) anlayışını ifadə etmək üçün xüsusi forma, əlamət – kateqorial morfemlər mövcuddur. Bildiyimiz kimi, cümlənin qrammatik cəhətdən formalaşması və məntiqi cəhətdən məna ifadə etməsi üçün xəbərlik müxtəlif formalarda mütləq əlamət kimi çıxış edir. Yəni xəbərlik olmadan nə cümlə, nə də hökm ifadə edilə bilər. Buna görə də hansı üsul və vasitə ilə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq bütün dillərdə xəbərlik kateqoriyası olmalıdır.

Azərbaycan və başqa türk dillərində xəbərlik daha çox şəxslərə aid olur. İş ya birinci, ya ikinci və ya da üçüncü şəxsə aid olur. Üçüncü şəxs daha geniş mənəni əhatə edir. Çünki bu, tək-cə şəxsi yox, bütün obyektiv gerçəklikdəki

əşya və hadisələr haqqındakı təsdiq və inkarı da əhatə edir.

Azərbaycan dilində xəborlik birinci şəxs təkdə *-am, -əm* (saitlə bitənlərdə *-yam, -yəm*), şəkilçiləri ilə yaranır: *alim-əm, müəllim-əm, tələbə-yəm, dədəli-yəm*.

İkinci şəxs təkdə şəxs əvəzliyi təkrar olunur. Ahəng qanununa görə *-sən* şəkilçisi də qəbul edir. Məsələn, *adam-san, qəşəng-sən, gözəl-sən, cavan-san*.

Üçüncü şəxs təkdə *-dir, dir, dur, dür* şəkilçiləri ilə xəborlik yaranır. Məsələn, *adam-dir, həkim-dir, uzun-dur, üzüm-dür*.

Cəmdə birinci şəxs *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçiləri qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu forma dilimizin tarixində o qədər də qədim deyil. Əvvəllər *-iz, -iz, -uz, -üz* forması geniş yayılmışdı.

Əsrimizin əvvəllərinə qədər bu forma dilimizdə yaşamışdır. Milli ədəbi dilimizin normaları sabitləşdikdən sonra *-ıq⁴* forması sabitləşmişdir: *azərbaycanlıyıq, tələbəyik, dördük* və s.

İkinci şəxs cəmdə *siz* və *siniz* forması paralel işlənməkdədir. *Siniz* şəkilçisi daha çox yazıda, *siz* isə danışıqda işlədilir. Dilin tarixi təkmilləşməsi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, gələcəkdə “*siz*” forması, “*siniz*”i sıxışdıracaqdır. Çünki dildə həmişə sadələşmə (tüləmə) prosesi gedir.

Üçüncü şəxs cəm forması, əsasən, tək şəklinin təkrarıdır. Amma cəmlük bildirmək üçün *-lar, -lər* şəkilçiləri artırılır: *adamdır-lar, tələbədir-lər, üçüncüdür-lər* və s.

Türk dillərində də xəbərlik kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Təkcə burada fonetik fərqlər vardır. Məsələn,

Təkdə	Cəmdə
Erim (əsgərəm)	eriz (əskərik)
Ersin (əsgərsən)	ersiniz (əskərsiniz)
Erdir (əsgərdir)	erdirlər (əskərdirlər)
Türküm (türkəm)	türküz (türkük)
Türksün (türksən)	türksünüz (türksünüz)
Türktür (türkdür)	türkdürlər (türkdürlər)

Rus dilində xəbərlik kateqoriyası müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Bu dildə intonasiyadan geniş istifadə edilir. Əslində, heç hir formal əlamət qəbul etməyən iki söz intonasiya vasitəsi ilə xəbərlik ifadə edir. Məsələn, *я учитель, ты студент, книга хорошая* (kitab yaxşıdır), *он Александр* (o, Aleksandrdir) və s.

Rus dilində bu forma bütün şəxslərə aiddir. Məsələn,

təkdə	cəmdə
я учитель	мы учителя
ты учитель	вы учителя
он учитель	они учителя

Rus dilində *является* feilinin şəxslər üzrə təsrifi də xəbərlik yaradır. Məsələn,

təkdə	cəmdə	
я являюсь учителем	мы	являемся
	учителями	
ты являешься учителем	вы	являетесь
	учителями	
он является учителем	они	являются
	учителями	

Üçüncü şəxs təkdə Hind-Avropa dillərinin çoxunun xəbərlik kateqoriyası eynidir. Məsələn,

Farsca: – u daneşyar-ost (o, müəllimdir).

Almanca – er ist lehrer (o, müəllimdir).

Rusca – он есть учитель.

İngiliscə – he (she) is a teacher (o, müəllimdir).

Avropa dillərində də xəbərlik kateqoriyasını bildirmək üçün köməkçi sözlərdən istifadə edilir. Məsələn,

Almanca: ich bin lehrer (mən müəlliməm)

Du bist lehrer (sən müəllimsən) er ist lehrer (o müəllimdir).

Cins kateqoriyası. Təfəkkürdə əks olunan anlayışlardan biri də cins anlayışıdır. İnsan şüurunda formalaşmış olan cins anlayışı düzgün məntiqə əsaslanır. Buna görə də şüurda iki cins vardır: kişi və qadın. Bas necə olur ki, üçüncü cins meydana çıxır. Əslində insan təfəkküründə üçüncü cins yoxdur. Bu, məntiqi mənanın deyil, qrammatik mənanın daşıyıcısı olduğu üçün bütün dillərdə yoxdur. Diqqətlə fikir verdikdə oşyaların heç bir xüsusiyyəti onu kişi və ya qadın cinsinə aid etməyi zəruri etmir. Bunun üçün onun forması əsas götürülür. Əgər

forma nəzərə alınmazsa, *ruçka* və *karandaş* sözlərini hansı cəhətinə görə müxtəlif cinslərə aid etmək olardı? Cinslərə aid etmə zamanı sözün forması da həmişə nəzərə alınmır. Yoxsa *papa*, *deduşka* və s. kimi sözləri qadın cinsinə aid etmək lazım gələrdi. Bundan əlavə, cinsə aid etmə zamanı sözün leksik mənası nəzərə alınsa idi, bütün cins olan dillərdə əşyalar eyni cür cinsə aid edilməli idi. Halbuki, belə deyil. Məsələn, rus dilində *ворона* (qarğa) qadın cinsinə, alman dilində *Der Rabe* (qarğa) kişi cinsinə, *книга* (kitab) rus dilində qadın cinsinə, *Das Buch* (kitab) almanca orta cinsə, rus dilində *собака* (it) qadın cinsinə, alman dilində *Der Hund* (it) kişi cinsinə və s. aiddir. Bu müxtəliflik bir də onda özünü göstərir ki, bəzi dillərdə üç cins, bəzində iki cins olduğu halda, bəzində cins kateqoriyası heç yoxdur.

Azərbaycan və bütün türk dillərində, habelə fars dilində cins kateqoriyası yoxdur. Doğrudur, dilimizdə kişi və qadın cins anlayışını leksik mənada ifadə edən sözlər vardır. Məsələn, *qoç-qoyun*, *xoruz-toyuq*, *öküz-inək* və s. Amma bu leksik mənanın qrammatik ifadə forması dilimizdə yoxdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, 30-cu illərdə Azərbaycan dilini rus dili səs və hərflərinin, habelə cinslərinin hesabına “zənginləşdirmək” planlaşdırılırdı. Səs və hərflər hesabına dilimizi “zənginləşdirdilər” (dil qanunlarını, elmi nəzərə almadan siyasətçilər dilimizin başına oyun açdılar). Belə ki, rus dilində *a* və *я* ilə bitən sözlər qadın cinsinə aid olduğu üçün Azərbaycan dilində də belə sözləri qadın cinsinə aid etməyi mümkün hesab edirdilər. Onda Azərbaycan dilində

alma qadın cinsinə, *armud* kişi cinsinə, *dərə* qadın cinsinə, *dağ* kişi cinsinə aid edilməli idi. Tutaq ki, belə də etdik. Onda dilimiz nə qazanardı? Qətiyyətlə demək olar ki, zibillənməkdən, qrammatikamızı çətinləşdirməkdən başqa heç nə!

Rus və alman dillərində üç cins (kişi, qadın, orta) vardır. Rus dilində kişi cinsinin əlaməti yoxdur. Qadın cinsi *а-я, ия* sonluqları və bəzən yumşaqlyq işarəsi (мягкий знак) ilə bitən sözlər; orta cins isə *о, е* sonluqları və sözün sonunda *мя* səs kompleksi ilə seçilir. Bundan əlavə, rus dilində ümumi cinsə aid isimlər də vardır. Məsələn, *брюзга, задора, егоза, невежа, скряга* və s.

Alman dilində üç cins vardır (femininum, maskulinum və noytrum). Cinslər əvvəlində olan artikllərlə də seçilir. Kişi cinsi (maskulinum) əvvəlində müəyyən *der* artikli, qeyri-müəyyən vəziyyətdə *ein* artikli, qadın cinsində müəyyən *die*. qeyri-müəyyəndə *eine*, orta cinsdə müəyyəndə *das*, qeyri-müəyyəndə *ein, eine, ein* artiklləri olur.

İngilis dilində cins kateqoriyası yoxdur.

Fransız dilində iki (qadın, kişi) cins vardır.

Ərəb dilində də iki qrammatik cins vardır. Kişi cinsi – müzəkkər, qadın cinsi – müənnəs adlanır. Ərəb dilində qrammatik cins sözün şəkli əlamətinə və mənasına görə müəyyənləşdirilir. Müzəkkər – kişi cinsinə aid isimlərin xüsusi şəkli əlaməti yoxdur. Müənnəs – qadın cinsinə aid isimləri bildirən bir sıra formantlar vardır. Bunlardan ən çox işlənən *tə* morbutədir. *Tə* morbutədən sifətlərin də qadın cinsinə aid edilməsində istifadə edilir.

Müəyyənlik kateqoriyası. Dildə xüsusi, özünəməxsus şəkildə ifadə edilən qrammatik mənələrdən biri də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlikdir. Bu anlayış əşya və hadisələrin insan təfəkküründə mücərrəd şəkildə əks olunması nəticəsində meydana gəlmişdir. İnsanın hər hansı bir şey haqqında anlayışı mücərrəd və ya konkret ola bilər. Nitq prosesi isə daha çox konkretlik tələb edir. Ünsiyyət prosesində danışanla dinləyən arasında mücərrəd kommunikasiya ola bilməz. Danışan dinləyənəin şüurunda – təfəkküründə konkret fikir oyatmalıdır, Bu zaman o, nitqində ifadə etdiyi anlayışlara dəqiq işarə etməlidir. Bu mücərrədlik – dəqiqlik anlayışlarının ifadə forması müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur. Bu da müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası deməkdir. Müəyyənliyi bildirmək üçün xüsusi dil elementləri olduğu kimi, qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün də xüsusi dil vahidlərindən istifadə edilir, Müəyyənlik artikl olan dillərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Artikllər müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirir.

Alman dilində müəyyənlik bildirən artikllər *der, die, das*-dır. Bunlara “bəstimte artikl” deyilir. Qeyri-müəyyənlik bildirən artikllər “unbəstimte artikllər” isə bunlardır: *ein, eine, ein*. Bunlardan birincisi kişi, ikincisi qadın, üçüncüsü orta cinsə aid qeyri-müəyyənlik bildirir. Məsələn, *in der mitte steht ein mann* – ortada bir kişi durur. Fransız dilində əşyanın qeyri- müəyyənliyini bildirmək üçün sözün qarşısında tək halda kişi cinsində “un”, qadın cinsində isə “une” artikli işlədilir.

Əşyanın qeyri-müəyyənliyini bildirməkdən ötrü ismin qarşısında tək halda kişi cinsində “le”, qadın cinsində isə “la” artikli işlədilir. Məsələn,

un livre – bir kitab (qeyri-müəyyən).

le livre – həmin (müəyyən) kitab.

İngilis dilində də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən artikllər vardır. Amma, ingilis dilindəki artikllər alman və fransız dillərinə nisbətən çox sadə işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, ingilis dilində artikl kəmiyyət və hallara görə dəyişir. İngilis dilində müəyyənlik bildirən the artiklin bu mənasından törəmişdir. Buna görə də bu artikl məhz haqqında danışılan sözün qarşısında qoyulur. Bu artikl aid olduğu əşya və hadisəni başqalarından seçməyə – ayırmağa xidmət edir, həm tək, həm də cəm isimlərin qarşısında işlədilir, vurğusuz olub aid olduğu sözlə birlikdə, bir vurğu altında tələffüz edilir. Məsələn, the pen.

Qeyri-müəyyənlik bildirən artikllər bunlardır: a (an), o (on), a[ə] artikli tarixən bir mənası verən sözdən yarandığı üçün yalnız tək halda işlənir. Bu artikl *bir, hansı isə, hər hansı* və s. mənalarını bildirir və eynicinsli elementlərdən biri haqqında söhbət getdiyi məqamda işlədilir. Məsələn, a map – *bir xəritə, hər hansı bir xəritə*.

Samitlərlə başlayan sözlərdə *a*, saitlə başlanan sözlərdə isə *an* artikli işlənir. Məsələn, *a table (stol), an apple (alma)*. Qeyri-müəyyənlik bildirən artikl kimi, müəyyənlik bildirən artikl də vurğu qəbul etmir və aid olduğu sözlə bir vurğuda tələffüz edilir.

Ərəb dilində müəyyənlik bildirən *əl* artikli vardır. İsimlər artiklsiz işləndikdə qeyri-müəyyənlik bildirir. Bu halda sözün axırma un şəkilçisi artırılır. Belə ki, *əl-fallahu* – (bu, müəyyən fəhlə), *fallahun* (bir fəhlə).

Fars dilində qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün sözün sonuna *i* səsi artırılır. Bu səs vurğu qəbul eləmir. Məsələn, *ruzi* (bir gün), *ruzi* (ruzi, azuqə). Bu *i* səsinə fars dilində *yaye-nəkəre* deyilir. Qeyri-müəyyənlik bildirən bu səs fars dilində yalnız sözlərin sonuna qoşulur. Məsələn, Ruzi səyyadi cəvani ba rəfiqəş be şekar rəft (bir gün bir cavan ovçu dostu ilə ova getdi).

Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün xüsusi artıkl yoxdur. Buna görə də bu anlayışı bildirmək üçün *bir* sözündən geniş istifadə edilir. *Bir* – sözü miqdar sayı olmaqla yanaşı aid olduğu sözü mücərrədləşdirə də bilir. Məsələn, *Qapıda bir oğlan dayanmışdı və qapıda oğlan dayanmışdı* cümlələrində *bir* sözünün funksiyası aydın görünür.

Xüsusi qrammatik kateqoriyalar. Dildə elə qrammatik formalar da vardır ki, onlar yalnız bir nitq hissəsinin qrammatik əlaməti olur. Əgər əvvəlki kateqoriyalar bir sıra nitq hissələrinə aid edilə bilirdisə xüsusi adlandırılan qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə aiddir. Məsələn, dərəcə kateqoriyası yalnız sifətlərə aiddir, onu başqa nitq hissələrinə aid etmək olmaz. Dərəcə anlayışı bütün dillərdə xüsusi qrammatik formalarla ifadə edilir. Dərəcə anlayışı yalnız müqayisədən doğur. İnsan təfəkkürünün qənaətinə görə, mütləq keyfiyyət yoxdur. Belə ki, ağ ona görə ağ görünür ki, onun əksi qara vardır.

Bundan əlavə, mütləq ağ yoxdur. Hər hansı bir ağ başqasının yanında ya ağımtıl, ya da ağappaq ola bilər. Bu bir daha onu təsdiq edir ki, dərəcə anlayışı yalnız müqayisədən doğur. Bu səbəbdən də bəzi dillərdə bu anlayış müqayisə dərəcəsi adlanır. Dünya dillərində müqayisə anlayışını ifadə etmək üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Bəzi dillərdə bu anlayış xüsusi qrammatik formalarla ifadə edildiyi halda, bəzilərdə başqa vasitələrlə ifadə edilir.

Azərbaycan, dilində sifətin üç dərəcəsi vardır.¹ Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan dilində sifətin beş (adı, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirici) dərəcəsi göstərilirdi. Bu, dərəcə anlayışına məntiqi qrammatik mövqedən düzgün yanaşmamaqdan irəli gəlirdi. İlk dəfə dilçiliyimizdə prof. Ə.Dəmirçizadə sifət haqqında məqalə yazmış,² orada sifətin üç dərəcəsi olduğunu göstərmişdir. Demək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcəsi məsələsi ilk dəfə bu məqalədə elmi cəhətdən düzgün izah edilmişdir.

Məlumdur ki, yalnız əsli sifətlər dərəcə kateqoriyası qəbul edir. Əsli sifətlərin adı dərəcədə heç bir qrammatik əlaməti olmur. *Qırmızı, şirin, sarı* və s. sifətlər adı dərəcədə hesab edilir. Azaltma dərəcəsi iki üsulla yaranır; morfoloji və sintaktik yolla. Morfoloji yolla azaltma dərəcəsi yaratmaq üçün sifətin sonuna *-mtıl, -sov, -mtraq, -rək* şəkilçiləri artırılır. Məsələn, *qırmızımtıl, sarımtraq, uzunsov, gödərək* və s.

¹ M.H.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. B., 1983. səh. 89.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. B., 1947, s.128.

Sintaktik yolla azaltma dərəcəsi yaratmaq üçün sifətin əvvəlinə *açıq, təhər, vari* və s. sözlər artırılır. Məsələn, *açıq qırmızı, şirin təhər, yüngül vari*.

Çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla yaranır. Morfoloji üsulla çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirmək üçün sifətin əvvəlində birinci heca götürülür, ona *m, p*, bəzən də *s* səsləri artırılıb sonradan sözə əlavə edilir. Bu zaman bəzən son samit düşür. Məsələn, *göy-gömköy, yaşıl-yamyaşıl, şirin-şipişirin, qırmızı-qıpqırmızı* və s. Sintaktik yolla isə çoxaltma dərəcəsi *ən, çox, lap, daha* ədatları artırılmaqla yaranır. Məsələn, *lap qırmızı, ən açıq, daha yaxşı, ən gözəl* və s.

Türk dilində də sifətin dərəcə kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimidir (adi, azaltma, kiçiltmə, çoxaltma). Adi dərəcə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yalnız morfoloji üsulla yaranır, şəkilçiləri isə Azərbaycan dilindəki kimidir, *-mtraq, -rək, -imsi* şəkilçiləri ilə adi dərəcə yaranır, Məsələn, *mavimtraq, yeşilimtraq, yeşilimsi, mavimsi, küçüktraq* və s.

Çoxaltma dərəcəsi isə həm morfoloji, həm də sintaktik yolla düzəlir. Morfoloji üsulla Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifətin birinci hecasına *m, p, s* samitləri əlavə edilib sözün önünə artırılır, Məsələn, *beyaz-bembeyaz, yeşil-yemyeşil, düz-düpdüz, sağlam-sapsağlam* və s. Sintaktik üsulla iki cür çoxaltma dərəcəsi yaranır:

1. Sifətin təkrarı ilə, Məsələn, *sərin-sərin, acı-acı, yekə-yekə*. Bu üsul Azərbaycan dilində də vardır. Amma Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, *mi, mi, mu, mü* ədatları

da artırılmaqla sifətlər təkrar edilir, adəs.: *serinmi serin, acimi aci* və s.

2. Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifətin əvvəlinə *daha, ən çox* və s. sözlər artırılmaqla, Məsələn, *gözel-daha gözəl, aci-çox aci* türk dilində müqayisə dərəcəsi də qeyd edilir.¹ Vaxtilə Azərbaycan dilində də belə bir dərəcənin varlığı göstərilmişdir.

Türk dilində *kibi, kadar* qoşmalarının artırılması ilə müqayisə dərəcəsi yarandığını göstərirlər. Məsələn, *Orhan Mehmet kadar akıllıdır*.

Bu məsələ ilə qeydsiz-şərtsiz razılaşımaq olmaz. Çünki burada müqayisə daha çox məntiqə aiddir. Azərbaycan dilçiliyində də vaxtilə belə bir müqayisədən bəhs edənlər “*Bala baldan şirindir*”, “*Yuxu baldan şirindir*” cümlələrindəki müqayisəni əsas götürürdülər. Burada müqayisə yaradan *-dan, -dən* şəkilçisidir. *-Dan, -dən* isə morfoloji müqayisə yarada bilməz. Əlbəttə, burada müqayisə vardır. Amma bu məntiqi-sintaktik müqayisədir.

Rus dilində də üç dərəcə (положительная степень, сравнительная степень, превосходная степень) vardır.

Ərəb dilində də sifətlərin adı, müqayisə və üstünlük dərəcələri vardır. Müqayisə və üstünlük dərəcələri adı dərəcədən morfoloji (sabit modellər üzrə) və analitik (təsviri) üsullarla düzəlir.

Morfoloji üsulla yalnız üç samiti və müvafiq qısa saitləri, ya da uzun saitdən ibarət təkcə bir əlavəsi olan keyfiyyət bildirən sifətlər dərəcələyə bilər.

¹ Ə.Rəsulov, R.Rüstəmov. Türk dili. B., 1989. səh. 147.

Nisbi sifətlər rəng və ya fiziki nöqsan bildirən sifətlər kimi və daha artıq saitle və ya uzun saitle ifadə edilmiş əlavəsi olan hər hansı bir başqa sifət yalnız analitik üsulla dərəcələnilir.

Ərəb dilində qadın və kişi cinsi ilə əlaqədar sifətlər müxtəlif cür dərəcələnilir.

Alman dilində də sifətin üç (pozitiv, komparativ və superlativ) dərəcəsi vardır.

İngilis və fransız dillərində də sifətin üç dərəcəsi mövcuddur.

Mənsubiyyət kateqoriyası. Mənsubiyyət kateqoriyası da hal kateqoriyası kimi ənənəvi olaraq ümumi qrammatik kateqoriyalar sırasına daxil edilirdi. Hal kateqoriyası rus dilində ümumi olduğu üçün onu ümumi qrammatik kateqoriyalara daxil etmək olar. Mənsubiyyət kateqoriyası isə xüsusi kateqoriyadır, çünki tək cə isimlər mənsub ola bilər.

Təfəkküründə mənsubiyyət anlayışı olmayan xalq yoxdur. Amma dildə bu anlayışın ifadə formaları müxtəlifdir. Dilin qrammatik quruluşundan asılı, olaraq bəzi dillərdə (o cümlədən türk dillərində) qrammatik forma – kateqoriya ilə ifadə edildiyi halda, bəzi dillərdə bu məna sintaktik vasitələrlə ifadə edilir. Bu məna iki tərəf arasındakı sahiblik və mənsubiyyət münasibətindən doğmuşdur. Yəni çox vaxt birinci tərəf sahib (şəxs), ikinci tərəf mənsub (əşya) olur. Sahib şəxs olduğundan şəxs bildirən sözlər (əvəzlilər) burada əsas rol oynayır. Aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində şəxs bildirən sözlər müəyyən elementlərə çevrilərək

xüsusi qrammatik forma şəkli almış, beləliklə, qrammatik kateqoriya yaratmışdır. Belə ki, Mən əvəzliyi *m*, sən əvəzliyi *n*, biz əvəzliyi *iz*⁴, siz əvəzliyi *niz*⁴ şəklində isimlərə artırılır. Buna görə də dilimizdə mənsubluq sahiblik anlayışı bildirmək üçün şəxs əvəzliyindən istifadə etməmək olar. Məsələn,

Təkdə	Cəmdə
mənim atam – ata(m)	bizim atamız – ata-m-(iz)
sənin atan – ata(n)	sizin atanız – ata-n-(iz)
onun atası – ata(sı)	onların ataları – atalar-(ı)

Mənsubiyyət kateqoriyası olan fars dilində də xüsusi formalardan istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində də şəxs əvəzliləri mənsubiyyət mənası yaradılarda öz elementləri ilə iştirak edir. Belə ki, *mən* əvəzliyi (*o, a*) *m*; *to* (sən) əvəzliyi (*o*) *t*; *ma* (biz) əvəzliyi (*e*) *man*; *şoma* (siz) əvəzliyi təkdə *sən* əvəzliyinin (*t*) elementi üstəgəl cəm şəkilçisi *an* şəklində təzahür edir. Məsələn,

Təkdə	Cəmdə
madər(əm) – anam	madər-e(man) – anamız
madər(ət) – anan	mader-e (tan) – ananız
madər(oş) – anası	madər-e (şan) – anaları

Mənsub olan tərəf əvəzliliklərlə də işlənə bilər. Məsələn,

Təkdə	Cəmdə
madər(əm) – mən	madərə – ma
madərə -to	madere – anha
madər – u	madərə – şoma

Hind-Avropa dillərinin çoxunda mənsubiyyət kateqoriyası yoxdur. Buna görə də həmin dillərdə (rus, alman, ingilis, fransız və s.) sahiblik-mənsubluq anlayışı yalnız şəxs və sahiblik əvəzliliklərinin köməyi ilə ifadə edilir. Məsələn, rus dilində:

Təkdə	Cəmdə
Твой брат	Ваши братья
Его(ее) брат	Ихние братья
Мой брат	Наши братья

Alman dilində:

Main bruder – mənim qardaşım

Dein bruder – sənin qardaşın, öz qardaşın

Sein bruder – onun, öz qardaşı.

İngilis və fransız dillərində də mənsubiyyət, bir sıra fərqlər nəzərə alınmasa, alman dilində olduğu kimidir.

İnkarlıq kateqoriyası. Xüsusi qrammatik kateqoriyalardan biri də inkarlıq kateqoriyasıdır. İnkarlıq geniş anlayışdır. Əslində inkar təsdiqin əksi olduğundan bütün adlara və əlamətlərə aiddir. Əgər bir şey, əlamət, keyfiyyət təsdiq olunursa, deməli o, inkar da edilə bilər.

Məsələn, kitabdır – kitab deyil, yaxşıdır – yaxşı deyil. Bu dialektik inkar olub, bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Təsdiq və inkarla bağlı, ona oxşar antonimliyi də göstərmək olar. Məsələn, yaxşıdır – yaxşı deyil, deməli pisdır. Əlbəttə, bu idraki inkarın bir növüdür.. İnkarlıq kateqoriyası dedikdə feillərin morfoloji inkar əlaməti nəzərdə tutulur.

Bu kateqoriya bəzi dillərdə xüsusi forma ilə ifadə edildiyi halda, bəzilərinə xüsusi inkarlıq bildirən sözünü ilə ifadə edilir.

Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyası feilin: təsdiq formasına *ma*, *mə* artırmaqla yaranır. Məsələn, *get – getmə, oxudum – oxumadım, biləcəyəm – bilməyəcəyəm*.

Hind-Avropa dillərində feilin inkarlıq kateqoriyası *n* ünsürü ilə yaranır.

Fars dilində inkarlıq kateqoriyası feilin ovvolinə *nə* önlüyü artırmaqla yaranır. Məsələn, *rəflən* (getmək), *nərəftən* (getməmək). *Fərda mən be daneşqah nə xahəm rəfi* – sabah mən universitetə (instituta) getməyəcəyəm.

Rus dilində *ne* önlüyü artırılmaqla inkarlıq yaranır. Məsələn, *ходить-не ходитъ, знать – не знать*.

Alman dilində “nicht!” və “nein” artırmaqla feilin inkarlıq kateqoriyası yaranır. Məsələn, *ich schreibe nicht* – mən yazmıram.

Fransız dilində inkarlıq kateqoriyası “ne” və “pas” inkar adatlarının köməyi ilə düzəlir. Saitlə yaxud lal “h” səsi ilə başlanan feillərin qarşısında ne ədatının saiti (e) apostrofla əvəz edilir: Məsələn, *Il n’habite pas Bakou*.

İnkar ədatları feillə bir ritmik qrup təşkil etdiyindən vurğu əsas feilin deyil, “pas” ədatının üzərinə düşür.

İngilis dilində də əsas inkarlıq funksiyası *no* önlüyünə aiddir. Bu dildə də köməkçi feili də inkarlıq yaranmasında xüsusi rol oynayır. Belə ki, onlar aynılıqda işləndiyi kimi, *do not go – getmə* formasında da işlədilə bilər.

Zaman kateqoriyası. Fəlsəfi kateqoriyalardan biri də geniş mənada qəbul etdiyimiz zaman anlayışıdır. Zaman və məkan anlayışlarının münasibəti iş və hərəkətin başqa münasibətlərini (obyektivliyi) doğurur. Əşya məkanla bağlı olduğu kimi, hadisə də zamanla bağlıdır. İnsan təfəkküründə zamanın üç növü vardır. Yəni bütün hadisələr yalnız üç (keçmiş, indiki və gələcək) zaman daxilində baş verə bilər. Bu, fəlsəfi-obyektiv zaman hesab olunur. Fəlsəfi-obyektiv zaman anlayışı bütün xalqlarda vardır. Amma həmin anlayışın dildə ifadəsi məhz hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Bu səbəbdən də qrammatik zaman kateqoriyası bütün dillərdə olmasına baxmayaraq, onun ifadə formaları (hətta bəzən növləri) müxtəlif olur. Bütün zamanları müəyyənləşdirmək üçün əsas meyar indiki zamandır, indiki zamana münasibət əsasında bu və ya digər hadisə keçmiş və ya gələcəyə aid edilə bilər. Əgər hadisə indiki zamandan (onun haqqında danışılan zamanda) əvvəl baş vermişsə, bu, keçmiş, əgər gələcəkdə baş verəcəksə gələcək zaman hesab edilir. Bu cəhətdən obyektiv zamanla qrammatik zaman bir-birindən seçilir. Bu zamanların hər birinə təxmini tərif versək, belə ifadə almır: 1. İş, hal və hərəkətin baş verdiyi momentə fəlsəfi-obyektiv zaman deyilir. 2. Danışığ momentinin

icra momentinə olan nisbətində qrammatik zaman deyilir. Yəni:

$$QR_z = \frac{DM}{IM}$$

(Qrammatik zaman bərabərdir danışığ momentini bölünmüş icra momentinə)

Danışığ momentini geniş mənada başa düşmək lazımdır. Yəni təkcə indiki zamanda danışığ nəzərdə tutulmamalıdır. Danışığ momentini dedikdə həmin momentin əhatə etdiyi obyektiv zamanın mənə çalar və növlərini də nəzərdə tutmaq lazımdır. Məhz bu vaxt qrammatik zaman dünya dillərində çoxlu ifadə formalarına malik olur. Yəni $Zf = Zqr^n$.

Bu o deməkdir ki, fəlsəfi zaman dünya dillərində qrammatik cəhətdən n qədər ifadə formasına malikdir. Çünki hər bir dildə qrammatik zamanın 8 – 10 – 15 ifadə forması olduğundan başqa, dünya dillərinin çoxluğunu nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın nəqli, şühudi deyər iki növünü qeyd etsək də, bu formaların hekayəti və rəvayətini, feil formaları ilə işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, bir çox rəqəm meydana gələr. Keçmiş zaman dedikdə iş və hal-hərəkətin keçmişdə icra edildiyini indi xəbər vermək nəzərdə tutulur. Şühudi keçmiş hadisənin şahidi tərəfindən nəql edildiyini bildirir və *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçiləri ilə düzəlir. Amma bu, tam və yeganə cəhət deyil. Məsələn, *mən kitab oxumuşam, mən çörək yemişəm* dedikdə (formaca nəqli keçmiş) bu o deməkdirmi ki, mən həmin hadisənin şahidi olmamışam? Burada başqa bir

cəhəti – məntiqi mündərəcəni də nəzərə almaq lazımdır. Şühudi keçmişdə hadisənin nəticəsinin meydana olmasın nəzərə almaq lazımdır. Əgər hadisənin nəticəsi meydana vardırırsa, onda *-mış, -miş, -muş, -müş* formalarını nəzərə almadan şühudi keçmiş hesab etmək lazımdır. Çünki danışan hadisənin şahidi olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində feilin gələcək zamanı çox sadə üsulla yaranır. Azərbaycan dilində də gələcək zaman hər hansı köməkçi feillə deyil, şəkilçilərlə yaranır. Qəti gələcək *-caq, -cək (-acaq, -əcək)*, qeyri-qəti gələcək isə *-ar, -ər (-yar, -yər)* şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Demək lazımdır ki, *-caq, -cək* fonnası XVIII əsrə qədər *-ğac, -kəc* şəklində də işlədilmişdir.

Rus dilində keçmiş zaman bitmiş və bitməmiş deyə iki növə ayrılır. Gələcək zaman da iki növə ayrılır. Birinci növ sadə gələcək adlanır. Bu, Azərbaycan dilindəki qeyri-qəti gələcəklə uyğun gəlir. Məsələn, *напишу, прочту – yazaram, oxuyaram*. Sadə gələcək zaman feilin əvvəlinə ön şəkilçi artırmaqla yaranır.

Mürəkkəb gələcək zaman isə “будь” feilinin şəxslər üzrə təsrifi ilə yaranır. Əsas feil məsdər formasını saxlayır. Məsələn,

Təkdə	Cəmdə
Я буду читать	Мы будем читать
Ты будешь читать	Вы будете читать
Он будет читать	Они будут читать

Təxminən buna bənzər mənzərəni biz fars dilində də görürük. Fars dilində gələcək zaman rus dilinə bənzər formada düzəlidir. Fars dilində də əsas feil məsdər formasını dəyişmir. Dəyişən köməkçi *xastən* (istəmək) feili olur. Məsələn,

Təkdə

Mən xahəm rəft (mən gedəcəyəm)
to xahi rəft (sən gedəcəksən)
u xahəd rəft (o gedəcək)

Cəmdə

ma xahim rəft (biz gedəcəyik)
şoma xahid rəft (siz gedəcəksiniz)
anha xahənd rəft (onlar gedəcəklər)

Fars dilinin keçmiş zamanı yaxın və uzaq olaraq iki növə bölünür. Yaxın keçmiş feilin təsrifi ilə əmələ gəlir. Məsələn,

Təkdə

Mən xandəm (mən oxudum)
To xandi (sən oxudun)
U xand (o oxudu)

Cəmdə

Ma xandim (biz oxuduq)
Şoma xandid (siz oxudunuz)
Anha xandənd (onlar oxudular)

Azərbaycan dilindəki nəqli keçmişin hekayə formasının ifadə etdiyi məna fars dilində də vardır.

Təkdə

mən xandəəm (mən oxumuşam)
to xandei (sən oxumusan)
u xandəəst (o oxumuşdur)

Cəmdə

ma xandeim (biz oxumuşuq)
şoma xandeid (siz oxumuşunuz)
anha xandəənd (onlar oxumuşlar)
Nəqli keçmişin rəvayitnə uyğun keçmiş zaman fars dilində *budən* (olmaq) feilinin təsrifi ilə düzəlir. Məsələn,

Təkdə

mən xande budəm (mən oxumuşdum)
to xande budi (sən oxudmuşdun)
u xande bud (o oxumuşdu)

Cəmdə

ma xande budim (biz oxumuşduq)
şoma xande budid (siz oxumuşsunuz)
anha xande budənd(onlar oxumuşdular)

Dünya dillərinin çoxunda olmayan qəribə bir hal fars dilinin indiki zamanı yaranarkən meydana çıxır. Belə ki, başqa dillərdə feillər zamana görə dəyişdikdə onların kökü dəyişmədən müxtəlif şəkilçilər qəbul edir. Fars dilində isə feil kökləri dəyişir. İndiki zamanla keçmiş zamanda eyni feil başqa-başqa formalarda çıxış edir. Yəni keçmiş zamanda feil bir forma, indiki zamanda isə başqa bir formada çıxış edir. Bu prosesdə fars dilinin feilləri üç qrupa bölünür: tam feillərin kökü məsdər şəkilçisi olan

(i)-dən atıldıqdan sonra dəyişir. Məsələn, *keşidən* – *keş* (çəkmək, çəkən), *xordən* – *xor* (yemək, yeyən) və s.

Qiyasi adlanan feillərdə məsdər şəkilçisi atıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinin son saiti dəyişir. Belə ki, tərkibində *x* olan sözlərdə məsdər atıldıqdan sonra *z*, tərkibində *ş* olan sözlərdə isə *r* və *s* qalır. Məsələn, *duxtən* – *duz* (tikmək-tikən), – *suxtən* – *suz* (yandırmaq, yandıran), *baxtən* – *baz* (oynamaq, oynayan), *daştən* – *dar* (malik olmaq, malik olan), *gozəştən* – *qozar* (keçmək, keçən). Deməli, birinci məsdər forması ilə keçmiş və gələcək zaman düzəldiyi halda, indiki zaman məsdər şəkilçisiz köklərlə yaranır. Bu vaxt feilin əvvəlinə *-mi* şəkilçisi artırılır. Tam feillərdə:

mən keşidəm (mən çəkdim), *mən mikişəm* – mən çəkirəm

mən xordəm (*mən yedim*), *mən mixorəm* – mən yeyirəm

Fars dilində indiki zamanla keçmiş zamanı fərqləndirən feil formalarının biri də heç bir qaydaya tabe olmayan səmayi feillərdir. Belə feillər keçmiş zamanda bir cür, indiki zamanda, eyni mənada olmasına baxmayaraq, başqa formada çıxış edir. Məsələn, *görmək* feili keçmiş zamanda *didən* işləndiyi halda, indiki zamanda *bin* formasında işlənir. Məsələn,

Diruz mən şoma ra nə didəm (dünən mən sizi gərmədim).

Mən də ruz əst ke, şoma ra nə mibinəm (iki gündür ki, mən sizi görmürəm).

İngilis dilində gələcək zaman (the future) köməkçi shall (birinci şəxs üçün), ikinci və üçüncü şəxslərdə will artırmaqla yaranır. Məsələn,

I shall read – mən oxuyacağam

He (she, it) *will read* (kişi və ya qadın cinsi, orta cins)
oxuyacaq.

We shall read – biz oxuyacağıq

You will read – siz oxuyacaqsınız

They will read – onlar oxuyacaqlar.

Alman dilində də feilin üç zamanı (prasens – indiki zaman, imperfekt – keçmiş zaman, futunun – gələcək zaman) vardır. Keçmiş zaman haben və sein feillərinin təsrifi ilə yaranır. Keçmiş zamanın perfekt və plusquamperfekt növü də qeyd edilir.

Gələcək zaman isə werden (olmaq) köməkçi feili ilə düzəlidir. Əsas feil dəyişmir, werden feili təsrif edilir. Məsələn,

Təkdə

ich werde gchen (mən gedəcəyəm)

Du wirst gehen (sən gedəcəksən)

er (sic, cs) wird gchen (o gedəcək)

Cəmdə

wir werden gchen (biz gedəcəyik)

Du werden gchen (siz gedəcəksiniz)

sic werden gchen (onlar gedəcəklər)

Şəxs kateqoriyası. Şəxs kateqoriyası isimlərdəki xəbərlik kateqoriyasına oxşayır. Xəbərlik kateqoriyası şəxslərə aid olduğu kimi, şəxs kateqoriyası da iş, hal və

hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icra edildiyini bildirir. Burada da dilin qrammatik xüsusiyyəti əsas rol oynayır. Belə ki, aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyasının yaranması prosesində şəxs əvəzliliklərinin elementləri iştirak etdiyi üçün onların özlərinin işlənməsinə ehtiyac qalmır. Məsələn, *oxuyurum, oxuyursan, oxuyur* və s.

Başqa dillərdə (rus, ingilis, alman, fransız) mütləq əvəzlilik işlənməlidir. Xəbərlik kateqoriyası haqqında danışarkən bu haqda geniş bəhs edilmişdir.

Növ kateqoriyası. Feil kateqoriyası həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən ən zəngin, ən mürəkkəb kateqoriyadır. Feilin çoxcəhətli əlaqə və münasibətləri onun özünəməxsus çoxşaxəli qrammatik mənaları olmasını şərtləndirir. Feil bir tərəfdən zamanla əlaqədardırsa, digər tərəfdən iş görənlə – subyektlə və üzərində iş görülmə obyektə əlaqədardır. Feil – subyekt – obyektəlaqələri əsasında onun xüsusi bir kateqoriyası olan növ meydana çıxır. Subyektlə obyekt və iş prosesində onların bir-birinə münasibəti müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik mənalar doğurur. Bu cəhətdən türk dilləri başqa dillərdən öz zənginliyi ilə seçilir.

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, orada işlə obyekt, subyektlə obyekt münasibətdə olmasın. Subyekt və obyekt məsələsindən danışarkən birincinin ikinci üzərində təsiri məsələsi meydana çıxır ki, bu da xüsusi *bir* qrammatik kateqoriyanı – təsirlik kateqoriyasını şərtləndirir. Təsirlilik kateqoriyasını bilmədən növ (zolaq) haqqında təsəvvür əldə etmək çətin olar.

Subyektin obyektə təsiri keçməsi və keçməsinə görə feillər iki qrupa bölünür: təsirli və təsirsiz.

Təsirli feillər iş və ya hərəkətin hər hansı bir obyektə doğru fəal surətdə yönəldiyini, onun üzərində məntiqi və ya qrammatik təsiri olduğunu göstərir. Təsirli feillər özündən sonra kimi? nəyi? və haranı? suallarına cavab olan təsirlik halı tələb edir. Bu suallar obyekt və iş münasibətindən doğan birinci suallardır. Buna görə də bu suallar əsasında müəyyənləşdirilən tamamlıqlar da vasitəsiz adlanır. Məsələn, oxumaq (nəyi?), görmək (nəyi?), bilmək (nəyi?), dağıtmaq (nəyi?), (haranı?), çağırmaq (kimi?), qorxutmaq (kimi?) və s.

Təsirsiz feillər özündən sonra təsirlik hal tələb edə bilmir. Yəni onlar ismin təsirlik halında idarə edə bilmir. Onlar bu və ya digər obyektə doğru yönəlməyən iş, hal və hərəkəti bildirir. Məsələn, *baxmaq, qaçmaq, oturmaq* və s. kimi feillər obyektə fəal təsir etmir. Yəni onların obyekt üzərində təsiri olmur. Bu səbəbdən də təsirsiz feillər özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edə bilməz.

Feillərin özündə təsirlilik anlayışı leksik-qrammatik mənada olduğu üçün, onların formasım dəyişməklə təsirliliyini də dəyişmək olar. Məsələn, qorxmaq – təsirsiz, qorxutmaq – təsirli, döymək – təsirli, döyülmək – təsirsiz və s.

Təsirlilik anlayışı feillərdə növ mənasının izahına xeyli kömək edir. Belə ki, subyektin obyektə olan münasibətindən feilin növləri meydana çıxır.

Rus dilində növ (zaloq) sisteminə bütün feillər deyil, yalnız təsirli feillər və onlardan əmələ gələn *ср* ünsürünün

ifadə etdiyi mənaya uyğun olan feillər daxil olur. Növ (zaloq) sisteminə aşağıdakı hallarda feillər daxil olur:

1. *ся* suffiksi işlənməyən təsirsiz feillər: *жить, снять, сидеть, сохнуть*.

2. Təsirsiz feillərdən düzələn *ся* suffiksli feillər: *болеться, чернеться, стучаться*.

3. *ся* suffiksi ilə işlənən şəxssiz feillər: *не спится, не работается, нездоровится, смеркается* və s.

4. *ся* hissəcikli feillər: *смеяться, бояться, бороться, гордиться, трудиться*.

5. Müasir vəziyyətdə mənası təsirli feillərdən ayrılmış *ся* suffiksli feillər: *добить – добиться, находить-находить-ся, оказать – оказать*.¹

Rus dilində feilin üç növü vardır: məlum növ (действительный), məchul (страдательный) və qayıdış (средневозвратный).

1. Rus dilində действительный залог adlanan feil növü Azərbaycan dilindəki məlum növ feilləri əhatə edir. Buraya təsirli feillər daxildir. Bu feillər heç bir qrammatik forma qəbul etmədən təsirlilik mənası ifadə edir. Təsirlilik mənası sintaktik səviyyədə başa düşülür ki, feil özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu feillərdə iş görən məlum olur. Belə feillərə *ся* artırıldıqda o, qayıdış növə (средне-возвратный), ya da məchul (страдательный) növə aid olur.

¹ «Современный русский язык» (под редакцией Д.Э.Розентали) М., 1971, стр. 329.

2. Rus dilində страдательный залог adlanan məchul növ məlum feillərin axırına *ся* suffiksi artırmaqla düzəlik. Məsələn, *Дом строится рабочими*.

3. Средне-возвратный zaloq adlanan növ Azərbaycan dilindəki qayıdış növə uyğundur. Bu növ çox mürəkkəb olub leksik-semantik mənasına görə müxtəlif qruplara bölünür.

Qayıdış feillərin aşağıdakı cəhətləri – növləri vardır:

1) Xüsusi qayıdış feillər: *умываться, одеваться, бриться* və s.

2) Müştərək-qayıdış feillər: *обниматься, встречаться* və s.

3) Dolayı-qayıdış feillər: *укладываться. строиться, запасаться*.

4) Aktiv-obyektsiz feillər: *кранива жжется, корова бодается*.

5) Keyfiyyət bildirən feillər: *машина хорошо заводится, кофе плохо растворяется*.

6) Ümumi qayıdış feillər: *удивляться, томиться*.

7) Əlavə-qayıdış feillər: *взяться за ручку двери*.¹

Yuxarıda dediyimiz kimi, feilin növ kateqoriyası türk sistemli dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində geniş inkişaf etmiş və xüsusi kateqorial affikslərlə ifadə edilir. Feilin növləri – termin birləşməsi dilçiliyimizdə o qədər də qədim deyil. Əvvəllər bu termin “feilin babları” adlanırdı. Azərbaycan dilində feilin 6 növü vardır: 1. *Məlum*; 2. *Məchul*; 3. *Qayıdış*; 4. *Qarşılıq*; 5. *Müştərək*; 6. *İcbar*.

¹ «Русская грамматика» I том. М., 1982, стр.617–618.

Bu növlərin şərhinə keçməzdən əvvəl dilçiliyimizdəki bəzi mübahisəli məsələləri qeyd etmək lazımdır. Birinci, məlum növ adı haqqında. Prof. M.Hüseynzadə bu növü doğru olaraq məlum növ adlandırır. Çünki burada iş görən – subyekt məlumdur. Prof. N.Məmmədov isə rus dilindəki действительный залог termininin təsiri ilə feilin bu növünü əsas növ adlandırır. Bizcə, məlum növ adlandırmaq daha doğru olardı.

Məlum növ. Adından da göründüyü kimi, bu növdə subyekt məlum olur. Yəni heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən iş görən subyektin kim olduğu bilinir.

Başqa sözlə, iş kim tərəfindən görülür? – sualına müəyyən cavab vermək olur. Feilin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı olmayaraq işin kim tərəfindən icra edildiyi müəyyən olursa, bu məlum növ adlanır. Məsələn, *yatdı, daşdı* feillərinin biri təsirsiz, digəri isə təsirlidir. Hər ikisinin subyektı məlumdur.

Cümlədə obyektin olub-olmaması o qədər də lazım deyil. Bəzən feilin təsirli və ya təsirsizliyindən asılı olaraq obyekt tələb edilə bilər. Əgər təsirli feillərdə S – O – P¹ olması zərurədirsə, təsirsiz məlum feillərdə S – P olması kifayətdir.

Məchul növ. Bu növ feillərdə subyekt hüsurda olmur. Leksik-semantik məna yalnız obyektə feil arasındakı münasibətə əsasən aydınlaşır. Dildə sırf təmiz məchul feil yoxdur. Onlar məlum növ feillərə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Məlum növ feillərin subyektı obyektə çevrilir. Başqa bir fəal subyekt tərəfindən iş icra edilir ki,

¹ S – subyekt, O – obyekt, P – iş

o da məlum olmur. Məsələn, *Mahəmməd yazdı* cümləsində feil məlumdur. Onu məchul etmək üçün xüsusi formal əlamət olan *-il* şəkilçisi artırmaqla Məhəmməd obyektə çevrilir. Yazan fəal subyekt isə məlum olmur. Yəni *Məhəmməd yazıldı* cümləsində yazan məlum deyil. Bu prosesi belə bir sadə sxemlə göstərmək olar: S – O – P – S = ?¹

Yəni obyekt üzərində iş görən məlum deyil.

Məchul növ feillərin düzəlməsi üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə edilir: *-il, -il, -ul, -ül; -ın, -in, -un, -ün*.

Həyətdəki torpaq daşındı: O – P – S = ?

Bu düstur-sxemlər feilin forma növünü müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məchul növ feillər əsasən təsirli feillərdən düzəlir: *aldı, alındı, dedi, deyildi, vurdu, vuruldu, qoydu, qoyuldu* və s.

Qayıdış növ. Feilin qayıdış növü formaca məchul növdən seçilmir. Amma mənasına görə onlar müxtəlif olur. Əgər məchul növdə subyekt obyektə çevrilir, yeni fəal subyekt meydana çıxırdısa, qayıdış növdə subyektlə obyekt birləşir, Yəni obyektə aid iş və hərəkət subyektin özü üzərində icra edilir. Əslində, burada obyekt elə subyektin özü olur. Dediymiz kimi bu iki növün formaca fərqi yoxdur; qayıdış növ də *-il (-il, -ul, -ül), -ın (-in, -un, -ün)* şəkilçiləri ilə düzəlir.

Müqayisə edok: *torpaq daşındı; qız fikrindən daşındı* və ya *paltar sərildi; Faiq üzü üstə yerə sərildi*.

¹ S – subyekt, O – obyekt. P – predikat

Birinci iki cümlədə *-in* ilə düzələn eyni formalı *daşındı*, ikinci misalda *-il* ilə düzəlmiş eyni formalı *sərildi* feili verilmişdir. Birincilər məchul, ikincilərin isə qayıdış növ olduğunu müəyyən etmək üçün subyektin prosesdə iştirakına fikir vermək lazımdır. Birincilərdə $O - P - S = ?$ ikincilərdə isə $S \leftrightarrow O - P$ olduğunu körürük.

Yəni ikinci *daşındı* və *sərildi* feili kim tərəfindən icra olunmasından asılı olmayaraq, obyektlə subyekt birləşmişdir. Yəni iş, hal, hərəkət subyektin öz üzərində icra edilmişdir. Hər iki halda feillər təsirsizdir. Azərbaycan dilində bir neçə feil istisna təşkil edərək qayıdış növdə özünə obyekt tələb edir. Məsələn, *soyundu* (nəyi?), *geyindi* (nəyi?).

Qarşılıq növ. Bu növdə də subyektin feilə qarşı münasibəti bildirilir. Burada obyekt olmur. İş və hərəkət iki fəal subyekt arasında gedir. Yəni $S \leftrightarrow S - P$ olur. Qarşılıq növün şəkli əlamətləri *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üş*, *-laş*, *-ləş* və s. kimi şəkilçilərdir.

Bu növdə əsas məsələ ən azı iki subyekt arasında münasibətin olmasıdır. Burada subyektlərin az və çoxluğu, tək və cəmliyi rol oynamır. Məsələn, *yazış*, *vuruş*, *söyüş*, *seviş* və s.

Bu feilləri dedikdə aydın olur ki, iş və hərəkət iki subyekt arasında baş verir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, eyni formada olan *vuruş*, *duruş* sözləri isim kimi də işlənə bilər. Aydındır ki, “*Onun ceyran kimi baxışı, maral kimi duruşu adamı ofsunlayır*” cümləsindəki *baxış* və *duruş* sözləri feil deyil, isimdir, *-laş* və *-ləş*

şəkilçiləri ilə də qarşılıqlı növ yaranır. Məsələn, *güləş* (güc-ləş), *əlləş*, *dilləş*, *gözləş*, *sözləş*, *dələş*, *bağlaş* və s.

Müştərək növ. Çox vaxt qarşılıqlı növə aid edilən, bəzən yanaşı olaraq qarşılıq-müştərək adlandırılan bu növdə hərəkətlə onun subyekti arasındakı münasibət əsas götürülür. Formaca müştərək növlə qarşılıq növ fərqlənir. Amma onların mənasına fikir verdikdə aydın olur ki, burada müştərəklik – bir neçə subyektin müştərək fəaliyyəti göz qabağındadır. Məsələn, *İtlər hürüşdü* – *Quzular mələşdi*; *Qurbağalar quruldaşdı* və s. kimi cümlələrdə obyekt tələb edilmədən bir iş (feil) bir neçə subyekt tərəfindən eyni vaxtda icra edilir. Bu məsələyə bir qədər diqqət vermək lazımdır. Çünki qrammatik formanın eyniliyindən əlavə, məntiqi məna da bəzən bu iki növü ayırd etməyə imkan vermir. Məsələn, *Onlar sevişir* dedikdə qarşılıq nə dərəcədədirsə, müştərəklik də həmin dərəcədədir. Bu növün düstur sxemi belə olardı: S ↔ S – P

İcbar növ. Bu növdə iş və hərəkətin icrası zamanı iki subyekt iştirak edir. Birinci subyekt qeyri-fəal, ikinci subyekt isə fəal olur. Obyektin olması isə məcburidir. Çünki fəal subyekt qeyri-fəal subyektin tələbi ilə iş görməlidir: S – O – S – P

Burada feillər təsirli olur və fəal subyektin icrasında da foal olaraq qalır. Məsələn, *Həsən məktubu oxutdu*, *Əli dişini çəkirdi* cümlələrində məktubu oxuyan və dişini çəkən əsas foal subyektdir. O da hüzurda yoxdur. İcbar növü bəzən iş, hal, hərəkət elə birinci subyekt tərəfindən icra edilir. Məsələn, *Əli saçını uzatdı*; *Zibə ayrıntı*

çürütdü; Rəhilə xamırı acıtdı və s. kimi cümlələrdə subyekt məlumdur.

İcbar növün şəkli əlamətləri bunlardır: *-dır, dir, -dur, -dür, -irt, -irt, -dirt, -durt, -dürt, -lt, -it, -ut, -üt, -at* və s.

Bəzi feillər də bu növ köməkçi vasitələrlə yaranır. Fars dilində *səni döydürərəm* icbar növü yaratmaq üçün *verərəm səni döyərlər* forması işlənir (be də həm tora be zənənd.)

Ərəb dilində feil babları adlanan belə növ dəyişmələri, əsasən, üçsamitli feillərdə olur. Ərəb dilində proses adı bildirən sözlər Azərbaycan dilinə feil kimi deyil ad kimi keçmişdir. Buna görə də həmin hərəkət, iş bildirən sözlərin subyekt – fail, obyekt isə məful modellərində dilimizdə işlənir. Belə sözlər dilimizdə həddindən çoxdur. İş – feil, subyekt – fail, obyekt – məful modelindən istifadə edərək dilimizdə işlənən bir çox ərəb mənşəli sözün ilkin mənasını müəyyənləşdirmək olar. Sözlərin flektiv dəyişməsi ilə yeni məna babları meydana çıxır. Aşağıdakıları müşahidə edək: zikr – feil, zakir – fail, məzkur – məftil, qəsd – qasid – məqsud, xərc – xaric – məxruc, nəql – naqil – mənqul, nəsr – nasir – mənsur, cəlb – calib – məclub, şükr – şakir – məşkur, zühr – zahir – məzhur və s.

Qrammatik vasitələr

Yuxarıda dediyimiz kimi, dünya dillərində qrammatik mənaların ifadə edilməsi üçün müxtəlif üsullar vardır. Bəzi dillərdə qrammatik kateqoriyalar olduğu kimi

bəzilərində də qrammatik vasitələr vardır. Ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriya və qrammatik vasitə anlayışlarını eyniləşdirmək olmadığı kimi, onları funksiya etibarilə təcrid etmək də olmaz.

Hər bir qrammatik ünsürün kateqorial funksiyası olduğu kimi, qrammatik vasitənin də müəyyən vəzifəsi vardır. Onlar qrammatik mənanı yaratmır, əksinə qrammatik mənanı ifadə edir.

Dünya dillərində qrammatik vasitələrin aşağıdakı növləri vardır: *affikslər, daxili fleksiya, təkrarlar, köməkçi sözlər, söz sırası, vurğu, intonasiya, suppletivizm*.

Affikslər. Sözü quruluş ünsürlərindən biri də affikslərdir. Affiks sözü forma və məzmununu dəyişən qrammatik vahiddir. Affikslər morfoloji funksiya daşdığı kimi, sözə yeni məna da verir. Ümumi dilçilikdə formant, forma, morfem və s. kimi adlanır. Affikslər işlənmə yerinə və funksiyalarına görə təsnif edilir. Azərbaycan dilçiliyində şəkilçi adlanan affikslərin işlənmə yerinə görə üç növü vardır (bu haqda morfolojiya bəhsində danışmışıq): ön şəkilçi (prefiks), orta iç şəkilçisi (infiks), son şəkilçi (suffiks).

Funksiyasına görə şəkilçilər sözdüzəldən və sözdəyişən olmaqla iki qrupa bölünür.

Affiks (termini dilçilikdə qədim terminlərdən biri hesab edilir. Hələ XVI əsrdə (1506) Reyxil qədim yəhudi dilinin qrammatikasında bu termini işlətməmişdir. Sonralar affiks termini dilçilikdə geniş işlənməyə başlamışdır.

Affikslər sözə forma verir dedikdə belə bir fikir yaranır ki, şəkilçisiz dillərdə heç bir affiks yoxdur. Bunu çox vaxt

amorf dillərə aid edirlər. Bu, müəyyən mənada doğrudur ki, amorf dillərdə qrammatik kateqoriyalar olmadığı üçün onlarda heç bir formam işlənmişdir. Bu şərti anlayışdır. Formasız – söz, formantsız – dil ola bilməz.

Affiksin hansı növünün hansı dildə çox işlənməsi isə bilavasitə dilin qrammatik quruluşundan asılıdır.

Daxili fleksiya. Fleksiya dəyişmə deməkdir. Daxili fleksiya dedikdə isə sözün kökündə, daxilində gedən dəyişmə nəticəsində yem forma və mənə yaranması nəzərdə tutulur. Daxili fleksiya yalnız flektiv dillərə aiddir. Flektiv dəyişmə ərəb dilində bir neçə halda özünü göstərir. Məsələn, feil bablarının müxtəlifliyində – *həkim* – *hakim* – *hökm*, *təhkim* – *möhkəm* – *məhkəmə-mühakimə*, *ihkam* – *hökumət* və s.

Kəmiyyət kateqoriyası məqamında: *alim* – *üləma*, *nəci*
b – *nüca*, *şair* – *şüara*.

Alman dilində və daxili fleksiya xüsusi rol oynayır. Alman dilində feillər kökünün dəyişməsinə görə iki qrupa bölünür: zəif feillər (*schwaches*) və güclü feillər (*starkes* *werb*); zəif feillər (*schwaches*) və güclü feillər (*starkes* *werb*).

Güclü feillərin kökü dəyişir. Məsələn, *werden* – *wurde* – *geworden* (*olmaq*), *schreiben* – *schrieb* (*yazmaq*), *lesen* – *las* (*oxumaq*) və s.

Bundan əlavə, alman dilində kəmiyyət kateqoriyası məqamında sözlərin artikli dəyişməklə yanaşı, sözün kökü dəyişir. Məsələn,

Der Mann – die manner (kişi – kişilər).

Die Hand – die Hande (əl – əllər).

İngilis dilində də cəmlilik yaratmaq üçün sözün kökü dəyişir. Bu daxili fleksiya yolu ilə dəyişməkdir. Məsələn, *man (adam) – men (adamlar), child (uşaq) – children (uşaqlar), woman (qadın) – women (qadınlar), foot (ayaq) – feet (ayaqlar), tooth (diş) – teeth (dişlər)* və s.

Fransız dili də flektiv dillər qrupuna daxildir. Burada da feillərin kökü daxildən dəyişməklə fleksiya yaranır. Məsələn, *savoir- su (bilmək), être-ete (olmaq)*.

Rus dili flektiv dillər sırasına daxildir. Bu dildə də daxili fleksiya özünü göstərir. Məsələn, *кукла – кукол, дно – доня, сумка – сумок, ручка – ручек* və s.

Azərbaycan dili aqqlütinativ dildir. Buna görə də dilimizdə fleksiya ünsürü yoxdur. Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən və uzun müddət işlənən *şair – şüəra, qəbir – qübur, vəzir – vüzəra, vəkil – vokəla* və s. kimi sözlər indi öz dilimizin qanunlarına tabe edilmişdir. Yəni həmin sözlərin ikinci tərəfi – cəm şəkli milli *-lar, -lər* - şəkilçilərimizlə işlənir.

Təkrarlar. Dünya dillərində geniş yayılan qrammatik vasitələrdən biri də təkrarlardır. Təkrarlar dildə müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir, hansı məqsədlə işlədilməsindən asılı olmayaraq, təkrarlar dildə qrammatik məna ifadə etməlidir. Eyni sözün təkrarı həmişə qrammatik məna daşımır. Məsələn,

Edəmən tərki Füzuli səri-kuyin yarın,

Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim. (*Füzuli*)

Burada eyni sözün dörd dəfə təkrar olunmasına baxmayaraq, qrammatik məna yaratmaq deyil, üslubi ekspressivliyi gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Amorf dillərdə ismin cəm şəklini almaq üçün söz təkrar olunur. Məsələn, Çin dilində *xalqlar* demək üçün – *xalq* (*jenmin*) sözünü iki dəfə “*jenmin jenmin*” – deyərək təkrar etmək lazımdır.

Malayziya dilində “*oranq*” adam “*oranq oranq*” adamlar, şumer dilində “*kur*” ölkə, “*kur kur*” ölkələr deməkdir.

Bəzi dillərdə təkrar mənanı gücləndirmək üçün işlədilir. Məsələn, *da-da*, *nem-nem*, *vom-vom*, *чум-чум* və s.

Azərbaycan dilində də sözlərin təkrarına rast gəlmək olur. Dilimizdə təkrarlar çox az halda cəmiik məqamında işlənir.

1. Bakı dialektində (bu hal dilimizin tarixində də olub) təkrarlar məhz cəmiik anlayışı bildirir. Məsələn, *Duran-duran* komendantı tənqid etdi. *Gələn-gələn* qabaqda oturur, arxa qalıb boş.

2. Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar yalnız təkrar edilərək işlədilir. Onları tək işlətmək olmaz. Məsələn, Düş oğul, bura Çənlibel deyərlər mən cavanlıqda buraları *qarış-qarış* gəzmişəm (*Koroğlu*). Padşahın bir oğlu oldu, sarayda uşağı *əl-əl* gəzdirdilər. (*Nağıllar*). Bu iki misalda təkrar olan sözləri “qarış” və “əl” formasında təkde işlətmək olmaz.

3. Mənanı qüvvətləndirmək üçün sözlər təkrar edilir: *yekə-yekə*, *xırda-xırda*, *asta-asta*, *tez-tez*, *allah-allalı*, *yana-yana* və s. Məsələn, *Allah-allah* deməyincə işlər dönməz. (*D.Q.*). *Yapa-yapa* qarlar yağsa, yaza qalmaz. (*D.Q.*).

4. Təkrar olunan sözlərə *ba-bə* və *ha* morfemləri artırmaqla xüsusi davamlılıq mənası alınır. Məsələn, *Gethaget, gethaget* gəlib bir qalaçaya çıxdılar. O, qoyunları *birbəbir* bayıra buraxdı.

5. Təkrarın bir növü də yarımçıq təkrarlardır. Belə təkrarlar qrammatik mənadan daha çox üslubi mənə daşıyır. Məsələn, *uşaq- muşaq, çör-çöp, kitab-mitab*.

Dünyanın bir çox dillərində yarımçıq təkrarlar vardır. Məsələn,

Fransız dilində: *chari-vari (pişik konserti), pele-mele (hər cür)*.

İngilis dilində: *riff-raff, wish-wash (goplama), ping-pong (stolüstü tennis)*.

Alman dilində: *singen (nəğmə oxumaq deməkdir), Sing-song*

Köməkçi sözlər. Dildə qrammatik mənənin daşıyıcısı, ifadəçisi olan vasitələrdən biri də köməkçi sözlərdir. Köməkçi sözlər başqa qrammatik vasitələrdən öz tərkibinə, mənə müstəqilliyinə görə seçilir. Köməkçi sözlər əsas üzvlərə aid olub, onlara müxtəlif qrammatik mənə verməkdən əlavə, bütövlükdə cümlənin qrammatik strukturuna da təsir göstərirlər. Köməkçi sözlər formaca avto-semantik sözlərə oxşasa da, funksiyaca onlardan fərqlənir. Köməkçi sözlərin nominativ mənası, adlandırma funksiyası olmur. Dünya dillərində köməkçi sözlərin aşağıdakı növləri vardır: *önlüklər, qoşmalar (postleloq), bağlayıcılar, ədat, artıql, köməkçi feillər, boş sözlər*.

Önlüklər dildə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir, cümlə üzvləri arasında tabelilik münasibəti bildirir. Rus dilindəki *в*,

к, alman dilindəki, *nach, an*, fars dilindəki *be* və s. məhz cümlə üzvləri arasındakı tabelilik münasibəti bildirir, Məsələn,

Я иду к машине.

Mən be xane mirovəm. (Mən evə gedirəm)

Önlüklər ismin halları ilə işlənərək onların hansı halda olduğunu müəyyənləşdirir. Məsələn, *за него, без нас, от меня, в том, на столе, под лозунгом* və s.

Bu, hal kateqoriyası olmayan dillərdə daha geniş yayılmışdır, məsələn, fars dilində: *be madər – anaya, əz madər – anadan, dər madər – anada*.

Qoşma. Önlüklərin vəzifəsini bəzi dillərdə qoşmalar yerinə yetirir. Bütün türk dillərində qoşmalar vardır. Qoşmaların önlüklərdən bir neçə fərqi vardır. Əvvələn, qoşmalar aid olduğu sözdən sonra gəlir, önlüklər isə aid olduğu sözün əvvəlində gəlir. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilir, önlüklər isə cümlə üzvü olmur. Qoşmaları idarə etdiyi hallar uzrə və qoşulduğu sözlərlə yaratdığı əlaqə və münasibətlərə görə təsnif edirlər.

Adlıq, yiyəlik, yönlük halda idarə edən qoşmalar: *kimi, qədər, dək, təkin*.

Yalnız yönlük halda idarə edənlər: *sarı, tərəf, doğru*,

Yalnız çıxışlıq halda idarə edənlər: *savayı, ötrü, qeyri, bəri* və s.

Aid olduğu sözlərlə yaratdığı münasibətlərə görə:

zaman bildirənlər: *qədər, dək, sonra, can, cən, qabaq*

məkan bildirənlər: *bəri, doğru, tərəf, san, can, cən*

məqsəd bildirənlər: *üçün, ötrü*

səbəb bildirənlər: *görə, üçün*

istisna bildirənlər: *qeyri, savayı* və s.

Eyni qoşmalar türk dilində də vardır və həmin vəzifələri yerinə yetirir. Məsələn, *icin, ile, evvel, önce, sonra, kadar, kibi* və s.

Bağlayıcılar haqqında nitq hissələri bəhsində danışılmışdır. Bağlayıcılar cümlə və cümlə üzvlərini ya ayırır, ya da tabe edir. Buna görə də onlar tabe edən və tabe etməyən olmaqla iki qrupa bölünür. Məsələn,

	Tabe edənlər	Tabe etməyənlər
Azərbaycan Rus dilində Fars dilində Alman dilində	ki, sanki, elə ki, что, как, когда ke, vətike daß	ancaq, amma а, но, либо, или əmma, leykən aber

Ədatlar rus dilində “частица” deyilən qrammatik vasitələr kimi, cümlənin mənasını qüvvətləndirməyə, cümləyə ekspressivlik və buna paralel modallıq verir. Rus dilinin hissəciyi ilə Azərbaycan dilinin ədatlarının yaxınlığını aşağıdakı kimi müqayisə etmək olar:

	Azərbaycanca	Rusca
təsdiqin güclənməsi inkarlıq sual şərtilik arzu şübhə	axı, ki, əsla, qətiyyən bəs, mı, mi, mu, mü sa, sə, əgər kaş, bari, tək bəlkə	же, ведь не, ни ли бы хотя, хотя бы, бы де, мол, якобы пусть, да, дайвайка,

əmr – nida	qoy, gəl, gör	пускай
------------	---------------	--------

Qeyri-modallıq bildirən ədat hissəciklər. Bunların miqdarı dildə o qədər də çox deyil.

Azərbaycan dilində	rus dilində
1.Məhdudlaşdırıcı: yalnız, tək, təkəcə, ancaq	лишь, только, один, исключительно, именно,
2.Təyinlik bildirən: məhz	как раз прямо

Rus dilində hissəciklərin məna dairəsi Azərbaycan dilinin ədatlarından daha genişdir. Belə ki, rus dilində hissəciklərin işarəedicisi (вот, вот, это, то, та, там, том və s.); qeyri-müəyyən (либо, нибуд), birləşdirici (тоже, также, итак, все, еще); yaxınlaşma mənasında (почти, чуть, не), ayırıcı (а, и, и же, да, даже, все) və s. növləri var.

Artikllər. Bu termin dünya dilçiliyinə fransız dili vasitəsilə gəlsə də, əslən latın sözü olan articulus – sözümdən olub damar, üzv mənasını verir.

Artikl dünya dillərinin bir çoxunda yoxdur. Ərəb və Hind-Avropa dillərinin roman və german qrupları üçün səciyyəvi olan artikl müxtəlif qrammatik vəzifələri yerinə yetirir. Başqa avtosemantik vahidlər kimi, artikllər də cümlə üzvləri arasında münasibət yaratmır, cümlə üzvü olmur və s.

Artikl ingilis dilində sabit, alman və ərəb dilində dəyişəndir. Artiklin ən əsas funksiyasından biri isim əlamətini müəyyənləşdirməkdir. Başqa sözlə, yalnız

isimlər və isimləşmiş sözlər artikl qəbul edir. Məsələn, ərəb dilindəki *əl* artikli aid olduğu sözün ilk növbədə isim olduğunu bildirir.

Fransız dilində artiklin artırılması ilə bütöv cümləni isim etmək olar.

Alman dilində artikl sözün mənasını da dəyişə bilər. Məsələn,

Der leiter – rəhbər, die leiter – nərdivan.

Der bauer – kəndli, das bauer – qəfəs.

Der mutter – qayka, die mütter – analar.

Artiklin ikinci vəzifəsi aid olduğu ismin müəyyən və ya qeyri-müəyyən olduğunu bildirməkdir. Belə ki,

ingilis dilində: *the, a (an) (ap)*

alman dilində: *der, die, das, ein, eine, ein*

fransız dilində: *le-un, la une*

ərəb dilində: *əl*

Artikllərin köməyi ilə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə edilir. Artikl olmayan rus və Azərbaycan dilində qeyri- müəyyənliyi ifadə edən “*один*” (одна, одно) və “*bir*” sözləridir.

Artikl ismin cinsini müəyyənləşdirməyə də xidmət edir. Kişi cinsinin öz artiklləri olduğu kimi, qadın cinsinin də öz artikli vardır. Məsələn,

alman dilində: *der – kişi, die – qadın, das – orta cins*

fransız dilində: *le – kişi, la – qadın*

Artikllər müxtəlif dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının da yaranmasına xidmət edir.

alman dilində:

der mann (kişi) – die männer (kişilər)

Das kind (uşaq) – die kinder – (uşaqlar).

Artiklin dildə daşdığı funksiyalardan biri də sintaktik səviyyədə fəaliyyət göstərməsidir. Məlumdur ki, sintaktik səviyyədə sözlər bir-biri ilə semantik və qrammatik əlaqəyə girib müxtəlif vəziyyətlərə düşür. Bu zaman onların arasında yaranan əlaqələrdən biri də idarə əlaqəsidir. Artikllər özü hallanaraq müəyyən mənada isim “funksiyasını” yerinə yetirir.

Köməkçi feillər dildə çox mühüm qrammatik vəzifə yerinə yetirir. Bəzi feillər köməkçi məqama düşərək mürəkkəb feillərin yaranmasına da kömək edir, Amma qrammatik məna daşıyıcısı və yaradıcısı olan feillər həmişə köməkçi məqamda işlənir. Belə feillər dildə müxtəlif vəzifələr yerinə yetirir. Məsələn, fars dilindəki *budən* (imək, olmaq), *şodən* (olmaq), *xastən* (istəmək) və s. ilə feilin müxtəlif zamanları yaranır. Belə ki, keçmiş zamanda *u rəfte bud* (o getmiş idi), *u hazer şod* (o hazır oldu), *mən xahəm xand* (mən oxuyacağam) gələcək zamanda işlənir. Köməkçi feil dəyişir əsas feil işə əvvəlki vəziyyətdə qalır. Rus dilində *я буду чумать, ты будешь чумать* və s. cümlələrdə göründüyü kimi köməkçi feil dəyişir.

Alman dilində *werden, haben, sein* feilləri fars dilindəki kimi feil zamanlarının yaranmasına xidmət edir.

İngilis dilində isə *shall* və *will* köməkçi feilləri gələcək zamanın yaranmasında iştirak edir.

Söz sırası. Dil özü sistem halında müəyyən xətti xarakterdə olduğu üçün sözlərin nitq axını prosesindəki sırası da əhəmiyyətsiz deyildir. Elə dillər vardır ki, söz

sırası onlar üçün əhəmiyyətsizdir. Yəni söz sırasının dəyişdirilməsi üslubi dəyişiklik yaratdığı halda, qrammatik dəyişiklik yaratmır. Məsələn, latın, Azərbaycan, rus, alman dilləri üçün söz sırası ingilis dili qədər əhəmiyyətli deyil. Müqayisə edək:

latın dilində: *pater amat filium, mater amat tiliam*

alman dilində: *der Vater liebt den Sohn, Die Mutter liebt die Tochter*

ingilis dilində: *The father loves the son, the mother loves daughter*

fars dilində: *pədər pəsərəşra dust darəd, madər-duxtərəşra dust darod*

fransız dilində: *le pere aime le fils, la mere aime la fille*

rus dilində: *отец любит сына, мать любит дочь*¹

azərbaycan dilində: *ata oğulu sevir, ana qızını sevir*

Azərbaycan dilində bu cümlələrdəki sözlərin yerini dəyişmək *oğlunu ata sevir, sevir ata oğlunu, qızını ana sevir, sevir ana qızını* və s. şəkildə ifadə etmək olar. Burada qrammatik cəhətdən heç nə dəyişmir. Ata, ana mübtədə, oğlunu, qızını sözləri tainamlıq, sevir sözü isə bütün hallarda xəbərdir.

Azərbaycan dilində söz sırasını pozmaq bədii üslubda mümkündür. Amma bədii effekt xatirinə, xüsusilə nəsrdə söz sırasını süni surətdə pozmaq olmaz. Məsələn, *Dedilər kəndə gəlir Omaroqlu. Tanıyanların, içindən keçdi bu xəbər. (VNəsib)*, Bu, çox uğursuz: yerdəyişmədir.

¹ Misallar: A.A.Reformatskinin «Введение и языкознание» kitabından götürülmüşdür.

Amma şeirdə, vəzn və qafiyə xatirinə söz sırasının dəyişməsi nəinki mümkündür, habelə zəruridir. Məsələn,

Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,

Gövhərdən özünə məşuq düzəldər. (*Nizami*)

Bunu nəsr dili ilə ifadə etsək, “Əgər eşq daşın da qəlbinə düşsə, özünə gövhərdən məşuq düzəldər” kimi ekspressivliyi zəifləmiş cümlə alınar.

Yuxarıda dediyimiz kimi, rus dilində də söz sırasının pozulması – sözlərin yerdəyişməsi cümlənin üslubuna təsir edir. Amma elə hallar da vardır ki, yerdəyişmə cümlə üzvlərinin funksiyasını da dəyişir. Məsələn, *хорошая книга, старый человек* və s. birləşmələrində komponentlərin yerini dəyişsək, söz birləşməsi cümləyə çevriləcək; *книга хорошая, человек старый*.

Görkəmli Amerika dilçisi E.Sepir ingilis dilində söz sırasından danışaraq yazır ki, “...başqa dillərdə hər bir cümlə üzvü özü haqqında müstəqil məlumat verir. Amma bizim dilimizdə hər bir cümlə üzvü öz qonşusuna möhtacdır”. Doğrudan da, bu belədir. İngilis dilində sözlərin sırasını dəyişdikdə mübtoda tamamlığa, təyin xəbərə və s. çevrilir.

Azərbaycan və başqa dillərdə isə söz sırası ciddi qrammatik mahiyyətə daşımır. Məsələn, *adam at gördü, qurd quzu yedi* və s. cümlələrində atla adamın, quzu ilə qurdun yerini dəyişdikdə cümlənin həm məntiqi, həm də qrammatik məzmunu dəyişəcək. Amma *at* və *quzu* sözlərinə müəyyən təsirlik hal şəkilçisi artırısaq, cümlə üzvlərinin yerini dəyişsək də, çiimlə üzvləri öz funksiyasını dəyişməyəcək.

Vaxtilə prof. Peşkovski 5 üzvdən ibarət olan cümləni 120 cür dəyişməyin mümkün olduğunu qeyd edirdi. Yəni 5 üzvdən ibarət olan cümləni 120 cür qurmaq olar. Məsələn, *Dünən Humay Əziməni məktəbə apardı* cümləsini 120 cür dəyişmək olar. Dilimimin xüsusiyyətinə görə 120 dəfə dəyişmiş bütün cümlələrdə *Humay* mübtoda, *Əzimə* tamamlıq olaçaq. Başqa üzvlər də öz funksiyasını dəyişməyəcək (*apardı* – xəbər, *dünən* – zaman zərfliyi, *məktəbdə* – yer zərfliyi).

Amorf dillərdə isə söz sırası aparıcı rol oynayır. Məsələn, Çin dilində *Çjunqo jenmin* (Çin xalqı), *jenmin Çjunqo* (xalq Çini) mənasını verir.

Vurğu. Məlumdur ki, vurğu fonetik hadisədir. Bəs ondan qrammatik vasitə kimi necə istifadə etmək olar? Vurğu o vaxt qrammatik vasitə rolu oynayır ki, o, dəyişən olsun. Bir söz bir neçə vurğu ilə ifadə edildikdə onun mənası dəyişirsə, bu qrammatik məna ifadəçisi hesab edilir. Söz daxilində vurğunun yer dəyişməsi ilə məna dəyişməsi bir çox dillərdə geniş yayılmışdır, Məsələn, rus dilində:

мука – əziyyət *мука* – un

замок – qala *замок* – qıfıl

кружки – *parçalar* *кружки* – dərnəklər

Rus dilində vurğunun yerinin dəyişməsi morfoloji mahiyyət də kəsb edir. Məsələn.,

руки – əllər, *руки* – əlin

ноги – ayaqlar, *ноги* – ayağın

Deməli, vurğunun yerdəyişməsi ilə yiyəlik hal mənası alınır.

Rus dilində sual əvəzlilikləri olan *кто, что, как* zəif vurğu qəbul edir. Bəzi hallarda onlar vurğu qəbul edərək öz linqvistik müstəqilliyini artırır. Məsələn,

Я видел что, кто-то вошел, но кто вошел не видел.

Я слышал как он читал, но как он читал не знал.

Azərbaycan dilində də məntiqi vurğu vasitəsilə cümlədə müəyyən dəyişiklik etmək olar. Məsələn,

1. Oxu, atan kimi tən bəl olma.

Oxu atan kimi, tən bəl olma.

2. Gəl, bizə uşaqları gətirmə.

Gəl bizə, uşaqları gətirmə.

Azərbaycan dilində vurğunun yerini dəyişməklə məna dəyişməsi bir qrammatik vasitə kimi inkişaf etməmişdir. Bu, bütün türk dillərinə aiddir. Türk və türkmən dilində cəmi bir neçə sözdə vurğu dəyişməklə məna dəyişir.

Omoqraflar yaradılmasında da vurğunun rolu vardır. Məsələn, *alma – alma, qazma – qazma, qovurma – qovurma, doğrama – doğrama, qaralama – qaralama* və s. İngilis dilində vurğunun yerdəyişməsi feillərdə və birhecalı sözlərdə mümkündür.

Fransız dilində sözün əlahiddə vurğusu olmadığı üçün o, qrammatik vasitə kimi çıxış edə bilməz. Bu dildə vurğu “sözlərin ritmik qrupu”nu müşayiət edir.

İntonasiya. Sözün intonasiyası olmaz. İntonasiya tonlar tonudur. O, ifadəlilik, modallılıq vasitəsidir. İntonasiya cümlə və onun qurulmasından dolayı qrammatik vasitə rolu oynayır. Təsadüfi deyil ki, cümləni növlərə ayırmağın bir parametri də intonasiya – avazıdır. Avaza görə

cümləni müxtəlif cür ifadə etmək olar. Məsələn, *Anam gəldi. Anam gotdi? Anam gəldi!*

Xəbərlilik kateqoriyasını intonasiya vasitəsilə bildirmək mümkün olan dillərdə (Məsələn, rus dilində) cümlə daxilində sadə və mürəkkəb cümləni də intonasiya vasitəsilə ifadə etmək olar. Məsələn, *Подожел поезд из Москвы* (sadə), *Подожел – поезд из Москвы* (mürəkkəb)

İntonasiya vasitəsilə tabelilik əlaqəsini tabelilikdən ayırmaq mümkündür. Bu vaxt intonasiya bağlayıcı əvəz edir. Məsələn, *Adamları döyür, şüşələri sındırır, hər tərəfə atəş açırdılar.*

Məntiqi vurğu adlanan xüsusi vurğu cümlənin intonasiyasını müəyyənləşdirir. Nəqli cümlələrə nisbətən sual cümlələrində daha tez diqqəti cəlb edən məntiqi seçilmə cümlənin intonasiyasına da təsir edir. Məsələn,

Kəmalə, sabah evə gedəcəksən?

Kəmalə, sabah evə gedəcəksən?

Kəmalə sabah evə gedəcəksən?

Bəzən ara sözlər və ara söz birləşmələri öz intonasiyasının tempinə görə cümlənin başqa üzvlərindən seçilir. Məsələn, *Aida, şübhəsiz, ağılamaqda haqlıdır.*

Suppletivizm. Dünya dillərində rast gəlinən sunpletivizm hadisəsi də müəyyən qrammatik mənənin ifadəsinə xidmət edir. Suppletivizm sözü İltmca tamamlama sözüdür. Eyni mənə xəttində bir sözün mənəsinin tamamlanması deməkdir. Dünya dillərində suppletivizm az yayılmış vasitələrdən biridir.

Fars dilində səmayi feillər suppletivizmə misal göstərilə bilər. Amma burada da bəzən tam suppletivizm Özü

göstərmir. Suppletivizm hadisəsində fleksiyaadan fərqli olaraq, birinci sözün heç bir formal elementi qalmır. Məsələn, fars dilində *didən* – (görmək – keçmiş zamanda), *-bin* (görmək – indiki zamanda).

Rus dilində: *ребенок* – *дету*.

Avropa dillərində sifətin dərəcələri suppletivizm əsasında yaranır.

	adi dərəcə	çoxaltma dərəcəsi
Rus dilində	хорошо	лучше
İngilis dilində	good (yaxşı)	better (lap yaxşı)
Fransız dilində	bon	mailcur
Alman dilində	gut	besser

Azərbaycan dilində də suppletivizm elementləri vardır. Məsələn, *mən* sözü cəmdə biz ilə ifadə edilir.

Fleksiyaya nisbətən suppletivizm dünya dillərində çox az yayılmışdır.

Sintaksis

Sintaksisin öyrənilmə tarixi çox qədimdir. Bu, hər şeydən əvvəl sintaksisin dilçilikdə çox əhəmiyyətli bir sahə olması ilə əlaqədardır. Çünki dilin on başlıca funksiyası – ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyası məhz sintaksisin vasitəsi ilə reallaşır.

Sintaksis sözü yunanca syntaxis sözündən olub, tərtib etmə, birləşdirmə mənasını verir.

Sintaksis grammatikanın elə bir sahəsidir ki, məhz leksik vahidlər, morfemlər, frazemlər – bir sözlə bütün dil faktları burada reallaşır və ünsiyyət prosesinə daxil olur. Buna görə də belə bir hökmü cəsarətlə vermək olar ki, sintaksis üçün yaramayan bir dil faktı, geniş mənada dil işarəsi dildə yaşaya bilməz. Bu, onunla izah olunur ki, sintaksis elə dil quruluşunun özüdür. Dilin quruluş ünsürləri vahid bir sistem toşkil edərək sadədən mürəkkəbə, primitivdən aliyə doğru gedir.

Yəni fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri və frazemləri, leksemlər sintaqm və cümlələri təşkil edir. Göründüyü kimi, dil sisteminin ən ali vahidləri sintaktik vahidlərdir. Bu səbəbdən də dilin on mənəli vahidləri sintaktik vahidlərdir. Başqa dil vahidlərinə nisbətən daha ekspressiv əlamətə malik olan sintaktik vahidlər dil quruluşunun əsasını təşkil edir: Buna görə də bir dildən bəhs edən alim çox vaxt məhz onun sintaktik quruluşundan danışır. Bu səbəbdən də sintaksisin və xüsusilə sintaktik vahidlərin tədqiqat tarixi çox qədim Zamanlardan başlayır. Qədim dövrlərdə hələ dil və onun ictimai mahiyyəti haqqında primitiv təsəvvürə malik olan insanlar cümlə, onun üzvləri, sintaktik əlaqələr və söz birləşmələrindən bəhs etmişlər. Sintaksisi morfolojiyadan təcrid etmək olmaz. Onlar həm obyekt, həm də xarakter cəhətdən fərqlənirlər. Bu mənada sintaksislə morfolojiyanın vəhdəti həndəsəyə oxşardır. Həndəsədə I hissə – planimetriyada cisim və fiqurların xarici formaları və əlamətləri öyrənilirsə, morfolojiyada da dil vahidlərinin xarici formaları – morfemlər tədqiq olunur.

Həndəsədə stereometriya hissəsində fəza fiqurları və xəyali fiqurlar öyrənilədiyi kimi, sintaksisdə də dil vahidlərinin formal deyil, daxili əlaqə və münasibətləri, semantik funksiyaları və s. öyrənilir.

Sintaksisin obyektini haqqında hələ də dünya dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hətta elmi dilçiliyin meydana gəlib formalaşdığı XIX əsrdə sintaksisin obyektini haqqında bir-birindən fərqlənən 3 fikir var idi. Bəzi dilçilər sintaksisin əhatə dairəsini kiçildorək onun yalnız söz birləşmələri və onlar arasındakı əlaqələri tədqiq etməli olduğunu iddia edirdilər. Cümləni isə söz birləşmələrindən ibarət olan hökm hesab edərək sintaksisin obyektindən kənarında qoyurdular.

Rus dilçiliyində F.F.Fortunatov və onun şagirdi M.N.Peterson¹ “yalnız söz birləşməsi olan cümlələr” sintaksisə daxil edir.

Xarici dilçilərdən Y.Ris “Söz qrupları haqqında təlim” adlı əsərində söz birləşmələri haqqında təlimi ümumi qrammatik sxem çərçivəsində söz və səs təliminə qarşı qoyur. Y.Rise görə, söz birləşmələri iki sözdən ibarət olduğu kimi, bütöv bir cümlədən də ibarət ola bilər. Bu səbəbdən də Ris belə hesab edir ki, sintaksis söz qruplarını, onların komponentləri arasındakı əlaqə və münasibətlər əsasında təsnif etməklə kifayətlənməlidirlər.

Başqa bir qrup dilçilər söz birləşmələrini nəzərə almadan cümlə haqqında bəhs etməyi mümkün hesab edir və belə bir qənaətə gəlirdilər ki, sintaksis yalnız cümlədən bəhs etməlidir.

¹ Очерк синтаксиса русского языка. 1923

Belə alimlərdən B.Delbryuk¹ sintaksisin mövzusu kimi cümlə və onun hissələrindən bəhs edərək morfolojiya ilə sintaksisin də sərhədlərini qarışdırır.

Sintaksis haqqında dilçilikdə ən geniş yayılmış təlim sintaksisin əhəmiyyətli dilçilik sahəsi kimi: cümlə və söz birləşmələrindən bəhs etməli olduğunu təsdiq edən təlimdir. Bu cərəyanın nümayəndələri, əksər dünya dilçiləri sintaksisi dilin “qeyri kommunikativ” və kommunikativ, yaruslarının təşkil etdiyi; sistem kimi qəbul edirdilər.

Akademik V.V.Vinoqradov sintaksisin funksiyasından bəhs edərək yazırdı: “Söz və söz birləşmələrinin cümlə üzvü kimi cümlə strukturunda birləşməsini öyrənmək və cümlənin səciyyəvi konstruktiv-qrammatik əlamətlərini öyrənmək”² sintaksisin əsas vəzifəsidir.

Yuxarıda sintaksis haqqında göstərilən üç nöqtəyi-nəzərin müsbət və çatışmayan cəhətləri vardır.

Söz birləşmələrini sintaksisin əsas obyektinə hesab etmək ayrı-ayrı dillərin tipoloji xüsusiyyətlərini daha yaxşı öyrənməyə kömək edir. Təsadüfi deyil ki, az öyrənilmiş dillərin sintaksisinin təsviri üsulla öyrənilməsində əsas yeri söz birləşmələrinin tipoloji təhlili tutur.

İkinci cərəyan. Cümlə ilə məşğul olan, onu sintaksisin əsas obyektinə hesab edən dilçi təsviri sintaksisi tarixi sintaksislə çox asan əlaqələndirə bilər və sintaktik kateqoriyaların tarixən yaranma yollarını düzgün

¹ P.Delbruk. Wergleichende Syntax der indo germanischen Sprachen. BD III Straccburg, 1983.

² Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения. «Вопросы грамматического строя». М., 1955, стр.400.

müəyyənləşdirə bilir. Lakin bu cərəyanın əsas nöqsanı bundan ibarətdir ki, sintaksislə bağlı olan bir hissə tədqiqatdan kənarda qalır.

Üçüncü nöqtəyi-nəzərə gəldikdə o, daha ümumi olub, birinci və ikincinin naqis cəhətlərini islah edərək onların yaxşı cəhətlərini götürür.

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil quruluşu zəncirinin ən böyük həlqəsi sintaksis olduğuna görə sintaktik vahidlər də keyfiyyətcə başqa dil faktlarından fərqlənir. Əsas sintaktik vahidlər bunlardır:¹ 1) *Sintaqmlar*. 2) *Söz birləşmələri*. 3) *Cümlə*.

Sintaqmlar. Bir sintaktik vahid olaraq sintaqımın tədqiqat tarixi o qədər də qədim deyil. Sintaqımdan ilk dəfə bəhs edən F. de Sösür sintaqımla söz birləşmələrinin sərhədim müəyyənləşdirə bilməmişdir. F. de. Sössür kimi S.İ.Kartsevski də sintaqım dedikdə xarici və daxili birləşmələri nəzərdə tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili və xarici sintaqım məsələsi son dövr dilçilər tərəfindən də müdafiə edilir.

Görkəmli dilçi alim Boduen de Kurtene sintaqımı “söz” monasında işlədir.²

Bir sözlə, əsrimizin birinci rübünə qədər sintaqımlar haqqında düzgün və sanballı bir elmi nəzəriyyə yaranmamışdır. Bunu akademik V.V.Vinoqradovun sözlərindən daha aydın görmək olar: O yazır: “Sintaqım

¹ Biz sintaktik vahidlərin bütün əlamət və xüsusiyyətlərindən və onların növlərindən bəhs etməyi qarşıya məqsəd qoymamışıq.

² Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.П. М., 1963, стр. 198.

anlayışı çoxmənalıdır, hələlik iki sovet dilçisi tapmaq çətinidir ki, bu terminə eyni məna versin”.¹

Sintaqm haqqında ilk və düzgün fikir akademik L.Şerbaya məxsusdur. L.Şerba haqlı olaraq, hər iki təsadüfi yanaşı gələn sözləri və söz birləşmələrini sintaqm hesab etmir. L.Şerbaya görə sintaqmlarda əsas cəhət riimdir.² Şerbanın sintaqmı sintaktik vahid olaraq fonetik ritmlə şərtləndirməsi onu fonetik-sintaktik mündərəcə ilə yükləyir.

Sintaqm haqqında Şerbanın fikirləri indi də öz təsirini itirməmişdir. Müasir dilçilərdən A.A.Reformatski də sintaqmlara Şerba mövqeyindən yanaşırdı. Prof. Reformatski “Введение в языкознание” adlı əsərində sintaqmlardan geniş bəhs etmişdir. L.Şerba kimi, ritmi sintaqmın əsas əlaməti hesab etməkdən əlavə, ondan məna da tələb edir. Lakin A.A.Reformatski sintaqmların obyektiv cəhətindən deyil, struktur cəhətindən çıxış edir.

Buna görə də çox vaxt söz birləşməsi ilə sintaqmları eyniləşdirir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Reformatskinin bu təsiri Azərbaycan dilçiliyinə də keçmiş, prof. N.N.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” adlı dərsliklərində (səh. 124) sintaqmı Reformatski mövqeyindən izah edərək söz birləşmələri ilə sintaqmların sərhədini gözləməmişdir.

Reformatskinin daxili sintaqm ünvanı ilə izah etdiyi “домик”, “профсоюз” və s. kimi sözləri qeydsiz-şərtsiz

¹ Виноградов В.В. «Синтаксические взгляды и наблюдения акад. Л.Шербы» Уч. зап. МГУ. Вып. 150. Русский язык. 1952, стр. 56.

² Л.Шерба. Фонетика французского языка. М., 1953, стр. 87.

qəbul etmək olmaz. A.Reformatskinin F. de Sössürə əsaslanan bu fikri dilçilik üçün yeni deyil.

Söz birləşmələri və sintaqmlar arasında, əsasən, aşağıdakı fərqləri müəyyənləşdirmək olar:

1. Sintaqmlar şifahi nitqlə bağlı olub fonetik ritmlə reallaşır. Söz birləşmələri isə heç bir ritmlə bağlı deyil və onlar üçün yazılı və şifahi nitq məhdudiyyəti yoxdur.

2. Söz birləşmələri arasına sözlər daxil edilə bildiyi halda, sintaqmların arasına heç bir söz daxil etmək olmaz. Söz birləşmələri həm yanaşı, həm aralı ola bilər.

3. Söz birləşməsinin əmələ gəlməsi üçün ən azı iki (bəzən daha çox) sözün olması zəruridir. Sintaqmlar isə bir sözdən də ibarət ola bilər.

4. Söz birləşmələri daimi qrammatik modellərə malik olduğu halda, sintaqmların daimi forma modeli yoxdur.

5. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə olmaya da bilər.

Sintaqmların müəyyən edilməsinin, yəni ritmin, təqtilərin düzgün ifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki ritm pozulduqda fikir aydın olmadığı kimi, cümlə qrammatik cəhətdən də düzgün üzvlənə bilmir. Məsələn, *Axşamdan xeyli keçmiş Safə kişi kahasına qayıtdı.*

Müqayisə et: *Axşamdan xeyli keçmiş Safə kişi kahasına qayıtdı.* Göründüyü kimi, düzgün ritmlənməyən cümlələr, sintaktik cəhətdən də düzgün üzvlənmir.

Sintaqmların növləri onların qrammatik quruluşunun xarakteri ilə müəyyənləşir. Sintaqmların xarakteri isə

onun birinci komponentinin səciyyəsiindən asılı olaraq reylativ, atributiv və obyektiv deyə təsnif edilir.

Nə ümumi dilçilikdə, nə türkologiyada, nə də Azərbaycan dilçiliyində sintaqmların əsas cəhətləri tamamilə öyrənilməmişdir.

Söz birləşmələri. Söz birləşmələri, adından görüldüyü kimi, iki və daha artıq sözün qrammatik və obyektiv cəhətdən birləşməsinə deyilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, deskriptiv dilçilik söz birləşmələrinin əsas mahiyyət və funksiyalarını müəyyənləşdirə bilmir... Çünki söz birləşmələrinə düzgün arqumentdən yanaşmır.

Deskriptiv dilçilik söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı obyektiv və tabelilik əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə alnır. Bu səbəbdən də hər hansı iki yanaşı gələn sözləri söz birləşməsi hesab edir. Müasir dilçilik məktəbi isə dilə düzgün mövqedən yanaşdığına görə söz birləşmələri, onların xarakteri, növləri və dil sistemindəki yerini düzgün müəyyənləşdirir. Söz birləşmələri arasında mütləq məntiqi və ya qrammatik əlaqə olmalıdır.

Bundan əlavə, söz birləşmələrinin komponentləri arasında obyektiv əlaqə də zəruridir. Belə ki, obyektiv-məntiqi əlaqə ilə birləşməyən iki söz (“dağın çiyəri”, “raket kababı”, “plov dənizi” və s. kimi) söz birləşməsi deyil. Çünki onlar dildə heç bir kommunikativ funksiya daşmır. Bununla belə, həmin sözlər arasında düzgün qrammatik əlaqə vardır. Deməli, söz birləşmələrinin varlığı üçün qrammatik düzgünlükdən daha çox məntiqi əlaqə lazımdır. Bəzi dillərin qrammatik xarakteri ilə əlaqədar olaraq söz birləşmələri arasında qrammatik əlaqə

olmadan da birləşmə əmələ gələ bilər: (burada məntiqi əlaqə aparıcı rol oynayır): *daş bina, Qasım əmi, marşal Jukov* və s.

Söz birləşmələri ilə həm rus, həm Azərbaycan, həm də xarici alimlər çox məşğul olmuşlar. Buna görə də sintaksisin bu sahəsi həm ümumi, həm də xüsusi dilçilik aspektində kifayət qədər tədqiq edilmişdir.

Rus dilçiliyində söz birləşmələrindən ilkin bəhs edən alimlərdən biri də F.F.Fortunatovdur. Fortunatov və şagirdləri söz birləşmələrini əsas sintaktik vahid hesab etsələr də, söz birləşmələri ilə cümlələr arasındakı fərqləri görmür, cümləni predikativ sintaqmı olan söz birləşməsi hesab edirdilər.

Onun ardınca gələn M.N.Peterson, söz birləşməsi adı altında cümlələrdən də bəhs edərək sadə geniş cümlələri də söz birləşməsi hesab edir.

Özünəqədərki tədqiqatçılardan fərqlənən, onlann yalnız yaxşı və müsbət cəhətlərini əxz edərək söz birləşmələri haqqında yeganə düzgün nəticələrə gələn alim V.V.Vinoqradovdur. O, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələrindən bir-birinə bağlılıq tələb edirdi. Vinoqradov özündən əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, söz birləşmələri haqqında yazırdı:

“Söz birləşmələri... sözlərin daşdığı nominativ funksiyanı daşıyır. O da sözlər kimi, bütöv formalar sisteminə malik ola bilər”.¹

Söz birləşmələrini bütöv formal əlamətləri ilə sözlərə yaxın hesab edən Vinoqradov, Fortunatov və Petersondan

¹ Виноградов В.В. Русский язык. М.-Л., 1947, стр.8.

əsaslı surətdə ayrılmış olur. Bu da öz növbəsində Vınoqrədovun söz birləşməsi barəsində düzgün mövqə tutmasını şərtləndirir. V.Yartseva da V.Vınoqrədovun ardınca gedərək söz birləşmələrini “iki tam mənalı sözün fikri məntiqi və qrammatik cəhətdən birləşməsi”¹ kimi izah edir.

Söz birləşmələrindən danışarkən onların komponentləri arasındakı əlaqənin xarakterindən mütləq danışmaq lazımdır. Söz birləşmələrinin komponentləri onun xarakterindən asılı olmayaraq seçilir. Lakin bu, komponentlərin ayrılı bilməsi demək deyil. Çünki elə birləşmələr vardır ki, onlar ilkin məna yuvasından uzaqlaşaraq yeni bir məna yaratmaq naminə başqa sözlə birləşmişdir. Belə sözlər hazır dil faktı kimi sözlərə daha çox yaxınlaşır. Çünki sözün bütün əlamətləri onlarda olur. Bu səbəbdən də belə birləşmələr leksikologiyada öyrənilir.

Bizi maraqlandıran birləşmələr isə xaraktercə yuxarıda dediyimiz birləşmələrdən fərqlənir. Çünki belə söz birləşmələri öz əvvəlki – nominativ mənasından uzaqlaşmır. Belə birləşmələr nitq faktıdır. Çünki onlar nitqlə bağlı olaraq bu və ya digər kontekstdən asılı olaraq bir-biri ilə birləşir. Onları asanca parçalamaq olduğu kimi, başqa sözlərlə də birləşdirmək mümkün olur. Buna görə də belə birləşmələr sərbəst birləşmələr adlanır. Belə birləşmələr hər dilin öz xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yaranır və öz strukturu ilə dilin qrammatik quruluşundan, sintaktik səciyyəsidən asılı olur. Məhz buna görə də

¹ Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание. В книге «Вопросы грамматического строя». М., 1955, стр.450.

sərbəst söz birləşmələrini sintaksisin obyektini hesab etmək lazım gəlir.

Söz birləşməsinin növləri onların komponentləri ilə müəyyənləşdirilir. Söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: 1) *İsmi birləşmələr*. 2) *Feili birləşmələr*. 3) *Zərf birləşmələri*.

İsmi birləşmələr. Söz birləşmələrinin ən geniş növü ismi birləşmələrdir. İsmi birləşmələr adı altında hər iki tərəfi adlardan ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur.

İsmi birləşmələrin ən geniş yayılmış növləri bunlardır:

İsim-isim: araba təkəri, sinif otağı, bağ qonşusu;

Sifət-isim: gözəl xasiyyət, saf qəlb, təmiz vicdan;

Say-isim: beş kitab, üç adam, xeyli söhbət;

Əvəzlik-isim: mənim atam, bu il, həmin söhbət;

İsim-say: tələbələrin çoxu, adamlardan ikisi;

Əvəzlik-say: hər birimiz, bizim beşimiz;

Məsdər-isim: *oxumaq arzusu, yaşamaq həvəsi* və s.

İsmi söz birləşmələri geniş yayıldığı kimi, çox da tədqiq edilmişdir. Akad. V.A.Qordilevski, prof. N.Baskakov, prof. N.K.Dmitriyev, prof. M.H.Hüseynzadə, prof. Kononov, S.S.Mayzel və s. başqaları türkologiyada söz birləşmələri haqqında geniş danışıqlar.

Türk dillərində ismi birləşmələrin daha böyük növü vardır ki, buna təyini söz birləşmələri deyilir. Təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi bu və ya digər cəhətdən ikinci tərəfi təyin edir. Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrindən daha çox bəhs edən prof. M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri terminini ismi birləşmələrlə

bərabərləşdirir. Bundan əlavə, M.Hüseynzadənin belə birləşmələrə verdiyi tərif də ümumi olub relyativ xarakterli birləşmələri də əhatə edir.

İsmi birləşmələr geniş yayıldığı kimi, çox da tədqiq edilmişdir.

Türkologiyada ismi birləşmələrdən S. S.Mayzel «Изафет в тюркском языке» adlı əsərində bəhs etmişdir. Prof. Y.Seyidov isə, ümumiyyətlə, türkologiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri haqqındakı baxışları ümumiləşdirmişdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, ismi birləşmələrin izahında Y.Seyidov M.Hüseynzadənin meyvəyindən çıxış edir.

Təyini söz birləşmələrinin hədudlarından kənar qalan söz birləşmələri də vardır. Məsələn, *sifəti qorxunc, bənizi solğun* və s.

Feili birləşmələr. Söz birləşmələrinin mühüm bir qismini də sterjen komponenti feillərdən ibarət olan birləşmələr – feili birləşmələr təşkil edir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, feili birləşmələrin strukturu və xarakteri bilavasitə dilin öz qrammatik quruluşunun xarakterindən asılıdır. Bu səbəbdən də feili birləşmələr müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür edir. Eyni fikir ifadə edən feili birləşmələrin müxtəlif dillərdə eyni cür ifadə edilməsini tələb etmək olmaz.

Türkologiyada belə birləşmələr tərkib, rus dilçiliyində isə oborot adlanır. Feili birləşmələrin – tərkiblərin növünə keçməzdən əvvəl türk dillərində onların yaranmasından və xüsusiyyətlərindən bəhs etmək lazımdır. Tərkiblərin izahı türkologiyada uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Bəzi dilçilər feili birləşmələrlə tərkiblər terminlərini eyniləşdirir. Əslində feili birləşmələr forma etibarilə tərkiblərdən fərqlənir. Çünki onların forması, yaranma yolu və quruluşu tərkiblərlə eynidir. Lakin onların arasında bəzi fərqlər də vardır. Belə ki:

a) feili birləşmələrin materialı eyni olsa da, onlar bu materiala müxtəlif cəhətlərdən yanaşırlar. Feili birləşmələrdə komponentlərin münasibəti, onlar arasında müxtəlif tipli əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi ön planda dayanır. Feili birləşmələr üçün birləşmənin xarici forması, yəni əsas sözünün konkret qrammatik forması, bu formanın fərqləndirilməsi vacib əlamət deyildir.

Feili birləşmələrdə sterjen sözün qrammatik forması daxili əlaqələrə tabe şəkildə nəzərə alınır, bu zaman nəzərə almır ki, o forma birləşmənin tərəflərinin əlaqəsinə təsir göstərir, əlaqənin növünü dəyişə bilər. Tərkiblərdə isə bunun əksinədir. Tərkiblərdə sözlərin əlaqəsi mühüm, vacib məsələ kimi nəzərə alınmır. Feili birləşmələrdən fərqli olaraq, tərkiblərdə xarici formalaşma birinci planda dayanır. Bu səbəbdən də tərkiblərlə söz birləşmələri bir-birindən ayrılır.

b) Feili birləşmələr üçün onların sintaktik mövqeyi, başqa sözlərlə əlaqəsi, cümlədə rolu maraqlı deyil (əhəmiyyətli rola malik deyil). Ümumiyyətlə, söz birləşməsi haqqında danışarkən onların bu cəhətini nəzərə almırıq. Tərkiblər üçün isə yuxarıdakı cəhət əsasdır. Sintaktik mövqe, başqa sözlərlə əlaqə tərkiblər üçün əsas faktordur.

Türkologiyada tərkiblər sahəsindəki mübahisələr tərkibin quruluşu, tərkibdəki sözlərin əlaqələri üzərində deyil, daha çox tərkiblərin sintaktik mövqeyi üzərində gedir.

Türkologiyada feili birləşmələrlə tərkiblər eyniləşdirildiyi kimi, çox vaxt tərkiblərlə budaq cümlələr də eyniləşdirilirdi. Bir sıra türkoloqlar tərkiblərin sintaktik quruluşunu nəzərə almadan, onun formasına əhəmiyyət vermədən ifadə etdiyi məzmunu ön plana çəkmiş, beləliklə də, onları geniş fikir ifadə edən budaq cümlələrlə eyniləşdirmişlər.

Bunun bir səbəbi də tərkiblərə türk dillərinin qrammatik quruluşundan deyil, rus dilinin qrammatik quruluşu mövqeyindən yanaşmaqdır. Məsələn, feili sifət tərkibləri çox vaxt təyin budaq cümləsilə eyniləşdirilir. 1950-ci ilə qədər N.Z.Hacıyeva, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev və başqaları tərkibləri budaq cümlə hesab edirdilər. Məsələn, “*Oğlu Moskvada oxuyan qoca dünən bizə gəlmişdi*” cümləsindəki “*oğlu Moskvada oxuyan*” feili sifət tərkibini budaq cümlə hesab etməyə əsas verən nə idi? Hər şeydən əvvəl, dilimizin qrammatik quruluşundan doğan sintaktik formanı nəzərə almamaq. İkinci də cümlənin məntiqi məzmununu rus dili konstruksiyası əsasında ifadə edərək onu qrammatik cəhətdən təhlil etmək. Rusca bu cümlə belə olur: *Старик, у которого сын учится в Москве, вчера пришел к нам.* Burada “*у которого сын учится в Москве*” təyin budaq cümləsidir. Bu cəhəti dilimizə gətirmək olmazdı. Buna

görə , də 1950-ci ildən başlayaraq tərkiblərlə budaq cümlələr fərqləndirilməyə başlandı.

Tərkiblərin növləri aşağıdakılardır: 1) *Feili sifət tərkibləri*. 2) *Məsdər tərkibləri*. 3) *Feili bağlama tərkibləri*.

Feili birləşmələrin bu növləri haqqında çox deyilmiş, çox yazılmışdır. Buna görə də hər bir növdən ayrıca danışmaq məqsədəuyğun deyil. Tərkib əmələ gətirən birləşmələrlə sadə cümlə üzvlərini qarışdırmaq olmaz. Belə ki, feili sifətlə – feili sifət tərkibləri, feili bağlama ilə feili bağlama tərkibləri, məsdərlə məsdər tərkibləri eyni deyildir. Bu müxtəlifliyi onların qrammatik quruluşunda axtarmaq lazımdır. Feili sifət, feili bağlama və məsdər cümlənin südə üzvü olaraq heç bir sözlə (heç bir üzvlə) tərkib əmələ gətirmir. Tərkiblərdə isə həmin üzvlər – yəni feili sifət, feili bağlama və məsdər aparıcı mövqedə dayanaraq bir neçə sözü özünə tabe edir. Beləliklə, sterjen söz feili sifətdirsə, feili sifət tərkibi, müvafiq olaraq feili bağlama və məsdər tərkibləri əmələ gəlir.

Zərf birləşmələri. Adından da göründüyü kimi, zərf birləşmələrində aparıcı söz zərflərdən ibarət olur. Belə birləşmələr başqa birləşmələrə nisbətən az yayılsa da, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət əlavə edir ki, bu keyfiyyət də onları xüsusi bir birləşmə növü kimi qeyd etməyə əsas verir. Məlumdur ki, zərflər adlardan və feillərdən fərqlidir. Bir sıra nitq hissələri, müxtəlif söz qrupları adlar adı altında toplandığı halda, zərflər ayrıca söz qrupu kimi qeyd edilir. Zərf birləşmələrinin ikinci – sterjen komponenti

zərf olur (yer, zaman və tərz-hərəkət zərfləri); *dizdən aşağı, çox tez, sabahdan tez* və s.

Zərf birləşmələrinin quruluşca aşağıdakı növləri çox geniş yayılmışdır:

a) zərf-zərf: *xeyli gec, bir qədər aralı, bir qədər içəri*. Qeyd etmək lazımdır ki, zərf birləşmələrinin ən geniş yayılmış növü bu növdür.

Zərf birləşmələrinin başqa bir növü də vardır ki, bu da zərfin başqa nitq hissələri ilə birləşməsindən ibarətdir. Lakin belə birləşmələr dildə çox az işlənir.

b) isim-zərf: *insanlıqdan konar, dostdan aralı*.

c) əvəzlik-zərf: *hamıdan gec*.

Cümlə. Cümlə məsələsinə gəldikdə, göstərmək lazımdır ki, bu problem çox tədqiq olunduğu qədər, çoxlu mübahisələr də doğurmuşdur. Bir sıra alimlər cümlə haqqında dolaşmış fikirlər irəli sürürdülər. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək.

1. F.İ. Buslayev cümləni “sözlərlə ifadə edilmiş hökm” adlandırır.

2. Alman dilçisi Bekker öz dövründə geniş şöhrət qazanmış olan “Dilin orqanizmi” adlı əsərində məntiq kateqoriyaları ilə qrammatik kateqoriyaları eyniləşdirir və cümləyə “fikir ifadəsi” kimi baxırdı.

Bu fikrin açıq qeyri-elmiliyi buna gətirib çıxarırdı ki, bunun əleyhdarları məntiqi və qrammatik kateqoriyaların əlaqəsini də inkar edirdilər. Məsələn, yenə alman dilçisi Q.Şteyntal qrammatika, məntiq və psixologiyanın prinsiplərindən danışarkən; bunlar arasında heç bir oxşarlıq yoxdur – qənaətinə gəlirdi.

3. Onun ardınca rus dilçisi A.A.Potebnya yazırdı: “Qrammatik cümlə məntiqi hökmlə eyni deyil, hətta onunla paralellik də təşkil etmir”.

4. XIX əsrin axırlarında psixolinqvizm daha da inkişaf etdi. Q.Paul belə hesab edirdi ki, cümlə danışanın düşündüyü fikirlərin psixi işarəsindən başqa bir şey deyil. Bundan əlavə, o, (cümlə) danışanın fikrindəki psixoloji momentləri dinləyən adamda da yaradır. Əslində, cümlə haqqında məntiqi və psixoloji anlayışın o qədər də böyük fərqi yoxdur. Çünki hər iki anlayışda cümləyə onun qrammatik cəhətləri mövqeyindən yanaşılır. Bu məsələ XIX əsrin əvvəllərində dərhal anlaşıldı və buna görə də cümlədə məntiqi və yaxud psixoloji əlamətlər deyil, qrammatik əlamətlər axtarmağa başladılar. Bu problemdə də alimlər iki qrupa bölündülər. Bir qrup cümlənin kommunikativ vahid kimi xüsusiyyətlərini ön plana çəkirdi. Başqa bir qrup isə cümlənin formal əlamətlərinə – hər şeydən əvvəl normal – qrammatik əlamətlərinə əsaslanırdı. Müasir dilçilikdə isə cümlənin yuxarıda göstərilən hər iki əlaməti əsas götürülür. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, ümumi dilçilik aspektindən yanaşdıqda cümlə haqqında, cümlə növləri haqqında fikir ayrılığı vardır. Azərbaycan dilçiliyində də cümləyə yalnız qrammatik vahid kimi baxış əsas götürülür. Doğrudur, bu və ya digər cümlə növü haqqında fikir ayrılığı vardır, lakin ümumiyyətlə götürdükdə cümlə problemi dilçiliyimizdə artıq həll edilmiş məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində cümlənin bütün növlərinə aid tədqiqat əsərləri – monoqrafiyalar həsr edilmişdir.

Azərbaycan alimlərindən Ə.M.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Z.Tağızadə, H.Bayramov, Ə.Abdullayev. Z.Budaqova və başqaları cümlə üzərində səmərəli tədqiqat apararaq bir sıra monoqrafiya və dərsliklər yazmışlar. Bununla belə, dil özü inkişaf etdikcə yeni cümlə konstruksiyaları da meydana gəlir ki, bu da dilçilik qarşısında yeni problemlər qoyur.

Buna görə də dilçilikdə cümlə problemi qarşısında yeni iifiiqlər açılır.

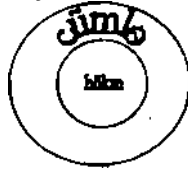
Göstərmək lazımdır ki, cümləni məntiqi kateqoriyalar sırasına daxil edərək onu hökmə eyniləşdirməkdə Buslayev birinci deyil. Klassik yunan dilçiliyindən başlamış müasir dövrümüzdə qədər bir çox alimlər bu iki kateqoriyanı eyniləşdirir Alimləri belə bir yanlış nəticəyə gətirən nədir?

Hər şeydən əvvəl, hökmə aid olan əlamətlərin cümlədə olması və onların bir sıra oxşar cəhətləri. Formal məntiqi mövqedən yanaşdıqda bu iki kateqoriya arasında ümumi aspektual keyfiyyətlər cümlə ilə hökmü eyniləşdirməyə gətirib çıxarır. Lakin möhkəm qrammatik platformadan çıxış edərkən və qrammatikanı öz spesifik cəhətləri ilə məntiqdən ayırdıqda cümlə ilə hökmün həm oxşar, həm fərqli cəhətləri meydana çıxmış olur.

Cümlə və hökm. Cümlə və hökmün ümumi cəhətlərindən daha çox bəhs edildiyindəndir ki, onlar uzun müddət eyniləşdirilmişdir. Onların fərqli cəhətlərindən də danışmaq lazımdır.

1. Cümlə qrammatik formal vahid olaraq hökmdən daha genişdir. Buna görə də cümlə dairəsi hökmün bütün

xüsusiyyətlərini və növlərini özündə ehtiva edir. Bu fikri aşağıdakı kimi daha, yaxşı ifadə etmək olar.

Göründüyü kimi, bütün hökmlər cümlədir. Bütün cümlələr isə hökm olmaya bilər.

2. Cümlənin tərkibli növləri də olduğu halda, hökm üçün mütləq iki üzv olmalıdır.

3. Hökm üzvləri ilə cümlə üzvləri eyni deyil. Belə ki, ümumi şəxslə, qeyri-müəyyən şəxslə və şəxssiz cümlələrdə hökm üzvləri cümlə üzvləri ilə uyğun gəlmir. Məsələn, *Qapı açılır* – cümləsində $m - x \neq S - P$ (yəni mübtədaxəbər subyekt-redikata bərabər deyil). Çünki qapı subyekt yox, obyektir.

4. Bir hökm müxtəlif cümlələrlə ifadə edilə bilər.

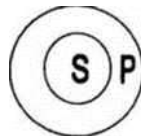
5. Hökm mürəkkəb olmadığı halda, cümlənin mürəkkəb növləri vardır.

6. Bir cümlə tərkibində müxtəlif hökm ifadə edilə bilər.

7. İfadə formalarına və aspektlərinə görə də cümlə hökmdən genişdir.

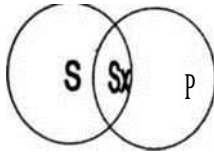
Hökümün yalnız aşağıdakı model-variantları vardır:

I. BARBARA – A – A – A. Ümumi iqrari hökm. Yəni bütün S-lər P tərkibində ehtiva olunur. Başqa sözlə, bütün S-lər P-dir:

Məsələn, bütün insanlar canlıdır. Məntiqi cəhətdən bu ona görə doğrudur ki, P-nin tərkibində təkə haqqında danışılan S-lərdən başqa, bir çox S-lər də ehtiva olunur.

II. SELERANT – E – A – E. Xüsusi iqrari hökm. Yəni P öz tərkibində bütün S-ləri deyil, yalnız xüsusi bir qrup S-ləri ehtiva edir.

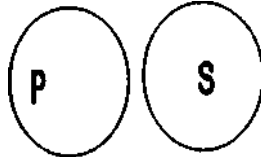
Sxəmdən görüldüyü kimi, S-in hamısı deyil, xüsusi bir sektoru P tərkibinə daxil olmuşdur. Məsələn,

Bəzi tələbələr-əlaçıdır. (Bəzi – S_x , v, tələbələr – S, əlaçıdır – P) Bu iki modeli müqayisə etmək olar. Onda belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bəzi tələbələr əlaçıdır.

Bütün tələbələr insandır, bütün tələbələr canlıdır.

Buradan aydın olur ki, hökmün mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun əsas mündərəcəsinə tapmaq və “bu belə ola bilər” düsturu ilə onu təhlil etmək lazım gəlir. Cümlədə isə belə etmək olmaz. Çünki cümlə qrammatik vahid olaraq formadır. Onu “bu belə deməkdir” düsturu altında təhlil etmək olmaz. Çünki, bu, cümlənin forma-konstruksiya və mündərəcəsinə təhrif etməyə aparır.

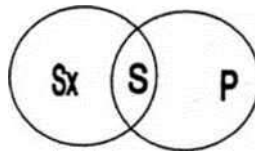
III. DARIİ – ümumi inkari hökm. A – I – I Yəni heç bir S – P deyil. Heç bir subyektin predikat ilə əlaqə və münasibəti yoxdur.

Heç bir subyektin predikat olmadığı təqdirdə bunlar arasında məntiqi əlaqə də yoxdur. Məsələn, (heç bir balıq – S, adam deyil – P)

Deməli, adamlarla balıq arasında məntiqi əlaqə axtarmaq düzgün deyil.

IV. FERİO. Xüsusi inkari hökm. Bu “model ümumi iqrarı”nin tamamilə oksinədir. Çünki burada S-in P ilə əlaqədar olan hissəsi deyil, P ilə əlaqəsi əsas olmayan segmental hissəsi nəzərdə tutulur. Bunu aşağıdakı verilən dairələr sxemində daha aydın görmək olar:

Bəzi S-lər P deyil adlanan bu modeldə maraqlı cəhət S də deyil, S_x-dədir. Məsələn, Bəzi balıqlar yeməli deyil.

Bu iki modelin ifadə etdiyi məntiqi fikri müqayisə edək. Deməli, ümumi və xüsusi balıqların P-lərə qarşı münasibəti belə olmalıdır.

Bəzi balıqlar yeməli deyil (bəzi balıqlar bütün balıqlar dairəsinə daxil olduğundan belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, bütün balıqlar yeməli deyil), çünki bəzi balıqlar yeməli deyil. Deməli, yerdə qalan balıqlar yeməlidir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, bu əməliyyatı cümlə üzərində aparmaq olmaz. Bu, hökmün sillogizmlərlə ifadəsidir. Ümumiyyətlə, cümlə onun əsas əlamətləri, növləri haqqında dilçilikdə çox yazılmasına baxmayaraq, hələ də cümlənin hamı tərəfindən qəbul edilən bir tərifini yoxdur. Dil inkişaf etdikcə yeni-yeni cümlə tipləri meydana çıxır.

Cümlənin əsas əlamətləri. Fikir ifadə etmə baxımından cümlə bitmiş fikri bildirən, kommunikativ müstəqilliyi ilə özündən əvvəl gələn dil vahidlərindən seçilir. Cümlənin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

Predikativlik. Hər bir cümlə obyektiv gerçəklik haqqında müəyyən məlumat verməlidir. Cümləni söz birləşmələrindən ayıran başlıca cəhət predikativlikdir. Söz birləşmələri tərkibcə nə qədər böyük olsa da, onlarda predikativlik yoxdur. Cümlə isə bir sözdən də ibarət olduqda predikativlik ona cümlə statusu verir. Predikativlik müəyyən vasitələrlə ifadə edilir.

Cümlələrin bəzisi feil mündərəcosindən məhrum olur. Bu zaman onu intonasiya əvəz edir. Ümumiyyətlə, bitmiş fikri bildirən intonasiya cümlənin ikinci əsas əlamətidir.

Cümlədə təkcə məlumat verilmir, habelə danışanın ona qarşı münasibəti də bildirilir ki, bu da modallıq adlanır. Cümlənin əsas əlaməti kimi modallıq müxtəlif morfoloji qrammatik vasitələrlə, modal sözlərlə ifadə edilə bilər.

Cümlə və onun növləri. Cümlə müxtəlif parametrlərlə müxtəlif qruplara bölünür. Ən geniş yayılmış meyar cümlənin quruluşudur. Quruluşuna görə cümlələr sadə və mürəkkəb olaraq iki qrupa bölünür.

Sadə və mürəkkəbliik anlayışı cümlənin qrammatik əsası ilə müəyyənləşdirilir. Əgər cümlənin bir qrammatik əsası varsa, belə cümlə sadə hesab edilir. Əgər bir geniş fikir bir neçə qrammatik əsasla ifadə edilsə, belə cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Sadə cümlə. Bir qrammatik əsası olan cümlələrə sadə cümlə deyilir. Sadə cümlənin predikativ sintaqmı da bir olur. Sadə cümlələri məqsəd və avaza görə, bir də üzvlərin iştirakına görə bölmək olar.

Məqsəd və intonasiyaya (avaza) görə sadə cümlələr aşağıdakı qruplara bölünür: *nəqli, sual, nida və əmr*.

Nəqli cümlədə obyektiv gerçəklik haqqında müəyyən məlumat verilir. Belə cümlənin sonunda ton azalır. Məsələn,

Nuxu naçalnik Məhəmməd ağanın evi yəqin ki, bir gündə dağılacaq. (C.M.).

Nida cümləsi müəyyən hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb, kinayə və s. bildirir və yüksək intonasiya ilə müşayiət edilir. Məsələn,

Ax proklyatıy çeloveklər! (C.M.).

Sual cümləsi müəyyən bir məlumat almaq üçün verilir. Məsələn,

Heç İspaniyada kotolik “axundları” inkvizis zamanında belo vəhşiliklərə qol qoyardılar? (C.M.).

Sual cümlələrində ritorik növ də vardır ki, bu növdə cavab gözlənilmir. Məsələn,

Kim ki ev yıxa, onu allah yıxacağım kim bilmir?

Əmr cümləsi əmr, xahiş, nəsihət bildirir. Məsələn,

Durma, yxıl yat hələ, Fərhad kişi,

Əsri görüb qalma belə mat, kişi! (*Sabir*)

Cümlə üzvlərinin iştirakına görə sadə cümlənin növləri. Sadə cümlə baş üzvlərin iştirakına görə müxtəlif qruplara bölünür. Bu meyarla sadə cümlənin aşağıdakı növləri qeyd olunur: *Təktərkibli cümlələr. Cüttərkibli cümlələr.*

Təktərkibli cümlələr. Baş üzvlərdən hər hansı biri iştirak etməyən cümlə təktərkibli adlanır. Belə cümlələrdə ya xəbər, ya da mübtədə iştirak etmir. Əgər xəbər iştirak etmirsə, cümlə mübtədə kütləsi əsasında formalaşır. Belə cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: 1) Adlıq cümlə, 2) Söz cümlə.

Adlıq cümlələrə dram əsərlərinin remarkaları, kinossenarilərin bəzi hissələri misal ola bilər. Məsələn, *Şuşa qalası. Xan sarayı, bayırda güllə səsləri* və s.

Söz cümlələr isə bir sözdən ibarət olub hər hansı məlumatı verir: *Gecə. Qar, Maşın. Soyuq. Şaxta* və s.

Mübtədə iştirak etmədikdə cümlə xəbər kütləsi əsasında formalaşır. Belə cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

Şəxssiz cümlə. Bu cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və təsəvvürə gətirilmir: *Həsənin məsələsinə baxılırdı.*

Qeyri-müəyyən şəxslili cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və o, konkret şəkildə təsəvvür də edilmir. Ancaq belə mübtədələrin yerinə o və onlar sözlərini əlavə etmək olur. Məsələn,

Bu günlər Qafqazda və qeyri-müsəlman vilayətlərində mərhum Mirzə Fətəlini yad edirlər. (*C.M.*)

Ümumi şəxslili cümlələrdə də mübtədə iştirak etmir, amma o, mücərrəd şəkildə təsəvvürə gətirilir: Nə, salarsan

aşma, o çıxar qaşırma; Cücəni payızda sayarlar; Qoyunu qoyun, keçini keçi ayağından asarlar.

Cüttərkibli cümlələr. Cüttərkibli cümlələrdə baş üzvlərin hor ikisi iştirak edir. Məsələn,

Qış getdi, yenə bahar gəldi,

Gül bitdi, laləzar gəldi.

Quşlar qamusi fəqanə düşdü

Eşq odu yenə bu canə düşdü. (*Xətai*)

Cüttərkibli cümlələri də iki qrupa bölmək olar. Əgər cümlə tək cə baş üzvlərdən ibarətdirsə, belə cümlələrə müxtəsər cümlə deyilir. Məsələn, *Qış getdi, bahar gəldi.*

Geniş cümlədə baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlər də işlənir. Buna görə onlar geniş cümlə adlanır. Məsələn, Bəli, Məşədi Qulam papağını və çuxasını mismardan asdı, başında araxçın, qolları çirməli, bir əlində bıçaq, bir əlində qarpız, kəməli-ədəblə oyləşib qarpızı olində dolandırdı. (*Ə.Haqverdiyev*).

Mürəkkəb cümlə. Mürəkkəb cümlə problemi dilçilikdə ən çox işlənən, ən çox mübahisələrə səbəb olan məsələlərdəndir. İstər xarici, istər rus, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümləyə çoxlu təriflər verilmişdir. Mürəkkəb cümlələrə verilən təriflərin əksərində belə bir ümumi fikir vardır ki, o, iki və daha artıq sadə cümlənin bir qrammatik və məntiqi tam ətrafında birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb cümlədə birləşən hər sadə cümlənin öz sintaktik-qrammatik əsası olmalıdır. Bu mövqedən yanaşdıqda mürəkkəb cümləyə verilən belə sadə təriflə razılaşmaq olar ki, iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən ibarət olub, bir

mürəkkəb fikir ifadə edən cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Komponentlərinin istər sintaktik-qrammatik, istərsə də məntiqi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinə görə mürəkkəb cümlələri iki qrupa bölmək olar: *Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Tabeli mürəkkəb cümlələr.*

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Adından da göründüyü kimi, tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən müstəqil tərkib hissələri bir-birinə tabe olmur. Bunları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan ya tabe etməyən bağlayıcılar, ya da intonasiya olur. Məsələn,

Yaxşı görünür surəti-məhvəşlərin, əmma

Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı yamandır. (*Füzuli*)

Duma uçuban həvayə düşdü,

Laçın aluban ovayə düşdü. (*Xətai*)

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən tərkib hissələr – sadə cümlələr arasında məntiqi əlaqə də olmadır. Buna məna əlaqələri deyilir. Belə əlamətlərin aşağıdakı növləri vardır: zaman əlaqəsi (eyni zamanlıq və ardıcılıq), aydınlaşdırma əlaqəsi, ziddiyyət əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi.

Zaman əlaqəsi sadə cümlələr arasında birləşdirici ünsür kimi çıxış edir. Zamanın eyni zamanlıq və ardıcılıq ifadə edən iki növü vardır. Məsələn,

Eyni zamanlıq:

Çıxır dağ döşünə körpə quzular,

Tərmanın səsinə əks edir sular. (*S.Vurğun*)

Ardıcılıq. İclas qurtardı, hamı Rüstəmə baxırdı. (*M.İbrahimov*).

Aydınlaşdırma əlaqəsi tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin biri (çox vaxt birincisi) digərini aydınlaşdırır. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlənin iki növü vardır:

Analitik-sintetik tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə əvvəlcə tərəflər izah edilir, sonra ikinci tərəf onu ümumiləşdirir. Məsələn, Kimi odun yarı, kimi ocaq yandırır, kimi düyü andır, kimisi Hacının evinə qarın-qarın yağ gətirir – hərənin əli bir işdə idi. (*M.Cəlal*).

Sintez-analiz tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə ümumiləşdirici məlumat verilir, sonra isə onun təfərrüatı. Bu, bir növ əvvəlkinin əksini təşkil edir. Elə həmin cümlənin komponentlərinin yerini dəyişməklə bu növ cümləni almaq olar. Məsələn, hərənin əli bir işdə idi: kimi odun yarı, kimi ocaq yandırır, kimi düyü arıdır, kimisi Hacının evinə qarın-qarın yağ gətirirdi.

Və yaxud başqa bir misal: Mənim nəyimdir: evim var, maşınım var, savadını var.

Qarşılıq-ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrdə ifadə edilmiş fikirlər bir-birinə qarşı qoyulur. Məsələn, Payız çoxdan girmişdi, amma qardan əsər-ələmət yox idi. (*C.Məmmədquluzadə*).

Bu cümlədə ziddiyyətli qarşılaşdırma vardır. Bəzən qarşılaşdırma ziddiyyətsiz olur. Məsələn, Dəyirman bildiyini eylər, çax-çax başın ağrıdar. İt hürər, karvan keçər.

Bölüşdürmə əlaqəsi dildə o qədər də geniş yayılmamışdır. Tabesiz mürəkkəb cümlədə fikirlər bir-birini əvəz edir, müəyyən iki və daha artıq fikirdən birinin icrasına işarə edilir. Məsələn, Ya mən gəlim, ya sən gəl.

Tabeli mürəkkəb cümlə. Tabeli mürəkkəb cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə oxşar cəhətlər olsa da, onlar məntiqi və qrammatik cəhətdən fərqlənir. Əgər tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabər hüquqlu olursa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərəflər bir-birindən həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən asılı olur. Belə ki, komponentlərdən biri digərinin izahına möhtac olur. Bu möhtaclığın növü də tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrində ifadə edilir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin də tərəfləri həm bağlayıcı, həm də intonasiya vasitəsilə birləşir.

Belə cümlələrdə tabe olan hissə budaq, tabe edən tərəf isə baş cümlə adlanır. Budaq cümlənin hüdudları, xüsusiyyətləri, onlara münasibət haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır.¹

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsasən, cümlənin bu və ya digər üzvü baş cümlədə iştirak etmir, genişlənərək budaq cümlə səviyyəsində çıxış edir. Bu səbəbdən də belə cümlələri sadələşdirmək olur. Bu vaxt budaq cümlə sadə geniş cümlənin müəyyən üzvünə çevrilir. Budaq cümlənin tipini müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə sual vermək lazımdır. Budaq cümlə baş cümləyə verilmiş hansı üzvün sualına cavab verirsə, deməli, həmin üzvün adı ilə bağlıdır. Cümlə üzvlərinə görə budaq cümlənin aşağıdakı növləri vardır: *mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik budaq cümləsi*.

¹ Ə.Əbdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B., «Maarif», 1974.

Mübtədə budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədə mübtədə baş cümlədə iştirak etmir. Baş cümləyə verilmiş mübtədə sualları ilə onu müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, Məlum olur ki, insanın saçının tökülməsi və saqqalının ağarması onun qocalığına dəlalət etməz. (*Ü.Hacıbəyov*). Baş cümlədə olan “məlum olur” ki, hissəsində “nə” sualına cavab tapmaq üçün ikinci hissəyə müraciət edirik.

Xəbər budaq cümləsi, adətən, ismi xəbərlərlə ifadə edilməli cümlələrdə xəbər iştirak etmədikdə yaranır. O, baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə edilmiş xəbərini izah edir. Baş cümlədə *budur, odur, belədir, elədir, bu idi, o idi* və s. kimi əbərlər olduqda budaq cümlə xəbəri izah edir. Sadələşdikdə cümlənin xəbəri olur. Məsələn, Arzum budur, boy atasız, ananıza tez çatasız.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə olmayan tamamlığı əvəz edir. Tamamlıq xəbərə aid olduğu kimi, tamamlıq budaq cümləsi də baş cümlənin xəbərini tamamlayır. Tamamlıq hansı hallarda ifadə olunursa, həmin vəziyyətlərdə də tamamlıq budaq cümləsi olur. Məsələn,

Dedi: sənle yoxdur aram,

Dedim: axı sənətkaram

Çox özünü öymə, dedi. (*H.Arif*)

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isim və substantivləşmiş hər hansı üzvü (mübtədə, tamamlıq və s.) izah edir. Təyinin sualları olan *necə? nə cür? hansı?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn, Həmin Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum. (*N.Vəzirov*).

Zərflik budaq cümləsi də öz növbəsində baş cümlənin iştirak etməyən zərfliyini əvəz edir.

Zərfliyin özünün bir neçə növü olduğu kimi, zərflik budaq cümləsinin də həmin adda növləri vardır.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki iş hal və hərəkətin necə icra olunduğunu bildirir və *necə? nə cür?* suallarına cavab olur. Məsələn, Elə acmışam ki, nə versən yeyərəm.

Müqayisə budaq cümləsi tərzi-hərəkətə çox yaxındır. Bu müqayisə daha çox məntiqi xarakterdə olur. Məsələn, Maşın elə gedirdi ki, sanki qanadlı quşdur.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin zamanını bildirir və *nə vaxt? İlə zaman?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn,

Çaldı vəqta ki, ərəb ləşkəri-ətrakə zəfər

Dini abamızı eylədi həp zərü-zəbər. (*Sabir*)

Yer budaq cümləsi baş cümlədə icra olunan iş, hal və hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarına cavab olur. Məsələn, O yerdə ki, sən varsan, bil ki, varam mən. O yerdən ki, su axmadı, orada yaşamaq, ev tikmək olmaz.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin səbəbini bildirir, *nə səbəbə? nə üçün? niyə? nədən ötrii?* suallarına cavab verir. Məsələn,

Onunçun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə-

Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə. (*Nizami*)

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədə icra olunan iş, hal və hərəkətin kəmiyyətini bildirir və *nə qədər?* sualına cavab verir. Məsələn, Nə qədər apara bilirsən, o qədər

götür. Nə qədər ki, sən tapşırıbmışdın, o qədər də mən aldım.

Nəticə budaq cümləsi çox vaxt tərzi-hərəkət budaq cümləsinə oxşasa da, ümumi nəticə bildirdiyi üçün ondan ayrılır. Belə ki, nəticə budaq cümləsində baş cümlədən sonra “nəticədə” sözünü fikrən əlavə etmək olur. Bundan əlavə, nəticə budaq cümləsi sadələşmir. Məsələn, O qədər edəcəksən ki, o nataraz dədən tutacaq qolundan qatacaq Yastı Salmanın qabağına, (*M.İbrahimov*).

İlk baxışda cümlə kəmiyyət budaq cümləsinə oxşayır. Amma diqqətlə yanaşdıqda nəticə mənası aydın görünür.

Şərt budaq cümləsi də sadələşməsi mümkün olmayan qrammatik konstruksiyadan ibarət olur. Belə cümlələrdə baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin şərti izah edilir. Məsələn, Ürəyimə gələni deməsəm, buradan getməyəm.

Cümlə üzvləri

Dilin ən böyük vahidi olaraq cümlə də müəyyən hissələrdən – üzvlərdən ibarətdir. Cümlə üzvü dedikdə nə nəzərdə tutulur? Cümlə mürəkkəb sintaktik-qrammatik və məntiqi semantik əlaqələrin məcmusu olduğu üçün onun konstruktiv elementləri də bir-biri ilə əlaqədar olmalıdır. Cümlənin tərkibinə daxil olan bütün elementlər onun üzvü ola bilməz. Cümlə tərkibində çıxış edən dil elementlərindən yalnız elələri cümlə üzvü olur ki, onlar bu tərkibin hər hansı bir üzvü ilə qrammatik və məntiqi əlaqəyə girmiş olsun. Başqa sözlə, cümlə üzvlərindən heç olmazsa biri ilə sintaktik əlaqəyə girməyən birtəhəs vahid

həmin cümlənin üzvü hesab edilmir. Məsələn, xitablar, ara sözlər, bağlayıcılar və s. cümlədə bu və ya digər qrammatik məna daşırsa da, cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirmir. Cümlə üzvləri ilə uzlaşma idarə və yanaşma əlaqələrindən biri vasitəsilə birləşən hər hansı bir dil vahidi cümlə üzvü hesab edilir.

Cümlədə əsas amil predikativ minimum olduğu üçün cümlədə uzlaşan – mübtəda və xəbər baş üzv hesab edilir. Baş üzvləri izah edən və cümlənin mənasını dolğunlaşdıran üzvlər isə ikinci dərəcəli üzvlər hesab edilir. İkinci dərəcəli üzvlər üçdür: təyin, tamamlıq, zərflik.

Cümlə konstruksiyası hər bir dilin qrammatik quruluşunun məhsuludur. Bu və ya digər dildə yaxşı danışan adam həmin dilin qrammatik quruluşunu yaxşı mənimsədiyi üçün sadə cümlə quruluşunu üzvlərin mənasından asılı olmayaraq müəyyənləşdirə bilər. Bu vaxt cümlənin məntiqi ekspressivliyi nəzərə alınmır. Amma fikir ifadə etmədən qurulan cümlə də ünsiyyət – kommunikativ vasitə olmur.

Cümlə quruluşu abstrakt qrammatik konstruksiya kimi bizim şüurumuzda mövcud olur. Bu məsələni akad. L.V.Şerba vaxtilə öz tələbələrinə mənası olmayan bir “cümlə” ilə izah edirdi: “Глокая куздра штеко будланула бокра и курячит бокренка”. Bu “cümlənin” tərkibinə daxil olan “sözlərin” heç birinin mənası yoxdur. Amma onu asanlıqla üzvlərinə görə təhlil etmək olar. Глокая – təyin, куздра – mübtəda və s.

Fikrimizi sübut etmək üçün bu məsələdə bir az da dərinə gedə bilərik. L.V.Şerbanın “cümləsi” müxtəlif “sözlərdən” ibarət idisə, biz eyni “sözü” müxtəlif cümlə üzvü yerində işlədə bilərik. Məsələn, *Sanaqa sanaqalı sanaqaru sanaqasızcasma sanaqaladı*. Bu cümlədəki *sanaqa* söziinün heç bir mənası yoxdur. Amma cümləni asanlıqla təhlil etmək olar. Bu ona görədir ki, bizim hər bir üzv haqqında təsəvvürümüz var.

Cümlə üzvləri və nitq hissələri. Cümlə dilin ən böyük vahididir. Dilin əsas qrammatik quruluşu cümlədə təzahür edir. Cümlə haqqında dilçilikdə çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Hər bir əsas söz məhz cümlə daxilində sintaktik mahiyyət alır. Cümlə üzvü məsələsi mütləq mənada olmasa da, nisbi cəhətdən nitq hissələri ilə əlaqələndir. Dünyanın əksər dillərində cümlə üzvü və nitq hissəsi problemindən bəhs edərkən onların qrammatik quruluşunu nəzərdə tutduqda sözlərin siniflərə bölünməsi asan olur. Cümlə üzvü funksiyasında bütün nitq hissələri çıxış edə bilmədiyi üçün söz qruplarını və onların təsnifi prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır. Rus, Azərbaycan və s. dillərdə nitq hissələrinin təsnifi üçün üç prinsip əsas götürülür: leksik məzmun, morfoloji səciyyə və sintaktik mahiyyət.

Amorf dillərdə isə bu məsələ tamamilə başqa cür qoyulur. Məsələn, Çin dilində nitq hissələrinin təsnifində morfoloji prinsip adlı meyar yoxdur. Çünki bu dildə şəkilçilər – qrammatik forma rol oynamır. Burada baş

prinsip sintaktik prinsindir. Hətta ümumi leksik məna da söz qruplarına aid sintaktik əlamətlər zəminində verilir.¹

Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Lakin eyni deyildir. Məlumdur ki, nitq hissələri üçün forma daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Cümlə üzvləri üçün isə əsas cəhət mahiyyətdir.

Eyni mahiyyətin bir sıra formalarda təzahür etməsi dialektikanın əsas qanunlarındanır. Buna görə də hər hansı bir cümlə üzvü bir neçə formada nitq hissəsi şəklində tozahür edə bilər. Bu səbəbdən də cümlə üzvlərinin dairəsi nitq hissələrindən daha genişdir. Bütün dil faktları fonemlərdən başlamış söz birləşmələrinə qədər cümlə üzvü ola bilər. Bundan olava, bir cümlə üzvü bütün nitq hissələrini əhatə edə bilər. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış etdikdə A.Şaxmatovun, Şerbanın və başqalarının nitq hissələrinin təsnifində sintaktik funksiyanı əsas götürmələrinə haqq qazandırmaq lazım gəlir.

¹ Дрогунов А.А. «Исследования по грамматике современного китайского языка». М., 1952; Солнцев В.М. Проблемы частей речи в китайском языке. ВЯ. 1956, №5.

VII FƏSİL

DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ

Dünya dillərinin təsnifi dilçilik elminin qarşısında duran mühüm elmi problemlərdəndir. Bu problem dilçilik tarixində o qədər də qədim deyildir. Doğrudur, hələ XI əsrdə M.Kaşqari türk dillərini müəyyən əlamətlərinə görə dörd qrupa bölmüşdü. Amma bu, dünya dillərinin təsnifi məsələsində irəli atılmış ilkin addımlardan biri hesab edilə bilər. Dillərin təsnifi qədim tarixə malik ola bilməzdi. Bu, hər şeydən əvvəl, belə bir məntiqi səbəblə əlaqədardır ki, dünya dilləri öyrənilmədiyi təqdirdə onları qruplaşdırmaq, hər hansı prinsip üzrə təsnif etmək üçün dillərin əksəriyyəti haqqında düzgün elmi məlumatla malik olmaq lazım idi. Başqa sözlə, dillər tədqiq edilməli, onların qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməli idi.

Müasir dövrdə dünyada 7000-ə qədər dil vardır. Bu rəqəm dünya dilçilərinin İspaniyada keçirilmiş simpoziumunda deyilmişdir. Əslində müasir dövrün özündə belə dünya xalqlarının və onların dillərinin sayı haqqında məlumatlar dəqiq deyil.

1965-ci ildə iki bir-birindən fərqli məlumatlar verilmişdi “Население мира” məlumat-sorğu kitabı, dünyada 2000 müxtəlif dil olduğunu, “Kommunist” jurnalı isə bu rəqəmin 2500-3000 olduğunu göstərirdi (№13, səh.56).

Bu rəqəmlərin müxtəlifliyi və aralarındakı bu qədər böyük fərq mütəxəssisləri təəccübləndirmir. Çünki dünya dillərinin hamısının öyrənildiyini, bütün yer üzündə yaşayan kiçik qəbilə və tayfa birləşmələrinin müəyyənləşdirildiyini demək olmaz. Bundan əlavə, dil və dialektlərin sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə də müxtəlif mövqelər vardır. Bəziləri dil və onun variantı arasındakı fərqə əhəmiyyət vermir. Məsələn, komi-zıryan və komi-permyak dillərini müstəqil və ya eyni dilin variantı kimi götürməli? Bu məsələlərə qəti hökm vermək çətindir. Çünki bunların hər ikisi müstəqil şəkildə öyrənilməlidir. Başqa bir misal, məlumdur ki. Çin dilinin Pekin dialekti ilə Şanxay dialekti o qədər fərqlənir ki, həmin dialektlərin nümayəndələri bir-birini başa düşmür. Hətta Şanxaya gələn Pekin qatarının bələdçiləri saati işarə ilə soruşurlar. Amma azərbaycanlılarla türkmənlər bir-birini çox yaxşı başa düşür. Necə olsun? Son iki dili müstəqil hesab etdiyimiz halda, Şanxay və Pekin dialektlərini müstəqil hesab etmək olar, ya yox? Bu suala cavab vermək üçün dialektlər tamamilə öyrənilməlidir. Əgər hər bir dialektin müstəqil qrammatik quruluşu varsa, onları müstəqil hesab etmək olar. Beləliklə, bütün dünya dilləri haqqında dilçilik elminin o vaxt dəqiq məlumatı olacaq ki, bütün dillər tədqiq edilmiş olsun. İndi dünya dillərinin öyrənilmə səviyyəsi onları bir neçə prinsipə görə təsnif etməyə imkan verir. Ümumi dilçiliyin ən əsas vəzifələrindən biri budur ki, dünya dillərini sistemləşdirsin, onların linqvistik-qrammatik tipini öyrənsin, qohumluq əlaqələrini müəyyənləşdirsin.. Dünya dilləri aşağıdakı

prinsiplər üzrə təsnif edilir: *Areal (coğrafi) təsnif*; *Funksional təsnif*; *Tipoloji təsnif*; *Genealoji təsnif*.

Areal təsnif. Bu təsnifin tarixi o qədər də qədim deyil. XIX əsrdə bu təsnifin rüşeymləri meydana gəlmiş, XX əsrdə isə öz prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. Areal təsnifin qarşısında duran vəzifə dünyanın dilçilik xəritəsini hazırlamaq və bu xəritəyə görə dünya dillərini öyrənmək, müxtəlif ölkələrdə dillərin yayılması və hər hansı bir ölkənin dil muzeyindən səciyyələndirilməsindən ibarətdir. Məsələn, Azərbaycan respublikasını dil cəhətdən səciyyələndirərkən nə nəzərdə tutulmalıdır?

1) Azərbaycanda nə qədər qeyri-millət yaşayır.¹

Azərbaycanlılar	5805,0
Ruslar	392,3
Ləzgilər	171,1
Avarlar	44,1
Ukraynalılar	32,3
Tatarlar	31,4
Yəhudilər	25,3

Talışlar	21,2
Türklər	17,7
Gürçülər	12,2
Tatlar	10,2
Udinlər	6,1
Dağ yəhudiləri	5,5
Başqa millətlər	44,6

¹ Faktlar 1989-cu il siyahıya alınması nəticəsində götürülmüşdür.

Azərbaycanlıların 99,1 faizi (5,754,2 min) Azərbaycan dilini, 24,2 min nəfər (0,4 faiz) rus dilini və 26,6 min nəfər başqa dilləri öz ana dili hesab edir.

Başqa millətlərdən olan 26,6 min nəfər Azərbaycan dilini ana dili hesab edir. Bundan əlavə, digər millətlərə mənsub olan 263,9 min nəfər və ya 21,7 faiz sərbəst danışdığı Azərbaycan dilini ana dili hesab edir (1979-cu ildə bu rəqəm 207,5 min nəfər idi). Ruslar arasında 56,1 min nəfər (14,3 faiz), avarlar arasında 30,4 min nəfər (69,0 faiz), ləzgilər arasında 81,1 min nəfər (47,7 faiz) Azərbaycan dilini ikinci ana dili adlandırmışdır.

Qeyri-rus milliyyətinə mənsub 2.165,4 min nəfər (32,7 faiz) rus dilini ikinci ana dili adlandırır.

Bütün bu faktlar areal prinsip üzrə müəyyən coğrafi ərazidə dillərin bölgüsü üçün əsas verir. Bundan əlavə, bu rəqəmlər Azərbaycan dilçilik xəritəsinin yaranması üçün ən tutarlı mənbədir. Azərbaycandan kənarında olan (rus, ləzgi, tatar və s.) dillərin linqvistik xəritəsinin hazırlanması üçün də bu rəqəmlər çox şey verə bilər ki, burada hansı dil necə təmsil olunmuşdur.

Funksional təsnif. Bu təsnif linqvo-sosioloji və sadəcə sosioloji təsnif də adlanır. Dillərin funksional fəaliyyət dairəsi, işlənmə sferaları funksional təsnifin əsasını təşkil edir. Bu məsələdə də alimlərin mövqeləri müxtəlifdir. Məsələn, Y.D.Deşeyriyev dilləri işlənmə sahələrinə görə bölürsə, V.A.Avrörin dilləri onların funksional inkişafına görə qədim yazılı, gənc yazılı və yazısız – deyə üç qrupa bölür. Bu fikri o, belə əsaslandırır ki, yazısı olma tarixinə

görə dünya dillərinin təsnifi gələcəkdə ədəbi dillərin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməyə kömək edər.¹

Y.D.Deşeyriyev dillərin funksional fəaliyyət prinsipinə görə tosnifində maraqlı fikirlər söyləyir. O göstərir ki, bir tərəfdə beynəlxalq dillər – rus, ingilis, fransız dili, digər tərəfdə isə bir aulun dili, məişət-ailə dilləri dayanır. Dünyanın başqa dilləri bu iki qütb arasında aralıq mövqeyi tutur.² Dilçiliyin vəzifəsi bu dillərin funksional fəaliyyət dairələrini nəzərə alaraq onları təsnif etməkdir. BMT təhlükəsizlik şurasının üzvü olan dövlətlərin dilləri (ingilis, rus, Çin, fransız, alman) beynəlxalq dil olduğu halda, Xınalıq (Quba rayonundadır), Kilit (Ordubad rayonundadır) dillərində cəmi 100-150 nəfər danışır.

Dilin funksional fəaliyyət dairəsini daha yaxşı izah etmək üçün respublikamıza müraciət etmək olar.

Tipoloji təsnif. Tipoloji təsnif dünya dillərinin təsnifində genəoloji təsnifdən sonra yaranmışdır. Bu prinsip dillərin tipini əsas götürür. Tipoloji təsnifi çox vaxt morfoloji prinsiplə yanaşı, sinonim termini kimi də işlədirlər. Amma tipologiya geniş anlayış olub, təkcə dilin morfem sistemini deyil, onun fonetik və sintaktik səviyyələrini də əhatə edir.

Dünya dillərinin tipoloji təsnifi ideyası öz əsaslarını XVIII əsrin axırları və XIX əsrin əvvəllərində Avropa və Amerika mədəniyyətində yaranmış romantizm ədəbi-estetik cərəyanından alır. Bir cərəyan olaraq ədəbiyyatda, incəsənətdə, teatrda romantizm haqqında çox

¹ Журнал «Вопросы языкознания». 1960, №4. стр.10.

² Сб. «Язык и общество», стр. 78-80.

danışılmasına baxmayaraq, dilçilikdəki romantizm haqqında çox az yazılmışdır. Ədəbiyyatda, təsviri sənətdə, teatrda, musiqidə romantizm daha çox inkişaf etmişdir. Umumi romantizmin baniləri Avqust və Fridrix Şlegel qardaşları, F.Novolis, L.Tik, V.Vakkenrayer və başqaları elm və incəsənət tarixində yeni bir dünyagörüşünün əsasını qoymuşlar. Onlar bu sahədəki klassik baxışlara qarşı çıxaraq göstərirlər ki, romantik incəsənət üçün həyatın həm , sosial, həm də estetik cəhətləri maraqlıdır. Bu cərəyan öz qarşısına tarixi bir vəzifə qoymuşdu: inkişafın bu mərhələsində burjua millətlərin ideya üstünlüyünü müəyyənləşdirmək və milli özünüdərkətməni təbliğ etmək.

Onlar belə hesab edirdilər ki, yeni yaranmış millətin yeni mədəniyyəti olmalıdır. Onlar bir tərəfdən milli özünüdərkətmə kimi mütərəqqi ideyanı, millətin tarixi kateqoriya olmasını göstərir, digər tərəfdən şüurları geri çəkir, keçmişi ideallaşırdılar.

Romantiklər dilçilikdə bu cəhətdən istifadə edirdilər ki, xalq ruhu onun dilində yaşayır, keçmişdən ayrıldıqca bu ruh zəifləyir, xalq ruhunu yaxşı dərk etmək üçün geri qayıtmaq lazımdır. Çünki məhz əsatlərdə, miflərdə, incəsənətdə, dildə xalq ruhu yaşamışdır. Buna görə də romantiklər dillərin quruluşunda xalq müdrikliyi axtarır, onların inkişaf etmiş “ruhunu” bərpa etməyə çalışırdılar.

Bütün sənətlərdə, o cümlədən dilçilikdə romantizmin (habelə tipoloji təsnifin) əsasını qoyan Fridrix Şlegel 1808-ci ildə yazmış olduğu “Hindlilərin dili və müdrikliyi” adlı əsərində sanskrit dilini yunan, latın və

türk dilləri ilə müqayisə etmiş və bu qərara gəlmişdir ki, dünya dilləri iki qrupa, flektiv və aqqlütinativ dillərə bölünür. F.Şlegel bu əsərdə iddia edir ki, hər bir dil müəyyən tipdə yaranır və o cür də qalır. (Bu fikirlə razılaşımaq olar). O, daha irəli gedərək iddia edir ki, flektiv dillər üçün zənginlik, möhkəmlik və əbədilik, aqqlütinativ dillər isə canlı inkişafdan uzaq olub, onlar üçün “kasıblıq, sünilik və zəiflik” səciyyəvidir. Bu qeyri-elmi fikrə Şlegel kökün dəyişib-dəyişməməsini əsas götürərək gəlmişdir. F.Şlegel flektiv dillərdə affikslərin olmasından təəssüflənir və belə bir ideya irəli sürürdü ki, mümkün olsa həmin dilləri affikslərdən təmizləyib ideal səviyyəyə qaldırmaq lazımdır. F.Şlegelin fikirləri ilə razılanlar da, razılanmayanlar da var idi. Onun fikri ilə razılanlar onu tamamlayaraq göstərirdilər ki, bu bölgü tam deyil, bütün dilləri əhatə etmir. Məsələn, Çin dili kimi qodim bir dili hansı qrupa, aid etməli? Burada nə kök dəyişir, nə də affikslər var. Razılanmayanlar isə çox az idi. Bununla belə, onlar da göstərirdilər ki, kökün dəyişməsi hələ dilin inkişafı demək deyil.

F.Şlegelin qardaşı Avqust-Vilhelm Şlegel qardaşının konsepsiyasına qarşı çıxış edənlərin tənqidini nəzərə alıb onun tosnifinə müəyyən əlavə etsə də, ideya mövqeyindən uzaqlaşa bilmirdi. 1818-ci ildə yazmış olduğu “Provonsal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” adlı əsərində flektiv və aqqlütinativ bölgüyə, “amorfi” dilləri də əlavə etdi.

Almaniyada gedən elmi proses, dövrünün görkəmli alimi F.Humboldtun nəzərindən yayınmadı. F.Şlegel və F.Boppun dil haqqındakı fikirləri onu bu məsələyə

qarışmağa vadar etdi. İdealist-romantik olan V.Humboldt dillərin tipoloji təsnifinə öz korrekturasını verdi. Belə ki, o, haqlı olaraq göstərdi ki, formasız – amorf dil ola bilməz. Buna görə də F.Şlegelin amorf anlayışını “köksözlü” (изолирующий) termini ilə əvəz etdi. O, söz sırası və intonasiya ilə dəyişib yeni məna alan, cümlədə başqaları ilə sintaktik münasibətə daxil olan köksözlü dilləri analitik dillər hesab edirdi.

Humboldt dünya dilləri üzərində öz müşahidələrini daha da genişləndirərək tipoloji təsnifə daha bir qrup – inkorporlaşan dillər qrupu əlavə etdi. Amerika hindularının və Asiyadakı paleoasiya dillərinin 'başlıca xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada cümlə mürəkkəb söz kimi qurulur. Yəni cümlə ilə cümlə üzvü hədd və konstruksiya etibarilə seçilmir. Belə ki, inkorporlaşan dillərdə kök şəkilçi qəbul “edərək həm cümlə, həm də söz olur. Burada sintaktik tam söz – mübtədadan və söz – xəbərdən ibarət olur. Başlanğıc mübtədə, sonluq xəbər olur.

Azərbaycan dilində belə misal tapmaq olar ki, o, həm də cumlo üzvü olsun. Məsələn, *O, mənə xoşgəldin elədi.* Ayrılıqda *xoşgəldin* cümlə kimi də çıxış edir. Lakin bu əsl inkorporlaşma deyil. V.Humboldt konsepsiyasını başqa bir alman alimi H.Şteyental davam etdirmiş, amma o, dillərə başqa cür yanaşmış və dillərin hər birini də daxili bir neçə növü olmaqla 3 qrupa bölmüşdür. Bu prinsip üzrə bölgü davam edirdi. F.Misteli köklə əsaslı fərqləndirmiş, köksözlü dillərə Çin dilini, əsaslı (kök+şəkilçi) dillərə Malayziya dilini misal göstərmişdir.

Əsrimizin əvvəllərində N.Fink, F.F.Fortunatov (4 qrup), nəhayət, E.Sepir (4 qrup) tipoloji təsnif aparmışlar.

Yuxarıda dediyimiz kimi, alman alimlərinin bu bölgüsü elmi mahiyyətdən daha çox təəssübkeşlik xarakteri daşıyırdı. Buna görə də bu təsnif elm aləmində müxtəlif reaksiyalar doğururdu. Məsələn, prof. VB.Çobanzadə şəkli-morfoloji əlamətinə görə dilin yüksək və aşağı səviyyədə olmasına hökm verməyin mümkün olmadığını göstərirdi: “Əcaba, hansı dil daha mükəmməl sayılmalıdır? İltisaqimi, hecayimi, yoxsa insirafimi? Bəzi alimlər demişlər ki, təbiətdə cəmadət, nəbatat və heyvanat aləmləri bulunub, bunlar da cəmadatdan heyvanata doğru təbiətdə mövcud olan təkamülü göstərdiyi kimi, dillərdə də bu üç təkamül dərəcəsi vardır; hecayi, iltisaqi və insirafi (flektiv). Hecayi dillər cəmadət, iltisaqi dillər nəbatat, insirafi dillər canlı orqanizmlər, heyvanat dövrlərinə bərabərdir. Buradan çıxan nəticə budur ki, on ibtidai dil olan hecayi dillər (köksözlü, kökü bir hecadan ibarət olan dillər. Məsələn, Çin dili – A.B.) ən ali, mükəmməl dillər insirafidir. Bu fikir artıq Avropada da tamamilə çürümüş olmaqla bərabər, bizim türk sərhçilərindən bəzilərinə indi çatmışdır. Məsələn, Hüseyn Cahid bəy “Türkcə sərf-nəhv” adlı əsərində bu fikri mənimsəmişdir. Və türk dilinin iltisaqi olmasından dolayı Avropa dillərinə görə ibtidai, işlənməyə, tərəqqiyə qeyri-saleh dillərdən hesab etməkdədir. Necə ki, digər türk mühərrirində – Cəlal Nuridə də eyni çürük qənaətə rast gəlirik. Bu zat da “Türkcəmiz” ünvanlı kitabçasında eyni

fikri yürütməkdədir. Bütün bu fikirlər kökündən, damarından yanlıştır.¹

Prof. B.Çobanzadə ilə tamamilə razılaşmaq olar. Dillərin qrammatik tipini, onların zəngin və ya kasıblığını inkişaf etmə meyarı kimi qəbul etmək olmaz. Dilin zənginliyi qrammatik quruluşdan daha çox liğət tərkibi ilə əlaqədardır. Bu fikri bir də onunla təkzib etmək olar ki, dilin ümumi qanununa görə hər bir dil inkişaf və təkamül dövrü keçirir, təkmilləşir, deməli, inkişaf edir. Təsəvvür edək ki, alman dili öz inkişafına görə 1000 il türk dillərini qabaqlamışdır. 1500 ildən sonra türk dilləri alman dilinin bugünkü səviyyəsinə çatmalı və onu ötməlidir. 1500 ildən sonra türk dilləri flektiv olacaqmı? Xeyr!

Bir halda ki, belədir, deməli Fridrix və Avqusq Şlegel qardaşlarının iddiası cəfəngiyatdan başqa bir şey deyil.

Flektiv dillər. Flektiv dillərdə əsas rolu köklərin dəyişməsi ilə mənanın dəyişməsi ifadə edir. Hind-Avropa dillərinin çoxu slavyan, roman-german qrupu, sami dillərdən ərəb dili və s. bu qrupa daxildir. Fleksiyanın iki növü vardır. Flektiv dillər dedikdə, əsasən, daxili fleksiya nəzərdə tutulur. Xarici fleksiya isə sözün önünə və sonuna şəkilçi artırmaqla yaranır.

Daxili fleksiya özü də müxtəlif cür olur. Ərəb dilində daxili fleksiya müxtəlif mənalarda müxtəlif-formada çıxış edir:

a) işdən işgörən (subyekt) almaq üçün söz kökündən samit iki vahiddə (təşdidlər) işlənir. Məsələn,

həml – yük, *həmmal* – yükəparan

¹ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pedtəxnikum tələbələri üçün). B., 1923, s.67.

qəsb – kəsmək, *qəssab* – kəsən
rəsm – şəkil, *rəssam* – çəkən
sərf – sərfetmə, *sərraf* – sərfedən
cərh – kəsmək, *cərrah* – kəsən
ələf – ot, *əllaf* – otdaşıyan

b) cəm forma almaq üçün kökdəki bir samit iki vahiddə (təsdidlə) işlənir. Məsələn,:

tacir – tüccar
tələbətun – *tullabun* (tələbələr)

c) feil bablarını əmələ gətirmək üçün *qsr* kökünə saitlər artırıb müxtəlif mənalar alınır: təqsir, *qüşur*, *müqəssir* və s.

d) sözün əvvəlinə *ə* artırmaqla (xarici fleksiya) kökdə dəyişiklik gedir. Məsələn,:

rizq (ruzi) – *ərzaq*
ləhn (dt) – *əlhan*
ləhm (səs) – *əlham*

Flektiv dillər iki qrupa bölünür: *Sintaktik tip*. *Analitik tip*.

1. *Sintetik tiptə* daxil olan flektiv dillər özü də iki qrupa bölünür:

a) *K* – təmiz daxili fleksiyadan ibarət olan dillər (Məsələn, sami dillər);

b) *şK* – *Kş* (şəkilçi kök, kök şəkilçi) – yəni daxili və xarici fleksiya. Məsələn, Hind-Avropa dillərinin əksəriyyəti – rus, qədim yəhudi və s.

2. *Analitik tipli* dillərdə belə sxem mövcud olur: *şK* – *Kş+KS* – yəni şəkilçi kök – kök şəkilçi və əlavə söz. Yəni fleksiya və affiks qəbul etmiş kök üstəgəl köməkçi söz.

İltisqaqı-aqqlütinativ dillər. İltisqaqı-aqqlütinativ dillərdə şəkilçi artırmaqla məna dəyişir. Burada həm söz yaradıcılığı, həm də forma yaradıcılığı sistemində şəkilçilərdən geniş istifadə edilir. Bu qrup dillərdə şəkilçi artırılaraq yeni məna və forma yarandığı kimi, cümlə də yaranır. Bu cəhət nə köksözlü, nə də flektiv dillərdə vardır. Buna görə də aqqlütinativ dillərdə qrammatik kateqoriyalar geniş inkişaf etmişdir. Məsələn,

Azərbaycanca	Rusca	Almanca
Əl+im	моя рука	main hand
Ata+m	мой отец	main fater

Göründüyü kimi, aqqlütinativ dil olan Azərbaycan dilində şəkilçi ilə ifadə edilən məna rus dilində sintaktik yolla ifadə edilir. Başqa bir misal: Azərbaycan dilində şəkilçilərlə dəyişən məna rus dilində bir neçə sözün birləşməsi ilə ifadə edilir: *Əl+im+də+ki+n+dən – om того, что находится на моей руке.*

İltisqaqı dillərin xüsusiyyətlərini prof. B.Çobanzadə belə müəyyənləşdirir: “Bu növ dillərdə şəkillər, zəif surətdə kökə bağlanan şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlir. Zəif bağlanma deməkdə məqsəd budur ki, hər şəkilçi kökə bağlandığı zaman öz fonetik halını, fonetik mahiyyətini qaib etməyərək müstəqil sözlər kimi qalır və digər şəkilçilər də eyni surətdə əvvəlki şəkilçiyə bağlanır”¹.

Aqqlütinativ dillər də öz növbəsində iki böyük qrupa bölünür: *Sintetik tip. Analitik tip.*

Sintetik tipin özünün də aşağıdakı növləri var:

¹ B.Çobanzadə. «Turk-tatar lisanıyyətinə mədxəl», Bakı, 1924, s.51.

- a) Kök+ş – suffiksli-şəkilçili tip (türk dilləri);
- b) şK – prefiks+kök tipi (bantu dilləri);
- c) or. şK – orta şəkilçi + K, yəni infiksləşmiş tip (basbi dili).

Analitik tipli aqqlütinativ dillərdə bircə növ qeyd olunur: Kş(şK)+KS – yəni Kök+şəkilçi, şəkilçi+kök+köməkçi söz (buna Tibet dilini misal göstərmək olar).

Köksözlü dillər. Bu qrupa Hindi-Çin regionunda yaşayan xalqların dilləri daxildir. Çin, İndoneziya, Vyetnam, Siam, Birma və s. dillər köklərdən ibarətdir. Burada köklər şəkilçi qəbul etmir. Demək olar ki, qrammatik forma həddindən az inkişaf etmişdir. B.Çobanzadə köksözlü dillər haqqında maraqlı məlumat verir: “...sözlərində heç bir şəkil və şəkilçi olmayan dillərə hecayi-cəzri dillər deyilir. Bu dillərdə sözlər şəkilçi və qoşmalardan məhrum, köklərdən ibarətdir. Çin, Siam və Asiyanın cənub-şərq dillərindən bir çoxu cəzri və yaxud hecayi sinfə girirlər. Madam ki, bu dillərdə sözlərin şəkilləri, yəni şəkilçi və qoşmaları yoxdur, onda bu dillər sərfdən (morfologiya – A.B.) məhrum olub, bunlarda yalnız nəhv – sintaksis vardır. Məsələn, çinco “ta” sözü eyni zamanda həm böyüklük, həm böyük, böyütmək, qayət (nəhayət), lap mənalarına gəlir. Bu növ dillərdə şəkilçilər olmadığından sözlərin mənası cümlədəki mövqeyi, vurğusu, ahəngi və sair ilə təyin olunur”.¹ Cümlədə söz sırası Çin dilində aparıcı rol oynayır.

¹ B.Çobanzadə. «Turk-tatar lisanıyyətinə mədxəl», Bakı, 1924, s.49–50.

İnkorporlaşan dillər. İnkorporlaşan dillər haqqında irəlidə qısa da olsa məlumat verdik. Bu dillərdə bir neçə söz birləşərək vahid bir tərkib əmələ gətirərək yenə həmin mənanı ifadə edir. Bu dillərdə şəkilçilər də vardır ki, bu cəhətdən onları aqqlütinativ dillərə də oxşayır. İnkorporlaşan dillərin özünə məxsus mürəkkəbləşmə üsulu vardır. Prof. B.Çobanzadə tərkibi dillər deyə bu qrupdan bəhs edərək yazır: “Şimali Amerikanın yerliləri və ümumiyyətlə, Şimali Amerika irqinə mənsub olan dillər bu sinfə girir. Söz təşkili nöqteyi- nəzərindən bu dillər iltisafı dillərə, yəni Ural-Altay zümrəsinə yaxın olmaqla bərabər, bunların əlavə olaraq daha bir xüsusiyyəti vardır ki, bu da digər dillərdə məlum olmayan bir üsulla mürəkkəb sözlərin təşkilidir”.

Türk-tatar dillərində bəzi sözlər vardır ki, bu üsulu xatırladır: *əlbasdı, haqverdi. gündoğdu, atdoğdu*; Krimdə bəzi yerlərin isimləri: *Dəvəbağırdan* (keçid) və s. Lakin Şimali-Amerika dillərində bu üsul daha ziyadə, ümumi bütün dilə şamildir. Məsələn, “Mən ət yeyirəm” mənasında olan “nikakatlkva” cümləsini bir söz kimi “nikakakva” tərzində söyləmək mümkün olur və bu cümlə bir söz kimi digər sözlərə, yaxud eyni surətlə söz rolunu oynayan digər cümlələrə bağlana bilər.

Dillərin genealoji təsnifi. Dünya dillərinin qohumluğa görə qruplaşdırılması tarixi başqa təsnifat növlərinə nisbətən daha qədimdir. Çünki başqa təsnifatın elementar cəhətlərini ümumiləşdirənə qədər dilçilər müxtəlif dillər arasındakı oxşar cəhətləri daha tez müşahidə etmişdilər. Doğrudur, belə müşahidələr antik dövrlərdə ola bilməzdi.

Antik dövr alimləri bu və ya digər dil arasındakı ümumi cəhətlər görsələr də, bunu təsadüfi hesab edərək əhəmiyyət verməmişlər. Doğrudur, Aristotel homer dili ilə əvvəlki dil faktlarının bəzi oxşar cəhətlərini qeyd etmişdi, amma belə bir qorara gəlmişdi ki, dil dəyişməzdir, əgər dildə hər hansı dəyişiklik nəzərə çarparsa, bu, şairlərin özbaşınalığıdır, sərbəstliyidir. Beləliklə, qəti demək olar ki, antik dövrdə dillərin qohumluq münasibətlərini göstərən bir elmi əsər yoxdur.

Yeni eradan əvvəl IV əsrdə yaşamış hind alimi Panini Veda və sanskriti səthi şəkildə müqayisə etsə də, o, qohumluq məsələsini üzə çıxarmaq ideyasından uzaq olmuşdur.

Dillər arasındakı qohumluğu müəyyənləşdirmək üçün mütləq onların tarixi inkişaf prosesi nəzərə alınmaqla müqayisə edilməlidir. On birinci əsrdə Mahmud Kaşqari türk dillərini müqayisə etmişdir. Bu da eyni sistemə daxil olan dillər idi və onun müqayisəsi hələ lazımınca öyrənilməmişdir. Bəlkə də gələcəkdə M.Kaşqarının türk qəbilələrinin dilləri üzərində apardığı müqayisələr lazımi dərəcədə tədqiq edildikdən sonra o, müqayisəli-tarixi dilçiliyin banisi olacaqdır.

Orta əsrlərdə yaşamış Yozef Yustus Skaliger (1540-1609) də Avropa dilləri üzərində müşahidələr apararaq yalnız həmin dillərin (on bir dil) sözlərini müqayisə etmişdir.

Dillər arasındakı ümumi cəhətlər XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində alimlərin diqqətini birdən-birə cəlb etməyə başladı. Bu ona görə mümkün oldu ki, başqa

elmlərdə də belə bir müqayisə metodu meydana gəldi. Məsələn, “Müqayisəli anatomiya”nm yaranması dilçiləri də dil üzərində belə müqayisələr aparmağa sövq etdi.

Xristian Yakob Kraus (1753-1807) iddia edirdi ki, bütün dillərin əsas əlamətləri; quruluşu, leksik tərkibi, morfem sistemi, müəyyənləşdirilsin. O, eyni zamanda söz sırasına, təsdiqlik və inkarlıq elementlərinə də böyük əhəmiyyət verirdi.

Krausun ardınca İohan Kristof Adelnq (1732–1806) 1876-cı ildə (Krausdan beş il sonra) dillər arasındakı qohumluq münasibətlərinin dəqiq meyarını müəyyənləşdirdi.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyə hazırlıq olan bu addımlar səmərəsiz qalmadı. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasında qədim hind dili olan sanskritin öyrənilməsi dönüş nöqtəsi oldu. Sanskritin öyrənilməsi müasir dilçiliyin yaranmasına da çox kömək etdi. Doğrudur, sanskrit haqqında çoxlu mülahizələr deyilmiş, onun müəyyən cəhətləri qeyd edilmişdi. Amma Benqalda ali məhkəmənin sədri işləyən Vilyam Cons (1746-1794) 1786-cı ildə sanskrit haqqında öz fundamental fikirləri ilə diqqəti cəlb etdi. 1788-ci ildə o, sanskrit dili haqqında yeni konsepsiya irəli sürdü. Həmin məruzədə V. Cons göstərirdi. “Sanskrit, onun yaşı neçə olursa-olsun, çox heyvətəməz quruluşa malikdir: o, yunan dilindən mükəmməl, latın dilindən zəngin olub hər iki dildən öz dəqiqliyi ilə üstündür. Onların feil köklərində və qrammatik formalarında nəzərə çarpacaq uyğunluq vardır ki, bu təsadüfi hesab edilə bilməz. Bu uyğunluq-oxşarlıq o

qədər güclüdür ki, bir dilçi bu iiç dili tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlməyə bilməz ki, onlar bir kökdən, bir mənbədən əmələ gəlmişdir. Ola bilər ki, həmin kök – mənbə indi mövcud olmasın. Analoji olaraq, hələ bu qəti olmasa da, belə bir əsas vardır ki, qot (alman) və kelt dilləri ki, başqa dillərlə qaynayıb-qarışmışdırsa da, onların da bir kökdən əmələ gəldiyini mülahizə etmək olar. Bu dillərin, hələ buraya qədim fars dilini də əlavə etmək olar, hamısı sanskrit əsasında meydana gəlmişlər”.¹

V.Consun bu fikrini alman alimi Fridrix fon Şlegel 1808-ci ildə daha dəqiqləşdirdi və dərinləşdirdi. F.Şlegel V.Consun dediklərinə bunu da əlavə etdi ki, sanskrit yunan, habelə alman və fars dilləri ilə “yaxın və qohumdur”. Bu qohumluq terminini ilk dəfə F.Şlegel işlətməklə yanaşı, “müqayisəli qrammatika” sözünü də bir termin kimi işlətmişdir.

Göründüyü kimi, dünya dilləri (ilk növbədə hind-Avropa) arasındakı qohumluq münasibətləri haqqındakı mülahizələr fərziyyolikdən çıxaraq təməlli bir nəzəriyyəyə çevrilməkdə idi ki, bu da sonralar dillərin qohumluq münasibətləri əsasında qruplaşdırılıb təsnif edilməsi üçün elmi-nəzəri baza yaradırdı. Frans Bopp özündən əvvəl dillərarası uyğunluğu görmüş, K.Y.Krausun, İ.K.Adelunqun, V.Consun və F.Şlegelin müddəalarını ümumiləşdirmişdi. O, 1816-cı ildə sanskrit dilinin təsriif sistemini alman, yunan, fars, latın dilləri ilə müqayisə edərək müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsil bünövrəsini

¹ Семерный О. Введение в сравнительное языкознание. М., 1980, стр.19.

qoydu.¹ F.Boppun fikirlərini mənimsəyən Yakob Qrimm (1785–1863) özünün dördcildlik “Alman dilinin qrammatikası” adlı əsəri ilə ümumalman dilinin mükəmməl tarixini yaratdı. Y.Qrimm özündən əvvəlki müəlliflərdən daha irəli gedərək bugünkü mənada, “müqayisəli-tarixi qrammatika”dan tələb olunan səviyyədə elmi əsər yaratdı.

Göründüyü kimi, müqayisəli-tarixi dilçilik ilk növbədə ana dil, kök dil (праязык) axtarışı əsasında yaranmışdır. Müqayisəli-tarixi dilçilik sübut etdi ki, qohum dillər bir mənəbdən meydana gəlmişdir ki, buna ana dil deyilir. Müqayisəli-tarixi dilçilik elə sürətlə inkişaf edirdi ki, əvvəlki fəsillərdə dediyimiz kimi, dilçi olmayanları da cəlb edirdi.

Beləliklə, dillərin qohumluq münasibətləri əsasında qruplaşdırın İması üçün elmi zəmin yaranır. Hələ İ.Y.Skaliger 1610-cu ildə etdiyi ilk təşəbbüsü ilə dünya dillərini on bir ana dildə qruplaşdırmışdı. Amma bu qruplaşdırma o qədər də dəqiq deyildi. Skaligero nisbətən daha dəqiq bölgünü alman filosofu və dilçisi Qotorid-Vilhelm Leybnis (1646–1716) təklif etdi:

1. Arami dillər (sami dillər).
2. Yafəs dilləri.
3. Skif dilləri (fin, türk, monqol və slavyan dilləri).
4. Kelt dilləri (başqa Avropa dilləri).

Bu bölgüdəki kiçik qeyri-dəqiqliyi aradan qaldırmaq üçün slavyan dillərini kelt qrupuna keçirsək və skif sözünü Ural-Altay sözləri ilə əvəz etsək XIX əsrdə

¹ R.Raskın əsəri Danimarka dilində olduğundan onu almanlar oxuya bilməmişlər.

müqayisəli-tarixi metod nəticəsində alimlərin gəldiyi nəticədən o qədər də fərqlənməyən bir mənzərə almar. Genealoji cəhətdən dünya dillərini ümumiləşdirmək və qruplara bölmək istiqamətində çoxlu təşəbbüslər olmuşdur. Alimlərin səyi nəticəsində bütün dünya dilləri 23 dil ailəsinə bölünmüşdür. Hər bir dil ailəsi özü də qruplara, qruplar isə yarımqruplara bölünür. Dil ailələrində birləşən dillər arasında ümumi qrammatik, leksik və fonetik eynilik vardır. Amma bu yaxınlıq qruplarda ailələrə nisbətən, yarımqruplarda isə qruplara nisbətən daha çoxdur. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, dünya dillərinin genealoji cəhətdən təsnifinə “nöqtə qoyulmuşdur” demək olmaz. Hələ də öyrənilməmiş dillər vardır. Bundan əlavə, hər bir dil daha dərin öyrənilmədikdən sonra onun məhz hansı qrupda olması müəyyənləşir. Hələlik dünya dillərinin ən əsas ailələri bunlardır:¹

1. Hind-Avropa dilləri.
2. Sami dillər.
3. Hami dillər.
4. Qafqaz dilləri.
5. Fin-uqor (və ya uqro-fin dilləri).
6. Samiyyəd (samodeiski) dilləri.
7. Türk dilləri.
8. Məonqol dilləri.
9. Tunqus-mancur dilləri.
10. Çin-Tibet dilləri.
11. Dravid dilləri.

¹ Реформатский А. Введение в языкознание. 1955.

12. Andaman dilləri (Hind okeanındakı Andaman adalarındakı dillər).
13. Avstraliya-Asiya dilləri.
14. Malayziya-Polineziya dilləri.
15. Avstraliya dilləri (Avstraliya və Tasmaniya dilləri).
16. Papau dilləri (Yeni Qvineya adasında).
17. Sudan dilləri (Afrikada).
18. Banqu dilləri.
19. Paleoafrika dilləri.
20. Paliasiya dilləri (bəlkə də bu iki qrupu birləşdirmək olar).
21. Heç bir qrupa girməyən Uzaq Şərqi əlahiddə dilləri.
22. Amerikanoid dillər.
23. Amerika hindularının dilləri (200-dən artıq dil daxildir).¹

Hind-avropa dilləri ailəsi. Bu dil ailəsi dillərin sayına, tədqiq olunmasına və zənginliyinə görə ən böyük dil ailəsidir. Bu dil ailəsinə 12 qrup daxildir, hər bir qrupun özü də müxtəlif yarımqruplara bölünür:

1. Hind qrupu. Bu qrupa daxil olan dillər öz inkişafında üç dövr keçirmişdir. Ən qədim (ölü) Veda, sanskrit, qədim Pali, prakrit və yeni hindu, urdu, Benqal. Bu qrupa aşağıdakı canlı dillər daxildir:

¹ Əhalinin sayı haqqında məlumat S.İ. Brukun "Naselenie mira". M., 1986, kitabından götürülmüşdür.

1. Hindustani. Bu, Hindistan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən hindlilərin dilidir. İki ədəbi forması vardır: Urdu və Xindi (200 mln çox).¹²

2. Benqal dili (Benqal körfəzi zonasında yaşayanların dilidir. 70 mln. nəfərdir).

3. Bikari – Hindistanın şimali-şərqində (75000)

4. Morstin – (Qərbi Hindistan, Ərəbistan dənizi sahilləri).

5. Pəncab – (Hindistanın şimalında, Pəncab ştatında (19000 m).

6. Racastani – Hindistanın şimali-qərbi (6000 m).

7. Qucarat – Hindistanın qərbində (37000 m).

8. Urya – Şərqi Hindistan (26000 m)

9. Sindhi – (İnda çayı vadisi və başqa yeni hind dilləri) (2200 min).

10. Qaraçı dili – (İspaniyada, Macarıstanda, Çexoslovakiyada, Rumıniyada, Almaniyada, Türkiyədə və Rusiyada) V-X əsrlərdə köçürülmə və yerdəyişmə nəticəsində müxtəlif ölkələrə yayılmışlar.

Ölü dillər:

1. Sanskrit, Veda, y.e.o. III-IV əsrlərdə qədim Hinduların dili idi.

2. Pali.

3. Prakrit.

2. *İran qrupu*. Bu qrupa daxil olan dillər də dünyanın ən qədim dillərindəndir. Buraya aşağıdakı dillər daxildir:

¹ Bu dillər haqqında geniş məlumat vermək imkan xaricindədir və buna ehtiyac yoxdur. Yalnız əsas dillər haqqında geniş məlumat verəcəyik.

1. Fars dili. Yazısı ərəb əlifbası əsasında. Ən qədim abidəsi Zərdüştün “Avesta”sıdır. İranda dövlət dilidir (19 mln).

2. Əfqan dili (puştu) – XX əsrdən ədəbi dil olmuş. Əfqanıstanın dövlət dilidir. (9 mln).

3. Beluc dili – Belucstanda 170 mindən yuxarı, Türkmənistanda yaşayan beluclar da (20 mindən çox) bu dildə danışır.

4. Kürd dili – kürdlər İranın şimali-qərbində; İraqda, Türkiyədə, Rusiyada, Türkiyə ilə həmsərhəd respublikalarda yaşayır, sayı 4 milyona qədərdir.

5. Tacik dili – fars dilj taciklərin ana dilidir. Tacikistan Respublikasının dövlət dilidir. (2, 898 min).

6. Osetin dili (542 min).

7. Talış dili – talışlar Azərb. Respublikasının cənubi-şərqində yaşayır. Sayı 21 min nəfərdir.

8. Tat dili – tatlar Azərb. Respublikasında yaşayırlar. Sayı 10, 2 min nəfərdir.

9. Şuqnan dili – şuqnanlar Taçikistanın Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayətində yaşayırlar (20 minə yaxın).

10. Ruşan-Rövşən dili – məişət dilidir. Rövşənlər şuqnanlarla qonşu qəbilədir.

11. Yaqnob dili – Bunlar da kiçik bir tayfa kimi Dağlıq Bədəxşanda yaşayır.

İran qrupuna daxil olan ölü dillər. Qədim (əski) fars dili e.ə. VI-IV əsrlərdə həxamənilər dövrü dili. Avesta dili – bu da qədim fars dillərindən biridir. Pəhləvi dili. Skif dili. Soqdiya dili. Xorəzm dili. Sak dili.

Slavyan qrupu. Slavyan xalqları da geniş ərazidə yaşayan çoxsaylı xalqlardan biridir. Bu qrupa daxil olan dillər üç yarımqrupa ayrılır:

A. Şərqi slavyan qrupu. Bu qrupa aşağıdakı dillər daxildir.

1) Rus dili – rus millətinin milli-ədəbi dilidir. İnkilaba qədər velikorus dili adlanırdı. BMT-nin təsdiq etdiyi dildən biridir (ingilis, fransız, alman, Çın). Rus dili Rusiyada yaşayan 141 mln. 500 minə yaxın adamın ana dili və beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsidir. Çin və ingilis dillərindən sonra (bu dildə danışanların savına görə) rus dili üçüncü yeri tutur. Qədim rus dili eramızın VII əsrindən mövcuddur. Yazısı X əsrdən başlanır. Ən qədim yazılı abidəsi, Ostromif İncili XI əsrə, “İqor polku haqqında dastan” XII əsrə aiddir. Rus xalqının monqol-tatar əsarəti (XIII-XV əsr) və Litva-Polşa istilaları nəticəsində vahid dövlət kimi, dili də parçalanmışdır. XVII əsrdə rus dili Moskva şivəsi əsasında təşəkkül tapmış və milli dil formasına doğru istiqamət götürmüşdür. XIX əsrdə isə bu dil milli dil kimi formalaşdı. Puşkin rus ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində xüsusi rol oynamışdır. XIX əsrin görkəmli alim və yazıçıları: N.M.Karamzin, A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov, M.Y.Lermontov, İ.V.Qoqol, İ.S.Turgenyev, A.P.Çexov, L.N.Tolstoy və onlarla başqaları rus ədəbi dilinin formalaşmasında misilsiz rol oynamışdır.

Əsrin əvvəlində rus dili inkişaf üçün daha geniş imkanlar qazandı. 70 ilə qədər bir dövrdə Mərkəzdə

yaranmış bürokratik aparat hoyatın bütün sahələrində rus dilini tətbiq etdi. Hətta iş o yerə çatdı ki, milli respublikalar öz ədəbiyyatları və dilləri üzərində apardıqları tədqiqatları – rus dilində aparmağa məcbur oldular. Keçmiş SSRİ-də yaşayan qeyri-rus xalqların bir çox nümayəndələri (16,3 milyon) rus dilini özünün birinci, 61,3 milyon qeyri-rus isə ikinci ana dili hesab etdi. Rus dili dünyanın bütün ölkələrində öyrənilir. Rus dili Azərbaycanda da çox qədimdən yayılmış bir dildir. Rus-Azərbaycan əlaqələrinin tarixi kökləri Nizamiyə qədər gedib çıxır.

Təsadüfi deyil ki. Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindəki gözəllərdən biri rus qızıdır.

Başqa bir misal: XVI əsrin sonunda köçürülmüş (mətn daha əvvəllərə aid olmalıdır) “Oğuznamədə” rus dili materialına rast gəlirik.

Aqçacığı var ikən “добра йунаг” dedilər,
Aqçacığın yedilər, “пойди с боғом!” dedilər.¹

Sonralar M.F.Axundov, A.Bakıxanov, M.Kazımbəy, M.C.Topçubaşov, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və başqa Azərbaycan yazıçı və mütəfəkkirləri rus dilini mükəmməl bilmiş və onu öyrənməyi tövsiyə etmişlər. 1989-cu il siyahıyaalınmasının nəticəsinə görə 24, 2 min (0,4 faiz) azərbaycanlı rus dilini öz ana dili adlandırmışdır. Azərbaycanda yaşayan qeyri-ruslardan 2.165,4 min nəfər (32,7 faiz) rus dilini ikinci ana dili kimi bilir;

¹ “Oğuznamə”. B., “Yazıçı”, 1987, səh. 22.

2) Ukrayna dili – inqilaba qədər “malorusskiy” adlandırılırdı. Dnepr sərhəd olmaqla sol sahil və sağ sahil Ukrayna dili ədəbi dil kimi XVII əsrlərdə Poltava-Kiyev dialektləri əsasında formalaşmışdır. Yazısı rus qrafikası əsasındadır. Ukrayna dili də qədim yazılı dillərdəndir. T.Q.Şevçenkonun (1814–1862) əsərlərində müasir Ukrayna ədəbi dili artıq təsbit edilmişdir. 43 mln nəfərin ana dilidir.

3) Belarus dili – Belarus Respublikasının dövlət dilidir. Yazısı rus əlifbası ilədir. Ümumi slavyan kökündən XIV-XV əsrlərdə ayrılıb müstəqil Belarus dilini təşkil etmişdir. XVII əsrin axırına qədər Belarus dili məktəblərdə tədris edilmiş, kilsələrdə işlədilmiş, bu dildə əsasnamələr yazılmışdır. 1795-ci ildə Rusiyaya birləşdikdən sonra Belarus dili inkişaf edə bilməmişdi. İrticaçı və şovinist çar dairələri Belarus dilini sıxışdırmışdı. Belaruslar 9 mln. 700 min nəfərdir.

B. Cənub yarımqrupu. Slavyan dillərinin cənub yarımqrupuna aşağıdakı dillər daxildir.

1) Bolqar dili – bolqarlar Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Moldova və Ukraynada yaşayır. Komi bolqarları ilə slavyan dialektlərinin çarpazlaşması nəticəsində bolqar dili yaranmışdır. (8 mln. 939 min nəfərdir).

2) Makedon dili – bu dil Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada və Almaniyada yayılıb (450 mindən artıq).

3) Serb-Xorvat dili – Yuqoslaviyanın Serbiya, Bosniya, Hersoqovina, Xorvatiya əyalətlərində işlənir (128 min nəfərdir).

4) Slovensk dili – Dunay ətrafında, Yuqoslaviyada, Avstriyada yayılıb (1 mln. 800 min nəfər). Bundan əlavə, bu qrupa ölü qədim slavyan dili daxildir. IX-X əsrdə sıradan çıxmışdır.

C. Qərb yarımqrupu. Slavyan dillərinin qərb yarımqrupuna aşağıdakı dillər daxildir.

1) Çex dili – Çexoslovakiyada dövlət dilidir. (8 mln.900 min). Yazısı latın qrafikası ilədir, ün qədim yazılı abidəsi XIII əsrə aiddir.

2) Slovak dili – Çexoslovakiyada ikinci dildir. Yazısı latın əlifbası ilədir. 4 mln. 500 min nəfərin ana dilidir.

3) Polyak dili – Polşa Respublikasının dövlət dilidir. 46 milyona qədər xalqın ana dilidir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Qədim abidəsi XIV əsrə aiddir.

4) Koşub dili – azsaylı bir xalqın dilidir. Baltik sahilində – Polşada yaşayırlar.

5) Serbolujik dili – xaricdə buna sorab və ya vend dili deyilir. Serboluqlar azsaylı xalq olub, əsasən Almaniyada yaşayırlar.

Qərb yarımqrup slavyan dillərinə bu gün yaşayan polab və pomor dilləri də daxildir.

Baltik qrupu. Hind-Avropa dillərinin Baltik qrupuna aşağıdakı dillər daxildir:

1) Litva dili – Litva Respublikasının dövlət dilidir. 2 mln. 851 min nəfərin ana dilidir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Qədim abidəsi XVI əsrə aiddir.

2) Latış dili – Latviya Respublikasının dövlət dilidir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Ən, qədim yazılı abidəsi XVI əsrə aiddir. Bu dildə 1 mln. 439 min adam danışır.

3) Latqal dili – Latviyanın şərqində kiçik azsaylı xalqın dilidir. Bundan əlavə, Baltik qrupuna XVII əsrdə ölüb sıradan çıxmış prus dili də daxildir.

German qrupu. German qrupu da Hind-Avropa dillərinin ən böyük qruplarından biridir. Bu qrup bu dillərdə danışanların sayma, dillərin beynəlxalq nüfuzuna görə başqa qruplardan seçilir. Bu qrupa 10 canlı, 2 ölü dil daxildir. Bundan əlavə, bu qrupdan 2 dil BMT qərarı ilə beynəlxalq dil statusu almışdır. German qrupu 3 yarımqrupa bölünür.

A. Şimali german (Skandinaviya) yarımqrupu. Buraya aşağıdakı dillər daxildir:

1) Danimarka dili – 5 mln adamın ana dilidir. Bu dil Danimarkada və XIX əsrə qədər Norveçdə də işlənmişdir. İndi Danimarkanın dövlət dilidir.

2) İsveç dili – isveçlər İsveçrədə (8 mln. 331 min), Qərbi Finlandiyada, Norveçdə yaşayır. İsveç dilinin yazısı latın əlifbası ilədir.

3) Norveç dili – əsasən XIX əsrdən sonra formalaşmışdır. Bu vaxta qədər Danimarka dilində danışılıb. Norveç ədəbi dili iki formada – bukmol – Danimarka dilinə yaxın, lansmol – Norveç dilinə yaxın formada özünü göstərir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Bu dildə 4 mln adam danışır.

4) İsland dili (237 min) – bu dil Norveç dilinin bir budağı olsa da, onu müstəqil dil hesab edirlər. Yazılı abidəsi XIV əsrə aiddir. Yazısı latın qrafikası əsasında.

5) Farrer dili – Atlantik okeanında Farrer adalarında yaşayan azsaylı bir xalqın dilidir.

B. Qərbi german yarımqrupu. Bu yarımqrupa aşağıdakı dillər daxildir:

1) İngilis dili – Bu dil, demək olar ki, dünyanın hər yerinə yayılıb. Böyük Britaniyada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, İrlandiyada, Kanadada, Alyaskada, Cənubi Afrika Respublikasında, Sudanda, Misirdə, Suriyada, Fələstində. İraqda, Amerika və Böyük Britaniyanın nüfuzuna görə dünyanın bütün guşələrində ingilis dili öyrənilir və bu dildə danışılır. İngilis ədəbi dili XVI əsrdə London dialekti əsasında formalaşmışdır. İngilis dili öz inkişafında 3 dövr keçirmişdi:

Qədim ingilis (və ya anqlosakson) – V-IX əsrlər;

Orta ingilis – XI-XVI əsrlər;

Yeni ingilis – XVI əsrdən bu günə qədər.

İngilis dili BMT qərarı ilə dünya miqyasında beynəlxalq ünsiyyət dili kimi təsdiq edilmişdir. Bu dildə 350 milyondan çox adam danışır. Ən qədim yazılı abidəsi “Buevulf” poeması VII-VIII əsrlərə aiddir. İngilis dilinin də tarixi maraqlı hadisələrlə doludur. 1066-cı ildə İngiltərəni normanlar işğal edir. Ölkədə ikidillilik yaranır. Fransız dili ingilis dilini sıxışdırır. Belə ki, xalq danışığı dili ingilis, dövlət dili isə fransız dili olur. Müasir ingilis dilindəki çoxlu Roman mənşəli söz bu dilə məhz həmin dövrdə keçmişdir. Yazı və tələffüzün fərqli cəhətləri müasir ingilis dili üçün səciyyəvidir. Bu təsadüfi deyil; XV əsrin sonunda (1476) başlanan kitab çapı vahid orfoqrafiyaya əsas lanmaqla bərabər, tələffüzə (orfoepiya) uyğunlaşmamışdı. Ənənəvi olaraq bəzi yazı normaları sonraı da sabitləşərək orfoepiyadan uzaqlaşmışdır.

İngilis dili öz qrammatik tipinə görə flektiv-analitik qrupa daxildir. İngilis dilinin iki variantı vardır: Britaniya və Amerika. Bu variantlar arasında həm fonetik, həm də leksik fərqlər vardır. Bu iki variant arasında qrammatik fərq, demək olar ki, yoxdur. İngilis dili Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. İndi Azərbaycanın elə bir guşəsi yoxdur ki, orada ingilis dilini bilən olmasın. Hələ XIX əsrdə Azərbaycan ziyalıları arasında ingilis dilini bilənlər var idi. XX əsrin əvvəllərində ingilis dilinə maraq daha da artır. 1941-ci ildə API-nin nəzdində açılan xarici dillər fakültəsində ingilis dili öyrənilməyə başlanır. 1948-ci ildə müstəqil Xarici Dillər İnstitutunda əsas fakültələrdən biri ingilis dili fakültəsi idi. 1973-cü ildə Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutu yaradıldı ki, onun da əsas fakültəsi (tələbələrin sayına görə) ingilis dili fakültəsi oldu. İngilis dilinin Azərbaycanda yayılması, tədqiqi və başqa təşkilati məsələlər respublikada ilk germanşünas elmlər doktoru, professor Z.N.Verdiyevanın adı ilə bağlıdır. Yaşlı nəslin nümayəndələri R.Qayıbova, S.Aşurbəyova və başqaları da ingilis dilinin tədrisi ilə əlaqədar çox iş görmüşdülər. İngilis dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində O.İ.Musayev, A.Tahirov, M.Qayıbova və başqalarının da zəhmətini qeyd etmək lazımdır.

2) Alman dili – German qrupunun ingilis dilindən sonra ikinci dili alman dilidir. Alman dili almanların, avstrivalıların, həmçinin isveçrəlilərin bir hissəsinin dilidir (85 mln.). Alman dili aşağı və yuxarı alman dialektlərindən ibarətdir. Alman dili də öz inkişafında üç dövr keçirmişdir:

- a) Qədim yuxarı alman – VIII-XI əsrlər.
- b) Orta yuxarı alman – XII-XV əsrlər
- c) Yeni yuxarı alman – XVI əsrdən sonra.

Alman dilinin formalaşmasında yuxarı sakson dili mühüm rol oynamışdır. Alman dilinin yazısı iki formada latın və qot əlifbasında olmuşdur. İndi almanların işlətdikləri latın əlifbasını VIII əsrdən qəbul etmişlər. Bədi ədəbiyyatın inkişafı XII-XIII əsrlərə aiddir. İngilis dilindən fərqli olaraq, alman dilində orfoqrafiya və orfoepiya arasında o qədər də fərq yoxdur. Bunun səbəbi XV əsrin ikinci yarısında alman diinaə kitab nəşr edilməsidir ki, həmin dövrdən həm orfoqrafiya, həm də orfoepiya normaları sabitləşməyə başlamışdır. XIX əsr Almaniyası dünyanın demək olar ki, ən qabaqcıl ölkəsi olmuşdu. Fizikada, kimyada, biologiyada, ədəbiyyatşünaslıqda və s. yeni kəşflər, fundamental tədqiqlər bütün dünyanı heyretə salmışdı. Dizelin, Rentkenin, Omun və başqalarının fizikadakı kəşfləri ilə V.F.Humboldtun, F.Şlegelin, A.Şlegelin, A.Şleyxerin, Leybnisin və başqalarının dilçilik kəşflərini yanaşı qoymaq olar. Dünyanın başqa ölkələrində aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, XIX əsr dilçiliyinin əsl vətəni Almaniyadır.

Azərbaycanda da əsrimizin birinci yarısından alman dili öyrənilməyə, tədris və tədqiq edilməyə başlanmışdır. 1941-ci ildən alman dili 60-cı illərə qədər ingilis dilindən də irəli olmuşdur. İndi Azərbaycanın elə bir ali məktəbi yoxdur ki, orada alman dili öyrənilməsin. Alman dilinin tədrisi və tədqiqi problemlərinə Azərbaycan Xarici Dillər

İnstitutu rəhbərlik edir ki, burada çox məhsuldar elmi-pedaqoji kadrlar dəstəsi yetişmişdir. Bunlar arasında prof. F.Y.Veysəlov, prof. Z.İ.Quliyev, prof. S.Ə.Abdullayev, dosentlərdən Ə.Əliyevan, Ş.Şabanov, Y.Xəlilov, İ.Məmmədov, C.M.Cəfərovu və s. göstərmək olar.

3) Holland dili – hollandiyada, Şimali Belçikada, Cənubi-Afrika İttifaqında yayılmışdır;

4) Friz dili – bu dil Almaniya ilə həmsərhəd Hollandiyanın şimalında və Alman adalarında işlədilir.

5) İdiş və ya iliş dili – bu yeni yəhudi dilidir. Müxtəlif yuxarı alman dialektlərinin qədim yəhudi dili ilə qarışması nəticəsində yaranmışdır. Bu dildə Rusiyada, Almaniya, Polşada, Çex-Slovakiya və Macarıstanda yaşayan yəhudilər danışır.

C. Şərqi german yarımqrupu. Bu yarımqrupa ölü dillər daxildir:

1) Qərbi Qot dili – bu dil Şimali İtaliyada və İspaniyada olan orta əsr Qot dövlətinin dilidir. Bu əlifbanı IV əsrdə din xadimi Yepiskop Vulfila tərtib etmişdir. Bu əlifbanı tərtib etməkdən məqsəd almanların ən qədim abidəsi olan Tövratin tərcüməsi və yazıya alınması olmuşdur.

2) Şərqi Qot dili – Bu da Şərqi qotların dilidir. XVI əsrə qədər işlənmişdir.

Roman qrupu. Bu qrupa daxil olan dillər də sayca çoxdur. Bu qrupa 11 canlı, 3 ölü dil daxildir. Roman qrupunun ulu dili qədim latındır. Bu dil qrupunun nüfuzu başqa qruplardan az deyil. Ən zəngin, ən nüfuzlu dil roman qrupunda fransız dilidir.

1) Fransız dili – Fransa dövlətinin dilidir. (48 mln. 339 min). BMT qərarına əsasən beynəlxalq dillərdən biridir. Fransızlar dünyanın demək olar ki, əksər kontinentlərinə yayılmışdır: Cənubi Belçika, Qərbi İsveçrə, Kanada, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Fransız ekvatorial Afrikası, Livan, Suriya, Hindi-Çin, ABŞ, Qviana, Haiti və s. ölkələrdə yayılmışdır. Ədəbi dil kimi XVI əsrdə formalaşmışdır. Yazısı latın qrafikası əsasındadır. Ən qədim yazılı abidəsi IX əsrə aiddir. Fransız dilinin inkişafında ö mərhələ qeyd edilir:

I mərhələ: Qal-Roman (V-VIII əsrlər).

II mərhələ: Qədim (IX-XIII əsrlər).

III mərhələ: Orta (XIV-XV əsrlər).

IV mərhələ: Erkən yeni (XVI əsr).

V mərhələ: Yeni – klassik fransız (XVII-XVIII əsrlər).

VI mərhələ: Müasir fransız (XIX əsrdən indiyədək).

Öz qrammatik tipinə görə fransız dili flektiv dillərə daxildir. Cümlədəki sözlər arasındakı qrammatik olaqə önlük, artikllər, köməkçi sözlər və s. ilə yaranır. Burada söz sırası sabitdir. Fransız dili Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Hələ inqilabdan ovvəl Məhəmmədəğa Şahxatinski, Ə.B.Haqverdiyev və başqaları fransız dilini mükəmməl bilmişlər. 1941-ci ildən başlayaraq fransız dili Azərbaycanda rəsmi surətdə ali məktəblərdə, sonralar isə orta məktəblərdə tədris edilməyə başlanmışdır. 1973-cü ildə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu müstəqil fəaliyyətə başladıqdan sonra fransız dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində daha çox işlər görülmüşdür. Bu sahədə istedadlı elmi-pedaqoji kadrlar yetişmişdir. Bunlar

arasında Ə.M.Musayevi, B.B.İsmayılovu, M.Quliyevanı və başqalarını göstərmək olar.

2) Provansol dili – bu dil Fransanın cənubi-şərqində Provons əyalətində yaşayan xalqın dilidir.

3) İtalyan dili – dünyanın ən musiqili, xoşavaz dillərindəndir, İtaliyada, Cənubi İsveçrədə, Afrikanın bir sıra ölkələrində işlədilir. İtaliya Respublikasının (53 mln. 200 min) dövlət dilidir. Ədəbi dil kimi italyan dili qədim təsəvvür dialekti əsasında formalaşmışdır. Bu sahədə Florensiya şivəsinin də az rolu olmamışdır. Florensiya şivəsi, əsasən latın dili bazasında formalaşmışdır. Yazısı latın əlifbası əsasında yazılır. Avropanın ilk milli ədəbi dilidir, italyan dilinin ilk yazılı abidəsi X-XII əsrlərə, ilk ədəbi sənədlər isə XIII əsrə aiddir. İtalyan dili 3 dialektə bölünür. İtalyan dilinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri budur ki, sözlər həmişə saitle bitir. İtalyan dilində də hal kateqoriyası yoxdur. Fransız dili kimi hal mənalarını özlüklərlə ifadə edirlər. Cümlədə sözlərin sırası sərbəstdir. Bu dildə dünyada 65 mln-dək adam danışır.

4) Sor və ya Sordinya dili – bu dildə danışanlar Sordinya adasında yaşayır. Sayı bir milyon 500 minə qədərdir.

5) İspan dili – roman dillərinin ən güclülərindən biridir. Bu dildə 210 milyona qədər adam danışır. Bu dil İspaniyada (27 mln), Kubada dövlət dilidir, habelə Filippin adalarında, Mərkəzi və Braziliya çıxılmaqla bütün Cənubi Amerikada geniş şəkildə işlənir. İspan dili də latın dilinin müxtəlif yerli dialektlərlə qarışması nəticəsində yaranmışdır. Yazısı latın əlifbası ilədir. İspan

dilinin şimal və cənub olmaqla iki dialekti vardır. İspan ədəbi dili kastiliya dialektinin əsasında yarandığına görə çox vaxt kastiliya dili adlanmışdır. Müasir ispan dilində 5 sait. 18 samit və çoxlu diftonq və triftonqlar vardır. Hal kateqoriyası yoxdur. Söz sırası sərbəstdir. İspan dilinin feili öz qrammatik əlamətlərinə görə bütün roman dillərindən zəngindir. Belə ki, burada 115 morfoloji analitik-qrammatik element vardır. Bir müddət islam nüfuzu güclü olduğundan müasir ispan dilində çoxlu ərəb sözləri vardır. German, fransız, italyan sözlərinə də rast kəlmək olar.

İspan dilində orfoqrafik durğu işarələrindən sual və nida işarələri tərsinə qoyulur. Azərbaycanda da ispan dili öyrənilmişdir. 60-cı illərdə M.F.Axundov adına APDİ-nin Avropa dilləri fakültəsində ispan şöbəsi fəaliyyət göstərirdi.

İndi respublikamızda ispan dili bilən çoxlu kadrlar vardır. ADU-da yenidən ispan dili bölməsi açılmışdır.

6) Katalon dili – İspaniyanın şimal-qərbində arselonada, Fransanın cənubunda istifadə olunur, bu dildə 8 – 9 milyona qədər adam danışır.

7) Portuqaliya dili – Portuqaliyada (10 mln 99 min – paytaxtı Lissabon şəhəridir), dövlət dilidir. Habelə şimali-şərqi İspaniyada, Braziliyada, Cənubi Almaniyada yayılmışdır.

8) Rumın dili – Rumıniyanın dövlət dilidir. Latin yazısından istifadə edirlər. Rumınlar 22 mln 729 min nəfərdir.

9) Moldova dili – (3 milyona qədər) Moldova Respublikasının dövlət dilidir. Əvvəllər latın qrafikasından istifadə edən moldovlar bir müddət rus əlifbasını qəbul etmişdilər. 1989-cu ildən yenə köhnə latın qrafikasına keçmişlər.

10) Makedon-rumın dili – Makedoniyada, Albaniyada və Yunanıstanda yaşayan azsaylı bir xalqın dilidir.

11) Reto-roman dili – İtaliyanın şərqindən şimalına doğru yayılan azsaylı bir tayfanın dilidir. İtalyan dilinin təsiri ilə getdikcə sıxışdırılır.

Ölü dillər. Latın dili – yeni eradan əvvəl III əsrdən başlamış orta əsrlərin ilk dövrlərinə qədər Roma imperiyasının dövlət dili olmuşdur.

Latın dilində natiqlik mədəniyyəti nümunələrindən tutmuş iri həcmli bədii əsərə qədər, dövlət sənədindən tutmuş lirik-epik əsərlərə qədər əldə material vardır. Varronun y.e.ə. I əsrə qədərki latın dili materialı, habelə IV əsrdən Donatın latın dilinin qrammatikası qalmaqdadır. Beynəlxalq Tibb nüsxələrinin, terminlərin mənbəyidir. Vulqar latın, osk, umbr, sabel və s. dillər də roman qrupuna daxil olan ölü dillərdəndir.

Kelt qrupu. Bu qrup da üç yarımqrupa bölünür.

A) *Hael yarımqrupu.* Buraya: 1) irland dili, 2) şotland dili, 3) İrland dənizindəki Man adasında balıqçılıqla məşğul olan adamların ölməkdə olan dilləri daxildir.

B) *Britt yarımqrupu.* Buraya: breton, ueylz və ya valli dilləri daxildir.

C) *Hall yarımqrupu.* Kelt qrupunun bu yarımqrupuna təkcə bir dil – hall dili (ölü dildir) daxildir.

Yunan qrupu. Yunan dili dünyanın ən qədim dillərindəndir. (9 mln. 400 min), Homerin, Esxilin, Sofoklun dünya şöhrətli bədii əsərləri, Aristotelin, Əflatunun, Sokratın poetikaya, fəlsəfəyə, dilçiliyə aid əsərləri, Demokritin, Hippokratın və onlarla başqalarının elmi əsərləri bu dildə yazılmışdır. Humanitar elmlərin hamısının vətəni Yunanıstan olduğu üçün onların əksəriyyətinin də ilkin nümunələri yunan dilində yazılmışdır. Yunan mədəniyyəti bütün dünya mədəniyyətinə təsir etmişdir.

Yunan dilinin qədim variantı – qədim yunan dili y.e.ə. X və bizim eranın V əsrinə qədər davam etmiş və sonralar sıradan çıxmışdır. Ən qədim yazılı abidələr olan Homerin poemaları və epiqrafik əsərlər IX əsrə aiddir. Ellin dövründə yunan dili və yunan mədəniyyəti daha çox inkişaf etmişdir. Dünyanın ilk qrammatikalarından olan “Yunan dilinin qrammatikası” bu dildə yazılmış və bütün dillərin qrammatikalarının yazılması üçün bir örnək olmuşdur. Orta yunan və ya Bizans dili – Bizans imperiyasının dövlət dili, yeni eranın – I əsrdən XV əsrə qədər davam etmişdir. Zəngin tarixi, dini, bədii abidələr bu dildədir. Yeni yunan dili isə XV-XVI əsrlərdən formalaşmışdır. Yunanlar Yunanıstanda, Aralıq dənizinin şərq hissəsində və Rusiyada (344 min) (köçürülmə) yaşayırlar.

Alban qrupu. Buraya birçox dil – alban dili daxildir. İlk yazısı XVI əsrdəndir. Albaniyanın dövlət dilidir.

Erməni qrupu. Bu dil heç bir Hind-Avropa dili ilə yaxın münasibətdə deyil, leksik tərkibində çoxlu türk, fars və Qafqaz sözləri vardır.

Hett qrupu. Bu qrupa xet-het (het-nesit), luvi və palay dilləri daxildir.

Toxar qrupu. Buraya: 1) Toxar (turfan, Qaraşar) – Çin Türküs-tanında, 2) Toxar (kuçan) – yenə orada yaşayan azsaylı tayfaların dilidir. İndi ölü dillərdəndir. XX əsrdə onların XII əsrə aid yazılı abidələri tapılmışdır.

Sami dillər. Sami dillər iki budağa və yaxud yarımqrupa ayrılır. Bu budaqlardan biri ölü, digəri isə canlı dilləri əhatə edir. Ölü dillər bunlardır: 1) Assuriya – Babil və ya Akkad dili; 2) hananey dili; 3) Qədim yəhudi dili; 4) Finikiya dili; 5) Arami dili; 6) Assuriya dili (assuriyalıların nəsli Türkiyədə, Gürcüstanda, Azərbaycanda və İranda yaşayır).

Canlı dillər. Cənub budağı.

A) Şərq hissəsi. Ərəb dili dünyanın ən qədim, ən zəngin dillərindən olub Asiya və Afrikada geniş ərazini tutan müxtəlif dövlətlərin – Misir, Suriya, İraq, Livan, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən Ərəb Respublikası, Liviya, Tunis, Mərakeş, Sudan, Küveyt, Əlcəzair, Yəmən Xalq Demokratik Respublikası, Qatar, Bəhreyn, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Mavritaniya, Somali, Cibuti Respublikası, Fələstin və s. dövlət dilidir. Ərəb dilində danışanların sayı 140 milyona yaxındır.

Ərəblər dünyanın on qədim xalqlarındandır. Misir yazısı, Misir dili hələ e.ə. IV-III minilliklərə aiddir.

Qədim Misir dili təxminən 35 əsr mövcud olmuş V əsrdən ölü dillərdən biri olmuşdur. Ərəb dilində olduğu kimi, qədim Misir dilində də iki cins, kəmiyyət bildirmək üçün xüsusi formalar olmuşdur. Bütün ərəb dünyasında yayılmış müasir ərəb dilinin bir sıra dialekt fərqləri vardır. Müasir ərəb dili öz inkişafında üç mərhələ keçmişdir: qədim, klassik və yeni. Qədim ərəb dilinin formalaşmasında Qüreyş dialekti xüsusi rol oynamışdır. Qədim ərəb dilində müxtəlif bədii əsərlər, habelə “Quran” yazılmışdır. İslam dininin yaranmasının ərəb dilinin leksik-qrammatik normalarının sabitləşməsində, ümumi ərəb dilinin qanun və kateqoriyalarının formalaşmasında çox mühüm rolu olmuşdur.

Ərəb dilli ədəbiyyatın inkişafında ərəb olmayan müsəlman xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar böyük rol oynamışlar. İsmayıl ibn Yəsar, Musa Şəhəvət, Xətib Təbrizi, Cəmaləddin Ərdəbili, Əbdürrəşid Bakuvi, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Əbdül Baqir Urməvi, Füzuli və onlarla başqaları öz əsərlərini ərəbcə yazaraq ərəb dilli elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafına kömək etmişlər.

Müasir ərəb dilində 28 samit, 3 qısa və 3 uzun sait var. Ərəb dili özünün boğaz samitləri ilə fərqlənir. Sözlər əsasən 3, bəzən də 4 samitdən ibarət olur. Ərəb dili flektiv dildir. Ərəb dili feili çoxlu qrammatik mənələrə malikdir. İki cins vardır (kişi və qadın). İslam dini ilə əlaqədar olaraq ərəb dili uzun müddət Azərbaycanda nüfuzlu olmuşdur. Buna görə də ərəb dilindən dilimizə çoxlu söz keçmişdir. Elə həmin səbəbdən də 1300 ilə qədər bir

dövrdə Azərbaycan yazısı ərəb əlifbası əsasında olmuşdur. Ərəb dili indi də Azərbaycanda tədris və tədqiq edilir.

B) Şimal hissəsi. Ərəb dilinin çənub budağının şimal hissəsinə isə bu dillər daxildir: 1) Cənubi ərəb (Mehri, Sokotri, Ehkil və ya Şkauri), 2) Amhar-həbəş dili, 3) Tiqri (Efiopiyanın yazısız dili).

Hami dillər. Hami dillər üç yarımqrupa bölünür:

1) Bərbər, yarımqrupuna: a) şilh, b) tuareq, c) qabil, d) amazırq və s.

2) Misir yarımqrupuna; a) qədim Misir, b) kopt və s.

3) Kuşit yarımqrupuna: a) beça (bişari, bczavis), b) saxo, c) afar, d) somali, e) ahav, f) sidam, g) həlla və s. dillər daxildir. Müasir elm sami və hami dillər arasındakı çoxəsrlik yaxınlığı nəzərə alaraq onları bir qrupda (Sami-hami dillər) birləşdirir.

Qafqaz dilləri. Qafqaz dilləri qrupu sayca çox olsa da, böyük ərazini əhatə etmir. Bu dillər dörd qrupa bölünür:

A. Qərb qrup Qafqaz dilləri. Bu qrupa aşağıdakı dillər daxildir: 1) Abxaz dili (95 min), 2) Çərkos dili (50 min), 3) Adıgey dili (115 min), 4) Kabardin dili (345 min), 5) Ubıx dili.

B. Veynax qrupu. Bu qrupa 4 dil daxildir: çeçen dili (840 min), inquş dili (200 min), basbilərin dili, kisti dili.

C. Dağıstan qrupu. Dağıstan qrupuna daxil olan dillərin hamısı Dağıstan MR-də yaşayır. Bu qrupa 11 dil daxildir. Dağıstan qrupu içərisində ən çoxsaylı xalq avarlar və ləzgilərdir.

- 1) Avar dili (540 min).
- 2) Ləzgi dili (430 min).
- 3) Dido dili (azsayılı).
- 4) Arçi dili (azsayılı).
- 5) Darkin dili (darkinlər avarlardan və ləzgilərdən sonra üçüncüdür) (320 min).
- 6) Qubaçi dili (azsayılı).
- 7) Qaytaq dili.
- 8) Samur dili (aul – 15 min, rutullar – 17 min, saxurlar – 15 min).
- 9) Tabasaran dili (85min).
- 10) Lak dili.
- 11) Andi dili (az sayılı).

D. Cənubi Kartavel qrupu. Bu qrupa daxil olan dillər içərisində ən qədim və zəngin olanı gürcü dilidir. Gürcülərin V əsrdən öz yazısı vardır. Bu dildə çoxlu elmi və bədii tarixi abidələr vardır. 4 dialektdən (hevsur, qartalı, imerti, quri). Bundan başqa aşağıdakı dillər Kartavel qrupuna daxildir: 1) Meqrel dili, 2) Çan dili, 3) Svan dili və s. Gürcülərin sayı 3700 min nəfərdir.

Fin-Uqor (Uqro-Fin) qrupu.

A. Uqor qrupu. Buraya aşağıdakı dillər daxildir: 1) Madyar dili (12 mln), (macar, uqor), 2) Mansi dili (7, 6 min), 3) Xanti dili (21 min).

B. Fin qrupu. Fin qrupuna 11 dil daxildir. Ən inkişaf etmiş dil fm dilidir.

1) Fin dili (4863 min.) – Finlandiya Respublikasının dövlət dilidir.

2) Saam dili (1,9) – saamlar Kola yarımadasında yaşayır.

3) Eston dili (1030 min).

4) Karel dili (135 min).

5) Veps dili – azsayılı tayfadır.

6) İjor dili (0,7 min).

7) Komi-zıryan dili (328 min).

8) Komi-Permyak dili. Perm vilayotinin Komi-Permyak milli mahalı (151 min).

9) Udmurt dili (720 min).

10) Marilərin dili (635 min).

11) Mardovalıların dili (1150 min).

Samoyəd dilləri. Samoyod dilləri qrupunu fin-uqor dillərinin bir budağı hesab edənlər də vardır. Amma həmin qruplar arasındakı qohumluq münasibətlərinin həm tam öyrənilməməsi, həm də tam yaxınlıq olmaması bu dilləri müstəqil qrup kimi götürməyi tələb edir. Bu qrupa cəmi 4 dil daxildir:

1) Neneslərin dili. Arxangelsk vilayətində Nenes milli mahalında yaşayırlar (30 min).

2) Nqanasan (tavqi dili) (0,9 min).

3) Selkup (ostyak-samoyu) Krasnoyarsk diyarında Turuxan və Narım dairələri (3,6 min).

4) Enets dili (az sayılı).

Türk dilləri ailəsi. Türk dilləri ailəsi həm sayca, həm ərazicə, həm tarixilik cəhətdən təkcə Hind-Avropa dillərindən geri qalır. Lakin bəzi cəhətləri ilə hələ

onlardan da irəli gedə bilir. Tüirkologiyanın bütün dünya miqyasında inkişafı nəticəsində türk xalqlarının dili ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, coğrafiyası və s. geniş öyrənilmiş və bu problemə çoxlu elmi osorlər bost cətilmişdir. Dünyanın ən qədim xalqlarından olan türk xalqları bəşər sivilizasiyasına çoxlu dahi şəxsiyyətlər vermişlər. Azərbaycan xalqı da türk xalqlarından biri kimi ümumtürk mədəniyyutinin yaranması və inkişafına öz layiqli töhfəsini vermişdir. Bu səbəbdən də türk dilləri haqqında, ümumiyyətlə Azərbaycan dili haqqında xüsusilə geniş danışmaq lazımdır. Bu həm də ona görə lazımdır ki, indiyədək bir çox məsələdən açıq danışmaq mümkün olmamışdır. İndi imkan olduğu üçün dilçiliyimizin bu boş tarixi sahəsini doldurmaq bütün dilçilərimizin müqəddəs borcudur.

Məlumdur ki, 1935-ci ildən 1961-ci ilə qədər Ural-Altay dillərinin ümumiliyini iddia etmək qadağan edilmişdir. Türk dilləri haqqında yazan hər hansı bir alimdən tələb olunurdu ki, xüsusilə Anadolu türkləri haqqında nə isə uydursun. Yoxsa bu dillərin ümumi bir kökdən əmələ goldiyini söyləmək olmazdı. Ən qorxulu cəhət bu idi ki, bunu başqaları deyil, özümüz etmişik. Türk birliyindən qorxanlar B.Çobanzadəni “ifşa etmək” üçün alimin düzgün konsepsiyasını “tənqid edərək” deyirdi: “Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondadır ki, yakutlardan, altaylardan Kazan tatarları, qazax, qırğızlardan başlayıb Azərbaycan və Anadolu türklərinə qədər gələn türkdilli xalqlar vahid, bütün bir millət hesab edilir, onların dilləri, vahid türk-tatar dilinin şivələri,

onların ədəbiyyat və mədəniyyətləri vahid bir küll təşkil edən türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin şaxələri olaraq alınır”.¹

Belə misalların sayını artırmaq olar. İndi artıq birinci kurs tələbəsinin qəbul etdiyi həqiqət – türk xalqlarının birliyi o vaxtlar çoxları üçün qəribə görünmüşdür. Buna görə də bu sahədə elmi bir fikir söyləyənləri xalq düşməni, pantürkist kimi məhv etmişlər.

Türk dillərinin təsnifi tarixi. Türk dillərinin təsnifi ilə ilk dəfə alman alimi K.K.Foy məşğul olmuşdur. O, “Klassifikation der türkişen Şpraxen fon fonetişen erşeinunqen” (“Fonetik göstəricilərə görə türk dillərinin təsnifi”) əsərində söz əvvəlində işlənən və işlənməyən dilləri ayırır (Məsələn, *ulduz-yıldız*).

S.Y.Malov türk dillərini qədim, yeni və ən yeni adlandıraraq üç qrupa bölür:

- 1) Qədim – tuavin, uyğur, xakas, şor;
- 2) Yeni – Azərbaycan, türk, qaqauz, komandin, qırçaq, özbək və s.
- 3) Ən yeni – başqırd, qazax, qaraqalpaq və s.²

S.Malovun bu təsnifi türk dillərinin müstəqil dil kimi yaranması, ilk əmələ gəldiyi kökdən ayrılması məsələlərini osas götürür. Bu təsnifdə dillərin yaxınlıq münasibətləri və bir sıra tarixi faktorları müəyyənləşdirmək çətindir.

¹ “İnqilab və mədəniyyət”, 1931, №3-4, səh. 63, 3-cü bənd.

² Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. Известия АП. СССР. ОЛЯ. 1932. том XI. вып. 2: март-апрель, стр. 142-143.

M.Ryasyanen də K.Foy kimi fonetik göstəriciləri əsas götürsə də, ondan müəyyən qədər irəli gedə bilmişdir. O, yazır: “Türk dillərinin təsnifində mən bu məsələ ilə məşğul olmuş Körşün, Radlovun, Ramstedin, Boqoroditskinin, Krımskinin və Liqettinin təsnifindən ancaq Ramstedin təsnifini əsas götürərək onu Radlovun məlumatları ilə (Ramsted türk dillərini 8 qrupa bölmüşdür – A.B.) tamamlayıram:

- 1) Çuvaş.
- 2) Şimali-şərq.
- 3) Şimali-şərq (Monqolustan).
- 4) Şimali-qərb (Qırğız-qazax).
- 5) Cənubi-şərq (Çin və Şərqi Türküstan türkləri).
- 6) Cənubi-qərb (Azərbaycan, türkmən, türk).
- 7) Türkmən-qıpçaq.¹

Prof. B.Çobanzadə Radlovun türk dillərinin təbiətinə, tarixinə daha yaxın bələd olduğunu nəzərə alıb, türk dillərinin təsnifində onun təsnifini əsas götürərək ona bəzi dəyişikliklər etmişdir. O, «Türk-tatar dialektolojisi» adlı əsərində türk dillərini dörd qrupa bölmüşdür:

1) Şərq qrupu: altay dili, baraba dili, şimal Altay, Abakan ləhcəsi, göyrik, çulum ləhcəsi, suyut ləhcəsi, karakas ləhcəsi, uyğur ləhcəsi.

2) Qərb qrupu dilləri:

a) Qırğız dili, Qaraqırğız dili, Qazax dili, Qaraqalpaq dili.

b) İrtış ləhcəsi (quraş, kürdağ, tubul və Tümen şivələri).

¹ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955. стр.29.

c) Başqırd dili (step şivəsi və dağ şivəsi).

d) Volqa, yaxud Şərqi Rusiya ləhcəsi (koma şivəsi, Qazax şivəsi və s.)

3) Orta Asiya ləhcəsi və şivələri: cığatay, yarkənd, Ağsu, özbək dili (Zərəfşan vadisi ləhcəsi, Buxara və Xivə şivəsi).

4) Cənub-qərb qrupu: 1. Türkmən dili, 2. Azərbaycan dili, 3. Anadolu türklərinin dili, 4. Krım tatarlarının dili, osmanlı ləhcəsi.¹

Bu təsnif elmi cəhətdən inandırıcıdır. B.Çobanzadə dəfələrlə bu təsnifə tərəfdar olduğunu təsdiq etmişdir. Çünki burada təkcə dil elementləri deyil, coğrafi-ərazi faktoru da nəzərə alınır. A.Samoyloviç də coğrafi prinsipə görə türk dillərini bölürdü.² Türk dillərinin təsnifində coğrafi prinsipləri və dil xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təsnifat aparan alimlər içərisində prof. N.A.Baskakovu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Doğrudur, bu məsələ ilə İ.Bensinq, Menges, B.Serebrennikov kimi alimlər də məşğul olmuşlar. Amma N.A.Baskakov bir türkoloq kimi bu problemə çoxlu vaxt və əmək sərf etmişdir. N.Baskakov bütün təsnifləri nəzərə alaraq hamının qəbul etdiyi bir bölgü təklif etmişdir. Prof. N.A.Baskakov 1952-ci ildəki təsnifində bütün türk dillərini 2 qrupa bölmüşdü: 1) Qərbi hun qrupu; 2) Şərqi hun qrupu.³

¹ B.Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl», B., 1924. səh. 33-34.

² Самойлович Л. К вопросу о классификации тюркских языков. Бюллетень по созыву I тюрк, съезда 1926, №2, стр.3.

³ Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков. Известия АН СССР. 1952. том XI. вып. 2. стр. 121.

Yenə həmin ildə başqa bir məqaləsində N.A.Baskakov bu təsnifi təsdiq edirdi.

Bundan doqquz il sonra prof. B.A.Serebrennikov N.A.Baskakovun təsnifini tənqid edərək yeni bir bölgü ilə çıxış etdi. O, türk dillərini 4 qrupa bölürdü.¹

Prof. N.A.Baskakov bu tənqidi və yeni təsnifi də yeni bir elmi məqalə ilə qarşıladı. O, əvvəlkiyə O.Bensinin (5 qrup), K.İ.Menkesin (6 qrup), B.A.Serebrennikovun (4 qrup) təsnifini şərh edərək türk dillərini ərazicə şərq və qərbi hun qruplarına, dil faktları göstərişləri əsasında isə 6 qrupa böldü:

1) Bulqar qrupu: Buraya qədim bulqar, xəzər və yeni çuvaş dilləri daxildir.

2) Oğuz (cənub-qərb) qrupu: Türkmən dili (2300 min). Tatar dili (6500 min). Azərbaycan dili (50 mln.). Türk dili (49000 min).

3) Qırçaq (şimal-qərb) qrupu: Tatar dili (Qazan şivəsi). Başqırd dili (1450 min). Qazax dili (6556 min). Karaim dili (3, 3 min). Kumuk dili (255 min). Noqay dili, karaçay dili, karakalpak dili.

4) Karluk (cənub-şərq) qrupu: Özbək dili (14000 min). Müasir uyğur dili (235 min).

5) Uyğur (şimal-şərq) qrupu: Yaqut dili (345 min). Şor dili (16 min). Xakas dili (73 min).

6) Qırğız-qırçaq qrupu: Qırğız dili (2150 min). Altay dili² (62 min).

¹ Серебренников Б.А. К проблеме классификации тюркских языков. ВЯ. 1961, №4, стр. 60.

² Баскаков Н.А. К критике новых классификаций тюркских языков. В.Н. 1963, №2, стр. 72.

Bu təsnifi Azərbaycan dilçiləri də qəbul edir.¹ Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq (cənub-qərb) qrupuna daxil olan Azərbaycan dili haqqında geniş danışmaq lazımdır.

Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin, qədim dillərindən biridir. Azərbaycan dili Azərbaycan millətinin ana dili, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir.

1989-cu ilin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Quzey Azərbaycanda 6.811 min nəfər azərbaycanlı olmuşdur. Seyidağa Onullahinin verdiyi məlumata görə dünyada Azərbaycanlıların sayı 30 milyondan artıqdır.²

Azərbaycanlıların sayından danışarkən iki cəhəti mütləq aydınlaşdırmaq lazımdır. Birinci, istər İran, istərsə də rus mənbələri qəsdən bu xalqın sayını həmişə az göstərməyə çalışır. Məsələn, V.N.Qolovin azərbaycanlıların sayının həm o taylı, həm bu taylı cəmi 7 milyona qədər olduğunu göstərir.³ “Məşhur” şərqşünas İqor Belyayev isə savadsızlığın ucundanmı, ya təəssübkeşliyin təsirindənmi cənubdakı Azərbaycanlıları başqa soy kökünə aid edir. Eyni sözləri fars mənbələri və müəllifləri haqqında da demək olar ki, onlar da azərbaycanlıların İranda xüsusi çəkisinin – sayca çoxluğunun təhlükəli olduğunu bilib, həmişə bu xalqı sayca az göstərməyə çalışır.

İkinci cəhət də bundan ibarətdir ki, azərbaycanlılar bir neçə tarixi səbəbdən dünyanın hər yerinə səpələnməli

¹ N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. B., 1961, səh. 245-247.

² S.A.Onullahi. «Dünyada nə qədər Azərbaycanlı var?» «Bilik» 1988, 1 sentyabr.

³ Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1973, стр. 259.

olmuşlar. Quzey Azərbaycanında Sovet hakimiyyəti qələbə çalanda az-çox varlı olanlar qaçmalı oldular. Böyük Vətən müharibəsi dövründə əsir düşən minlərlə azərbaycanlı vətən xaini kimi güllələnməkdən qorxduğuna görə başqa qitələrə və ölkələrə getməli olmuşdur.

Güney Azərbaycanında isə şah rejimi azərbaycanlıları iqtisadi və hüquqi cəhətdən o qədər sıxılmışdır ki, onlar kütləvi surətdə öz vətənlərini tərk etməli olmuşlar. Prof. S.Onullahi uzun müddət bu sahədə axtarış apardıqdan sonra müəyyən etmişdir ki, dünyanın hər yerində azərbaycanlı yaşayır. Belə ki:

AFR-də – 181 min.

ABŞ-da – 150 min.

Fransada – 70 min.

Böyük Britaniya – 60 min.

Norveç, İsveç, Finlandiya və Hollandiyada – 200 min.

İspaniyada – 20 min.

Avstriyada – 15 min.

Qərbi Berlində – 10 min.

Hindistan və Pakistanda – 10 min.

Avstraliya və Yaponiyada – 2, 5 min.

İraqda – 500 min (başqa mənbələr 800 min göstərir).

Türkiyədə – 1, 5 milyon.

Cəmi Vətəndən kənarında 2 milyon 637 min nəfər Azərbaycanlı yaşayır. Deməli Güney Azərbaycanda 20 milyona qədər, Quzey Azərbaycanda 6 milyon 811 min. Beləliklə, dünyada 30 milyona yaxın Azərbaycanlı yaşayır. (Bu faktlar artıq köhnəlib)

1 iyun 1993-cü ildə dünyanın 60-a yaxın ölkəsində yaşayan azərbaycanlıların sayı 48.853.291 nəfər olmuşdur. Bu məlumatı Almaniyada yaşayan soydaşımız Əli xan İqbal hazırlatdırmışdır. O, bu işə bir milyon dollardan artıq pul xərcləmişdir. Ayrı-ayrı dünya ölkələri üzrə soydaşlarımızın miqdarı bu saydadır:

ABŞ	567.000	Polşa	19.000
Avstraliya	11.242	Pakistan	917.290
Avstriya	567.000	Portuqaliya	17.000
Argentina	17.456	Rumıniya	71.000
Andorra	26.000	Sudan	25.000
Banqladeş	201.642	Suriya	142.900
Belçika	24.271	Türkiyə	1.264.000
Birma	16.701	Finlandiya	20.173
Bəhreyn	41.437	Fransa	87.000
Böyük Britaniya	31.646	Hindistan	304.000
Butan	86.014	Çin	3.500
Danimarka	16.811	Çili	1.700
Əfqanıstan	523.649	Çexoslovakiya	6.037
Əlcəzair	381.000	Rusiya	426.000
İndoneziya	511.852	Ukrayna	71.091
İordaniya	61.417	Belarusiya	29.000
İraq	1.211.000	Moldova	22.500
Cənubi Azərbaycan	20.877.000	Gürcüstan	651.000
İsveç	21.912	Dağıstan	324.000
İspaniya	27.259	Çeçenistan	31.000

İtaliya	11.000	Şimali Qafqaz	70.000
Yaponiya	15.000	Qazaxıstan	387.000
Yəmən	51.200	Özbəkistan	249.000
Yuqoslaviya	10.038	Türkmənistan	207.000
Yunanıstan	18.198	Qırğızıstan	189.000
Kanada	13.000	Tacikistan	86.000
Cənubi Koreya	20.800	Latviya	14.000
Küveyt	14.000	Litva	6.800
Macarıstan	8.200	Estoniya	7.600
Oman	25.322	Latin Amerikas	120.000
Səudiyyə Ərəbistanı	160.000	Azərbaycan Respublikası	7.204.000

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir. Lakin ana dilimizdə XIII əsrdən əvvələ aid material olmadığından qədim dövrlər haqqında tutarlı söz demək çətin olur. Buna görə də Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında yanlış, bəzən qərəzli məlumatlar, “elmi dəlillər” irəli sürülür. Azərbaycan xalqının soy kökünün müəyyənləşdirilməsində bir neçə yanlış mövqelər vardır. Xalqımızın etnogenezi haqqında mövcud olan fikirlərdən biri budur ki, Cənubi Azərbaycanda oğuz-solcuq işğalları dövründə. (XI-XII əsrlər) əhali irandilli idi. Bu fikri İ.M.Dyakonov, İ.H.Əliyev, E.A.Qraibovski və başqaları müdafiə edirlər. Başqa bir yanlış fikir – erkən orta əsr Şimali Azərbaycanda yaşayan əhali Qafqazdilli idi. Bu fikri də müdafiə edənlər vardır. Bunlar arasında

A.Q.Şanidze, Q.A.Melikişvili, Q.A.Klimov, İ.M.Dyakonov, İ.H.Əliyev, K.V.Trever, Y.A.Kruppov, A.N.Novoseltsev və s. göstormək olar. Deməli, Şimalda Qafqazdilli, Cənubda İrandilli xalqlar olub. Bu tarixi böhtanı başqa təəssübkeş millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı, Azərbaycan tarix elminin ağsaqqallarından biri kimi tanıdığımız İ.H.Əliyevin də iddia etməsi hər bir azərbaycanlıda qəzəb oyadır. Necə ola bilər ki, bir ərazi daxilində əhali iki dildə olub və həmin əhali danışdığı dili dərhal dəyişə bilibdir? Bu fikirlər kökündən yanlışdır. Əgər Cənubi Azərbaycan farsdilli, biz isə Qafqaz-Dağıstan dilli olmuşuqsa, onda biz kimik? Bizi hansı xalqa bağlamaq istəyirlər? Onlar unudurlar ki, elə Alban-Arran dili, elə türk dili olmuşdur. Alban tayfanın adıdır və o, türkdilli olmuşdur. Burada Azərbaycan dilinin tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri T.İ.Hacıyevin bir fikrini yada salmaq yerinə düşər ki, nəyə görə müasir Azərbaycan dilində və ya onun dialektlərində bu dildən – Qafqaz dilindən bircə dənə də olsun söz yoxdur.¹ Bir daha təsdiq etmək olur ki, (həm dil materialı, həm yazılı abidələr, həm də toponimlər əsasında) alban dili Qafqazdilli olmamışdır. Bu sahədə Q.Ə.Qeybullayevin qənaətləri ilə tam razılaşımaq olar: “Azərbaycanda qədimdən, avtohton türkdilli tayfalar məskun idilər. Bunlar alban, quqar, kaspi, qarqar, şəki və b. idi. Eramızın əvvəllərində burada aran, bulqar, qoros, kənkör, qıpçaq, peçeneq, hun, çul, tərtər və b. türk tayfaları da yaşamağa başlamışdılar. Daha sonralar buraya suvarlar, xəzərlər, XI

¹ T.Hacıyev. K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983. s.11.

əsrdən sonra isə səlcuq-oğuzlar gəlmişlər. Məhz yerli türkdilli albanlar Azərbaycan xalqının soykökünü təşkil edirlər. Əkər oğuz-səlcuq türklərinin XI-XII əsrlərdə Azərbaycan işğal edilənədək burada türkdilli əhali yaşamasaydı, iki üç yüzil müddətində, köhnəlmiş konsepsiyanın tərəfdarlarının dedikləri ilə razılaşsaq, “Qafqazdilli” əhali necə assimilyasiyaya uğrayaraq bütünlüklə türkləşə bilərdi? XI-XII əsrlərə qədər mövcud olmuş Gəncə, Bərdə, Şamaxı, Bakı, Şəmkir, Naxçıvan, Beyləqan və başqa şəhərlərdə hansı Qafqazdilli xalq yaşamışdır? Maldar həyat keçirən köçəri oğuzlar XI-XII əsrlərdən sonra qısa müddətdə bu şəhərlərin “Qafqazdilli” əhalisinin dilini necə dəyişdirə bilərdi?»¹

Müəlliflə razılaşmaq olar. Çünki hər hansı bir xalq başqasına öz dilini, dinini, mədəniyyətini qəbul etdirmək istəyirsə, onda bu dediyimiz sahələrin hamısında üstün olmalıdır. Köçəri oğuz-səlcuqlar 1054-cü ildə buraya gələndə qədər yerli türkdilli tayfaların zəngin ədəbiyyatı, mədəniyyəti və dili var idi. Azərbaycan İrandilli, Qafqazdilli tayfalar ölkəsi hesab edən bəzi üzdeyən tarixçilərin müəmmalı iddialarını Görkəmlili Şərqşünas alim akad. Z.M.Bünyadovun son tədqiqatları alt-üst edir. O, “Kitab ət-tican”, “Ümumtürk tarixinə giriş” (türkcə), “Məc-məl ət-təvarix vəl-qissə” və s. kimi yüzlərlə qədim mənbələrə əsaslanaraq təsdiq edir ki, “Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlanmışdı. Ərəblərin Azərbaycanı istila edib burada

¹ Q.Ə.Qeybullayev. Qarabağ. B., 1990, səh.44.

məskən salmaları əvvəllərdə bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirdi; həm də o dərəcədə ki, cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı.

Gördüyümüz kimi, ərəblər Azərbaycan və Arranı istila edərkən bu ərazidə türk tayfalarına rast gəlmişdilər. Ərəb mənbəyində ərəblərin istilasından əvvəl Azərbaycanda türklərin yaşadığı haqqında məlumata rast gəldik. Rəvayətə görə, Əmovi xəlifəsi Muaviyyə bir dəfə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid ibn Şariyyəyə belə sual verir: “Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?” Abid cavab verir: “Azərbaycan – qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir”. Bu rəvayəti şübhə altına almaq olardı. Lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də həmin rəvayətə rast gəlirik. Burada belə deyilir: “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir”. Bu imzasız əsər müəllifi himyari padşahlarından biri olan Raiş haqqında məlumat verərkən deyir ki, bu ölkə türklərin əlindədir”.¹ Bu sözlərdən sonra Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin mənşəyi haqqında hamıda aydın təsəvvür yarana bilər.

Tarixdən məlumdur ki, Sasanilər III-VII əsrlərdə hökmranlıq etmişlər. Ərəb istilasını Sasanilərin hakimiyyətinə son qoymuşdur.

İlk yazılı abidəmiz olan “Dədə Qorqud” dastanlarının lap birinci cümləsi də bu fikri təsdiq edir. Orada deyilir:

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX sərlərdə. B., 1989, səh.174.

“Rəsul əleyhissalam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqut ata deyərlər bir ər qopdu”.¹

Bu iki fikir nə qədər də bir-birini tamamlayır. Məlumdur ki, VII əsrdə Azərbaycanın Dəvdək adlı şairi də olmuşdur. Lakin ərəb istilasını Alban dövlətini, onun mədəniyyətini türkdilli tayfaların yaratmış olduğu bütün maddi-mədəni sərvətləri məhv etdiyindən indi əlimizdə o dövrlərə aid qədim türk dilində heç nə yoxdur.

Ulu babalarımız islam dinini qəbul etdikdən sonra “bismillahi rəhmanir rəhim”lə başlamayan bütün yazılı abidələri məhv etmiş, ərəb dilinə daha çox meyl göstərmişdilər. Türk-Azərbaycan dili yalnız məişətdə işlənmişdir.

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilinə maraq artmağa başlayır. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanda sənətkarlığın, digər tərəfdən ədəbiyyat və sənətin inkişafına kömək etdi. Bu dövrün görkəmlili alimlərindən olan təriqət başçısı şair Baba “Kuhi-Baku” və onun qardaşı Pir Hüseyn Şirvani məşhur olmuşlar. Fəqih Əbülvəfa Məhəmməd Mərəndi (1022), Təriqət şeyxi Əbuzər (1025), Bəhmənyar və Xətib Təbrizi kimi alimlər eyni zamanda şeir-sənət adamı olmuşlar. Bu alimlər içərisində Xətib Təbrizi daha çox diqqəti çəlb edir. 1030-cu ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn-Əli Xətib Təbrizi haqqında Məhəmmədəli Tərbiyətin verdiyi çox lazımlı bir məlumat dilimizin tarixi üçün də çox əhəmiyyətlidir. Həmin məlumatlarda deyilir: “Bir gün məsciddə (Bağdadda – A.B.) Əbülüla Müərri ilə oturmuşdum. İki ilə

¹ Kitabı Dədə Qorqud. B., 1988, səh.36.

qədər var idi ki, vətəndən və dostlardan xəbərim yox idi. Bu zaman təbrizli qonşularımızdan birisi məscidə daxil oldu. Həddindən artıq sevindim. Əbülülə sevincimin səbəbini soruşdu. Dedim ki, “Təbriz qonşularımızdan birisi gəlib”. Dedi ki: “Dur, şəhərdən və adamlarından xəbər öyrən”. Söhbətdən sonra Əbülülə soruşdu ki, bu hansı dildir ki, danışdınız? Dedim: “Azərbaycan dilidir”. Dedi ki: “Sizin dili anlamıram, amma nə ki, danışmışınız, əzbərlədim”. O, danışqlarımızın hamısını hərf-hərf təkrar etdi... Mən onun qüvveyi hafizəsinə təəccüb etdim”.¹

XI əsrdə yaşayan şairlər içərisində Qətran Təbrizi də şeir, sənət və dilimizin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Qətran Təbrizi ilk ədəbi yaradıcılığa ana dilində yazdığı şeirləri ilə başlamışdır. Lakin onun Azərbaycan dilindəki şeirlərindən heç bir nümunə qalmamışdır. 1046-cı ildə Qətranla görüşən Nasir Xosrov Ələvi “Səfəməmə” adlı əsərində göstərir ki, “Təbrizdə gözəl şeirlər deyən (ana dili nəzərdə tutulur – A.B.) Qətran adlı bir şair gördüm. O, fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanıma gəldi, özü ilə Məncüqün və Dəqiqinin divanlarını gətirdi. Oxuyub çətin yerlərini məndən soruşdu. Mən ona izah etdim. O, şərhini yazdı və şeirlərini mənim üçün oxudu”. (Az.əd.tar. səh.61). Bundan əlavə, XI-XII əsrlərdə yetişmiş şairlərin əsərlərindən türk dili sistemləri də Azərbaycan dilinin daha qədimdən mövcud olmasına canlı sübutdur. Tarixi əsərlərlə yanaşı, Xaqani, Nizami kimi sənətkarların

¹ M.Tərbiyət. “Daneşməndane Azərbaycan”. Tehran, 1314 (hicri); Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, B., 1959, səh.45; N.Nərimanov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş. B., 1966, s.246.

əsərlərində bu gün də işlətdiyimiz atalar sözləri və zərbül-
məsəllər işlənmişdir. Məsələn,

Doşab almışam, bal çıxıb.

Hər kəsin tüstüsü öz bacasından düz çıxar.

Ev oğrusunu tutmaq olmaz.

İsinmədim istisinə, kor oldum-tüstüsünə.

Ot kökü üstə bitər.

Pişik balasını istədiyindən yeyər.

Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər.

Dəyirman növbət ilədir.

Qoyunu qoyun ayağından asarlar, keçini keç.

Özgəsinə quyu qazan özü düşər.¹

Nizami, Xaqani və başqa görkəmli Azərbaycan şairlərinin əsərlərində rast gəldiyimiz külli miqdarda milli dil elementləri və izləri sübut edir ki, onlar dəbdə olan ərəb və fars dillərindən əlavə, öz ana dillərini də mükəmməl bilirmişlər. Başqa bir tarixi fakta nəzər salaq: Azərbaycan dilində əsəri bizə qədər gəlib çatan ilk (hələlik) sənətkarlardan biri XIII əsrdə yaşamış İzzədin Həsənoğlunun “Apardı könlümü” qəzəlini götürək:

Apardı könlümü bir xoş, qəməryüz, can fəza dilbər

Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, Şahidi-Sərvər.

Mən ölsəm, sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə qül-qül,

Nə qül-qül, qül-qüli-badə, nə badə, badeyi-əhmər.

Başımdan getmədi horkiz sənünlən içdigim badə,

Nə badə, badeyi-məsti, nə məsti, məstiyi-saqər.

Həsənoğlu sana gərçi düaçıdır, vəli sadıq

Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çakər.

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., B., 1959, səh.47.

Bu qəzəlin mənasını müasir Azərbaycan dilini bilən hər bir adam çətinlik çəkmədən başa düşər. Qəzəlin həm forması, həm fikirlərin ifadə tərzı, həm də dil mükəmməlliyi sübut edir ki, çəmi 100-200 il tarixə malik olan bir dillə belə gözəl, dərin və geniş fikirlər ifadə etmək olmazdı. Bu dilin ən azı 700-800 yaşı olmalı, inkişaf və təkmilləşmə dövrü keçməli idi. Bu fikrə biz prof. Ə.M.Dəmirçizadə¹ və prof. F.R.Zeynalovda² da rast gəlirik.

Azərbaycan dilində misilsiz əsərlər yaratmış olan Seyid İmadəddin Nəsimi sübut etdi ki, bu dil nəinki qədim dillərdəndir, habelə yüksək inkişaf etmiş şeir-sənət dilidir.

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində XVI əsr xüsusi bir mərhələ kimi qeyd edilir. Bu, hər şeydən əvvəl iki nəfər qeyrətli Azərbaycan oğlunun fəaliyyətinin nəticəsi idi. Bu, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli idi.

Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl Xətai 1499-cu ildə Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra, böyük bir ordu ilə Şimala hücum edərək onu da öz dövlətinə qataraq 1502-ci ildə özünü imperator elan etdi. Vahid Azərbaycan dövlətinin sərhədləri Dağıstandan tutmuş İraqa, Hindistana qədər gedib çıxırdı. Dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri çox sürətlə inkişaf edirdi. Burada 200-dən çox karvansara, 7 min dükan, 47 mədrəsə var idi. Bu dövrdə Azərbaycanın başqa şəhərləri – Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Culfa və s. də inkişaf edirdi. Mədrəsələrdə ərəb dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., 1973, səh.51.

² F.R.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. B., 1981, səh.105.

danışdırlar. Azərbaycan ədəbi dili dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə özünə möhkəm yer tutmuşdu. Şah İsmayıl sarayda Azərbaycanca yazan şairləri saxlamış, özü bu dildə danışmış, şeirlərini və məktublarını ana dilində yazmış, əmr və sərəncanlarını bu dildə vermişdir. Qoşuna təlimi, də azərbaycanca verirdilər. Müasir fars dilində işlənən *tüfəng, qundaq, xan, xanım, yaylaq, el, oba* və s. kimi sözlər Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən keçmişdir.

Azərbaycan dilinin əməli şəkildə işlədilməsi, onun ən incə və dərin fikirləri ifadə etməyə qadir olduğunun sübut ediləni bilavasitə dahi Fuzulinin adı ilə bağlıdır. Dahi şair ana dilində misli görünməmiş əsərlər yazaraq müəyyən mənada dilimizi ərəb və fars dillərinin qarşısına çıxardı və sübut etdi ki, mənim dilim heç də ərəb, fars dilindən aşağı deyil. Şair divanının dibaçəsində deyir: “Bir gün nigari-mişkinxətt ki, daneyi-xalinə mişki-Xütən demək xəta idi və zülfi rəşkindən nafeyi-tatarin ruzgari qara idi, sərvinaz kimi xuraman-xuraman mən uftadəsinə sayeyi-mərhəmət saldı və şirin-şirin kəlimala ilə xatirim sorub, könlüm aldı. Əsnayi-mühavirət və hiyni-mühasibətdə dedi ki:

– Ey şükufeyi-bustani fəşahət və ey səbzeyi-növbahari-hüsni-ibrət, lillahilhomd iradəyi-tövfiqi-sübhani və məşiyəti-teyidi-rəbbani məmaliki-dönünuni-nəzmü nəsr təsxirin sənə müyəssər etmişdir və növbəti-riyasəti-əqalim-süxən tədriclə sənə yetmişdir. Əgərçi ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur. Əmma sən kimi cəmi-lisanə qadir çamci-fünuni-nəzmü nəsr yoxdur.

Hala ki, miftahi-zəbanin ruyi-ruzkarə əbvabi-feyz açmaqda və ǧəvvasi-təbin xəvvasi əvamə dəryayi-fəsahtədən cəvahiri-bələǧət çıxarıb saçmaqda-dır. Əhaliyi-alətdən bəzi ləaliyi-münşəat və müəmməyatiidən bəhreyi-feyz almışlar və bəzi məsnəvi və qəsaidindən təmətte bulmuşlar və bəzi farsı qəzəlləri nəqşi-zəmir etmişlər və bəzi ərəbi rəcəzlərin zövqin yetmişlər, haşa ki, türkdə məhbublar feyzi-nəzmindən bəhrəməid olmayalar və taifeyi-ətrak sahibməzaqlan bustani-kəlamindən şükufeyi-divani-ǧəzolin bulmayalar».¹

Dahi şair İraqda, ərəb ölkəsində anadan olduğuna görə ana dilindəki şeirlərində öz doğma xalqının dilini, şirinliyini, şəhdini verə bilməməyindən də ehtiyat edərək deyirdi: “Təvəqqe budur ki, ümumən əhaliyi-izü etibardən, xüsusən büləǧayi-Rum (Türkiyə – A.B.) və fisəhayi-tatardan ki, əgər şahidi-hüsni-ibaətimdə ol diyarın əlfazü ibarətlə-rindən ziyvər olmasa və müxəddəreyi-nəzmim ol mülklərin lətaifü-zərbül məsəllərindən ziynət bulmasa, bu daini məzur buyuralar».²

Böyük şair ana dilinə yuxarıdan baxan, onun şeir, sənət dili olmadığını iddia edən bəzi ərəb və farspərəstlərə qarşı çıxaraq Azərbaycan dilinin əsil şeiriyyət üçün yarandığını göstərirdi. O dövrdə fars dili əsasında bəzi köhnə şablon ifadələr yaranmışdı ki, farsdilli şeirin guya gözəlliyi onlar imiş. M.Füzuli ana dilində elə şeir inciləri yaratdı ki, fars dilində onun bənzəri olmasın. Amma şair yenə ana dilində şeir yazılmadığını təəssüflə yad edirdi:

¹ M.Füzuli. Əsərləri. I c., B., 1958, səh. 43–44.

² M.Füzuli. Əsərləri. I c., B., 1958, səh. 45.

*Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.*

Şair bununla demək istəyir ki, farsca ona görə şeir çoxdur və hər kəs ona görə bu dildə yazır ki, türk dilini şeir dili hesab etmirlər. Belə hesab edirlər ki:

*Ləhceyi-türki qəbuli-nəzm tərkib eyləsə,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.*

Guya, Azərbaycan dilində şeir yazılsa, əksər sözləri rəbitəsiz və nahəmvar olar. Füzuli sübut edir ki, mən bu çətinliyi asan eləyə bilərəm:

Məndə tovfıq bulsa, bu düşvari asan eylərəm.

Novbahar olğac dikəndən bərgi-qül izhar otur.

deyərək göstərir ki, məndə güc olsa, bu çətinliyi elə asan edərdəm ki, bahar gələndə tikan qönçə açdığı kimi, tikana bənzədilən bir dil də gül kimi açılar. Doğrudan da, dahi şair Azərbaycan dilində misli görünməmiş dərin və geniş mənalı şeirlər yaradaraq dilimizin inkişafında yeni bir mərhələ açdı.

Dünyanın məhəbbət dastanları: “Romeo və Cülletta” – ingilis ədəbiyyatında, “Qrimhilda və Brunhilda” – alman ədəbiyyatında, “Ruslan və Lyudmila” – rus ədəbiyyatında, “Abasalom və Eteri” – gürcü ədəbiyyatında, “Tahir və Zöhrə” – özbək ədəbiyyatında, “Vis və Ramin” – fars ədəbiyyatında, “Leyli və Məcnun” – Şərqi ədəbiyyatında məşhurdur. Bu dastanlar içərisində məntiqi mühakimə, şeiriyyət, bədiilik və s. cəhətdən ən mükəmməli “Leyli və Məcnun”dur. Dünya ədəbiyyatında 43-44 “Leyli və Məcnun” vardır ki, bunların ən mükəmməli Füzulinin əsəridir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünyanın ən

mükəmməl məhəbbət dastanı Azərbaycan dilindədir ki, bu da Füzulinin ədəbi dilimizin tarixindəki böyük xidmətidir.

XVI əsrdə Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmağa, tayfalararası inteqrasiya prosesinə başladı.

XVIII əsrdə xalq danışığı dili M.P.Vaqifin yaradıcılığı sayəsində ədəbi-bədii dilin əsası qoyuldu. Vaqif əsərlərini təmiz xalq danışığı dili əsasında yazdı. Buna görə də Vaqif şeiri hamı tərəfindən başa düşülür və mənimsənilir:

*Başına döndüyüm, toy adamları,
Siz də deyin toya gələn oynasın.
Adını demirəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın.*

Üç yüz ilə qədər bir dövr ayırmasına baxmayaraq müasir dilimizlə Vaqif dili arasında böyük bir fərq yoxdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarif, mədəniyyət, elm, sənaye və ticarət, kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf etməyə başladı. Tiflis – Bakı dəmiryolunun çəkilməsi, elə həmin illərdə Bakıda neft sənayesinin meydana gəlməsi, müxtəlif sahələrdə iqtisadi inteqrasiya yaranması Azərbaycanda kapitalist istehsal münasibətlərini doğurdu. Təzəcə meydana gəlmiş sənaye sahələrində çalışmaqdan ötrü Azərbaycanın hər yerindən: istər Cənubdan, istərsə də Şimaldan fəhlələr – müxtəlif dialektlərin nümayəndələri axışb gəlirdilər.

“Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması, milli teatrın, meydana gəlməsi xalq dilində tayfa elementlərinin sıxışdırılmasına, dildə seçmə və əvəzetmə prosesinə səbəb oldu ki, bu da ümumxalq ədəbi dilinin: yaranması demək

idi. Əslində xalq kimi çoxdan formalaşan azərbaycanlılar öz milli dili, ümumiləşmiş adət-ənənəsi əsasında inkişaf edib millətə çevrildilər.

Milli dilin yaranmasında M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Sabir, C.Məmmədquluzadə və s. kimi ziyalıların əsərləri misilsiz rol oynadı. Milli ədəbi dilimiz heç bir dialekt əsasında yaranmamışdır. Çox vaxt belə fikirlərə rast gəlirik ki, Azərbaycan milli ədəbi dili Bakı dialekti əsasında yaranmışdır. Bu fikir yanlıştır. Bunu iddia edənlər Bakı dialekti ilə Bakıda yaşayan ziyalıların dili anlayışlarını fərqləndirə bilmirlər. Bakı elm, incəsənət və sənaye mərkəzi olduğundan burada Azərbaycanın hər yerindən, bütün dialektlərin nümayəndələri olmuşdur. Buna görə də milli ədəbi dilimizin formalaşmasında bütün dialektlərin payı vardır.

Azərbaycan dili 1920-ci ildən dövlət dili elan edilmişdir. Lakin bu, tam mənası ilə dövlət dili hüququ verilməsi demək deyildi. Doğrudur, mətbuat, radio-televiziya, təlim-tədris və s. bu dildə aparılırdı. Lakin ana dilimiz dövlət idarələrindən qovulurdu. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 83-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasına baxmayaraq, heç bir rəsmi dairədə işlədilmirdi. Hətta çox adam uşağını da bu dildə oxutmurdu. Son vaxtlar Azərbaycan xalqında öz soykökünə qayıtmaq meyli güclənmiş və bu, dövlət əhəmiyyəti almışdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bütün idarə və təşkilatlarda işlədilməsi haqqında 1988-ci il 18 avqust tarixli, habelə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 23

sentyabr tarixli qərarı dilimizin hörmətini qaldırmağa xidmət etmişdir. Amma dilə kəməlifat münasibət xalqımızın bəzi təbəqələrinə 70 ildə elə sirayət edib ki, hələ də onlar ana dilinin mənasım, onun işlədilməsinin nə demək olduğunu bilmirlər. Azərbaycan dilinin nüfuzunun qaldırılmasında H.Əliyevin xüsusi xidmətləri vardır. Heç bir dövlət başçısı öz ana dili haqqında bu qədər böyük qayğı göstərməmişdir. Respublika prezidenti kimi H.Əliyev Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması haqqında 18.06.2001, 04.07.2001, 19.04.2002, 30.09.2002, 05.01.2003 tarixdə 5 fərman vermişdir. Müasir Azərbaycan dili geniş şəkildə tədris və tədqiq edilməlidir. Dünyanın hər yerinə səpələnmiş soydaşlarımız bu dili sevir və göz bəbəyi kimi qoruyur.

Monqol dilləri. Buraya: 1) Xalxa-monqol (1 mln. 440 min); 2) Buryat- monqol (52 min) və azsaylı kalmık xalqının dili daxildir (152 min).

Tunqus-Mancur dilləri.

A) *Tunqus qrupu.* 1) Evenk (tunqus) (28 min); 2) Even (lamut) (13 min); 3) Nehidallar (0, 5 min).

B) *Mancur qrupu.* 1) Mancur dili (28 min), 2) Nanay dili (11 min), 3) Udey dili (1, 6 min), 4) Ulç dil.i (2, 6 min); 5) Oroq dili (1, 2) və s.

Çin-Tibet dilləri. Çin dili (970 mln. 500 min) – bu dil Çin Xalq Respublikasının dövlət dilidir. Bir milyarda yaxın adam bu dildə danışır. Dünyanın ən qədim

dillərindən biridir. BMT-nin qəran ilə beynəlxalq dil elan edilib.

Dunqan dili (60 min), 3) Vyetnam dili (50 mln. 303 min); 4) Siam dili (20 min), 5) Birma dili (28 mln. 200 min); 6) Tibet dili (3 mlny. 970 min), 7) Assam dili (21 min).

Dravid dilləri. Tamil, masayolan, kapar, teluqu, braxun dilləri buraya daxildir.

Andaman dilləri. Bu dildə danışanlar Hind okeanının Andaman adalarında yaşayır. Kiçik və böyük Andaman dilləri buraya daxildir.

Avstraliya-Asiya dilləri. 1) Malakka; 2) Mərkəzi qrup; 3) Cənubi-şərq qrupu.

Malay-Polineziya dilləri qrupu. 1) Malay dili (8 mln. 800 min), 2) Madura (9 min), 3) Bali (3 min), 4) Yavan (74 min) (Yava adasında), 5) Taqal dili (Filippin adalarında (12 mln. 300 min), 6) Kavi – ölü dil, Yava arasında.

Melaneziya qrupu. Buraya Hind okeanındakı adalarda yaşayanların hələ tam öyrənilməmiş dilləri daxildir. Bundan əlavə, Şərqi və qərbi Polineziya qrupu da buraya daxildir.

Avstraliya dilləri. Bu qrup dillərə Avstraliyada və Tasmaniyada yaşayan çoxlu xalqların dilləri daxildir.

Papua dilləri qrupu. Bu qrup dillərə Yeni Qvineya adası dilləri daxildir.

Sudan (Afrika) dilləri. 1) Nil-çod qrupu, 2) Nil-Abissip, 3) Nil-Ekvator, 4) Kordofan, 5) Nil-Konqo, 6) Ubanq, 7) Niger-çod, 8) Niger-Konqrup, 9) Conubi-Nigeriya, 10) Daqomeya, 11) Niger-Latqal, 12) Literiya, 13) Seneqal-Qvineya dilləri Sudan qrupuna daxildir.

Bantu dilləri. Bantu qrupuna: Teke, Sonqo, İndoqa, Suaxeli, Konde, Makua, Satko və s. dillər daxildir.

Paleoafrika dilləri. Buşmen dili, Qottentot dili bu qrupa daxildir..

Paleoasiya dilləri.

A. Çukot qrupu. 1) Luoravetlan (Çukot); 2) Nımıllan, 3) İtelmen dilləri.

B. Sibir qrupu. Qdul, ket, nivx dilləridir ki, bunlar azsaylı xalqların dili olub, məişət səviyyəsində işlənir. Yazıları yoxdur. Təhsil rus dilindədir.

Uzaq Şərqi əlahiddə dilləri. Bu qrup dillər ona görə əlahiddə hesab edilir ki, heç bir ailəyə daxil olmur; Yapon dili (120 mln. 440 min), Ryu-Kyu dili (1 mln), Koreya dili (61 mln. 670 min), Ayn dili (15 min).

Amerikanoidlər. Yuit dili, uğanqan dili

Amerika hinduları dili. Amerika hinduları qitənin hər tərəfmə yayılmışdır. Onların dilləri arasında kəskin dialekt fərqləri vardır. Ona görə də coğrafi cəhətdən üç qrupa bölünür:

- a) Şimali Amerika dilləri;
- b) Mərkəzi Amerika dilləri;
- c) Cənubi Amerika dilləri.

İkidillilik (Bilinqvizm) və ya ikinci dil problemi

Dilçiliyin əsas problemlərindən biri ikidillilik (bilinqvizm) məsələsidir. Müasir dövrdə (habelə tarixən) elə bir dövlət olmamışdır ki, orada təkcə bir millət olsun. Həmişə hakim millət və hakim dil problemi olmuşdur. Bir dövlət daxilində xalqların iqtisadi, siyasi və ictimai əlaqələri zəruri olmuşdur. Bu əlaqələr obyektiv və subyektiv faktorlara əsaslanmışdır. Obyektiv faktorlar istehsalın təşkili, təsərrüfat həyatının birgəliyi, ictimai həyatda xalqların zəruri iştirakıdır, subyektiv faktorlar insanların belə bir həyata, iki dilliliyə münasibətidir.

Müasir dövrdə xalqların şüurunu məşğul edən problemlərdən biri, ən çətini bilinqvizmin subyektiv faktorudur.

Tarixən bir dövlət, bir cəmiyyət daxilində hakim, millət və onun dili aparıcı mövqə tutmuş və həmin millətin dili

dövlət dili statusu aldığı üçün ictimai həyatın bütün sahələrində işlənmiş, beləliklə başqa dilləri sıxışdırmışdır.

Bilinqvizm o qədər də sadə problem deyildir. Məsələn, L.X.Durov belə hesab edir ki, bilinqvizm “iki dildə sorbost danışmaq, biri keçmiş nəsillərdən irs dil – ana dili və ikinci – özgə xarici dil”dir.

U.Vaynroyk isə bilinqvizmi dillərin növbəli işlədilməsi kimi xarakterizə edir. Ümumiyyətlə, iki dili eyni səviyyədə bilmək çox çətindir. Bir çox alimlərin, o cümlədən V.A.Avrorinin, N.A.Baskakovun, F.Ə.İbrahimbəyovun, İ.K.Belodedin, Y.D.Deşeyriyevin, S.K.Kenisbayevin və başqalarının fikri məhz belədir. Dünyanın bir çox ölkələrində bilinqvizm məsələlərini həll etmək çox çətindir. Bir tərəfdən hakim millət öz dilini daha da inkişaf etdirmək, həyatın bütün sferalarında işlətməyə çalışır. Başqa – azlıqda qalan xalqlar da elə həmin səylə öz dillərini yaşatmağa, ön plana çəkməyə çalışırlar. Bir neçə kapitalist ölkələrindəki vəziyyətə nəzər salaq. Onların içərisində elələri vardır ki, bilinqvizm problemindən azaddır. Məsələn, Almaniya əhalisinin 99, 9 faizini almanlar, Portuqaliya əhalisinin 99, 6 faizini portuqaliyalılar, İtaliya əhalisinin 98, 2 faizini italyanlar, Polşa əhalisinin 98, 2 faizini polyaklar təşkil edir. Əlbəttə, bu dövlətlərdə ikinci dil problemi ola bilməz. Belə dövlətlərdə milli məsələ kimi bir problem də qarşıda durmur. Amma elə dövlətlər də vardır ki, orada müxtəlif millətlər yaşayır. Məsələn, Yuqoslaviyada 1959-cu il məlumatına görə 18 milyon 448 min nəfər əhali olmuşdur. O cümlədən serblər 7700 min, xorvatlar 6300 min,

slovenlər – 1600 min, bosniyalılar 1070 min, makedoniyalılar 1 milyon, albanlar 860 min, macarlar 540 min, türklər 220 min nəfər olmuşdur. Afrikanın bütün dövlətləri çoxmillətlidir. Məsələn, Qana respublikasının bütün əhalisi 6600 min nəfər olduğu halda, burada 56 dil müəyyənləşdirilmişdir. Milli ayrışma siyasəti xalqların bilinçsizlik məsələsinə yanaşmasında əsas psixoloji platformanı təşkil edir. Amerika Birləşmiş Ştatları ki bütün kapitalizm dünyasında “Azad ünyanın qalası” kimi tanınır, burada hakim dil ingilis dilidir. Burada qaralara nisbətən ağ irqə mənsub olanların sayı 8, 5 dəfə çoxdur. Dərisi rəngli olanlara zəncilər, hindular, yaponlar və cimilər daxildir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis dilini zorla başqa xalqlara qəbul etdirdiklərini heç gizlətmirlər də, ona görə də 25 milyondan artıq adam məcburi surotdə ingilis dilini öyrənməli və danışmalıdır.

İnkişaf etməkdə olan, bloklara qoşulmayan Hindistanda dil məsələsi daha ciddi şəkildədir. 1950-ci ildə Nehru inqilabı qalib gəldikdən sonra Hindistan müstəqil respublika oldu və elan edildi ki, on beş ildən sonra, Yəni 1965-ci ildə Hindistan Respublikasının dövlət dili hind dili olacaq. Amma bu günə qədər orada yenə ingilis dili dövlət səviyyəsində işlənir. Bunun səbəbi o deyil ki, hind dili dövlət səviyyəsində işlədilməyə layiq deyil və ya dövlət rəhbərləri bunu istəməzlər. Bunun əsas səbəblərindən başlıcası budur ki, Hindistanda 179 dil və 544 dialekt vardır ki, bu dialektlərin daşıyıcıları öz dialektlərinə müstəqil dil statusu tələb edirlər. Hindistanda 720 dil və dialektdə nəşriyyat işi aparılır və ədəbiyyat inkişaf edir.

Hindistanda əhalinin əsas hissəsini təşkil edən hindlilərin özü belə respublika əhalisinin dördü birindən də azdır. Burada bharlar, teluqlar, moratlılilər, benqallar, bhililər, sindhilər, şipalar və s. yaşayır. Əlbəttə, belə bir ölkədə dil məsələsini həll etmək çox çətindir. Burada hər ştatın öz dilində məktəb, nəşriyyat, mətbuat və s. vardır.

Keçmiş SSRİ-də dil quruculuğu və bilinçvizm məsələləri

Bu məsələni aşkarlıq, demokratiya işığında, günün tələbləri səviyyəsində izah etmək lazımdır.

70 il elə bir qurultay olmamışdır ki, onun tribunasından gurultulu ibarələrlə göstərilməsin ki, partiyanın milli dil siyasəti məhz Lenin prinsipinə əsaslanır. Yəni burada heç bir zorakı assimilyasiya yoxdur. Hər bir millətin öz dilini azad şəkildə inkişaf etdirməsi üçün maksimum şərait yaradılmışdır. Bu, zahirdə belə idi. Bütün müttəfiq respublikaların yerli əhalisinin dili dövlət dili elan edilmişdi. Hər bir muxtar vilayəti təşkil edən xalqın dilində təlim-təhsil, mətbuat, radio və s. var idi. “Məcburi dövlət dili” yox idi, rus dili RSFSR-in dövlət dili idi.

Məlumdur ki, dil obyektivdir. Onun inkişafını heç bir omrlo və ya fərmanla tənzipləmək olmaz. Amma onun inkişafına şərait yaratmaq və ya bunu etməmək olar. Elə bir şərait yaradılmışdı ki, rus dilini bilmədən nəinki başqa respublikada, habelə öz respublikamızda, onun paytaxtında keçinmək olmazdı. Rus dili keçmiş SSRİ-də yaşayan xalqların beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsi rolunu

oynayırdı. Dillərin bir-birinə təsirindən danışarkən mütləq substrat və superstrat haqqında bir neçə kəlmə demək lazımdır. Substrat superstrat və adstrat dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gələn linqvistik hadisədir. Gəlmə və hakim dilin yerli və ya məğlub dildəki izləri superstrat adlanır. Superstrat – dillərin yalnız izləri kimi başa düşülməməlidir. Dillərin bir-birinə qeyri-bərabər münasibəti nəticəsində biri qalıb, digəri isə məğlub olur. Superstratın dərəcəsi iki cəhətdən – yerli və ya məğlub dilin inkişaf etməsindən və hakim dilin aqressivliyindən asılıdır. Əgər məğlub və ya yerli dil gəlmə dildən zəifdirsə, onda gələnə hakim dil onu dərhal sıradan çıxarır. Əgər əksinə, yerli dil güclüdirsə, onda aşağıdan yuxarı təsir baş verir ki, bu da substrat adlanır. Bundan əlavə, hakim gəlmə dil çox güclü sovinist səciyyədədirsə, yenə superstrat güclü olur. Məsələn, hind dili qədim dravid dilinə təsir edib. Bu da hind dilində dravid substratının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Keçmiş SSRİ-də həmişə dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birini inkişaf etdirməsindən danışmışdılar. Bu, adstrat adlanır. Dillərin yanaşı yaşaması, bir-birini zənginləşdirməsi dedikdə hələ milli dillərin qarşılıqlı münasibəti də nəzərdə tutulurdu. Əslində isə gürcü dili ilə Azərbaycan dilinin bir-birini zənginləşdirməsi imkanı çox aşağı idi. Rus dili isə başqa milli dillərə güclü təsir edərək nəinki leksik, habelə fonetik və qrammatik səviyyədə onlara öz elementlərini aşılıyordu. Bu əsil superstrat idi. Rus dili vasitəsilə başqa xalqların dünya mədəniyyətinə çıxdığını söyləmək olmaz. İndi başqa xalqlar kimi,

Azərbaycan xalqı da dünya mədəniyyətinə rus dilinin heç iştirakı olmadan çıxı bilir.

Azərbaycan dili kağız üzərində birinci dilimiz idi. Amma elə şərait yaranmışdı ki, bir idarədə kargüzarlıq işləri, iclaslar, idarələrarası məktublar, vəsatətlər Azərbaycanca getmirdi. Elə indinin özündə də ana dilinin mənasını, mahiyyətini dərk etməyən vəzifəli şəxslər yenə milli dilimizin geniş işləni lmosinə mane olurlar. Azərbaycanda 2 milyon 165, 4 min nəfər rus dilini ikinci ana dili kimi mükəmməl bilir.

Ümumi dil necə yaranacaq?

Hər hansı bir adam başqa dildə danışanı başa düşmədikdə çox təəssüflənir. Bu hiss onda həmin dili bilmək meyli oyadır. Bəzən dil bilmək ideyaya çevrilir. Böyük bir məclisdə hamının bir-birini tərcüməsiz başa düşməsi necə arzu edilir?

Buna görə də çox vaxt bu məsələ ilə əlaqədar olanlar elə bir dil haqqında düşünürlər ki, hamını yaxınlaşdırı bilsin. Ümumdünya vahid dili haqqında ideya hələ XVII əsrin görkəmlili alimləri olan R.Dekart, İ.Nyuton, Leybnis və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu məsələ bizim əsrin 30-cu illərində daha aktualıq keyfiyyəti almışdı. 300-dən artıq süni dil layihəsi olmuşdur. İndinin özündə də yeni dil layihəsi hazırlanmaqdadır.¹ Prof. E.A.Bokarevin hesablamalartna görə təkcə keçmiş Sovet İttifaqında 200-dən artıq beynəlxalq – ümumi dil layihəsi

¹ Свадост Э. Как возникает всеобщий язык. М., 1968. стр.123.

hazırlanmışdır. Əlbəttə, hər bir alim beynəlxalq ümumi dil yaradıcısı kimi tarixə daxil olmaq istəyir. Buna görə də belə layihələrin sayı indi də artmaqdadır. Beynəlxalq ümumi dil layihələri içərisində doktor Lyüdivik Lazar Markoviç Zamenqofün “Esperanto” layihəsi xüsusi yer tutur. A.M.Zamenqofu polyaklar öz tərəfinə, ruslar isə öz tərəfinə çəkməkdədir. O, 1911 -ci ildə Londonda çağırılmış Beynəlxalq Millətlər konqresində “Tayfalar və beynəlmiləl dil” adlı məruzəsində, 1912-ci ildə Madriddə keçirilən konqresdə “homaronizm haqqında deklarasiya” adlı məruzəsində inandırmağa çalışırdı ki, iqtisadi amillər yox, məhz “dil şovinizmi insanlar arasındakı ədavətin əsas səbəbidir”. Burada o göstərirdi ki, adamlar arasında tayfa və milli ayrılıq o vaxt yox olacaq ki, bütün insanlar bir dildə danışsınlar. O, deyirdi ki, partiyalar, siniflər arasındakı iqtisadi, siyasi və ictimai konfliktləri labüd hesab edir.O, bunun səbəbini çoxdillikdə görürdü.

M.Zamenqofün ideyası onun ölümündən (1917) sonra da özünə tərəfdar tapırdı. 1959-cu ildə onun anadan olmasının 100 illiyini dünya miqyasında keçirmək üçün çox nüfuzlu bir komissiya yaranmışdı. YUNESKO səviyyəsində keçirilən yubileydə esperantistlər öz sələflərinin “böyüklüyü” və “dühası” haqqında çox danışib yazmışdılar.

Dünya alimləri gələcək ümumbəşər, ümumdünya, beynəlxalq dilin necə yaranacağı barədə müxtəlif fikirlər, fərziyyələr irəli sürürlər. Əksəriyyətin fikri bundan ibarətdir ki, ümumbəşər dili tədricən yaranmalıdır. Əvvəlcə ikinci, köməkçi səviyyədə, sonra birinci, sonra

isə yeganə dil olacaq. Bu o deməkdir ki, süni ümumbəşər dili tədricən yarana bilər. Əvvəlcə xalqlar onu öz ana dilindən əlavə öyrənəcəklər, , sonra ana dilindən imtina etmək yolu ilə həmin dilə gələcəklər və nəhayət, həmin süni dil dünyanın yeganə dili olacaq.

Bu məsələ müəyyən mənada, qeyrət qovğasına çevrilir. Belə ki, hər bir xalq iddia edir ki, gələcəkdə “onun dili ümumbəşər dili olacaq. Bu dilin hər halda ingilis, rus və ya Çin dili ola biləcəyini də iddia edənələr vardır.

Baziyev və İsayev “Язык и нация” adlı əsərində yazırlar: “Dillərin taleyi tamamilə onları daşıyan xalqların taleyindən asılıdır. Dillərin perspektiv inkişafını yalnız onları daşıyan millət və xalqların ictimai inkişafı fonunda başa düşmək olar”.¹

Burada onların fikirləri açıq hiss olunmaqdadır ki, gələcəkdə rus dili beynəlmiləl dil ola bilər. A.A.Reformatski sosializmin inkişafını həddindən artıq şişirdərək, o vaxtkı gurultulu həyat tərzini nəzərə alaraq yazırdı: “Əsil beynəlxalq dil tarixən real milli dillərin bazasında yarana bilər ki, bu da bütün dünyada sosializmin qələbəsi və yeni tipli millətin yaranması ilə əlaqədardır”.²

Sosializmin, kommunizmin bütün dünyada qələbəsinə inanan Reformatski inanırdı ki, gələcəkdə “insanların yeni tarixi birliyi – “sovet xalqı” yaradıldıqdan sonra hamı rus dilində danışacaq. Çox güman ki, ümumiyyəti dili rus dili olmalıdır. Tarix bunu təsdiq etmədi.

¹ Базиев Л.Т., Исаев М.И. Язык и нации. М., 1973.

² Реформатский А.Л. Введение в языковедение. М., 1967, стр.524.

Millətçi şovinst alimlərdən V.Q.Kostomarov rus dilinin gələcəyinə çox böyük ümid bəsləyərək yazırdı: “İstisna deyil ki, nə vaxtsa insanlar özlərinə daha mükəmməl bir süni dil yaradacaqlar və xüsusi təəssüf ahı çəkmədən və təbii dillərindən imtina edəcək və onları tamamilə ya da hissələrlə insanlığın inkişaf tarixi muzeyinə verəcəklər”.¹

Ümumbəşər dilini süni yaradılma dil kimi təsəvvür edənlər daha çoxdur. Onlar belə hesab edirlər ki, hər bir xalq ana dili ilə yanaşı süni dili də öyrənə bilər və xalqların çoxdillilikdən təkdilliliyə doğru keçməsi kimi bir mərhələ gələcək, nəhayət, xalqlar tarixən formalaşmış dillərindən imtina edərək vahid bir dildə danışacaqlar.

Gələcəkdə hər hansı bir dilin ümumbəşər dili kimi qəbul edilməsi çox çətin problemdir. Kommünizmin yeni dil layihəsi hazırlanmışdı.² Hələ kommünizm ideyalarının fanatıqları belə hesab edirdilər ki, gələcəkdə bu bayraq bütün dünyada dalğalanacaq və yer kürəsinin baş tərəfində sancılacaq. Bəs onda dünya xalqlarının minilliklərlə yaratdığı mədəni irs necə olsun? Buna dünya xalqları heç vaxt yol verməzlər. V.Kostamorova deyəsən ki, azərbaycanlı – Füzulidən, gürcü – Rustavelidən, fars – Sədidən, Hafizdən, yunanlar – Homerden, Esxildən, fransızlar – Didrodan, ingilislər – Şekspirdən, almanlar – Heynedən və s. əl çəkərmə? Onları “heç bir təəssüf ahı çəkmədən” arxivə... verərmə? Amma süni Esperantonun gələcəkdə yenidən canlana bilməsi ehtimalı vardır. Hər bir

¹ Костомаров В.Г. Программа КПСС о русском языке. М., стр. 32.

² Костомаров В.Г. Программа КПСС о русском языке. М., стр. 32.

xalq öz ana dili ilə başqasından seçilir. Xalqın ən böyük sərvəti ana dilidir. Nə qədər ki, insanlıq mövcuddur. Xalqlar öz ana dilindən imtina etməyəcəklər. Çünki xalqın dünyagörüşü ana dilində əks olunur. Əgər xalq başqa dili qəbul edərsə, deməli həmin dilin təfəkkür tərzini qəbul edir. Bu isə xalqın öz adı ilə yaşamaqdan qalması deməkdir. Süni dil isə əlavə ünsiyyət vasitəsi kimi, öyrənilə bilər.

KİTABA ƏLAVƏLƏR

Dil və kompüter

Vaxtilə Karl Marks yazırdı ki, hər hansı bir elm öz inkişafının yüksək mərhələsinə o vaxt qədəm qoyur ki, o, öz tədqiqatlarında riyazi metodlardan istifadə etmiş olsun. Bu sahədə ən çəvik elm dilçilikdir ki, bütün elmlərlə (o cümlədən dəqiq elmlərin hamısı ilə) əlaqədardır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ənənəvi dilçilik əsasında yaranan yeni dilçilik sahəsi “Struktur dilçilik” həmçinin bir sıra tətbiqi dilçilik sahələrinin “Riyazi dilçilik”, “Hesablama dilçiliyi”, “Statistik dilçilik”, “Kibernetik dilçilik”, “Mühəndis dilçiliyi” və s. kimi dilçilik sahələrinin də inkişafına təsir edirdi. XX əsrin ortalarında meydana gələn kompüter elə bir geniş sahə yaratdı ki, bütün əvvəlki qeyri-ənənəvi dilçilik sahələrini özündə birləşdirdi. Beləliklə, “Kompüter dilçiliyi” yarandı.

XX əsr texnikanın inkişaf əsri idi. Texnikanın yüksək inkişafı sosial həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdikdən sonra insanların (mütəxəssislərin) işi asanlaşdı.

Avtomatik tərcüməni bugünkü kompüter dilçiliyinin başlanğıcı hesab etmək olar. Avtomatik tərcümə ideyası ilk dəfə Amerika alimləri B.But və Uiver tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onların ixtira etdikləri kompüterlərə rus və ingilis dillərinin material yerləşdirildi.

Bundan sonra 1954-cü ildə ABŞ-da rus dilindən ingilis dilinə tərcümə həyata keçirildi. SSRİ bu işdə geri qalmaq istəmədi. 1956-cı ildə Moskvada Fransız və ingilis dillərindən rus dilinə tərcümə baş tutdu. Azərbaycanda da bu iş qısa bir zaman kəsiyində sürətlə inkişaf etdi.

Bu sahədə A.Axundovun, M.Mahmudovun, V.Y.Pinesin, R.Ə.Fətullayevin, Ə.M.Xəlillinin, Ə.A.Əliyevin, K.A.Vəliyevanın, M.Q.Məmmədovun və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bu sahədə ən geniş xidmət R.Q.Piatrovski məktəbinin nümayəndəsi Məsud Mahmudova aiddir. M.Mahmudov kompüter dilçiliyini milli dilçiliyimizin yeni sahəsi kimi işləmiş, dilimizin Milli korpusunu müəyyən etmiş, kompüter lüğətçiliyini yaratmış, mətnin formal təhlil sistemini Azərbaycan dilinin Milli korpusunun tərkib hissəsi kimi araşdırmışdır. O mətnin formal təhlil sisteminin leksik blokunun, mətnin formal təhlil sisteminin morfoloji blokunun, mətnin formal təhlil sisteminin morfonoloji blokunun, mətnin formal təhlil sisteminin sintaktik blokunun sərhədlərini və daxili elementlərini müəyyənləşdirmiş, beləliklə Azərbaycan dilinin bütün sistemini kompüterləşdirmişdir.

M.Mahmudov yazır: *“Mühəndis dilçiliyi prinsipləri əsasında yaradılmış linqvistik modellər real dil hadisələrini və qanunauyğunluqlarını tam təqlid etmək, doğrmaq keyfiyyətinə malikdir. Bu isə dilin mahiyyətinin dərkı prosesində müham həlledici amildir...”*¹

“Kompüter dilçiliyi yenicə formalaşmaqda olan, lakin böyük gələcəyi olan, bəşəriyyətə fayda verəcək bir elm

¹ Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, səh.314.

*sahəsidir. Cəmiyyətin gələcək inkişafını kompütersiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dilçilik elminin də gələcək inkişafı perspektivlərini və istiqamətlərini kompüter dilçiliyi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir”.*¹

Diskurs təhlili

Dilçiliyin yeni sahələrindən biri də mətnin müxtəlif aspektlərini bildiren yeni elmi müddəalar məcmusudur ki, buna da bir sıra Avropa dillərində diskurs deyirlər. Diskurs obyektiv gerçəklik və ruhi aləm haqqında kiçik və tam məlumat verən ünsiyyət parçasıdır.

Bu termin XX əsrin son rübündə bir sıra elm sahələrində tətbiq olunur. Əsası XX əsrin əvvəlində Z.Harris tərəfindən qoyulmuş diskurs təhlili etnolinqvistikada, koqnitiv dilçilikdə, sosial dilçilikdə, natiqlik sənətində və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur.

Diskursa müxtəlif mövqedən yanaşdıqda aydın olur ki, yanaşma nöqtəsindən asılı olaraq müxtəlif cür qiymət alır. Diskurs kiçik bir mətnə müxtəlif mənə çalarlığı gətirmir. Əksinə diskurs təhlilindən sonra alınan nəticə diskursun xarakterini müəyyənləşdirir.

Diskurs haqqında olan mövcud ədəbiyyatla tanış olduqda belə bir qərara gəlmək olar ki, o.ö fəaliyyətdə olan dildir. Bu fikirlə razılaşmayanlar olsa da, diskursun fəaliyyətdə olan dil-nitq kimi izah edilməsi mümkündür. Məsələn, nitqin reallaşması üçün beyində onun ilkin

¹ Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, səh.317.

formalaşması, psixolinqvistik mexanizmin ifadə ediləcək fikrin modelini hazırlaması prosesi ilkin mərhələ kimi qeyd edilir. Bu haqda prof. A.Y.Məmmədovun və dos. M.Y.Məmmədovun “Çaşıoğlu” nəşriyyatı tərəfindən çap edilən “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” (Bakı, 2010) kitabında geniş məlumat verilir. Diskurs təhlilinə giriş əsərində F.Veysəlli yazır: *“Semiotik yanaşma diskursun təkə dil hadisəsi kimi deyil, həm də bir çox sahələri əhatə edən pragmatik bir məsələ kimi öyrənməyi imkan verir. Bu zaman dil bütün digər ünsiyyət vasitələri sistemlə birgə götürülür. Bütövlükdə diskurs digər kommunikativ vasitələrin çulğalaşdığı meydana çevrilir, onun funksiyası, növləri, hüdudları və əlamətləri müəyyən mənada sırf dil elementlərindən başqa fərqli cəhətlərin də aşkar edilib öyrənilməsilə səciyyəlidir”*.¹

Diskursun yaranması həm konkret (dar mənada) situasiya, həm də geniş sosial durumdan asılıdır. Konkret asılılıq insan şüurunda diskursiv materialın hazırlanması və modelləşməsinin konkret sosial-siyasi durumdan və fərdin psixoloji vəziyyətindən asılıdır. Bu proses dayaz və keçici olur. Sosial-siyasi durumla bağlı olan diskursiv tamlar isə bir nəfərə-danışana aid olmayıb geniş kütləvi əhatə edir. Bu haqda “Ümumi dilçilik”də geniş bəhs edildiyindən burada geniş məlumat verməyi və misallarla problemi şərh etməyə lüzum görmürük.

¹ Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. B., 2010, səh.10.

Piçin və Kreol dillər

Ayrıca piçin dili yoxdur. Dilçilikdə piçin-ingilis adlı qondarma dil vardır. Bu dilin leksik tərkibi ingilis dilinə və az miqdarda digər Avropa dillərinə aid olub, qrammatikası çin dilinə aid olan qurama dildir. Piçin-ingilis sakit okeanın cənub-qərb hissəsində yerləşən okeaniyadakı əsas adalardan biri olan Melaneziyada yaşayan adamların beynəlmiləl-millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Meloneziyanın məktəblərində təhsil də piçin-ingilis dilindədir. Bu dil yapon və cənub dənizçiləri arasında işlədilən jarqon dilidir. Melaneziyada gəlmə hindlilər (Fici əhalisinin yarısı) və fransızlar yaşayır. Onların hamısı piçin-ingilis vasitəsilə ünsiyyət saxlayır.

Dillərin kreollaşmasına gəlincə göstərmək lazımdır ki, əvvəlki dil hadisəsindən fərqli olaraq dilin kreollaşması yerli dil ünsürlərini də ehtiva edir. Yəni gəlmə dil yerli dili tamamilə sıradan çıxarmır. Bəzi yerlərdə isə (Piçin dili kimi) gəlmə dil yerli dili tamamilə sıradan çıxarır. Məsələn, uzun illər Hindistan Britaniyanın Koloniyası olmuşdur. Ona görə də yerli əhali öz dilini unudaraq ingilis dilində danışmışdır. Beləliklə, Kreol adlanan dil meydana gəlmişdir.

Rus alimi Y.S.Maslov Kreol dil haqqında yazır: *“Piçindən fərqli olaraq Kreol dil müstəmləkə və asılı olan ölkələrin heç olmasa birində «İlkin dil» (ana dili) kimi işlədilir. Kreol dillər yerli xalqın müstəmləkəsi xalqın dilini qəbul edib, amma tamamilə əxz etmədiyi gəlmə dilə*

*öz yerli xüsusiyyətlərini də əlavə etdiyi bir şəraitdə yaranır. Bir çox hallarda Piçin kimi əmələ gələn dil qarışıq nığah sayəsində (xüsusilə ayrı dilli yerlilər arasında) yeni nəsl üçün ilkin dil olur. Belə dil əsas ünsiyyət vasitəsi olduqda həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən inkişaf edir. Kreol dillərin ən qədimlərinə XVI əsrdən başlayaraq böyük coğrafi kəşflər dövründə Portuqaliya dilləri əsasında yaranan dillərdir. Sonralar isə fransız və ingilis əsaslı qondarma dillər onlara birləşdilər”.*¹

Qeyd etmək olar ki, əgər sovet rejimi davam etsəydi, uzaq Şərqdə bir sıra az saylı türk xalqlarında da bu hal özünü göstərə bilərdi yəni oyrotlar, tunquslar, tuvalılar və başqaları öz dillərini unudacaqdı.

Süni və təbii dillər

Təbii dillərdən fərqli olaraq, süni dillər müəyyən məqsədlər üçün yaradılır. Əslində süni dillər təbii dillərin ayrı-ayrı funksiyalarını yerinə yetirmək üçün yaradılır. Süni-düşünülmüş dil iki funksiyanı yerinə yetirir. İnformasiya ötürmək üçün tərtib edilən süni dillər dar bir çərçivədə fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq köməkçi süni dil. Bu da iki istiqamətdə olur.

Elə bir dil yaradılsın ki, beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərsin. Bu ideya XVII-XVIII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Məlumdur ki, XVII-XVIII əsrlərdə latın dili artıq zəifləyərək ölü dilə çevrilirdi.

¹ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 2987, стр.193.

Süni dillər içərisində yuxarıda haqqında danışdığımız Zimenqofun esperantosudur. Esperantonun qrammatik quruluşu asan olub. Cəmi 16 qaydadan ibarətdir. Bundan əvvəl Volanyuk (1880) yaranmışdı. Esperanto ondan 7 il sonra yarandı. XX əsrin əvvəllərində də bu ideya gündəlikdən çıxmamışdı. Oksidental (interlinqva – 1922, Novial (1928) kimi süni dillər yaranmışdı. Amma bəzən bir dilin bütün bəşəriyyət üçün ümumi olacağı ideyası da başqa xalqlar üçün süni dil yaratmağa bənzəyir.

Koqnitiv dilçilik

Dünya dilçiliyi tarixində yeni yaranmış dilçilik sahələrindən biri də keçən əsrin ortalarında ABŞ-da meydana gələn bir çox fənləri özündə birləşdirən koqnitiv dilçilikdir. Koqnitiv sözünün mənası mental əql deməkdir. Geniş mənada bu termin insanın əqli-düşüncə prosesini öyrənən bütün elmlərin cəmi kimi işlənir. Bu, eyni zamanda dil və şüur münasibətlərini öyrənən dilçilik sahəsi kimi də dünya dilçiliyində sürətlə inkişaf edir. Koqnitiv əlamətlərin toplanma prosesi konseptuallaşma adlanır. Koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsinə insan tərəfindən informasiyanın qəbul edilməsi, onun idrak süzgəcindən keçirməsi, nəqsləndirilib beyninə həkk olunması, lazımi məqamda ondan istifadə edilməsi ilə bağlı bir çox məsələlər daxildir.

Müasir koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsi 7 alim tərəfindən müəyyənləşdirilmiş bir necə fərdi proqramdan ibarətdir.

Bu fərdi proqramların toplusu bütövlükdə koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsini təşkil edir.

Bu nəzəriyyə meydana gəldikdən 30 il sonra koqnitiv dilçilikdə 4 istiqamət meydana gəlmişdi.

1. Mental mexanizmin təsviri və izahı mexanizmi, stimül və reaksiyanın qarşılıqlı təsirini izah edən.

2. Düşünmə fəaliyyətinin əsas rolu subyektə aiddir – o, bütün hərəkətlərin mənbəyi və təşəbbüsçüsüdür.

3. İnsanın daxili düşünmə təbiətinin tədqiqi.

4. Koqnitiv proseslərin affektlərə – emosiyalara münasibətinin öyrənilməsi.

Koqnitiv dilçiliyin əsas sahələri bunlardır:

1. Koqnitiv semantika – ilk növbədə leksik semantika ilə məşğul olur.

2. Koqnitiv qrammatika – əsasən morfologiya və sintaksis və dilçiliyin qrammatika ilə əlaqəsi olan başqa sahələri ilə əlaqəsi olan sahələr.

3. Koqnitiv fonologiya.

Aşağıdakı sahələr koqnitiv dilçiliyin maraqlandığı sahələrdir.

1. Konseptual və koqnitiv qrammatika.

2. Konseptual metafora.

3. Konseptual təşkil olunmaq, kateqoriyalaşma, çərçivə semantikasi.

Əslində koqnitiv semantika, psixologiya, psixoterapiya, koqnitiv disformans. Sepir-Uorf fərziyyəsi. Bu elmlərin hər birinin əsasında koqnitiv əqli mental düşüncə və onun əsasında formalaşan biliklər. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, koqnitiv dilçiliyin sahələri ildən ilə genişlənir.

Əgər əvvəllər koqnitiv proseslə yalnız diqqət, yaddaş, qavrama, nəqşləndirmə, qərar (və ya reaksiya) təzahürün problemlərini əhatə edirdisə, son dövrlərdə koqnitiv əsasda yaranan emosiyalar və onların ifadəsi də bu sahəyə aid edilir. Bu, həqiqətən belədir, əgər əvvəllər koqnitivliyin özünü büruzə verməsi, tam şəkildə özünü ifadəsi üçünün mətn kifayət edirdisə, hazırda belə bir baxış elmi təmin etmir. Çünki insan beynində koqnitivliyin doğurduğu konseptlər (burada fikir və anlayışlar) yaranmış informasiya münasibəti, həmin konsepti başqasına ötürmək istəyi, habelə ötürənin mövqeyi, onun keçirdiyi emosional vəziyyətini onun müxtəlifliyini-xarakterini də öyrənmək tələb olunur.

Koqnitiv proseslərin hamısı yaranmış konseptlər üzərində qurulur və ondan asılı olur. Konsept əslində beynəlxalq xarakterli olur, insan beynində standart quruluşa malik bilik toplusundan ibarət olan qlobal təfəkkür vahididir. Başqa sözlə konsept insan şüurunda müəyyən forma və məzmun əsasında formalaşmış informasiyadır.

Avropa alimləri bu sahəyə yüksək qiymət verir. 1989-cu ildən Avropada dövrü nəşr də mövcuddur.

Azərbaycanda koqnitiv dilçiliyə aid araşdırmalar çox gəncdir. Belə ki, Ə.Ə.Abdullayevin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” (2006), akad. K.M.Abdullayev “Dilçiliyə səyahət” (2010) əsərlərində koqnitiv psixolinqvistika problemləri uğurla araşdırılır. Bundan sonra F.Veysəlli 2010-cu ildə “Diskurs təhlilinə giriş”, 2015-ci ildə

“Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivlər” əsərləri ilə bu sahəni bir qədər də zənginləşdirdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, koqnitiv dilçilik bir sıra elmlərin sintezini tələb edir. Bu sahədə həmmüəllif olaraq prof. A.Y.Məmmədovun və dos. M.Y.Məmmədovun yaradıcılıq ittifaqının məhsulu olan 2 tədqiqat əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir: “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” (2010) və “Diskurs tədqiqi” (2013) əsərləri bu sahədə yeni perspektivlərin açıldığından xəbər verir.

Mətn linqvistikası

İstər xarici dilçilikdə, istərsə də Sovet dilçiliyində dilin sintaktik-konstruktiv yarusu üzərində geniş elmi-tədqiqat işləri aparılır. Məlumdur ki, dil vahidləri məhz sintaktik mahiyyət aldıqdan sonra ünsiyyət elementinə çevrilir. Burada dil vahidləri həndəsənin stereometriya hissəsindəkinə uyğun olaraq yeni xəyali mahiyyət alar. Doğrudan da, dilin başqa səviyyələrinə nisbətən sintaksisdə dil vahidləri yeni xəyali keyfiyyətlər alır. Belə vahidlər məhz cümlənin sintaktik-konstruktiv və məntiqi-semantik keyfiyyət almasını şərtləndirir. İndiyədək cümlə dilin ən böyük vahidi hesab edilirdi. Dilçilikdə yeni sahənin “Mətn dilçiliyi”nin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq cümlə ən böyük dil vahidi statusunu itirdi.

“Mətn linqvistikası” termini dilçiliyimizdə yenidir. Onu başqa cür “Mətn dilçiliyi” adlandırmaq çətindir. Ona görə də “Mətn linqvistikası” kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Mətnin quruluşu, mündəricəsi, strukturası, sərhədləri, tərkibi və s. kimmi problemlər dilçi alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Müasir dilçilikdə ən aktual problemlərdən biri tam fikir toplusunun – mətnin sintaksisidir. Bu sahədə geniş elmi-tədqiqat işləri aparılır. Çünki mətn dil və nitq faktı kimi həm linqvistik-konstruktiv, həm də məntiqi-semantik qanunlar əsasında formalaşır. Burada hətta fəlsəfi-məntiqi anlayışlar da vardır.

Mətn üzərində aparılan linqvistik tədqiqat tarixi qədim olsa da, bu anlayış əsl mənada çex alimi V.Mateziusun adı ilə bağlıdır. Doğrudur, XIX əsrdə rus dilçilərindən A.M.Peşkovski, F.F.Fortunatev, L.V.Şerba və başqa alimlər bu sahədə elmi-tədqiqat işləri aparmışlar. Belə ki, F.F.Fortunatov “psixoloji hökm” və ya “fikirdə cümlə” ilə “qrammatik cümlə” və ya “nitqdə cümlə” anlayışlarını fərqləndirməyə çalışmışdır. Lakin o da bu iki anlayışın fərqi görə bilməmişdir. A.M.Peşkovski də F.F.Fortunatov kimi “psixoloji hökm” anlayışından istifadə etmişdir. Amma o bu anlayışı nitqə də aid etmişdir. Nəticədə, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, nitqdə psixoloji xəbər (predikat – A.B.) məntiqi və ya psixoloji vurğu ilə ifadə edilir. Buna görə də A.M.Peşkovski intonasiya və söz sırasını “köməkçi” sintaktik vasitə hesab etmişdir. V.Mateziusun bu sahədəki əsərləri meydana gəldikdən sonra cümlənin aktual üzvlənməsi nəzəriyyəsi

bütün çex dilçilyində və başqa ölkələrdə məşhurlaşmağa başladı. Matezius XIX əsrdə fransız dilçisi A.Veymein bəzi ideyalarına əsaslanaraq aktual üzvlənmə probleminin məntiqə deyil, məhz dilçiliyə aid olduğunu sübut etdi. Aktual üzvlənmə komponentləri kimi “əsas” və “nüvə” anlayışlarını da dilçiliyə o gətirmişdir. V.Mateziusun tədqiqatından sonra cümlənin formal və aktual üzvlənməsi məsələsi konkretləşdi. Cümlənin aktual və formal üzvlənməsi – hər bir dildə baş verən ən ümdə xarakter cəhətlərdən biridir.

Bundan sonra çex alimləri F.Daneşin, Y.Firbasın, P.Adamsın, Y.Mistirkanın əsərlərində bu məsələ həm ekstensiv, həm də intensiv şəkildə həll edildi.

Sovet dilçiliyində mətnin linqvistikası problemlərindən ilk dəfə K.Q.Kruşelniskaya bəhs etmişdir. K.Q.Kruşelniskaya aktual və fikri üzvlənmə anlayışlarına “məlum” və “yeni” anlayışlarını əlavə etmişdir. O bu məsələnin məntiqi mahiyyətindən daha çox sintaktik qrammatik xəhətinə fikir verir.

Müasir xarici dilçilikdə də mətnin linqvistikası problemləri dərinlən və hərtərəfli tədqiq edilməkdədir. İngilis, alman, çex, polyak və fransız dilçiləri Matezius nəzəriyyəsini geniş tətbiq edərək, hind-Avropa dilləri üzərində əhəmiyyətli tədqiqat aparırlar.

Belə ki, ingilis dilçisi Karel Qauzenblaz “Nitq yaradıcılığının xarakteristikası və təsnifi”, polyak alimi Petr Seqal “Mətnin linqvistikası proqramı haqqında”, alman dilçisi Ziqfrid Şmidt “Mətn” və “Tarix” Baza (əsas) kateqoriyalardır”, habelə Volqanq Dressler “Mətnin

sintaksisi” kimi əsərləri ilə bu sahədə geniş şöhrət tapmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ, demək olar ki, təzədir. Doğrudur, otuzuncu illərin qrammatika dərsliklərində cümlənin formal-qrammatik təhlili ilə yanaşı, məntiqi-fikri təhlilindən də bəhs edilirdi (Xüsusilə Azərbaycan dilinin qrameri kitabındakı “ruhi təhlil” anlayışları bu qəbildəndir).

Amma müasir dilçilik səviyyəsində ilk linqvistik təhlil son illərdə aparılmışdır. Belə ki, filoloji elmlər namizədi Ə.Xəlilov namizədlik dissertasiyasında linqvistik-sintaktik əlaqə vasitələri səviyyəsində əvəzliyin rolundan bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin linqvistikası ilə əlaqədar tədqiqatlardan biri də F.Ağayevanın “Şifahi nitqin sintaksisi” adlı əsəridir. Burada müəllif replika, dialoq, dialoqda fonetik-sintaktik vasitələrin rolu və s. məsələlərinə toxunur.

Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin nəzəri problemlərinə geniş mənada – hərtərəfli şəkildə K.Abdullayev toxunmuşdur. O, “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı doktorluq dissertasiyasında mətnin sintaksisi haqqında xarici və sovet dilçiliyində mövcud olan, demək olar ki, bütün elmi məxəzləri tədqiqata cəlb etmiş, onların heç birinin təsiri altına düşmədən, onları ümumiləşdirib dilçiliyimiz üçün çox maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Həmin əsərdə K.Abdullayev mətnin strukturası, elementləri, hüdudları, tərkibi kimi məsələləri işıqlandırmış, öz nəticələrini

vermişdir. Azərbaycan və başqa türk dillərindən gətirdiyi misallarla fikirlərini təsdiq etmişdir.

Göstərilən əsərin avterefatında K.Abdullayev yazır: *“Məhiyyət etibarilə hər bir ədəbi mətn sintaktik, fonetik, morfoloji, leksikoloji və s. cəhətdən linqvistik təhlilə cəlb edilə bilər... Dilçiliyin xüsusi sahəsi olan mətnin linqvistikası birinci növbədə xüsusi struktur vahid olan mətnin cümlə ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədə olması anlayışı ilə əlaqədardır”*.

Mətnin linqvistikası üzərində aparılan tədqiqatların istiqamətindən bəhs edərkən K.Abdullayev yazır: *“Mətnin linqvistikası üzrə tədqiqatı iki istiqamətdə aparmaq olar: birinci mətnin (tekstem adlanan) ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etməklə, ikinci bu qanunauyğunluqların “aktual reallaşması”nı öyrənmək yolu ilə”*.

Mətn özü nədir və onun üzərində necə linqvistik tədqiqat aparmaq olar? Bu iki anlayışı eyniləşdirmək və təcrid etmək olmaz. Mətn özü nədir sualı müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə müraciət etsək, müxtəlif cavablara, qənaətlərə rast gəlirik. Bəziləri mətni cümlənin uzunluğu ilə ölçür. Mətnin tamamlanması üçün pauzanı əsas götürənlərə (V.Dressler), mətni abzasla eyniləşdirənlərə və s. rast gəlirik. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Polşa dilçisi Piter Sqall yazır: *“Daha doğrusu, mətni təşkil edən hadisələri ilə yanaşı, nitq hadisələri kimi çıxış edə bilən cümlələr arasında münasibətlər də mətnin linqvistikasının predmeti ola bilər. Başqa sözlə desək, semantik münasibətləri əhatə etmək üçün, görünür,*

diferensial vasitələrə malik olmaq cümlənin sadə ardıcıl semantik təsvirindən daha çox lazımdır”.

Göründüyü kimi, müəllif cümlələr arasında əlaqə yarada bilən semantik vasitələrə xüsusi əhəmiyyət verir və belə bir nəticəyə gəlir ki, mətn daxilində birləşən cümlələr həm sintaktik qrammatik, həm də məntiqi-semantik cəhətdən əlaqələnilib vahid bir semantik sahə yaratmalıdır.

Buna bənzər fikrə biz alman alimi Ziqfrid Şmitddə də rast gəlirik. Şimitd P.Hormanın belə bir fikri ilə şərik olur ki, dil işarələri yalnız mətn-əlaqə şəraitində özünü göstərə bilir.

Onlar (dil işarələri – A.B.) o vaxt fikir ifadəçisinə çevrilir ki, mətnyaradıcı və ya mətn məzmunu ifadə edən funksiya daşsın. Dilin bütün daşıyıcıları sözlər və cümlələrlə reallaşır. Mətni abzasla da eyniləşdirənlər də vardır. Abzas haqqında O.S.Axmanova (O.C.Axmanova “Словар лингвистических терминов”) adlı lüğətdə aşağıdakı məlumatı verir: *“Abzas – bir qırmızı sətrdən başqasına qədər olan yazılı nitq parçası olub, frazadan yüksək vahid və ya mürəkkəb sintaktik tam kimi çıxış edir”.*

Bəzi alimlər isə məsələn, A.Q.Ruznev abzasla mətni fərqləndirir.

Əslində mətni abzasla eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, çox vaxt abzasla mətnin hüdudları eyniləşir. Çünki hər ikisi mürəkkəb sintaktik tam olur. Məsələn, *“Natiq nitqi bir saata yaxın bir vaxtda toy şənliyində məruzəsini yekunlaşdırdı, ehtiram əlaməti olaraq bunu diqqətlə*

dinləyən məclisin qarşısında təkrarən təzim etdi, bundan sonra özündən razı halda keçib yerində oturdu”.

Burada bədii əsərdən götürülmüş bir abzas verilmişdir. Fikir tamlığı, məntiqi-semantik bitkinliklə yanaşı, formaqrammatik xəbərlilik müstəqil mətn yaratmışdır.

Doğrudan da, mətni sırf sintaktik vahid hesab etmək olmaz. Doğrudur, mətni təşkil edən cümlələr və cümlə tərkibindəki sintaktik funksiyalı vahidlər konkret dilin sintaktik qanunları əsasında formalaşır. Bununla belə, cümlələrin bir nitq vahidi kimi məntiqi semantik sahə yaratdığını da nəzərə almamaq olmaz. Mətni semantik tam hesab edənlər içərisində İ.F.Rudolfun mövqeyi daha çox tənqiddə məruz qalır. Belə ki, mətni sintaktik tam hesab etməkdən əlavə o, daha irəli gedərək cümləni (əlbəttə genişlənmiş cümlə) mətn hesab edir.

Bizcə K.Abdullayevin mətn haqqındakı fikri daha aydın və düzgündür. O göstərir ki, *“Mətn müəyyən fikri və struktur vahid təşkil edən, ümumi semantik və formalqrammatik əlamətlə birləşən iki və daha çox cümlənin birləşməsindən ibarətdir”.*

Bu fikri aşağıdakı misalda sübut etmək olar: *“Mansır kişiylə elə gəldi ki, hava çoxdan işıqlanıb. Cəld yerindən qalxıb paltarını geydi, hay-küy qaldırır rəxnəyə saldı. Əl-üzünü yudu, protez dişlərini taxıb axşamdan qalan xörəyi qızdırdı, iştahla hamısını qaşıqladı”.*

Bu cümlələrin formal mübtədası Mansır kişi olduğu kimi, məntiqi subyekti də odur. Buradakı cümlələr bir məntiqi və sintaktik tam təşkil edir. Ona görə də müstəqil

mətn kimi çıxış edir. Mətnin məzmunu məlumat vermə, təsvir və mühakimə növlərindən ibarətdir.

Məlumat hissə və ya növündə məntiqi predikatla qrammatik xəbər eyni olur. Əslində məntiqi predikatın bütün hallarda qrammatik xəbərlə uyğun gəlməsi belə bunları eyniləşdirməyə əsas vermir. Çünki xəbərdə intonasiya bir fonetik vasitə kimi predikativlik xarakteri daşımaya da bilər. Məntiqi predikatın işlənmə dairəsi isə daha genişdir. Məntiqi subyekt də qrammatik mübtədə demək deyil. Buna görə də məlumat mətni ilə nəqli cümlə arasındakı fərqi görməmək olmaz. Məsələn,

1) *Elə bil heç Əmirquliyovun əmrini eşitməyiblər, ya da heç veclərinə almırlar (Q.Mehdiyev).*

2) *...Quduz qurdclar evimi dələr gördüm,*

Qara dəvə (ənsəmdən) Qıvrar gördüm.

Qarğa kimi qara saçım uzanır gördüm,

Biləyimdə on barmağımı qanda gördüm.

Necə kim bu duşu gördüm (artıq uyumadım – dedi)

Şundan bəri aqlım, usum dərə bilmən (Dədə Qorqud).

Burada məntiqi predikatla qrammatik xəbər eynidir. Alman alimi H.Paul haqlı olaraq qrammatik xəbəri psixoloji məlumat vasitəsindən fərqləndirərək belə bir fikrə gəlir ki, «psixoloji xəbər ifadə məqsədidir».

Mətnədə təsvir də xüsusi çəkiyə malikdir. Təsvir məlumatın eyni olmayıb ondan ayrı da deyildir. Məlumatla təsviri ayıran başlıca fərq məntiqi psixoloji əhatədir. Əgər obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında hər hansı bir təsdiq və ya inkar ifadə edilərsə, bu

məlumat (predikativlik) hesab edilir. Təsvirdə isə tamliq qrammatik cəhətdən formalaşmaya da bilər. Məsələn,

...Əli müəllim xitabət kürsüsünə qalxır. Göz qapaqlarını qaldırıb nəhəng sinfə baxır. Təəccübündən xitabət kürsüsündə donur. Gözlərinə inana bilmir. Sual verən şagirdlərin biri də yoxdur (Q.Mehdiyev).

Mühakimədə isə mətn daxilində mühakimə, əqli ümumiləşdirmə kimi məntiqi psixoloji cəhətlər özünü göstərir. Kiçik bir mətn daxilində cümlələr əlaqələnir, fikirlər müqayisə edilir. Biri digərini ya tamamlayır, ya əksinə olaraq bir-birini aşkar edir. Məsələn,

– Gör bircə gələn var? Nə qədər ki, parkda gözəllik vardı, gül-gülü, çiçək-çiçəyi çağırırdı, hamı bura axışırdı. İndi qar gözəlliyi udub deyən parka yaxın gələn yoxdur (Q.Mehdiyev).

Mətnin quruluşu üç tərkib hissəsindən ibarət olur. Birinci hissə başlanğıc, ikinci orta, üçüncü hissə isə sonluq adlanır.

Başlanğıc – burada mətnin mövzusunun (tema) məntiqi psixoloji əsası qoyulur. Qrammatik üzvlər mənə yükü ilə maksimum dərəcədə yüklənir, yəni başlanğıc özü məntiqi semantik cəhətdən dolğun olmalıdır. Başlanğıcda Azərbaycan dilinin aqlyutinativ qrammatik quruluşundan asılı olaraq əvəzliliklə ifadə edilən qrammatik mübtədadinin işlənməsi vacib deyil. Semantik obyekt və ya subyekt mütləq olmalıdır. Əks təqdirdə mətnin sonrakı komponentləri üçün psixoloji açar rolunu oynaya bilməz. Aşağıdakı cümlələrə fikir verək: *“Tərsliyindən gəl əl çək, gəl gözəlliyə, sağlamlığa, bərəkətə birlikdə tamaşa edək”*.

Göründüyü kimi, burada qrammatik mübtədə yoxdursa da, psixoloji subyekt təsəvvür edilir.

Mətnin orta hissəsində başlanğıcdakı fikir nisbətən açılır. Bu hissədə başlanğıcda qoyulmuş fikir dəqiqləşməyə, elementlər reallaşmağa, üzvlər aydınlaşmağa başlayır. Məsələn,

“...Koroğlunun başını da bağlamadılar. Elə qanı axaxa düzəldilər yola. Koroğlunun əli hər yerdən üzüldü, bu dar vaxtında Çənlibelə, dəlilər, xanımlar yadına düşdü. Qanrılıb belə baxdı gördü, Çənlibelin qoşa təpələri görünür, ürəyi qubar elədi” (“Koroğlu” dastanı).

Bu mətndə qara şriftlə yığılmış cümlə başlanğıc olub fikrin psixoloji bünövrəsi rolunda oynayır. Adi şriftlə yığılan cümlələr isə orta hissə olduğundan başlanğıcdakı fikri dəqiqləşdirir və onun açılmasına kömək edir. Mətndə fikri məntiqi psixoloji cəhətdən tamlaşdıran, qrammatik sintaktik cəhətdən yekunlaşdıran hissə sonluq adlanır. Bu hissədə mütləq özündən əvvəlki hissələrin məntiqi predikatı və qrammatik xəbəri iştirak etməlidir. Əks təqdirdə fikir reallaşmaz, məntiqi ümumiləşmə olmadığından cümlə də qrammatik cəhətdən formalaşmamış qalar.

Mətnin quruluşu tərkib hissələrinin iştirakı ilə müəyyən edilir. Sadə mətnlər bir komponentli olub bircə cümlədən ibarət olur. Əslində bir cümləni mətn hesab etməyənlər də vardır. Amma dilin ən böyük kommunikativ vahidi kimi cümlə tam bitmiş geniş bir fikir ifadə etdiyinə görə mətn səviyyəsində çıxış edir. Mətnin linqvistikası ilə məşğul

olan əksər xarici dilçilər cümləni mətn hesab edirlər. Bunlardan Volfqanq Dressleri göstərmək olar. Bu məsələdə də müəyyən qeyd-şərt meydana çıxır. Bütün cümlələr mətn təşkil edə bilirmi? Bizə elə gəlir ki, təktərkibli cümlələri mətn hesab etmək olmaz. Çünki mətndə müəyyən semantik-məntiqi-psixoloji əhatə olmalıdır. Məntiqi-predikat və qrammatik xəbər iştirak etdiyi sadə təktərkibli cümlələr də mətn ola bilməz. Çünki onda cümlənin “başlanğıc” adlanan hissəsi tam verilə bilmir. Ona görə də mətn geniş cümlədən ibarət olmalı, onun bütün komponentləri iştirak etməlidir.

Mürəkkəb mətndə, adından göründüyü kimi, iki və daha çox cümlə iştirak edir. İki cümləli mürəkkəb cümlə mətnin birinci komponenti başlanğıc, ikinci komponenti sonluq vəzifəsini daşıyır. Birinci cümlə başlanğıc-fikrin əsasını qoyur, məntiqi psixoloji əhatə yaradır. İkinci cümlə isə onu tamamlayır.

Mətnin həm məntiqi-psixoloji, həm sintaktik-qrammatik cəhətdən formalaşmasında qrammatik vasitələr xüsusi rol oynayır. Baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlamaqda bağlayıcı vasitələrin də rolu böyükdür ki, bunlar sintaktik təmin yaranmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq mətn sintaksisi Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə araşdırılmağa başladı. Belə ki, prof. Ə.Ə.Abdullayev 1999-cu ildə iri həcmli (344 səhifəlik) mətni “anlama problemi”, akad. Abdullayev K.M. və A.Y.Məmmədov 2012-ci ildə 608 səhifədən ibarət “Azərbaycan dilində sintaktik bütövlər”

əsərlərini yazdılar. Bu sahəyə Q.Ş.Paşayev, B.B.İsmayılov, M.Hüseynova, A.Y.Məmmədov və onlarla başqaları mətn sintaksisinə-sintaktik tama aid aid çoxlu və dəyərli əsərlər həsr etmişlər. Bununla belə Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyi dedikdə ilk dəfə akad. K.M.Abdullayev yada düşür. Onun 2016-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı əsərində bu problemi həm ekstensiv həm də intensiv şəkildə araşdırmışdır. Bu əsərin nəticə hissəsində o, 25 elmi müddəa irəli sürmüşdür. Əsas cəhətlərdən biri budur ki, ənənəvi dilçilikdə qəbul edilən “Tabesiz mürəkkəb” cümlə məsələsinə o, yeni argumentlə yanaşır və belə cümlələri mürəkkəb hesab etmir.

Sepir-Uorf fərziyyəsi

Dünya dilçiliyinin təsdiq olunmuş yenilikləri sırasında Sepir-Uorf fərziyyəsi xüsusi yet tutur. Hələlik bu konsepsiya fərziyə adlansa da, zaman keçdikcə özünə çoxlu tərəfdarlar tapacaq. Çünki vaxtilə nisbilik nəzəriyyəsi meydana gələndə də belə inamsızlıq var idi. Sonra bu fundamental nəzəriyyə əsasında çoxlu kəşflər meydana gəldi. Görkəmli alman alimi A.Eynşteyn (1879-1955) kəşfləri içərisində nisbilik nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. A.Eynşteyninin nisbilik nəzəriyyəsi müasir elementar zərrəciklərdən tutmuş kainatın və onu təşkil edən planetlərin bütün hərəkət sistemini əhatə edir. O, özü bu nəzəriyyəni inkişaf etdirərək ümumi sahə nəzəriyyəsinə yaratmışdır. Sahə nəzəriyyəsi də təbii elmlərdən əlavə

humanitar elmlərə xüsusilə dilçilikdə əlaqədardır. Dilçilikdə mikro və makro semantik sahələri məhz Eynşteynin sahə nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Məlum olduğu kimi, Amerikanın görkəmli dilçi alimi Eduard Sepir (1884–1939) öz tədqiqatlarını, əsasən ümumi dilçiliyə aid bir çox əsərin müəllifidir. Etnolinqvistikanın banilərindən biri kimi insanların dilinin onların təfəkkürü ilə bağlı olduğunu sübut etmişdir. Bununla o, hər bir dilin istər bütövlükdə, istər mikro struktur elementlərinin ifadə edici məna həmin xalqın etno-kulturoloji səviyyəsi və istiaqməti ilə bağlıdır. Onun bu fikrini B.Uorf (1897–1941) daha da inkişaf etdirmiş, obyektiv və subyektiv nisbilik anlayışlarını nəzərə alıb, onları təsviyə edərək dil fəaliyyəti problemlərinə tətbiq etmiş, beləliklə linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi səviyyəsinə qaldırmışdır. Amma bu, hələlik tam nəzəriyyə səviyyəsində özünü təsdiqləyə bilməmişdir. Ona görə də öz banilərindən adı ilə Sepir-Uorf fərziyyəsi adlanır. Belə ki, Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi tam təbii hadisələrə əsaslandığı üçün burada subyektiv faktorlar axtarmaq lazım gəlmişdir. Məsələn,

e

b

A

c

d

ç

A nöqtəsində əmələ gələn işıq şüası – B, C, Ç, – d – e nöqtələrində eyni səviyyədə işıqlandırma yaratmırsa, bu

nisbilikdə heç bir subyektiv faktor axtarmaq lazım gəlmir. Amma bir fikrin müxtəlif xarakterli dinləyicidə müxtəlif nisbi fikirlər doğurması subyektivdir. Amma bir həqiqət vardır ki, Eynşteyn zamanın və kütlənin məkanın və sürətin hər birinin müəyyən sistemlə bağlı olduğunu əsas götürür, onu eynilə dillərin semantik struktur sisteminin də ayrı-ayrı dil dayıcılarının dərk etməsini də onlarla bağlı nisbətə götürür.

Doğrudan da, dildəki nisbilik təfəkkürdəki nisbiliyi şərtləndirir və onun qanuniləşdirir (obyektivləşdirir). Məsələn, türk dilində feilin lazım forması yoxdur (gələsiyəm, gedəsiyəm şəklində işlənmir). Bu forma getməmə gərək və s. işlənir və yaxud Arzu formasını türk dilində arzu ədatı + şərt şəklə modelində işlədirlər (keş + mən – səni – gör + sə – m). Bunu türklər mütləq şəkildə qəbul edir. Amma Azərbaycanlı dərhal öz dili ilə müqayisə edib formanın məzmununa olan nisbətini müəyyənləşdirir. Çünki hər bir dil ətraf mühitdəki əşya və hadisələri özünəməxsus (nisbiliyin əsası da budur) şəkildə əks etdirir.

“İnsan danışdığı dilin semantik strukturunu onun yaşadığı dünyanın konsepsiyasını müəyyənləşdirir və ya məhdudlaşdırır...” F.Boaş (1858-1942) belə nəticəyə gəlir ki, *“çox müxtəlif qrammatikası olan dillərin daşıyıcıları bu qrammatikaların təsiri nəticəsində müxtəlif tipik müşahidələr aparır və zahirən oxşar müşahidələri fərqli şəkildə qiymətləndirirlər”*.¹

¹ Dilçilik ensiklopediyası. B., Mütərcim, 2008, səh.211.

Məsələn, Azərbaycan dilində *otururam, yazıram*. Tatar dilində *uturup turam, yazıp turam*.

Beləliklə, dilin semantik strukturundan asılı olaraq mənə nisbiliyi dilçilikdə nisbilik adlanır.

Bu, dilçilik konsepsiyası dilçilik elminə Sepir-Uorf linqvistik nisbilik və determinizm fərziyyəsi kimi daxil olmuşdur.

Dil nisbiliyi

Dil nisbiliyi anlayışını Sepir-Uorf nəzəriyyəsinə tam təcrid etmək olmadığı kimi, onu tam təcrid etmək də olmaz. Ümumiyyətlə, nisbi dedikdə “mütləq”in əksi nəzərdə tutulur.

Nisbi zaman çox vaxt qeyri-səlisliyi ilə seçilir. Məsələn, bir adam öz yoldaşını bir qədər çox gözlədikdə deyir: *səhərdən (8 saatdır, bütün günü və s.) səni gözləyirəm*.

Nisbi zaman danışq zamanına əlaqələnməyib cümlədə işlədilən digər zamanla müəyyənləşdirilib elə bir zamanla ki, mütləq zamanın əksi olsun. Məsələn, *Üzeyir bəy dedi ki, bütün aktyorlarımız yaxşı oynayır*. Burada oynayır indiki zaman dedikdə isə keçmiş zamandır, oxucu üçün əsas nisbi zaman, aktyorların oynadığı zamandır. Belə nisbilik antonimlərdə və sinonimlərdə də özünü göstərir.

Sinonimlərdə *iri, yekə, böyük, dahi* və s. sinonimlər hər yerdə bir-birini əvəz edə bilməz.

Antonimlərdə *gecə-gündüz mütləq antonimdirsə, “Bizim damarımızdakı qandır, su deyil”* cümləsində qan və su nisği

antonimlərdir, dildə bu sistem öyrənən sahə dil nisbiliyi adlanır.

Linqvistik determinizm

Sepir-uorf nisbiliyinin bəzi cəhətlərini özündə ehtiva edən linqvistik determinizm öz qeyri-sabitliyi ilə ondan seçilir. Bu, hər şeydən əvvəl determinizmin semantik yaygınlığı ilə əlaqədardır. Bu termin əslində müəyyənedici, deyktik funksiya yerinə yetirən dil vahidlərini əhatə edir. Linqvistik terminizm bir neçə səviyyə və istiqamətdə özünü göstərir. Məsələn,

1. Feil səviyyəsində. **Po** sözünün durativ (sonsuz) feillə birləşməsində sonsuzluq ifadə edən nisbi məna alınır. Məsələn, *sevmək, danmaq, utanmaq*. Bunlar qeyri-müəyyən, bitməz bir zaman bildirir.

2. Determinatın təyin nisbi təyin – məsələn, *şam meşəsi*. Şam meşəsi dedikdə dərhal mənşə və onun başqa növləri də yada düşür ki, nisbi fikri təmin edən də budur.

3. Bundan əlavə determinatizm sintaqmatik səviyyədə də ola bilər. Belə sintaqmların üzvləri bir-biri ilə deyktik – təyinedici münasibətdə olur. Məsələn,

Axşamdan xeyli kəmiş.

*Yarab, **Həmişə lütfünü** et rəhnuma mana.*

Bir sözlə, linqvistik determinizmdə həm nisbilik, həm təyinlik, həm qeyri-müəyyənlik özünü göstərir.

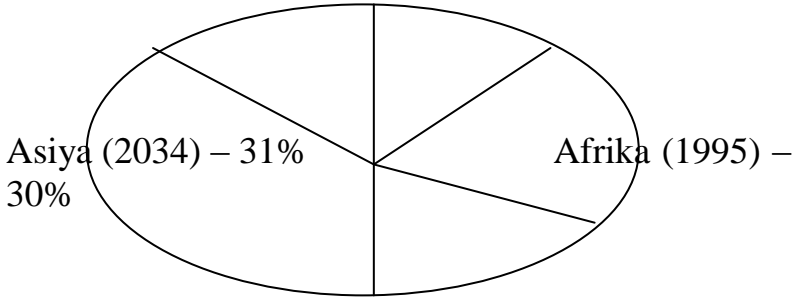
Təbii və süni dillər

Təbii dil terminin “süni” dil termininin qarşılığıdır. Əslində təbii dil ola bilməz. Çünki dil təbiət hadisəsi deyil, cəmiyyət hadisəsidir. İnsanlar min illərlə keçirdiyi təkamül və inkişaf nəticəsində özünə dil yaratmışdır. Təbii dil yaratdıqdan sonra insanlar təbii dillər əsasında elə bir ünsiyyət vasitəsi yaratmaq istəmişlər ki, bütün dünya xalqları başa düşə bilsin, dünyada 9 süni dil yaratma təşəbbüsü olmuşdur. Bunlardan ən geniş yayılanı Esperantodur (Bu haqda kitabın əvvəlində ətraflı məlumat verilmişdir). Esperanto 18 hərfdən və 16 yaydadan ibarətdir. Bir neçə saat ərzində bu dili öyrənmək olar. Təbii dil isə müəyyən insan kollektivi tərəfindən işlənir və onları müəyyən bir ad altında birləşdirir. Dil cəmiyyətin ən birinci amilidir. Millət varlığının ən mühüm əlamətidir. Yəni millət – adət-ənənə, mədəniyyət, ərazi birliyi deyil dil birliyi əsasında yaranır. Məsələn, Azərbaycan dili xalqımızın “tək nişanıdır”.

Dünyada neçə təbii dil var? sualı maraqlı olduğu qədər də çətinidir. Çünki canlı və ölü dillərin hesaba alınmasında istisna qoyulması istisna qoyulması məsələsi və öyrənilməmiş dillərin mövcudluğu məsələsi bu sualı çətinləşdirir. Buna baxmayaraq, dünyanın canlı dilləri haqqında müxtəlif təsnifatlar (funksional, areol, genealoji, tipoloji) aparmaq mümkündür və bu hadisə baş vermişdir. Bəzi mənbələrdə dünyada 5-6 minə qədər canlı dil olduğu bildirilir. “Etimologue” (Grimes) 1992 məcmuəsinin

verdiyi məlumata görə dünyada 6529 dil vardır. Bu dillər planetdə aşağıdakı kimi səpələnmişdir.

Sakit okean hövzəsi (1341) – 21% Amerika
(949) – 15%

Avropa (209) – 3%

Dünyanın ən çox yayılmış və çox danışılan dilləri:

1. Mandarin (Çin dili) – 726 mln.	21. Azərbaycan dili – 45 mln.
2. İngilis dili – 427 mln.	22. Ukrayna dili – 45 mln.
3. İspan dili – 266 mln.	23. Polyak dili – 42 mln.
4. Hind dili – 282 mln. (Urdu dili ilə birlikdə – 223 mln.)	24. Bhojpuri dili – 41 mln.
5. Ərəb dili – 181 mln.	25. Qucarati dili – 36 mln.
6. Portəgiz dili – 165 mln.	26. Malayalam dili – 30 mln.

7. Benqal dili – 162 mln.	27. Kanada dili – 26 mln.
8. Rus dili – 128 mln.	28. Sunda dili – 26 mln.
9. Yapon dili – 124 mln.	29. Haunca dili – 24 mln.
10. Alman dili – 121 mln.	30. Mat dili – 24 mln.
11. Fransız dili – 116 mln.	31. Oriya dili – 23 mln.
12. Yava dili – 75 mln.	32. Burmer dili – 22 mln.
13. Koreya dili – 66 mln.	33. Fars dili – 22 mln.
14. İtalyan dili 65 mln. (Ədəbi italyan dilində – 40 mln.)	34. Thai dili – 21 mln.
15. Pəncab dili – 60 mln.	35. Daç dili – 21 mln.
16. Marati dili – 58 mln.	36. Avadhi dili – 20 mln.
17. Vyetnam dili – 57 mln.	37. Yaruba dili – 20 mln.
18. Telequ dili – 55 mln.	38. Malay dili – 19 mln.
19. Türk dili – 53 mln.	39. Nepali dili – 18 mln.
20. Tamil dili – 49 mln.	40. Özbək dili – 17 mln.*

* QEYD: Dünya dilləri haqqında məlumat. Kembric Universitetinin hazırladığı “İngilis dili” ensiklopediyasından (s.289). ADU-nun hazırladığı “Dilçilik ensiklopediyası”ndan B., 2008, səh.448–449 götürülmüşdür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., 1966.
2. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B., 1974.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik lüğəti. B., 1989.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. B., 1959; II c., B., 1960.
5. Azərbaycan tarixi. I ç., 1961.
6. Azərbaycan nağılları. B., 1962.
7. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. B., 1947.
8. Azərbaycan məhəbbət dastanları. B., 1979.
9. Azərbaycanı öyrənmə yolu. B., 1928, №1.
10. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1988.
11. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1984.
12. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. B., 1987.
13. Babayev A.M. B.Çobanzadənin universitet fəaliyyəti. ADU-nun elmi əsərləri. Filoloji seriya. 1970, №5-6.
14. Babayev S.M., Qarayeva M.Q. İngilis dilinin fonetikasi. B., 1987.
15. Bakıxanov A.A. Gülüstani-İrəm. B., 1951.
16. Bayramov Ə.S. İnsan danışmağı və fikirləşməyi necə öyrənmişdir. B., 1963.

17. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1973.
18. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1989.
19. Cabbarlı C. Əsərləri. I c. B., 1968. II c. B., 1968.
20. Cəfər M. Həmişə bizimlə. B., 1980.
21. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982.
22. Çobanzadə B.V. Türk dili (evdə ped.texnikum tələbələri üçün). B., 1923.
23. Çobanzadə B.V. Elmi və ədəbi dil məsələsi. "Maarif işçisi" jurnalı. 1926, №5(13).
24. Çobanzadə B.V. Türkcə sərf və nəhv istilahları. "Maarif işçisi" jurnalı. B., 1924, №5.
25. Çobanzadə B.V. Lüğət və onun təşkili. "Azərbaycanı öyrənmə yolu" jurnalı. B., 1928, №1.
26. Çobanzadə B.V. Türk-tatar lisaniyyotino modxəl, Bakı, 1924.
27. Dadaşov K.O. Fransız dilinin fonetikasısı. B., 1980.
28. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1973.
29. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., 1962.
30. Dünya uşaq ədəbiyyatı. I c. B., 1983.
31. Füzuli M. Əsərləri, III cild. B., 1958.
32. Haqverdiyev Ə. Əsərləri. II c. B., 1971.
33. Haqverdiyev Ə.B. Mirzə Fətəli və ərəb əlifbası (M.F.Axundov məqalələr məcmuəsi). B., 1962.

34. Hacıyev T.İ., K.N.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983.
35. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1988.
36. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. B., 1983.
37. Xətai. Əsərləri. I c. B., 1975. II c. B., 1976.
38. “Xəzər” jurnalı, 1980 №2.
39. İsrafilov M.M. Məntiq. B., 1987.
40. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931. №3-4.
41. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.
42. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1969.
43. Kitabı-Dədə Qorqud. B., 1988.
44. “Koroğlu” dastanı. B., 1982.
45. Qeybullyev Q.Ə. Qarabağ, B., 1990.
46. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B., 1972.
47. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B., 1988.
48. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. B., 1977.
49. Mehdiyev Q. “Səndən sonra”. B., 1985.
50. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. I c. B., 1983.
51. Məmmədov Ə.C. Ərəb dilinin qısa kursu. B., 1988.
52. Məmmədov N.N. Dilçiliyin əsasları. B., 1961.
53. Məmmədov N.N., A.A.Axundov. Dilçiliyə giriş. B., 1966.
54. Məmmədov M. Nərimanov və ana dili. B., 1981.

55. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. B., 1985.
56. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 1990.
57. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. B., 1968.
58. Oğuznamə (Tərtib edəni S.Əlizadə) B., 1987.
59. Onullahi S.A. Dünyada nə qədər azərbaycanlı var? "Bilik" 1988, 1 sentyabr.
60. Rəsulov Ə., R.Rüstomov. Türk dili. B., 1988.
61. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçiliyin tarixi. B., 1988.
62. Sabir M.Ə. Hophopnamə. B., 1960.
63. Şirəliyev M.Ş. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Azərb.EA dil İnstitutunun əsərləri, B., 1949, I cild.
64. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1968.
65. Şirvani S.Ə. Əsərləri I c. B., 1967.
66. Tərbiyə M.Ə. Daneşməndane-Azərbaycan. Tehran, 1314.
67. Ümumi psixologiya. B., 1982.
68. Vahid Ə. Əsərləri. I və II cild. B., 1975.
69. Vaqif. M.P. Əsərləri. B., 1957.
70. Veysəlov F.Y. Alman dilinin fonetikasi. B., 1983.
71. Verdiyeva Z.N., F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. Dilçilik problemləri. B., 1982.
72. Verdiyeva Z.N., F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1979.
73. Voroşil Q. Qədim alban əlifbası və udin dili haqqında. Azərb.EA xəbərləri, 1962, №1.

74. "Yeni yol" qəzeti, 3 noyabr, 1924, №89.
75. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. B., 1981.
76. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка (Автореферат докт. диссерт.). Б., 1984.
77. Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. Б., 1990.
78. Актуальные проблемы языкознания в ГДР. Москва, 1976.
79. Амирова Т.А. Олбховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. Москва, 1975.
80. Ахманова О.С. Очерки по общей и Русской лексикологии. Москва, 1955.
81. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969.
82. Базиев А.Т., Исаев М.И. Язык и нация. Москва, 1973.
83. Баскалов Н.А. Введение в изучение тюркских языков Москва, 1969.
84. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков, изв. А.Н. СССР 1952 т. XI выпуск 2.
85. Баскаков Н.А. К критике новых классификации тюркских языков, ж. В. Я. 1963.
86. Белетский А.А. Лексикология и теория языкознания. Киев, 1972
87. Березин Ф.М. История лингвистических учений. Москва, 1975.

88. Библия. Москва, 1991.
89. Бодуен-д е Куртене И.А.Избранные труды по языкознанию. М., 1963.
90. Брук С.И. Население мира. М., 1986.
91. Вексман Р.А., Каждой Я.Е., Порто Т.С.М. Стенография. 1971.
92. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения (вопр.грамм, строя) М., 1955.
93. Виноградов В.В., Серебренников Б.А.О состоянии и задачах советского языкознания.Известия А.Н.СССР ОЛЯ, 1954. вып.4.т.XVIII
94. Виноградов В.В.Русский язык. М.-Л., 1947.
95. Виноградов В.В. Синтаксические взгляды и наблюдения акад.М.В.Шербы уч.зап. МГУ 1952. вып.150.
96. “Вопросы языкознания” журн.1960, №4.
97. Галкина-Федорук Е.М. Язык как общественное явление, М., 1954.
98. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1973.
99. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX веке.Из-во АН.Аз.СССР Б., 1949.
- 100.Дмитрев Н.А. Изображение и слова. М., 1962.
- 101.Добльхофер З. Знаки и чудеса. М., 1963.
- 102.Дрогунов А.А. Исследование по грамматике современного Китайского языка. М., 1952.

103. Дульзон А.П. Гидронимический Ареал-ман южной части Сибири в кн. «Топонимика Востока». М., 1962.
104. Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1955.
105. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968.
106. Звегинцев В.А. Актуальные проблемы современного теоретического языкознания. Вестник МГУ 1961, №2.
107. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979.
108. Истрин В.А. Развитие письма. М., 1961.
109. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М., 1965.
110. Кадпаржак Е.И. Истории письменности и книги. М., 1955.
111. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1987.
112. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
113. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972.
114. Костомаров В.Г. Программа КПСС о русском языке. М., 1963.
115. Кочергина В.А. Краткий очерк истории письма. М., 1955.
116. Кондаков Н.И. Логический словарь. М., 1971.
117. Крущевский Н.В. Предмет деления и метод науки о языке в кн. Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973

118. «Культура и письменность Востока» журн. 1929, №5.
119. Лоукатка Ч. Развитие письма. М., 1950.
120. Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. Известия АН СССР ОЛЯ 1952, том. XI.
121. Марр И.Н. Язык и мышление. М., 1931.
122. Матвеев А.К. Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимики. Журнал “Вопросы языкознания” 1965, №6.
123. Матусевич М.И. Современный русский язык. М., 1976.
124. Мещанинов И.И. Яфетическая теория БСЭ (перво издание). М., ОГИЗ, 1931.
125. Мещанинов И.И. Яфетидология и марксизм (доклад проф. Мевданинова 18 октября 1928 г.) из-во Аз.ГНИИ Б., 1930.
126. Мещанинов И.И. Очерки основных положений Яфетидологии из-во общ-во “Обследовании и изучения Азербайджана” том 9, № 19.
127. Мещанинов И.И. “Н.Я.Марр” (ст.ст. посвященный к летию смерти). Известия АН СССР, 1945, том IV, вып.3-4, стр.105-111.
128. Меликсетбсков Л.М. Академик Марр и его яфетическая теория. Тифлис. 1926.
129. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке СПб, 1900.
130. Николаевская Т.М. Описанные единицы письменной формы русского языка (в кн. Опыт

- описания русского языка в его письменной форме) М., 1964.
131. Никонов В.А. География русских суффиксов. М., 1959.
132. Общее языкознание (под редакцией Б.А.Серебренникова) I т. 1970, II т. 1972, III т. 1973.
133. Очерк синтаксиса русского языка. М., 1923.
134. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
135. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж, 1975.
136. Поспелов Н.М. О методике топонимического исследования журн. "Советская финноугроведения". М., 1968, №1.
137. Палей И.Р. Фонетика (метод, разработка по русскому языкознанию, сборн.статей) М., 1956.
138. Потебня А. Из записок по русской грамматике. М., 1958 т.1-2.
139. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. С.П.Б.1898.
140. Ревзин И.М. Современная структурная лингвистика. М., 1977.
141. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955.
142. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967.
143. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М., 1970.
144. Русская грамматика. I том. М., 1982.

- 145.Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955.
- 146.Самойлович Я.К. К вопросу о классификации тюркских языков, (бюллетень по созыву I тюркологического съезда) Б., 1926, №2.
- 147.Свадост З. Как возникает всеобщий язык. М., 1968.
- 148.Селишев А.М. Из старой и новой топонимики. Труды Московского института философии, литературы и истории. 1939, №5.
- 149.Семерный О. Введение в сравнительное языкознание. М., 1980.
- 150.Серебренников Б.А. Опричинах возникновения некоторых специфических особенностей развития древнепермского вокализма и консонантизма, в кн. “Проблемы современной филологии” М., 1965.
- 151.Серебренников Б.А. К проблеме классификации тюркских языков, журнал “Вопросы языкознания” 1961, №4.
- 152.Сидоров М. Как человек стал мыслить. М., 1966.
- 153.Сизова И.А. Что такое синтаксис? М., 1966.
- 154.Современный русский язык (под редакцией Д.З.Розенталя) М., 1971.
- 155.Солнцев В.М. Проблемы частей речи в китайском языке, журнал “Вопросы языкознания”. 1956, №5.

156. Соколов М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962.
157. Стенографический отчет I Всесоюзного тюркологического съезда. Б., 1926 (Азерб. государственная библиотека, шифр К 434-3 в 853-Н)
158. Суперанская А.В. Типы и структура географических названий (в кн. лингвистическая терминология и прикладная топонимика) М., 1964.
159. Томсен В. История языкознания до XX в. М., 1938.
160. Трубачов О.Н. Названия рек правобережной Украины. М., 1968.
161. Тукумцев Г.Р. Звуки и буквы (метод разработки по грамматике). М., 1948.
162. Фридрих И. История письма. М., 1973.
163. Халилов А. Синтетическая роль указательных и вопросительных местоимений в азербайджанском языке (автореферат канд. диссерт). Б., 1974.
164. Чикобава А.С. Введение в языкознание, часть I, М., 1952.
165. Чобанзаде Б.В. О системе научной терминологии (доклад читанный на I Всесоюзном тюркологическом съезде), стенографический отчет. Б., 1926.

166. Чобанзаде Б.В. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов. Журнал “Культура и письменность Востока” Книга III, 1928.
167. Чобанзаде Б.В. Деятельность Научного Совета ВЧК НТА после III пленума и проблемы языка. Журнал “Культура и письменность Востока”. 1930, кн. VI.
168. Шанидзе А.Г. Язык и письмо албанцев. Вестник АН СССР. 1960, №1.
169. Шанидзе А.Г. Новые данные об алфавите Кавказских албанцев. Материалы I конференции Закавказских университетов. Изво АГУ, 1959.
170. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1972.
171. Шерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1953.
172. Ярцева В.Н. Предложения и словосочетания (в кн. Вопросы грамматического строя). М., 1955.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

MÜƏLLİFDƏN.....	4
ÖN SÖZ (Kitabın 3-cü nəşrinə).....	7

I FƏSİL. DİLÇİLİK ELMİ VƏ ONUN MÜXTƏLİF PROBLEMLƏRİ 9

<i>Dilçilik elmşünaslıq prizması altında</i>	9
<i>Dilçilik elminin obyekt və predmeti</i>	10
<i>Elmlər sistemində dilçiliyin yeri və başqa elmlərlə əlaqəsi.....</i>	165
<i>Dilçiliyin ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsi</i>	16
<i>Dilçiliyin tarixlə əlaqəsi.....</i>	19
<i>Dilçiliyin məntiqlə əlaqəsi.....</i>	22
<i>Dilçiliyin psixologiya ilə əlaqəsi</i>	24
<i>Dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqəsi</i>	27
<i>Dilçilik və fiziologiya</i>	31
<i>Dilçiliyin fizika ilə əlaqəsi.....</i>	31
<i>Dilçiliyin riyaziyyatla əlaqəsi.....</i>	33
<i>Dilçiliyin coğrafiya ilə əlaqəsi</i>	41
<i>Dilçilikdə əsas metodlar.....</i>	43
<i>Dilçiliyin sahə və şöbələri.....</i>	67

II FƏSİL. DİLÇİLİK ELMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI 97

<i>Dilçiliyin dövrləşməsi məsələsi</i>	98
<i>Qədim dilçilik məktəbləri</i>	100
<i>Dilçiliyin elm kimi formalaşmağa doğru inkişafı.....</i>	117
<i>XIX əsr dilçiliyində əsas cərəyan və məktəblər.....</i>	141
<i>Sosiolinqvistika</i>	153
<i>“Gənc qrammatiklər” məktəbi.....</i>	155
<i>Türkologiya ümumi dilçiliyin sahəsi kimi.....</i>	165
<i>Türk dillərinin xarici ölkələrdə tədqiqi.....</i>	173
<i>Türkiyədə dilçilik</i>	175
<i>Ümumi türkologiyada Azərbaycan dilçiliyinin yeri ...</i>	177
<i>Azərbaycan dilçiliyinin sahələri.....</i>	189
<i>Azərbaycanda dilçilik.....</i>	199
<i>Müasir dünya dilçiliyi haqqında qısa məlumat.....</i>	203
<i>Praqmatik dilçilik</i>	214
<i>Mədəniyyətin inkişafında və xarici dillərin öyrənilməsində dilçiliyin rolu.....</i>	216

III FƏSİL. DİL VƏ ONUN CƏMİYYƏTDƏ ROLU

.....	221
<i>Dilin mahiyyəti</i>	221
<i>Dilin cəmiyyət həyatında rolu</i>	232
<i>Dilin funksiyaları</i>	235
<i>Dilin sistemi və strukturu</i>	241
<i>Dil və nitq</i>	244
<i>Dil və təfəkkür.....</i>	246

<i>Dilin əmələ gəlməsi haqqında nəzəriyyələr</i>	264
<i>Dillərin inkişafında əsas proseslər</i>	280
<i>Dillərin inkişafında əsas mərhələlər.....</i>	285
<i>IV FƏSİL. FONETİKA.....</i>	292
<i>Fonetikanın növləri.....</i>	295
<i>Nitq cihazı.....</i>	298
<i>Danışığ səsləri</i>	303
<i>Danışığ səsi və fonem.....</i>	308
<i>Fonemin əlamətləri.....</i>	308
<i>Fonetik hadisə və qanunlar</i>	313
<i>Heca</i>	320
<i>Vurğu.....</i>	323
<i>İntonasiya</i>	324
<i>Orfoepiya.....</i>	325
<i>Yazı.....</i>	327
<i>Əşya yazısı.....</i>	330
<i>Əlifba yazısı.....</i>	337
<i>Azərbaycan yazısı</i>	345
<i>Orfoqrafiya</i>	353
<i>Orfoqrafiyanın tərtibi prinsipləri</i>	355
<i>Daktilo yazısı</i>	358
<i>Stenoqrafiya.....</i>	359
<i>Bir neçə kəlmə fonologiya haqqında</i>	362
<i>Morfonologiya</i>	363

V FƏSİL. LEKSİKOLOGİYA	366
<i>Leksikologiyanın şöbələri.....</i>	<i>369</i>
<i>Leksikoqrafiya</i>	<i>375</i>
<i>Lüğətlərin tərtibi prinsipi.....</i>	<i>376</i>
<i>Lüğətlərin növləri</i>	<i>377</i>
<i>Söz</i>	<i>378</i>
<i>Sözün tərifı haqqında</i>	<i>380</i>
<i>Sözün mənası</i>	<i>384</i>
<i>Sözün funksiyaları.....</i>	<i>391</i>
<i>Söz və məfhum</i>	<i>394</i>
<i>Dilin lüğət fondu və lüğət tərkibi.....</i>	<i>400</i>
<i>Neologizmlər.....</i>	<i>403</i>
<i>Arxaizmlər</i>	<i>408</i>
<i>Dilin əsas lüğət fondu</i>	<i>412</i>
<i>Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin</i>	<i>415</i>
<i>mənbələri və yolları</i>	<i>415</i>
<i>Başqa dillərdən alınma sözlər.....</i>	<i>418</i>
<i>Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məna qrupları.....</i>	<i>426</i>
<i>Çoxmənalılıq.....</i>	<i>427</i>
<i>Metafora</i>	<i>427</i>
<i>Metonimiya</i>	<i>433</i>
<i>Sineqdoxa</i>	<i>435</i>
<i>Omonimlər.....</i>	<i>437</i>
<i>Sinonimlər.....</i>	<i>441</i>
<i>Leksik sinonimlər</i>	<i>445</i>

<i>Üslubi və va sintaktik sinonimlər</i>	446
<i>Dubletlər</i>	447
<i>Antonimlər</i>	449
<i>Kontekstual antonimlər</i>	450
<i>Lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları</i>	454
<i>Terminlər</i>	455
<i>Ümumişlək sözlər</i>	458
<i>Tabu</i>	459
<i>Vulqarizmlər</i>	462
<i>Eyufemizmlər</i>	463
<i>Disfemizmlər</i>	465
<i>Jarqonlar</i>	466
<i>Loru sözlər</i>	469
VI FƏSİL. QRAMMATİKA	470
<i>Qrammatikanın növləri</i>	476
<i>Qrammatikanın hissələri</i>	479
<i>Morfologiya</i>	480
<i>Sözün morfoloji quruluşu</i>	484
<i>Sözlərin leksik və qrammatik qrupları</i>	491
<i>Qrammatik məna və onun ifadə formaları</i>	500
<i>Qrammatik vasitələr</i>	548
<i>Sintaksis</i>	564
<i>Cümlə üzvləri</i>	594
VII FƏSİL. DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ	598

<i>İkidillilik (Bilingvizm) və ya ikinci dil problemi</i>	<i>663</i>
<i>Keçmiş SSRİ-də dil quruculuğu və bilingvizm məsələləri</i>	<i>666</i>
<i>Ümumi dil necə yaranacaq?</i>	<i>668</i>
KİTABA ƏLAVƏLƏR	
<i>Dil və kompüter.....</i>	<i>673</i>
<i>Diskurs təhlili</i>	<i>675</i>
<i>Piçin və Kreol dillər.....</i>	<i>677</i>
<i>Süni və təbii dillər</i>	<i>678</i>
<i>Koqnitiv dilçilik</i>	<i>679</i>
<i>Mətn linqvistikası.....</i>	<i>682</i>
<i>Sepir-Uorf fərziyyəsi</i>	<i>693</i>
<i>Dil nisbiliyi</i>	<i>696</i>
<i>Linqvistik determinizm</i>	<i>697</i>
<i>Təbii və süni dillər</i>	<i>697</i>
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	701

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

VIII CİLD

DİLÇİLİYƏ GİRİŞ

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 10. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 45 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94